

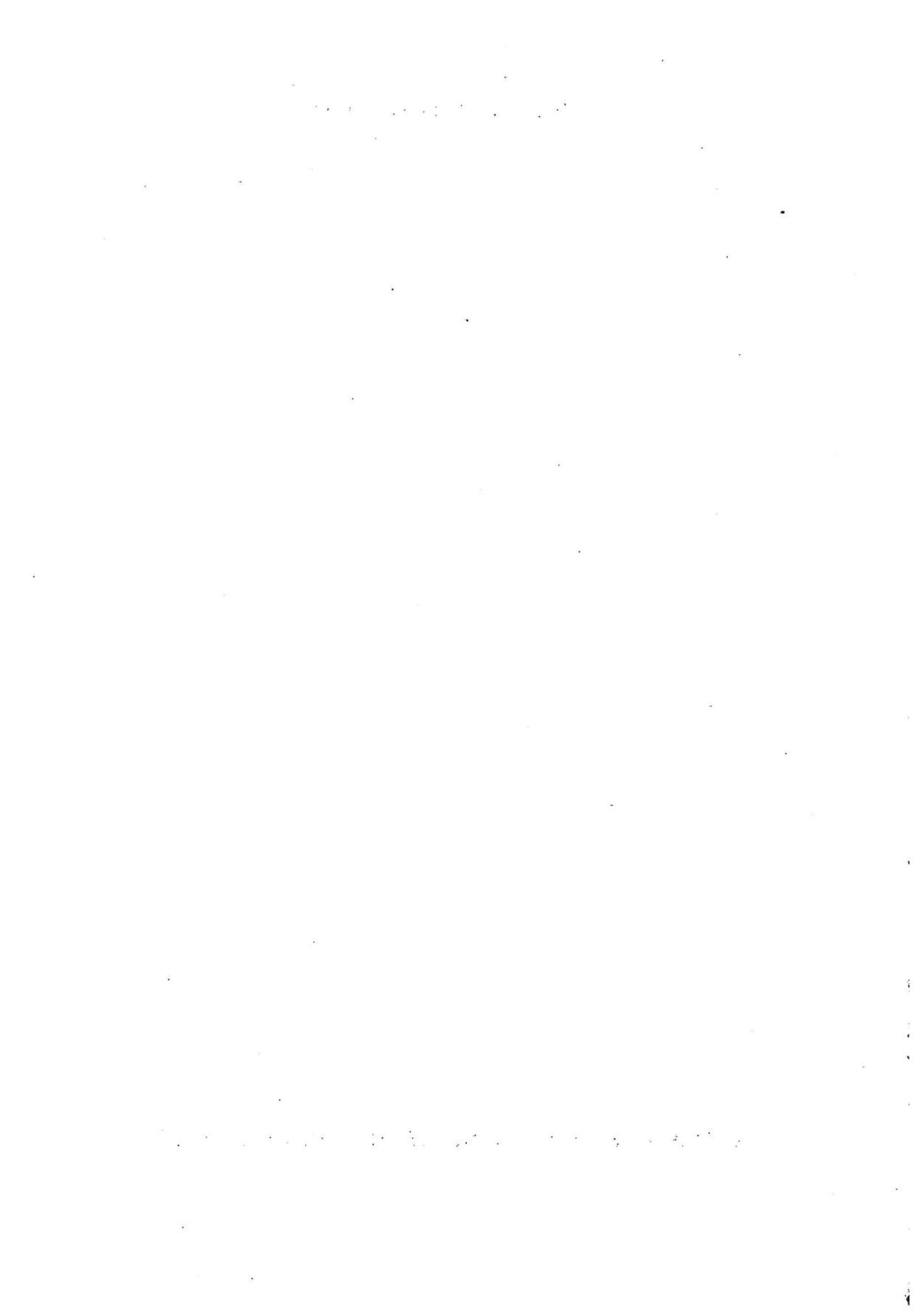
**TUDOMÁNYOS FÜZETEK 11.
KOMÁROM-ESZTERGOM MEGYEI MÚZEUMI
SZERVEZET**

**MAGYAROK TÉRBEN
ÉS IDŐBEN**

**Nemzetközi Hungarológiai Konferencia
Tatabánya–Esztergom
1996. május 28-31.**

TUDOMÁNYOS FÜZETEK 11.

KOMÁROM-ESZTERGOM MEGYEI MÚZEUMI SZERVEZET

TUDOMÁNYOS FÜZETEK 11.

MAGYAROK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Nemzetközi Hungarológiai Konferencia

Tatabánya - Esztergom

1996. május 28-31.

Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat
Múzeumainak Igazgatósága

T A T A

1999.

SZERKESZTŐ

Fülöp Éva Mária, Kisné Cseh Julianna

Készült a

Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat és
Tatabánya Megyei Jogú Város támogatásával

ISSN 0866-2908

Kiadja:

Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat
Múzeumainak Igazgatósága

Felelős kiadó:

Dr. Horváth István megyei múzeumigazgató

Nyomda: Alfadat Press Kft.

Felelős vezető: Lévai Ferenc

Példányszám: 500

Tata, 1999.

Tartalom

Klima László	
Finnugorok a korai történeti forrásokban	7
Margarita Ivanova	
A Kr. u. 1. évezred végi – 2. évezred elejei udмурt emlékek etnokulturális sajátosságai	25
M. G. Ivanova - K. I. Kulikov	
Az ősi udмурt mitológia és a Rigvéda	43
Domokos Péter	
Ismét a finnugor eposzokról	61
Bálint Csanád	
A Káma-vidéki ezüstkincsekről	67
Szőke Béla Miklós	
A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok	73
Kiss Gábor – Tóth Endre	
Adatok a nyugat-dunántúli korai magyar gyepű topográfiájához ..	105
Nevizánszky Gábor	
Magyar jellegű régészeti leletek Cseh- és Morvaországban	125
Fodor István	
A sas szerepe a honfoglaló magyarság hitvilágában	141
Tóth Endre	
Kereszténység a honfoglalás előtti Kárpát-medencében	163
Vékony Gábor	
Komárom-Esztergom megye a honfoglalás korában	183
Uzsoki András	
Bajor Gizella és István király házassága	211
Horváth István	
Esztergom Szent István korában	227
Rádóczy Gyula	
Hol verték a „Breslavva civitas” köriratú pénzt?	255
Romhányi Beatrix	
Korai egyházak az esztergomi érsekség területén	265
Marosi Ernő	
Mai képünk a középkori művészet kezdeteiről Magyarországon ..	277

Finnugorok¹ a korai történeti forrásokban

Klima László
(ELTE Finnugor tanszék, Budapest)

1. VÁZLATOS HAZAI KUTATÁSTÖRTÉNET

A finnugor népekről hírt adó történelmi források értékelése, és egyáltalán a finnugor népek története ma egyáltalán nem nevezhető történettudományunk központi problémájának. Úgy tűnik, ezt a témakört a történészek még nem fedezték fel maguknak. Sajnos azonban a finnugrisztikán belül sem jut elég figyelem a történeti kutatásokra. Ez korábban nem egészen így volt, s hogy a finnugrisztika elfordult a történeti kérdések tárgyalásától, annak szintén történeti oka van. A finnugor népek történetének tanulmányozásához két irányból érkezhettek a magyar kutatók. Az egyik irányból jöttek azok, akiket a magyar őstörténet, vagy Eurázsia füves övezetének története érdekelt, s témájuk határterületein bukkantak rá a finnugorokra, a másik irányból pedig a finnugor nyelvészek érkeztek, akik nyelvtörténeti problémák háttérében találtak finnugor történeti kérdésekre. Télfy János 1863-ban adta ki „Magyarok őstörténete. Görög források a scythák történetéhez.” című munkáját.² A cím mutatja, hogy Télfyt a görögök által megőrzött Szkítia-kép izgatja. A magyarok őstörténetét kutatta, s még nem sejtette, hogy azt inkább a keleti szerzők műveiben lelhetné fel. Télfy János 58 ókori szerző műveiből közölte a szkítákra és országukra vonatkozó részleteket, s szerzői között szerepel Hekataiosz, Hellanikosz és Herodotosz is. Ily módon ez a forrásgyűjtemény tartalmaz adatokat azokról a népekről is – *amadokoszok, jyrkák, isszédonoszok* stb. – amelyeket a kutatás finnugornak tart.

A 19. század második felében a hazai finnugrisztikán belül a nyelvészet szerezte meg a hegemoniát. Az ún. „ugor-török háborúban” a nyelvészeti módszerek bizonyították használhatóságukat az őstörténeti kutatásokban, s ezzel a történeti tudományok háttérbe szorultak. Ily módon háttérbe kerültek egyes kutatók is, például Barna Ferdinánd, akinek érdeklődése nemcsak a nyelvészetre, hanem a finnugor népek néprajzára, történetére is kiterjedt. Barna Ferdinándhoz különösen közel álltak a mordvinok. Akadémiai felolvasásai alkalmával hivatkozott az orosz kutatóknak a mordvinok korai történetével kapcsolatos eredményeire, idézte a krónikákon alapuló megállapításait.³ Ugyan azt mondtuk az imént, hogy a

¹ A szakirodalomban a finnugor szót általában az uráli szinonímjaként is használják, noha az uráli elnevezés alá beletartoznak a szamojédok is. A meggyökeresedett szóhasználat miatt finnugorokról szólva esetenként a szamojédokat is közéjük értem.

² TÉLFY 1863.

³ BARNA 1877.

finnugrisztikán belül a nyelvészet a történettudomány kárára növelte befolyását, de meg kell emlékeznünk arról, hogy nyelvészeink tájékozottak voltak a történeti irodalomban is, sőt finnugor történeti tanulmányokat is publikáltak. Ez a korszak az 1930-as évekig tartott. Két kutató: Munkácsi Bernát és Zsirai Miklós tevékenysége sorolható ide. Munkácsi Bernát „Az ugorok legrégibb emlékezete” címen publikált tanulmányt az *Ethnographia* 1894-es évfolyamában.⁴ Ebben idézi Tomaszek Bécsben frissen megjelent munkáját a herodotoszi népnevek finnugor népekhez való kapcsolásáról, és ismerteti elképzelését az ugor őshaza helyéről.

A magyar kutatók közül a finnugorok korai történetével a legtöbbet eddig Zsirai Miklós foglalkozott. Publikált egy tanulmányt a merják történetéről és sorozatot tervezett „Finnugor népnevek” címmel, amelynek első tagja „Jugria” címen a Nyelvtudományi Közleményekben jelent meg 1930-ban.⁵ Ez utóbbi tanulmányában az orosz történeti forrásokra támaszkodva Jugria földrajzi fekvését is tárgyalta, s véleményem szerint helyesen látta meg, hogy ez a fogalom először az Ural európai oldalához kapcsolódott, majd ahogy az orosz hódítók átmerészkedtek az Ural vízválasztóján, felfedezvén az ázsiai oldalon talált obiugorok rokonságát az európai testvéreikkel, a Jugria elnevezést és a jugor népnevet az Ural-hegység ázsiai oldalára is kiterjesztették. Sajnos a sorozatot Zsirai később nem folytatta, de a többi finnugor népről szerzett történeti ismereteit beépítette a „Finnugor rokonságunk” címen 1937-ben kiadott nagy enciklopédikus jellegű munkájába.

Zsirai tevékenységével hosszú időre lezárult az a korszak, amelyben a hazai finnugristák gyarapították a finnugor történettudomány eredményeit. A magyar kutatók másik köre, amelyik érdeklődésének határterületein találkozott finnugor témákkal, azonban nagyobb művek részeként kitért finnugor történeti kérdésekre, illetve publikált e téren önálló tanulmányokat. Ebből a körből a bizantinológus Moravcsik Gyulát, illetve az iranista Harmatta Jánost kell megemlítenünk.

Moravcsik Gyula 1934-ben jelentette meg „A magyar történet bizánci forrásai” című munkáját.⁶ Műve elején megállapítja, hogy Herodotosz egyes tudósításai kétségtelenül finnugor népekre vonatkoznak, és átveszi a Tomaszek-féle majd négy évtizedes népnév-azonosításokat. Ezután még Ammianus Marcellinusnak szintén a görög szerzőkre visszamenő adatait elemzi.

Harmatta János a 40-es és az 50-es években publikált finnugor vonatkozású műveket. 1941-ben jelent meg „Forrástanulmányok Herodotosz Skythika-jához” című munkája.⁷ Ebben kiemeli, hogy Herodotosz új információkkal rendelkezett a szkíták északi határain élő népekről, s ezért tudta korrigálni Hekataiosz egyes té-

⁴ MUNKÁCSI 1894.

⁵ ZSIRAI 1934., 1930.

⁶ MORAVCSIK 1934.

⁷ HARMATTA 1941.

vedéseit. Ezután azt elemzi, hogy az ifjabb Plinius és Pomponius Mela, akik a Herodotosznál szereplő *gyrka* népet *tyrcae*, illetve *turcae* alakban említik, honnan szerezték adataikat, Herodotoszon kívül, mely nála korábbi és későbbi szerzőkre támaszkodhattak. Másik tanulmányában, a több nyelven is publikált „Egy finnugor nép az antik irodalmi hagyományban” című munkájában Harmatta János az *amadokosz* népnév magyarázatát kísérelte meg.⁸ Az *amadokosz* népnév Hellanikosz mára sajnos elveszett művéből került más szerzők munkáiba. Hellanikosz értesülései erről a népről frissek, saját forrásból származók. A népnevet Harmatta az iráni *amadaka* ‘nyershúsevő’ jelentésű szóból származtatja, majd megállapítja, hogy ez általában a nem indoiráni népek elnevezése volt. Mégis úgy gondolja, hogy ez az elnevezés vonatkozhatott egy konkrét népre is. Ennek a népnek a meghatározására az obi-ugor folklór alapján tett kísérletet. A két obi-ugor frátia közül az egyik, a *mos* frátia neve arra a vogul eredetmondában is szereplő hagyományra vezethető vissza, hogy ennek a frátriának a tagjai nyersen fogyasztották a húst, szemben a *por* frátia tagjaival, akik inkább főthúsevők voltak. A folklórhagyományok és a nyershúsevés máig fennmaradt szokása alapján Harmatta János az *amadokosz* népet az ugorokkal azonosította.

Moravcsik Gyula és Harmatta János mellett voltak a finnugor történeti kutatóknak olyan szereplői is, akik még csak nem is őstörténeti érdeklődésük miatt botlottak finnugor történeti témákba, hanem szinte véletlenül, s ez irányú tevékenységük életművükben is külön részt képez. Ebbe a körbe Nagy Ferenc és Telegdi Zsigmond tartozik bele egy-egy tanulmányával. Nagy Ferencnek a Filológiai Közöny 1932-es évfolyamában jelent meg tanulmánya „Északi nyelvrokonaink Tacitusnál. Tacitus Germániájának két utolsó fejezete.” című kétrészes tanulmánya.⁹ A szerző az *aestii*, *sithoni* és *fenni* népekről szóló információkat elemzi, és a népnevek etimológiáját adja. Lehrberg és Setälä nyomán úgy véli, hogy a *sithoni* és a *fenni* népnév nem vonatkozhat a finnekre, mivel ők már Tacitus idején fejlettebb kultúrával rendelkeztek. Sokkal valószínűbb, hogy ezek az elnevezések a lappokat takarták. Tacitus művének történeti szempontú tárgyalása helyett Nagy Ferenc inkább filológiai elemzést nyújt Tacitus stílusáról és írói módszeréről. Telegdi Zsigmond 1940-ben publikálta „A kazárok és a zsidóság” című tanulmányát.¹⁰ Ebben Haszdaj ibn Saprutnak, a kordovai kalifa miniszterének József kazár kagánnal folytatott levelezését tárgyalta. József kagán levelének egy rövidebb és egy hosszabb változata maradt fenn. Telegdi Zsigmond a hosszabb változatot nem tartotta eredetinek, úgy vélte, hogy az pár évszázaddal későbbi hamisítvány, de lényegében valós információkat tartalmaz a kazár birodalomról. Ez a kérdés

⁸ HARMATTA 1954.

⁹ NAGY 1932.

¹⁰ TELEGDI 1940.

számunkra azért rendkívüli jelentőségű, mert a hosszabb változatban szerepel két finnugor népnév: a *c-r-mis* és az *arisa*, amelyek minden kétséget kizáróan a cseremisiz és az erza népnévvel azonosak.

Kutatástörténeti áttekintésünkben feltétlenül kiemelt hely illeti meg a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség 1976 és 1982 között megjelent négykötetes egyetemi jegyzetét. Címe: „Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba”.¹¹ E jegyzet I:2. kötetében olvashatunk a görög és latin nyelvű források finnugor vonatkozású helyeiről, azok értelmezéséről. A feldolgozáshoz rövid bibliográfiák is tartoznak. E kötet említésével elérkeztünk napjainkig. Reméljük, hogy az őstörténet művelése mellett most már újra jut figyelem a finnugorok korai történetére is. 1989-ben tanulmány jelent meg a volgai finnugorok korai történetét tárgyaló forrásokról.¹² Az ELTE Finnugor Tanszékén külső közreműködők segítségével elkészült és kiadásra vár egy történeti összefoglalás, amely tömören tárgyalja az összes finnugor és szamojéd nép történetét. A szamojéd összefoglalás már megjelent önállóan, a Budapesti Finnugor Füzetek első darabjaként. Készülőben van egy finnugor történeti chrestomathia is, amely kommentárokkal és bibliográfiával, magyar fordításban közreadja a történeti források finnugor vonatkozású helyeit. Ez a szöveggyűjtemény lehetővé teszi majd a történészeknek a gyors tájékozódást, és ezáltal új eredmények születését segítheti elő. Új eredményekre nagy szükség van, mivel a Zsirai-féle „Finnugor rokonságunk” megjelenése óta eltelt időben kiadott finnugristikai kézikönyvek csak a Zsirai által már leírtakat foglalják össze rövidebb-hosszabb terjedelemben. Az új történeti eredmények hiányáért azonban nem a magyar finnugristák okolhatók. A Szovjetunióban a 30-as években megtört a finnugor történeti kutatások lendülete. Ennek egyik oka az eluralkodó terror volt, amely nagymértékben sújtotta a kis népeket és különösen értelmiségüket, másik oka pedig, hogy ideológiai megfontolásokból háttérbe szorították Oroszország korai történetének a tanulmányozását. Ezzel együtt a levéltári kutatásokat is rendkívül megnehezítették. Így a Szovjetunióban a finnugorok korai történetének kutatása lényegében megszűnt. Jelentek ugyan meg az első pillantásra tekintélyes méretű könyvek, címükben az egyes finnugor népek történetét ígérve, azonban ha fellelőztük ezeket a köteteket, rögtön láthattuk, hogy terjedelmük túlnyomó részében az októberi forradalom utáni eseményeket tárgyalják meglehetősen elfogultsággal, s a forradalom előtti jó néhány évszázadra alig jut 20–30 oldalnál több.

A finnugor történeti kézikönyvek hiánya sajnos már megérezhető egyes újabb történeti munkák finnugor vonatkozású részein. Néhány példa: Pécsent jelent meg 1995-ben Font Mária: „Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből” című munkája.¹³ Ebben a szerző egy bekezdésben tér ki a finn-

¹¹ BEVEZETÉS 1976–1982.

¹² KLIMA 1989.

¹³ FONT 1995.

ugor népekre.¹⁴ Ez a bekezdés tartalmaz több tárgyi tévedést, és helytelen terminológiai kifejezéseket. A finnugor népcsoport „*finn*” ágáról ír a szerző, és közéjük sorolja a *merjákat* és *muromákat*. Helyesen a balti-finn ág vagy csoport volgai finnugor alcsoportjához tartoznak az említett népek. Azonban még ennél is bántóbb hiba, hogy Font Mária a *letteket* is a finnugor népek közé sorolja. A második példa „A magyarok krónikája” című rendkívül szép kiállítású, a nagyközönség számára készült történeti áttekintés.¹⁵ E műhöz a finnugor szócikkeket író szerzőtől többek között rövid kommentárt kértek egy, a finnugor nyelvek rokonságát bemutató családfa-ábrához, majd e szöveghez egy más típusú ábrát illesztettek.¹⁶ A lektorok és a szerkesztők – akik között nem voltak finnugrista képzettségű szakemberek – a többi finnugor témájú szócikkben is tartalmi változtatásokat hajtottak végre, mégpedig oly módon, hogy a szerző által beépített friss kutatási eredményeket esetenként átjavították az általuk ismert, már avulóban lévő nézetekre. Korrektúra nem lévén, a kötet az így átírt finnugor szócikkekkel jelent meg. Szintén friss, reprezentatív kiadvány a „Magyarország története térképeken elbeszélve” I. kötete¹⁷ 11. oldalán található „Az ősmagyarság etnogenezise és vándorlása” című térkép. Ezen a térképen az összes volgai és permi finnugor nép lakóhelyét tévesen jelölik. Ami a térképen csak két-három centiméteres eltérésként jelenik meg, az a valóságban 300–500 km-es távolság. Bántó hiba. Valószínűleg nekünk is rosszul esne, ha egy térkép nem a Kárpát-medencét, hanem mondjuk a Balkán-félszigetet jelölné meg lakóhelyünként. Ugyanezen a térképen a mordvinok egyik alcsoportját *ezrének* nevezik *erza* helyett. Sajnos ez nem egyszerű sajtóhiba, mivel a térkép kísérőszövegében is *ezre* szerepel. A térkép jelöli a *nyenyeczek*, az *enyeczek*, a *szölkupok* és a *szamojédok* lakóhelyét. Ezzel szemben a tudomány nem ismer szamojéd népet, hanem a *szamojédok* összefoglaló elnevezés alá sorolja be az *enyeceket*, a *nyenyeceket*, a *nganaszanokat* (északi szamojédok), a *szölkupokat* és a *szajáni szamojédokat* (déli szamojédok, a szajániak alcsoportjába mára kihalt népek tartoznak: *kamassz*, *kojbál*, *motori*, *tajgi*, *karagassz*). Bízunk benne, hogy a finnugor történeti kutatások felélénkülésével az említettekhez hasonló jellegű problémák a jövőben nem jelentkeznek.

¹⁴ FONT 1995, 6–7.

¹⁵ A MAGYAROK KRÓNIKÁJA 1995.

¹⁶ A MAGYAROK KRÓNIKÁJA 1995, 12.

¹⁷ MAGYARORSZÁG 1995.

2. A FORRÁSOK HERODOTOSZTÓL TACITUSIG

A finnugor népek több ezer éves történetük során mindig az eurázsiai erdőövezet lakói voltak. A magyarság kivételével ma is ott laknak. Ez a földrajzi környezet távolosított az emberiség fejlődésének gócpontjaitól. A délebbi, fejlettebb kultúrájú népek azonban tartották a kapcsolatot az erdőövezet lakóival. Információkat szereztek róluk és tőlük, amelyeket írásban is rögzítettek. A legkorábbi, feltehetőleg finnugor etnikumokat is említő források a görög világból származnak, a Kr. e. 5. századból. A finnugor népek kapcsolatai déli eredetű népességekkel régészetileg is dokumentálhatók. A Kr. e. III. évezredtől kezdve egymás után jelennek meg területük déli peremén a *fatyjanovoi*, a *balanovoi*, az *abasevoi* és a *gerendasíros* kultúra körébe tartozó népek. Ezen régészeti kultúrák népeességét indoeurópainak tartják, azon belül is legvalószínűbb az óíráni körbe való tartozásuk. A déli eredetű pásztornépek átadták állattenyésztési ismereteiket a finnugoroknak, ugyanakkor az új területekkel, etnikumokkal való megismerkedésük által az ő világképük is tágult. Ismereteiket továbbadták déli rokonaiknak, s azok részeivé váltak az Európa keleti végein és Ázsiában élő ősideurópai népeesség folklórájának. Ez a kulturális hagyomány megőrződött az ókori Irán és India irodalmában.¹⁸ Lényege úgy foglалható össze, hogy észak felé haladva az utolsó népeken túl magas hegy vagy hegység található, annak közelében pedig egy óceán, s ezen a területen zord időjárás uralkodik. A nappalok és éjszakák változása is más rendszert követ: évente egyszer van napkelte és napnyugta. E mesebeli hegy körül járnak az égitestek, s a hegyen túl egy másik világ kezdődik, ahol örök boldogságban élnek az emberek. Ennek a hagyománynak valós elemeit évtizedek óta próbálják kihámozni a kutatók. Az nyilvánvaló, hogy az északi sarkkörhöz közeli területekről hordoz információkat, de már a mítikus hegy vagy hegység azonosítása problematikus, többféle nézet ismert ezzel kapcsolatban. Számunkra ez a hagyomány azért jelentős, mert olyan területeket említ, ahol finnugor népek élhettek. Az északi területekről szóló tudásanyag azonban nemcsak az óind és óíráni irodalomban maradt fenn, hanem a szkítáknál, s a szkíta hagyomány felkeltette a Fekete-tenger melléki gyarmatvárosokban és azok körzeteiben a szkítákkal mindennapos kapcsolatban lévő görögök érdeklődését. Voltak bátor emberek, akik útrakeltek, hogy személyes tapasztalatokat szerezzenek az északi vidékekről, mások pedig pontosan lejegyezték, amit hallottak. Aki útrakelt a mesék birodalmába, az Ariszteasz volt, aki pedig mindent lejegyzett olbiai látogatása alkalmával, azt úgy hívták: Herodotosz.

Herodotosz munkássága nagy jelentőségű volt az ókori történeti, földrajzi irodalomban. Információit évszázadokon át másolták, alakították az utódok, olykor olykor hozzátéve valamit. Ezeknek a műveknek közös jellegzetessége, hogy a szkítákról írván szót ejtenek északi szomszédjaikról. Közöttük sejtethünk finnugor né-

¹⁸ BONGARD-LEVIN-GRANTOVSZKI 1981.

peket. Herodotosz műve IV/13., 18., 20., 21., 22., 102., 106., 107., 108., 109. fejezeteiben ír a szkítákon túli népekről, az *isszédonoszokról*, az *arimaszposzokról*, a *hüperboreuszokról*, az *androphagoszokról*, a *melankhlainoszokról*, a *budinoszokról*, a *thüsszagétákról* és a *iürkákról*. Annak idején Tomaszek próbált finnugor népeket rendelni ezekhez a nevekhez. A mordvin népvét emberevőnek magyarázta, s más forrásokból is tudván a mordvinok harci kedvéről és kegyetlenségéről, az androphagoszokat, akiknek neve emberevőt jelent, s Herodotosz is úgy tudja, embereket is esznek, a mordvinokkal azonosította.¹⁹ A *melankhlainosz* népről Herodotosz azt írta, hogy fekete ruhában járnak, s nevül is ebből a szokásukból származik. Tomaszek azon néprajzi adat alapján, hogy a cseremiszek régebben kizárólag fekete ruhát viseltek, a melankhlainosz népet velük azonosította.²⁰ A budinosz-*votják* azonosításnak Herodotosz azon adata volt az alapja, hogy a budinoszok kék szeműek és vörös hajúak.²¹ A thüsszagétákat azért azonosította a *vogulokkal*, mert nevüket a Csuszovaja folyó nevéből vélte megfejtetni.²² Ezek az azonosítások már nem felelnek meg a mai tudományosság igényeinek, a *mordvin* és a *thüsszagéta* népnév Tomaszek-féle etimológiája például teljesen elhibázottnak bizonyult. Új eredmények azonban nincsenek ezen a téren. Másik módszerként kínálkozhat a herodotoszi leírások térképre vitele. A történettudományban, különösen a Szkítia területe révén érintett orosz és ukrán tudományban jelentős irodalom kapcsolódik Herodotosz minket érdeklő fejezeteihez. Herodotosz műve alapján térképen ábrázolták Szkítiát, és Dareiosz szkíta hadjáratát. A különböző térképek között azonban jelentős eltérések vannak az androphagoszok, budinoszok, melankhlainoszok, vagyis azon népek elhelyezése szempontjából, amelyeket Herodotosz szerint a szkíták megpróbáltak szövetségesül megnyerni Dareiosz ellen. Abban azonban sajnos egységes a vélemény, hogy az androphagoszokat, budinoszokat, melankhlainoszokat, akiket mi olyannyira szeretnénk finnugoroknak tudni, a finnugor övezetnél jóval délebbre, illetve délnyugatabbra helyezik el. Egyedül a budinoszokat jelöli Tyerenzskin és Iljinszkij térképe arra a területre, ahol a Kr. e. 5. században a gyjakovoi régészeti kultúra finnugor népessége élt.²³ Esetleg finnugor népként tehát csak a thüsszagéták, iürkák és a náluk is távolabb élő, már mesészerű tulajdonságokkal felruházott arimaszposzok, hüperboreuszok jöhetnek számításba. Herodotosz a nem szkíta népeket az erdőzónába helyezi. Nos a térképek szerint az eurázsiai sztyeppövezet éppen a Fekete-tengertől észak-

¹⁹ TOMASCHEK 1888–1889, II. 7–16.

²⁰ TOMASCHEK 1888–1889, II. 16–19.

²¹ TOMASCHEK 1888–1889, II. 16–18.

²² TOMASCHEK 1888–1889, II. 32–36.

²³ Je. V. Csernyenko közli B. N. Grakov, M. I. Artamonov, A. I. Tyerenzskin-V. A. Iljinszkij és B. A. Ribakov térképeit: CSERNYENKO 1984, 87–88.

ra, a szkíták hajdani területének nyugati részén a legkeskenyebb.²⁴ A Dnyeper és a Dnyeszter torkolatától kb. 400–500 km-re északra már az erdő a természetes növénytakaró, s a Don torkolatától sincs 600 km-nél messzebb az erdős részek határa. Herodotosz idején is erdők lehettek ezeken a tájakon, valószínűleg ősideurópai, talán ősszláv etnikumok által lakottan.

Mindezek alapján a herodotoszi Szkítia-leírás bármilyen szép és érdekes is, egyáltalán nem biztos, hogy akár egyetlen elemében is finnugor népekre vonatkozik. Ugyanígy bizonytalan a kutatástörténeti részben már említett Harmatta-féle vélemény az elsőként Hellanikosznál szereplő amadokoszok és az obi-ugorok azonosításáról. Sajnos egyetlenegy jellemző vonás, a nyershúsevés alapján nem lehetséges etnikumok nevesítése. Annál is inkább, mivel a Harmatta János által közölt adatokból az a tanulság is leszűrhető, hogy ez egy általános „barbár” jelentésű elnevezésként volt használatos. A Herodotoszra és Hellanikoszra visszavezethető adatok sok más szerzőnél is felbukkannak, továbbélnék egészen a középkorig. Közülük már említettem C. Pliniust, Pomponius Melát, Ammianus Marcellinust, de még folytathatnánk a sort Dionüsziosz Periégétésszel, Klaudiosz Ptolemaiosszal és másokkal.

Az említett forráskörnek egyes adatait csak esetlegesen tekinthetjük finnugor vonatkozásúaknak. Bizonyosan finnugor népekkel foglalkozó részleteket találhatunk azonban azokban a forrásokban, amelyekben a finnugor népek mai ismert népneveikkel fordulnak elő. Az első ilyen mű Cornelius Tacitus „Germania” című munkája.²⁵ Tacitus finnugor vonatkozású fejezeteivel kapcsolatban is a régi eredményeket ismertetik a kézikönyvek. Az eredmények a népnevek magyarázatához, illetve az említett népek lakóhelyének meghatározásához kapcsolódnak. A ma is használatos *ész*t és *finn* népnév egyaránt ógermán eredetű. Szintén ógermán alapon magyarázzák a *sithoni* népnevet. Ez a nép lakóhelye miatt – a Botteni öböl északi partvidéke – lehetett esetleg finnugor. A forrás értelmezésében éppen az idegen eredetű népnevek okozzák a legnagyobb problémát. Az észti és a finn népnévvel kapcsolatban feltételezik, hogy eredetileg nem finnugor csoportokat jelöltek, s a finnugorok csak a Baltikumba és a Skandináv-félszigetre való beköltözésük után „örökölték meg” népnevüket. Tacitus szerint az észtek rítusai és szokásai a szvébekéihez, nyelvük pedig a britanniaihoz áll közelebb. A Baltikum és Skandinávia kétségtelenül a finnugor és indoeurópai elemek keveredésének különös színtere volt. Mindinkább erősödik az a vélemény, hogy a balti-finn népek etnogenezise már a mezolitikum óta mai lakóhelyükön zajlott. A régészeti kutatások mellett Finnországban a nyelvészeti és az antropológiai kutatások is mind nagyobb figyelmet fordítanak ennek a több évezredes kapcsolatnak a feltárására. A legújabb

²⁴ BEVEZETÉS 1976–1982, IV. 1982, 4. ábra 51., 7. ábra 61–64.

²⁵ TACITUS 1980.

eredmények szerint a finnek genetikailag az indoeurópaiakhoz tartoznak. Kétségtelenül ezen kapcsolatrendszernek az emléke valamilyen módon az a tény is, hogy a finn és az észti népnév nem finnugor eredetű, mivel azonban egyre kevésbé tartható a balti-finn törzsek kései (az időszámítás kezdete körüli) betelepülése mai lakóhelyükre, nem valószínű, hogy népnevük Tacitus idején ne rájuk vonatkozott volna. A forráshoz kapcsolódó másik fontos feltételezés szerint sem a *fenni*, sem a *sithoni* népnév nem vonatkozhat a finnekre, hanem csak a lappokra. Ezt az elképzelést vallotta a finn E. N. Setälä az 1910-es években megjelent művében.²⁶ Véleményét arra alapozta, hogy a finnek elődei Tacitus idején már magasabb társadalmi-gazdasági szinten éltek, mint ahogy az a történetíró művéből kiolvasható. Ha figyelmesen elolvassuk a Tacitus által írottakat, abban semmi olyasmit nem találunk, ami indokolná ezt az elképzelést: „*A fennusok szörnyen vadak, gyalázatosan szegények: nincs fegyverük, nincs lovuk, nincs otthonuk; ételmük fű, ruhájuk állati bőr, fekvőhelyük a föld. Csak a nyílban bízhatnak, melyet vas híján csontheggyel látnak el, s a férfiak csakúgy vadászatból tengődnek, mint a nők. Mert mindenhová elkísérik a férfiakat, s részt kérnek a zsákmányból. A vadállatok s viharok elől még a gyermekeknek is az az egyetlen menedék, hogy holmi vesszőfonadék alá húzódnak: ide térnek meg az ifjak, ez fogadja be az öregeket.*”²⁷ Ez a leírás a finnugorok jellegzetes erdőövezeti kultúráját örökíti meg, azt, ahogyan a hagyományos életet folytató obi-ugor közösségek ma is élnek. Ennél fejlettebbek a finnek elődei sem lehettek Tacitus idején, a Kr. u. 1–2. században.

3. JORDANESTŐL JULIANUSIG. TÖRTÉNETÍRÓK ÉS UTAZÓK A VOLGAI FINNUGOROKRÓL.

Előadásomnak ebben a részében olyan szerzőket és forrásokat fogok tárgyalni, akik és amelyek a magyar őstörténet és Magna Hungaria kapcsán már mind ismertek. Remélem sikerül felhívnom a figyelmet az említendő művek finnugor vonatkozásaira.

Jordanes, a 6. századi gót származású történetíró nemcsak a hun–magyar eredetmonda „tippadójaként” érdemes figyelmünkre. A gótok eredetéről és tetteiről írt művében több helyen is említ finnugor népeket. Többször külön kitér az észti népre, „*amely a germán Óceán partjain hosszú vonalban lakik*”,²⁸ a többi finnugor népet pedig Hermanarich krími gót uralkodó alattvalói között sorolja fel.²⁹ E felsorolás következő népeit hozták finnugorokkal kapcsolatba: *thiud, inaunx,*

²⁶ NAGY 1932, 171.; TRÓCSÁNYI 1916.

²⁷ TACITUS 1980, 71–72.

²⁸ 23/120., JORDANES 1904, 70.

²⁹ 23/116., JORDANES 1904, 69.

vasinabronca, *merens*, *mordens*, *imniscar*. Ezek közül az első három és az utolsó népnév azonosítása (thiud=csúd, inauunx=Olonyec-vidéki [Aunuksen-maa helynév alapján] inkerik, vasinabronca=vepszék, imniscar=cseremiszek) olyannyira bizonytalan, hogy az ötlet felmerülése óta nem tárgyalják. Vitán felül áll azonban a *mordens* azonosítása a mordvinokkal, és a *merens* azonosítása a merjakkal.

A Jordanes utáni bő fél évezred jellegzetessége, hogy a keleti finnugorok³⁰ közül a legtöbb hír a volgaiak: a mordvinok (erzák és moksák), cseremiszek, merják felől érkezik. Ezenkívül elvétve előfordul a votjakok neve is.

A 10. század végén Bíborbanszületett Konstantin bizánci uralkodó egy Mordia nevű országról ír,³¹ József kazár kagán pedig alattvalói között sorolja fel az *arisa* és a *c-r-mis* népet, tehát az erzákat és a cseremiszeket.³² Ezek még ugyanolyan jellegű híradások, mint amit Jordanesnél olvashattunk. Bővebb információt hordoz ennél az al-Balkhi-féle hagyomány. A volgai finnugorokra vonatkozó rész a 10. század közepe táján író al-Isztakhrinál maradt fenn a legteljesebben. Leírása szerint az *ar-rusz* nép három csoportra oszlik. Ezek neve: *kujada*, *asz-szalavija*, *al-arszanija*. Az első a Kijev városnév megfelelője, a második a Novgorod környéki szlovén törzsnév, a harmadik pedig az erza-mordvinok nevével azonosítható.³³ A forrás nemcsak az al-arszanija nevet közli, hanem a népről is szolgál információkkal. Eszerint az ar-rusz három csoportja közül az al-arszanija a legveszedelmesebb, minden területükre lépő idegent megölnék. Földjeiket csak akkor hagyják el, ha kereskedni akarnak, ekkor leereszkednek a folyókra és prémjeiket elcserélik, de ezt különös szótlansággal teszik, magukról és országukról semmit sem árulván el. Uralkodójuk Arsza városában lakik.³⁴ Al-Isztakhr leírásában felbukkan két fontos elem, amelyek visszatérnek majd más leírásokban is. Az első ilyen visszatérő elem a mordvinok vadsága, a másik pedig a velük való árucseré formája, az ún. néma kereskedelem.

A keleti magyarok megtalálása után Julianus barát a mordvinok földjén át tért haza. Tapasztalatairól ezt diktálta le Riccardusnak, rendi előljárójának: „*Ezek pogányok és olyan kegyetlen emberek, hogy semmibe sem veszik az olyan embert, aki sok embert nem ölt. S midőn valaki útra kel, minden általa levágott fejet előtte hordanak, és mennél több fejet hordanak előtte, annál nagyobb a becsülete.*”³⁵ A tatárjárás során elővédként a Kárpát-medencében is harcoló mordvinok vadságát egy

³⁰ A nyugati finnugorokról írt Brémai Ádám és Saxo Grammaticus. Velük most nem foglalkozom. A „Finnugor történeti chrestomathia” fogja tárgyalni műveik finnugor vonatkozásait.

³¹ BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN 1950, 37., 45–50., 169.

³² KOHN 1881, 39.: az ariszu, ill. czermisz alakot használja.

³³ Az al-arszanija-arú téves azonosításról lásd. KLIMA 1990, 25–27.

³⁴ ZAHODER 1967, II. 101–102.

³⁵ A Julianus első útjáról készült jelentés 1237-ből, 5.; JULIANUS 1986, 70.

másik forrás is megörökítette. Egy ismeretlen magyar püspök így írt erről levelében: „...ezek megkülönböztetés nélkül legyilkolnak minden embert, akire csak ráta-lálnak. E mordvinok egyike sem merészeli felsaruzni a lábait, míg legalább egyet-len embert meg nem ölt...”³⁶

A finnugorok által folytatott néma kereskedelem ábrázolása fennmaradt Abu-Hámid, történettudományunkban szintén csak a magyarságot érintő részletei miatt számon tartott 12. századi leírásában is. Júrá országának népeivel, tehát az obi-ugorokkal kapcsolatban írja: „Mindenféle árucikkeket visznek magukkal, amelyeket aztán külön-külön letesznek, ismertetőjelekkel ellátva, majd hazatérnek. Később új-ra visszamennek, s ott olyan portékákat találnak, melyekre országuknak szüksége szokott lenni.”³⁷

Az idézett részletekből látszik, hogy a Kr. u. 1–2. évezred fordulója körüli élenk távolsági kereskedelembe a finnugor népek is bekapcsolódtak. Területükön fontos útvonalak haladtak át Novgorod, illetve Kijev felől a Volgai Bolgár Birodalom irányába, és az ellenkező irányban is: a délről érkező kereskedők Volgai Bolgárország elhagyása után finnugor területek között haladtak Novgorod és tovább Skandinávia felé. A kereskedelmi útvonalak haladási irányát összevetve a régészeti feltárások tanúságával, megkísérelhetjük annak megállapítását is, hogy a mordvinok között hogyan történt a két etnikai csoport, az erza és a moksa elkülönülése.

A mordvin népnév valószínűleg az egész mordvinság elnevezése lehetett, és az erza és moksa ágra bomlás éppen abban az időszakban zajlott – a Kr. u. 1. évezred 3. harmadában és a 2. évezred 1. harmadában –, amikor több forrás is szól a mordvinokról. Ez az átmeneti állapot tükröződik az elnevezések váltakozásában. A mordvin népnév szerepel a keleti szerzőknél, Julianusnál és az orosz őskronikában. A keleti szerzők információi a kereskedelmi kapcsolatokból származnak. Ezen kapcsolatok színtere a Közép-Volga vidék volt, ahol a Volgába torkollnak a mordvinok folyói (lásd. az iménti részletet: „leereszkednek a folyókon”). Julianus a keleti magyaroktól hazatérőben valószínűleg a Volga-Oka útvonalon hajózott,³⁸ tehát ugyanazokat nevezte mordvinoknak, akik a keleti forrásokban *al-arszanija* néven jelennek meg. Az orosz őskronika, amelyről eddig nem esett szó, azt tükrözi, hogy az orosz behatolók kelet felől érték el a volgai finnugor területek kapuját, az Oka torkolatát, majd tovább kelet felé a Volga mentén hatoltak. Így ők is, akárcsak Julianus, a mordvinföld keleti és északi peremén haladtak. Végül még egy fontos történeti adat: Rubruk, a mongol birodalom központja felé tartó szerzetes a 13. század közepén a *moksa-mordvinok* csoportját említi. Rubruk a mordvin területekről délre haladt Ázsia belseje felé, tehát a moksákat inkább a mordvinföld déli részein sejtethetjük.

³⁶ FEST 1934, 223–225.

³⁷ ABU-HÁMID 1985, 47.

³⁸ KLIMA 1990, 23.; Györffy György szerint a Moksa folyón hajózott: GYÖRFFY 1986, 39.

A régészeti adatok alapján megállapítható, hogy az erzák elődei az Oka középső folyása, az erza népvévet megőrző mai Rjazany város („Az erzák fejedelme Arsza városában lakik.”) környéke mellől az 1. évezred 3. harmadában az Oka alsó folyásának irányába húzódtak, majd onnan keleti irányba haladtak a Volga vonalát követve. A moksza etnikai csoport kialakulásának területe a mai Penza város környéke, ahonnan az 1. évezred végén nyugati irányba vándoroltak, a Moksza alsó folyásának vidékére.³⁹

A régészeti és a történeti adatok összevetéséből megállapítható, hogy a 6. és a 13. század között használatos mordvin népnév ugyanúgy a mordvin települési tömb keleti és északi részein élőkre vonatkozik, mint a 10. századtól használatos erza elnevezés. Tehát az erza csoport saját etnikai tudata és az ehhez kapcsolatos saját elnevezés a 9–10. század körül alakult ki. A moksák elődei lényegében ismeretlenek voltak, mind a keletről érkező oroszok, mind a Volgán felfelé hajózó kereskedők előtt. A moksza etnikai tudat azután alakult ki, hogy az ősmoksza csoport a Moksza folyó mellé települt. Az etnikai tudat kialakulása a 2. évezred elején történhetett, nem sokkal azelőtt, hogy Rubruk elsőként adott hírt a moksák létezéséről.

4. A FINNUGOR TERÜLETEK MEGHÓDÍTÁSÁRÓL AZ OROSZ ŐSKRÓNKA ALAPJÁN.

A legrégebbi orosz évkönyv a „Poveszty vremennih let” („Régmúlt idők krónikája”, a szakirodalomban előfordul még „Nyesztor-krónika” vagy „Őskrónika” néven is). Magyar vonatkozású részeit történettudományunk már a század elején feldolgozta, s később is foglalkoztak publikációk a krónika magyar adataival.⁴⁰

A Poveszty nemcsak a legrégebbi, hanem történelmi adatait, stílusát tekintve a legértékesebb orosz krónika is. Kijevben keletkezett a 11–12. század folyamán, amikor a kijevi Rusz az orosz államiság központja volt. A „Régmúlt idők krónikája” számtalan finnugor vonatkozású adatot is megőrzött. Ezek különböző jellegűek. A bevezető rész pontos felsorolással szolgál a finnugor népek lakóhelyéről. Az események évek szerinti elősorolásában pedig leginkább akkor olvashatunk finnugor népekről, amikor valamely csata vagy katonai akció résztvevőit említi a krónika. A harmadik típusú híradást a krónika anekdotikus mesészerű történetei jelentik, amelyek között szintén vannak finnugor közegben történt események.⁴¹

A „Régmúlt idők krónikájának” finnugor vonatkozású hírei több kronológiai csoportra oszthatók, és jól mutatják a finnugor területekre történt orosz behatolás menetrendjét.

³⁹ SZTYEPANOV 1968, 275–277., 1970, 27–28.

⁴⁰ HODINKA 1916.; PERÉNYI 1961

⁴¹ Ez utóbiakkal most nem foglalkozom..

A krónika elején található felsorolás az oroszok látókörében felbukkant finnugor népek közül szinte kivétel nélkül mindegyiket megemlíti. Csak az obi-ugorokról feledkezik meg, de a krónika lapjain később ők is szerepelnek az 1096. esztendőnél. („Jáfet országaiban vannak az oroszok, a **csúdok** és mindenféle népek: **merják, muromák, veszek, mordvinok, a zavalocsjei csúdok, permiek, pecserák, jamok, zimgolák, korszok, letgolok, lívek**. A *ljahok* meg a poroszok, a **csúdok** a Varég-tenger mellett vannak...Beloozeronál a **veszek** vannak, a Rosztov-tónál a **merják**, a Klescsino-tónál szintén a merják. Az Oka folyónál pedig – ott, ahol az a Volgába ömlik – a **muromák**, akik a maguk nyelvén beszélnek, meg a **cseremiszek**, akik a maguk nyelvén beszélnek, meg a **mordvinok**, akik a maguk nyelvén beszélnek... És íme a többi nép, amely adót fizet Rusznak: a **csúd, a merja, a vesz, a muroma, a cseremisz, a mordvin, a permi, a pecsera, a jam, a litva, a zimigola, a korsz, a narova, a livon**, – ők a saját nyelvükön beszélnek – Jáfet leszármazottai, az északi országokban élnek...”⁴²) A krónika elején található, évszámokkal nem tagolt bevezető rész a kutatók egybehangzó nézete szerint Nyesztor műve, tehát a krónika utolsó jelentősebb átdolgozásakor keletkezett. Nyesztor 1113-ra készült el vele.

Szintén Nyesztor idejéből származnak az első információk a mordvinokról és a cseremiszekről. A „Régmúlt idők krónikája” a 6611. (1103.) év eseményei között számol be Jaroszlav csatájáról a mordvinokkal. Ez csak tíz évvel azelőtt történt, hogy Nyesztor a krónikát befejezte. A mordvinok a Nyesztor által írt bevezetőt nem számítva, máshol nem is szerepelnek az eseményekben. Ugyanígy a cseremiszek is csak a Nyesztor féle bevezetőben említetnek. Ez azt mutatja, hogy ekkor, Nyesztor idején kezdődött az orosz behatolás az Oka torkolatától kelet felé, a volgai finnugorok irányába.

A krónika második, évszámokkal tagolt részéből világosan kiderül, hogy az események feljegyzésének korábbi periódusaiban a krónikaírók még nem ismertek minden finnugor népet. A finnugor területekre történt orosz behatolás irányának megfelelően először a Novgorod környéki és baltikumi, valamint a mai európai Oroszország középső részének – Rosztov környékének – finnugor népeit ismerték meg. Az itt élt finnugor népek *csúd, vesz, merja* és *muroma* néven szerepelnek a krónikában. A csúdok a mai észtek elődei, részben pedig más baltikumi finnugor csoportokat is jelöltek ezzel a névvel. A vesz elnevezés a mai vepszék és karjalaiak elődeire egyaránt vonatkozott. A merja etnikai csoport területét érte a legintenzívebb orosz behatolás, ezért a merja az egyik legkorábban asszimilálódott finnugor közösség lett. A másik ilyen csoport a muroma. A muromák az elsődleges orosz behatolás keleti peremén helyezkedtek el, az Oka alsó folyása mellett. Kis létszámú csoportjuk nagyon hamar, a merjával egyidőben asszimilálódott.

⁴² PAMJATNYIKI 1978, 25., 29.

A „Régmúlt idők krónikájának” évszámokkal tagolt részében a 6367. (859.) és a 6579. (1071.) évek között fordulnak elő saját népnevükkel említve a csúdok, a veszek, a merják és a muromák. A 11. századi események kapcsán már csak a csúdok szerepelnek saját nevükkel (1030-ban és 1071-ben). Mindebből következik, hogy ezeken a területeken a 10. századra tehető az orosz államiság kiépülésének korai szakasza, amikor a hatalmi szervezet még épít a népek hagyományos, valószínűleg törzsi struktúrájára. Amikor segédcsapatokra van szükség, akkor a népek autonóm szervezeteihez fordulnak, a segédcsapatokat a népek állítják ki. Ez nemcsak a finnugorokra vonatkozik. Ebben az időben az orosz etnikai csoportok, törzsek saját nevükkel – krivicsek, szlovének – szerepelnek. Ez az állapot akkor szűnik meg, amikor a kijevi állam megszervezi állandó jelenlétét a korábban csak adót fizető területeken.

A krónika következő rétege – a 988-as év eseményeitől – már a hatalmi rendszer kiépülésének jeleit mutatja a baltikumi és közép-oroszországi finnugor területeken is. Ez mindig városok alapítását jelenti a meghódított területeken. A városok eleinte csak föld és palánk védőművekkel biztosított várakat jelentettek fegyveresekkel. A városokban később telepések jelentek meg, akik idővel kitelepültek a város immár biztonságossá vált környékére is. A módszert jól szemlélteti a 6496. (988.) évi események leírásából a következő részlet: „*És azt mondta Vlagyimír: „Nem jó, hogy kevés város van Kijev körül. És városokat kezdett alapítani a Gyesznán, az Oszteren, a Trubezszen meg a Szulán meg a Sztugnán”*”.⁴³ Hódításában ezt a módszert követte minden orosz fejedelemség, így később Moszkva is a volgai és permi finnugorok területeinek meghódításakor, és Szibéria megszállásakor. Ez a megerősödött hatalom számunkra a krónika olvasásakor úgy jelenik meg, hogy népnevek helyett immár inkább városneveket találunk egy-egy esemény leírásakor, s a korábban finnugor népnevekkel jelölt terület városaiban és a városok körzetében minden bizonnyal számolhatunk finnugor eredetű lakossággal is. A krónikában a városnevek mellett a 11. századi események leírásakor már csak a csúd népnévvel találkozhatunk, azzal is csak kétszer. Az orosz fejedelmek 11. századi hatalmi torzszalkodásai kapcsán *Rosztov, Murom, Rjazany, Jurjev, Zavolocsje, Beloozero* városairól olvasván arra kell gondolnunk, hogy ezeken a helyeken a merja, muroma, csúd, vesz őslakosság akarva-akaratlanul is szenvedő részese lett az eseményeknek.

A finnugrisztikán belül a történeti kutatások mind nagyobb szerepet fognak játszani. Ennek első jele a Finnugor Történeti Társaság megalakulása, és az első finnugor történeti konferencia megrendezése 1993-ban a finnországi Ouluban.⁴⁴

⁴³ PAMJATNYIKI 1978, 137.

⁴⁴ KLIMA 1994.

A finnugor népek történeti kutatása gyarapodó forrásokra is számíthat, ha nem is olyan mértékben, mint a régészet. Finnugor vonatkozású okleveles adatok még napjainkban is felbukkannak az oroszországi levéltárak mélyéről. Nemrégiben például Ufában találtak öt, 16. századi udmurt vonatkozású oklevelet.⁴⁵

Előadásommal szerettem volna a finnugor történeti kutatásokra irányítani a figyelmet. Remélem, elértem célomat.

⁴⁵ GRISKINA 1994, 58.

Irodalom

ABU-HÁMID 1985

Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131–1153. (Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt) Bp. 1985.

BARNA 1877

Barna F.: A mordvaiak történelmi viszontagságai. Értekezés a Nyelv- és Széptudományok Köréből. Bp. 1877.

BEVEZETÉS 1976–1982

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I–IV. Bp. 1976–1982.

BÍBORBANSZÜLETETT KONSTANTIN 1950

Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. (Ford. és bev. tan. Moravcsik Gy.) Bp. 1950.

BONGARD-LEVIN-GRANTOVSKIJ 1981

Bongard-Levin, G. M.- Grantovszkij, E. A.: Szkiától Indiáig. Bp. 1981.

CSEERNYENKO 1984

Csernyenko, Je. V.: Szkió-perszidszkaja vojna. Kijev 1984.

GRISKINA 1994

Griskina, M. V.: Udmurti. Etyudi iz isztorii IX–XIX. vv. Izsevszk 1994.

GYÖRFFY 1986

Györffy Gy.: Napkelet fölfedezése. Julianus barát és napkelet fölfedezése. Bp. 1986, 7–57.

FEST 1934

Fest S.: Egy magyar püspök levele volt párizsi iskolatársához a tatárokról. LevKözl XII. (1934) 223–225.

FONT 1995

Font M.: Oroszország, Ukrajna, Rusz. Fejezetek a keleti szlávok korai történetéből. Pécs 1995.

HARMATTA 1941

Harmatta J.: Forrástanulmányok Herodotosz Skythika-jához. Magyar–görög tanulmányok 14 (1941)

HARMATTA 1954

Harmatta J.: Egy finnugor nép az antik irodalmi hagyományban. MTA I. Osztály Közleményei. 6 (1954) 341–351.

HODINKA 1916

Hodinka A.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916.

JORDANES 1904

Jordanes: A gótok eredete és tettei. (Ford., bev. és jegyz. Bokor J.) Brassó 1904.

JULIANUS 1986

Julianus barát és napkelet fölfedezése. (Vál., bev. és jegyz. Györffy Gy.) Bp. 1986.

KLIMA 1989

Klima, L.: Povolzszkije finno-ugri v pizmennih isztocsnnyikah I–II. tisz. n. e. Szovjetszkoje finno-ugroveznyije. Tallinn 1989, 44–50.

KLIMA 1990

Klima L.: A volgai finnugorok nyelvi rokonságáról és néppé válásuk kezdeteiről. (Doktori értekezés. Kézirat.) Bp. 1990.

KLIMA 1994

Klima, L.: Historia Fenno-Ugrica. (Oulu 1993. 06. 14–18.) Századok 128 (1994) 429–433.

KOHN 1881

Kohn S.: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Bp. 1881. (reprint 1990.)

A MAGYAROK KRÓNIKÁJA 1995

A Magyarok krónikája. (Összeáll., szerk. és tan. Glatz F.) Bp. 1995.

MAGYARORSZÁG 1995

Magyarország története térképeken elbeszélve 1. Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig. Bp. 1995.

MORAVCSIK 1934

Moravcsik Gy.: A magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1934.

MUNKÁCSI 1894

Munkácsi B.: Az ugorok legrégibb emlékezete. Ethnographia 5 (1894) 160–180.

NAGY 1932

Nagy F.: Északi nyelvrokonaink Tacitusnál. Tacitus germániájának két utolsó fejezete. Egyetemes Philológiai Közlöny. LVI (1932) 99–108., 168–175.

PAMJATNYIKI 1978

Pamjatyikij lityeraturi drevnyej Ruszi I. XI-nacsalo XII veka (Szerk. és komm. L. A. Dmitrijev, D. Sz. Lihacsov) Moszkva 1978.

PERÉNYI 1961

Perényi J.: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. I. Tanulmányok a magyar–oroszi irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1961, 25–54.

SZTYEPANOV 1968

Sztyepanov, P. D.: Drevnyaja isztorija mordvi-erzi (ocserk pervij-piszmennije isztocsnyiki). Trudi Mordovszkovo Naucsno-Isszledovatjelszkovo Insztyituta. v. 34. Szaranszk 1968, 263–277.

SZTYEPANOV 1970

Sztyepanov, P. D.: Drevnyaja isztorija mordvi-erzi (ocserk vtoroj-arheologicseszkije i etnograficseszkije dannije). Trudi Mordovszkovo Naucsno-Isszledovatjelszkovo Insztyituta. v. 39. Szaranszk 1970, 26–66.

TACITUS 1980

Tacitus összes művei I–II. (ford. Borzsák I.) Bp. 1980.

TELEGDI 1940

Telegdi Zs.: A kazárok és a zsidóság. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Bp. 1940, 247–287.

TÉLFY 1863

Télfi J.: Magyarok őstörténete. Görög források a scythák történetéhez. Pest 1863.

TOMASCHEK 1888–1889

Tomaschek, W.: Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden I–II. Sitzungsberichte d. phil.-hist. Classe d. kais. Akademie d. Wissenschaften. Wien. I.: 116. (1888–1889) 715–780., II.: 117. (1889) 1–70.

TRÓCSÁNYI 1916

Trócsányi Z.: E. N. Setälä: Soumen sukuisten kansojen esihistoria. (Ismeretetés)
Ethnographia XXVII (1916) 202.

ZAHODER 1967

Zahoder, B. N.: Kaszpijszkij szvod szvegyenyij o Vosztocsnoj Jevrope. II. Moszkva 1967.

ZSIRAI 1930

Zsirai M.: Finnugor népnevek I. Jugria. NyelvtudKözl XLVII (1930) 252–295., 399–452.
(XLVIII. 3158-, különnyomatban: Bp. 1930.)

ZSIRAI 1934

Zsirai M.: Merja. Adalékok egy kihalt finnugor nép ismeretéhez. Berzeviczy Emlékkönyv.
Bp. 1934, 250–259.

ZSIRAI 1937

Zsirai M.: Finnugor rokonságunk. Bp. 1937. (reprint: Bp. 1994.)

A Kr. u. 1. évezred végi – 2. évezred elejei udmurt emlékek etnokulturális sajátosságai

Margarita Ivanova
(Izsevszk)

Az udmurtok köztes helyzetet foglalnak el a nyugaton a Baltikumtól és Skandináviától, keleten az Ob folyóig terjedő erdős zóna finnugor népei között. A folklór, helynévkutatás, régészet adatainak komplex elemzése meggyőzően bizonyítja, hogy az udmurtok kialakulása és fejlődése a legősibb időktől kezdve a Káma-vidéken, a Káma és Vjátka folyók közén, északról a Csepca folyó által határolt területen zajlott. Ezek a vízi utak a régi időkben az etnikai érintkezést szolgálták, rajtuk valósult meg a helyi lakosság összeköttetése a külvilággal. A Káma, Vjátka, Csepca, Kilmez folyónevek az udmurtok sajátos etnikai szimbólumaivá váltak.

Az utóbbi évek kutatásai alapján bizonyossággal állíthatjuk, hogy a Kr. u. 2. évezred elején ezen a területen nem volt olyan régészeti kultúra, amely egységes, kialakult udmurt népességre utalna. A meglévő források elemzése alapján négy lokális változat mutatható ki, amely talán tükrözi a területi-törzsi szövetségek kulturális sajátosságának valós helyzetét. A kutatók a következő műveltségeket különböztetik meg: az udmurt Káma-vidék területén a 10–15. századi csumojtlini kultúrát, a Csepca folyó medencéjében a 9–15. századi Csepca-vidéki kultúrát, a Vjátka mellékén a 10–12. századi kocserginói kultúrát,¹ az Alsó-Vjátka és Volga közén feltételezik az ún. ar udmurtok meglétét. Azonban ezeknek a régészeti emlékcsoportoknak a tanulmányozásából származó adatok nem azonos értékűek a történeti-kulturális rekonstrukciók számára. A települések többségén viszonylag jellegtelen anyag került elő, főként kerámiából áll, temetőket nem ismerünk. Ezért a középkori udmurtok etalon lelőhelyei – a korábbiakhoz hasonlóan – továbbra is a Csepca-vidéki emlékek, ahol sűrűn helyezkednek el egymás mellett a különböző, a 9–15. századi Csepca-vidéki kultúrához tartozó lelőhelyek, amelyek esetében kapcsolat mutatható ki a régészeti, folklorisztikai, nyelvészeti, történeti-etnográfiai adatok között, ami alapot ad ahhoz, hogy az udmurt emlékekhez soroljuk őket.²

A Csepca-vidéki emlékek a 19. század óta ismertek, amióta megjelentek A. A. Szpicin és N. G. Pervuhin művei. Ezekben elsőként közzéttek a régészeti leletek rendszerezett katalógusát. De igazi történeti forrásokká A. P. Szmirnov 1926–1930. között végzett kutatásai után váltak. Ő egy sor, az udmurtok történetével és kultúrájával kapcsolatos problémát vetett fel és oldott meg.³ Később ezeket az anyago-

¹ GOLGYINA 1987, 24–33.

² IVANOVA 1987, 59–79.

³ SZMIRNOV 1952. és más munkák.

kat az 1. évezred végi – 2. évezred eleji keleti finnekről szóló összefoglaló művekben használták fel.

A későbbiekben az 1954-ben létrehozott Udmurt Régészeti Expedíció folytatott szisztematikus termékmunkálatokat. A Csepca folyó középső folyásának és mellékágainak teljes terepbejárása, a V. G. Gening, V. A. Szemjonov, G. T. Kondrateyeva által végzett feltárások egyes lelőhelyeken jelentősen kibővítették az addig ismert források körét. Az utóbbi évtizedekben a földvárak és temetők nagy felületen folytatott feltárásának köszönhetően gazdag adatbázis jött létre, elmélyült azoknak az irányzatoknak a tanulmányozása, amelyeket az elődök jelöltek ki.

Ma több mint 200 régészeti lelőhelyet ismerünk, amelyet a kutatók két, kronológiailag egymást követő és genetikailag összefüggő kultúrában egyesítenek: az 5. század végi – 9. század eleji polomi műveltség és a 9. század végi – 13. századi Csepca-vidéki műveltség. Ez utóbbihoz mintegy 120 lelőhely tartozik: 13 földvár, 32 temető, 30 telep, 7 kincslelet és 37 szórványlelet. A lelőhelyek magas koncentrációja ezen a viszonylag kis területen arra utal, hogy mélyreható társadalmi-gazdasági folyamatok eredményeként és a kényelmes földrajzi adottságoknak köszönhetően a Csepca középső folyása már a 9–10. században többé-kevésbé zárt, demográfiai telített régióvá vált, amelynek központja az idnakari földvár volt.

A Csepca-vidéki emlékek etnokulturális sajátosságait különböző mértékben vizsgálta munkáiban egy sor kutató.⁴ Napjainkban a bőséges anyag felgyűjtése és feldolgozása lehetővé teszi a Csepca-vidéki leletek etnikai specifikumainak újabb szintű, kiszélesített vizsgálatát.

Meg kell jegyeznünk, hogy a régészeti anyag intenzív gyarapodása elkerülhetetlenné tette etno-történeti értelmezésük problematikájának, a régészeti kultúra tartalma és megismerése elméletének kidolgozását – a többi között – a Káma-vidék anyagai alapján is. Ennek ellenére nem született meg a fogalom univerzális meghatározása. A régészeti források kulturális-kronológiai rendszerezésének gyakorlatában a kutatók azoknak a jellegzetes vonásoknak egy bizonyos csoportját alkalmazzák, amelyek tükrözik a konkrét anyagok etnokulturális sajátosságait. Nézzük, melyek azok a többé vagy kevésbé stabil vonások, amelyek a Volga- és Ural-vidék középkori anyagainak egységes régészeti kultúrába sorolását szolgálják: a temetkezési rítus, az anyagi kultúra, amelyet a telepek és lakóházak típusai, az ékszerkészletek, kerámia, a díszítő motívumok stb. fejeznek ki. Az adott munkában elvégzett forráselemzés ezeknek a hagyományosan elfogadott jellegzetes vonásoknak az alapján történik.

A *temetkezési rítus* az egyik legstabilabb hagyomány. A különböző kronológiai periódusokhoz tartozó források alap-paraméterek szerint történő összehasonlító elemzése, valamint az egyidejű kultúrák összehasonlítása a rítust a kultúra etnikai sajátosságának legfontosabb mutatójává teszi.

⁴ SZMIRNOV 1952.; GENING 1958., 1959., 1962.; IVANOVA 1987., 1989., 1992. stb.

A 9–13. századi temetők két kronológiai csoportra oszthatók. A koraihoz tartoznak a következő temetők: a szoldiri Csemsaj, az adamovói Bigersaj, a veszjakari Bigersaj nagy része, Omutnyica, Podbornovo, a Varni temető egy része. Ezeken a Közép-Csepca jobb partján koncentrálódó lelőhelyeken a polomi hagyományokat közvetlenül követő, 9–11. századi díszített kerámia és egyéb sírleletek kerültek elő.

A másik csoportba azok a temetők tartoznak, ahol 9–13. századi díszítetlen kerámia és egyéb leletanyag került elő. Ezek az emlékek ismertek mind a Csepca-medence központi területein, mind a periferiáján, a földváraktól meglehetősen távol. A legnagyobb temetők ezek közül a kuzminói (273 sír), a malovenyiszszkojei (89 sír), csirginói (46 sír). A kacskasuri, szoldiri és veszjakari temető – egyesítve a két csoportot – a korai és késői periódus anyagait is tartalmazza (összesen 861 leletegyüttes).⁵ Néhány temető a megfelelő földvárak mellett helyezkedik el, de az esetek többségében a temetők kapcsolata a településekkel nem nyilvánvaló.

A Csepca-vidéki temetőkben jelöletlen sírok voltak, a temetkezéseket többé-kevésbé rendszeres sorokba rendezték, a sírok csak egyes esetekben vágják egymást. A korai csoportban a sírok szorosan egymás mellett, a későiben jóval lazábban helyezkednek el. A sírokba rendszerint egy halottat temettek. A sírgödörök egyszerűek, téglalap alakúak, faluk egyenes, fenekük lapos. Ritkább esetekben előfordulnak ovális vagy trapézos alakú, kerekded fenekű gödrök, egyik vagy mindkét – szembenlévő – oldalukon lépcsőfokkal ellátott gödrök, padmalyok, a sírfalba vájt bemélyedések.

A gödrök mérete különböző, de dominálnak a 180–220 cm hosszú (62,4%), 61–80 cm széles (71,5%), 21–60 cm mély (81,4%) sírok. Nagyon kevés a gyermek-sír, csak egy-egy esetben került elő 100 cm hosszú gödör. Ugyanakkor a korai temetők csoportjában a méretek sokkal szélesebb skálán mozognak: hosszuk 100–320 cm, szélességük 40–140 cm, mélységük 21–160 cm. A késői csoportban megfigyelt tendencia, hogy a paraméterek stabilizálódnak.

Mind a temetőkön belül, mind a lelőhelyek egészében meglehetősen stabil a tájolás: a halottakat fejjel észak felé fektették a sírba, az eltérések észak-nyugati, illetve észak-keleti tájolásra korlátozódnak. A 9–11. századi temetőkben az orientáció változatosabb, de itt is dominál az észak-keleti.

A temetkezési alkalmatosságok maradványai ritkán őrződnek meg, de néha megfigyelhetők a bronzedények alatt a nyírfakéreg, háncs, szövet, prém, a koporsóhoz tartozó egész fadarabok maradványai. A vázak csontjai nagyon rossz megtartásúak, de az inhumációs rítus könnyen megállapítható. Csak két esetben figyeltek meg nyilvánvalóan hamvasztásos sírt. A kis számú megőrződött csontváz, a csontok egyes részeinek elporlott maradványai, a mellékletek sírban való elhelyezkedése alapján megállapítható, hogy a halottakat háton, nyújtva fektették a sír-

⁵ IVANOVA 1992, tabl. 18.

ba, karjukat a testtel párhuzamosan vagy könyökben enyhén meghajlítva rendezték el.

A sírok abszolút többségében (96,3%) volt melléklet. A női sírokban főként ékszerek kerültek elő, amelyek nagyjából ugyanúgy voltak elhelyezve, mint ahogyan azt életükben hordták. A férfiak mellé főként munkaeszközöket, fegyvert temettek.

Előkerültek áldozati emlékek, jól követhető a tűzkultusz. A sírok között halotti tor, tűzrakás nyomait figyelték meg, gyakoriak az olyan leletek, amelyek a halotti kultusszal (emlékezéssel) kapcsolatosak. A korai lelőhelyeken (Omutnyica, Szoldir) a sírok között sok állatcsontot találtak, a későiekről már hiányoznak.

Egészében a középkori udmurtok temetkezési rítusának áttekintése arra hívja fel a figyelmet, hogy sok hasonlóság van a korai és késői sírok csoportjainak jellemző vonásai között. A 11–13. századi temetőben kiemelhetjük a sírgödör méretek és formák, a tájolás stabilizálódásának tendenciáját, a sírok lazább elhelyezkedését a temető területén.

Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a Csepca-vidéki lakosság temetkezési rítusa közel áll a szomszédos permi finnek és marik hagyományaihoz. A szokások hasonló vonásai közé tartozik az inhumáció uralkodó jellege, a sírgödörök és építmények alapformái, a halottak tájolása, a tűzkultusz megléte, a halotti torok és áldozatok nyomai. A különbségek az inhumáció és hamvasztás arányában figyelhetők meg, valamint a komik esetében a sírépítmények némi változatosságában, a mariknál a tűzkultusz kevésbé jellemző voltában, a külső hatások különböző fokú érvényesülésében a régészeti anyagban.

Házak. A középkori házak első leírását és grafikus rekonstrukcióját A. P. Szmirnov közölte. Eszerint felszínre épített, 24–30 m²-es alapterületű, deszkapadlós boronaházakról van szó, amelyeket agyaggal tapasztott nyílt tűzhelyekkel láttak el. Később V. A. Szemjonov a veszjakari és a malovenyiszszkojei földvár feltárása során tanulmányozott jelentősen nagyobb méretű, némileg eltérő belsővel rendelkező lakóházakat. Hasonló házakat tártak fel gurjakari és idnakari földvárban is. Az Idnakaron kiásott több tucat építmény lehetővé tette a lakóházak régészetiileg megfogható komponenseinek megfigyelését: narancssárga száraz agyagból kiképzett felület, tűzhely és a kapcsolódó tároló gödör.

Idnakaron a házak téglalap alakúak voltak, méretük 20 és 64 m² között mozgott. A házban belül az altalaj szintjén jól jelentkeztek a cölöp- és karólyukak foltjai, amiből bizonyos mértékig következtetni lehet a ház belső berendezésére. Például a gödröcske sorok elhelyezéséből ítélve feltételezhetjük, hogy a lóca a háznak csaknem a felét elfoglalta, szélessége pedig elérte az 1,8–2,0 métert.

A készleteket tartalmazó tárolóverem téglalap alakú vagy kerek. Néha a tűzhely mellett alakították ki és sekély – 1 méternél nem mélyebb – volt, de gyakran félig vagy teljesen kívül került a házban, amelynél sokkal nagyobbra ásták ki.

Összehasonlítva a földben megőrződött maradványokat a 18–19. századi udmurt házakkal, feltételezhetjük, hogy boronaházak szerkezetéről van szó, amelyet

közvetlenül a felszínen – alap kiásása nélkül – állítottak fel. Az épület középpontjában alakították ki a tűzhely alapját keményre ledöngölt száraz agyagból, amelyen kőből építették fel az egyszerű kemencét.

Kevés kivételtől eltekintve az összes lelőhely *kerámiája* kézzel formált. Az agyagot apróra őrölt kagylóval, néha homokkal és samottal soványították. Az edénykészlet a Káma-vidékre jellemző alacsony fazekakból és csészékből áll, fenekük lapos, ritkábban kerekded. A perem és a test átmérője mindig meghaladja a magasságot, az arány 2:1, 3:2, ritkábban 4:3, 5:4. Általánosan elfogadott, hogy a Csepca-vidéki lelőhelyekre a gyengén profilált, leginkább a test legalsó részén szélesedő edények a legjellemzőbbek, de valójában nem is olyan komoly az arányuk a leletegyüttesekben, így Veszjakaron az összes típusból 31,26% ilyen, a malovenyiszszkojei Porkaron 19,3%, Gurjakaron 13,2%, Idnakar középső részén 4,15%.

A telepeken a jól tagolt nyakú, domborodó vállú edénytípus a jellemző. Ezek az edények, amelyek legszélesebb pontja a test középső vagy alsó részénél van, főként profiláltságuk mértéke szerint különböztethetők meg. A leletek között kis számban szerepelnek az egyenes falú, lapos fenekű fazekak, valamint a nyílt vagy behúzott peremmel rendelkező, nyak nélküli csészék.

Az utóbbi években Idnakaron el tudtunk különíteni egy kisebb csoportot, amely hurok- vagy nyelvyszerű füllel ellátott, díszítetlen edényeket foglal magába. Ezek az edények a teljes készlet kevesebb mint 1%-át teszik ki. A test alakja, valamint az agyag összetétele, a formázás és égetés technikája szempontjából ez az edénytípus nem különbözik a többi Csepca-vidéki kerámiától, ami arra utal, hogy helyben készült. Idnakaron főként 12–13. századi rétegekben került elő. Ugyanerre az időre keltezik a temetőkben is. A kuzminói temetőben ez a típus 18,1%-ot tesz ki.

Átmérőjüket tekintve az edények különböznek egymástól: 5–36 cm közé esnek, de előfordulnak nagyobbak is. Az uralkodó szerep a közepes méretű daraboké: 16–25 cm (Idnakaron 48,8%, Gurjakaron 43,9%).

Idnakaron az edények díszítettsége 50,2%, de a leggyakrabban a peremet díszítik, a nyakat és a vállat sokkal ritkábban (Idnakaron 13,8%, Gurjakaron 15,2%).

A szakirodalomban elfogadott az a nézet, hogy a Csepca-vidéki kerámia díszítésének legjellemzőbb vonása a figurális, rács alakú pecsételések alkalmazása, amit zsinór- és befésült motívumokkal kombinálnak. Ennek a jellegzetességnek a megjelenését az ugor-szamojéd lakosság 6. század első felére tehető Csepca-vidéki bevándorlásával kötik össze. Különösen széles a 8. század második felében – 9. század első felében terjed el. A későbbiekben ez a díszítési technika a többihez hasonlóan fokozatosan eltűnik, és a 11–13. századi temetőkben már nem fordul elő. A telepeken a rácsos-zsinóros díszes kerámia később jelenik meg és csak kis arányban, s ritkán bár, de előfordul a 11–13. században is, a nyírfakéregből készült edényeken pedig a mai napig megőrződött a rácsos pecsételések.

A temetkezésekben használt edények formájukban és díszítésükben kevésbé különböznek a hétköznapi kerámiától, de bizonyos különbségeket a típusok arányában figyeltek meg az egyes lelőhelyeken. Ezen kívül a sírkerámiát gyengén égették ki.

Ékszerek és viseleti tárgyak. A középkori etnikai formációk ékszeregyütteseinek összehasonlító vizsgálata azt mutatja, hogy a Csepca-vidéken a leginkább jellegzetes tárgyak a halántékdíszek, fülbevalók, torquesek és az összetett nyakláncok, amelyek sok gyöngyből és csüngőből állnak. Az ékszerek nagy része beleillik a kelet-európai formák közös körébe: gyűrű alakú és gyöngyös fülbevalók, halántékgyűrűk, kerek csüngők, lunulák, karperecek, gyűrűk, övgarnitúrák alkatrészei, fibulák. A közös finn hagyományhoz kapcsolódnak a zoomorf díszek, a dupla, umbó alakú spirállal rendelkező csörgő csüngők, gyűrű alakú halántékcsőngők bikónikus gyönggyel. Az ékszerek több típusa a polomi tradíciókat folytatja, de megjelennek új formák is. A 11. században a férfisírokban nyolcas alakú fülbevalók és bordázott gyűrűk jelennek meg, a 10. századtól elterjednek a kalács alakú ezüst fülbevalók - a 12–13. században méretük megnő, a lemezen ún. chaton (karmos foglalat) jelenik meg a kő- vagy színes üveghetét számára, valamint háromszög alakban elrendezett granuláció, a szélén pedig filigrán. A 12. századig megőrződnek a gyűrű alakú, körte formájú csüngővel ellátott ezüst fülbevalók. A 12–13. században széles körben elterjednek a gyöngyös gyűrűk egy, ritkábban két-három gyönggyel.

A női viselet feltétlen tartozéka volt a díszes nyaklánc, amely néhány sor színes gyöngyből áll. Ezeket egészítették ki az éremszerű billon- (ezüst és réz ötvöze), ezüst- vagy bronzcsüngők és lunulák. A mell ékszerei között gyakran fordulnak elő az ún. glazovi típusú masszív nyakperecek, a 11–12. században ezeket sima és fonott, szétalapált és hurkos végződésű darabok váltják fel. A 11–13. század első feléből származó férfisírokban öntött gyűrű és patkó alakú bronzfibulákat találtak. Teljes övgarnitúrák már csak ritkán fordulnak elő, de egy-egy veret csaknem minden sírban előkerül. Ekkor kezdenek megjelenni a vasveretes övek.

Az udmurt nők jellegzetes ékszerei továbbra is az umbószerű, háromszög, kúp alakú alappal ellátott csörgő csüngők maradnak. A polomi kultúra könnyű, áttört díszítéseitől eltérően a 11–12. századi csüngők alapja nehezebb, granuláció utánzat díszíti, a láncok néhány lemezes szemből állnak és áttört gömb alakú csörgőben, csüngőben vagy meghajlított lábban végződnek. A zoomorf ékszerek között gyakrabban fordulnak elő a madár- és lómotívumok.

A legteljesebb női viselet rekonstrukcióját a 10. századi csemsaji temető egyik leggazdagabb női sírjának és a 11–12. századi kuzminói temető néhány leletegyüttese alapján készítettük el.

Úgy tűnik, hogy elfogadható az a vélemény, miszerint az Kr. u. 2. évezred elejére kialakultak az udmurt viselet alapvető jellegzetes vonásai. Azonban a később-

biekben a tatár-mongol expanzió, illetve azt követően az orosz államhoz csatlakozás eredményeként a gazdálkodási ágakban, a kereskedelmi partnerek kicserélődésében bekövetkezett változások jelentős módosulásokhoz vezettek a viseletben. Először erősen lecsökkennek, majd végleg eltűnnek a saját gyártmányú fémékszerek. Helyükbe a hímzés, és a nem kevésbé színes és gazdag, saját készítésű összetett ékszerek lépnek.

A *csontfaragványok* elsősorban a készítmények választékával tűnnek ki, hiszen több mint 40 típust különböztethetünk meg. Néhány fajtából több száz darab van, több típusból tárgyak tucatjait ismerjük, de vannak egyedi faragványok is. A munkaeszközök, fegyverek, hétköznapi használati tárgyak jelentős részének nincs etnokulturális meghatározottsága. A használati és pipereeszközök, a csüngők, kultikus tárgyak, a munkaeszközök egy része formájában és díszítésében nagyobb mértékben jellemző a Csepca-vidéki emlékekre és etnikum meghatározó. A legerdekesebb és legelterjedtebb készítmények közé sorolhatjuk a fülkanalakat (445 db), a magas, egyoldalas fésűket (78 db), kanalakat (207 db).

A háromdimenziós faragványok közé tartoznak a lófejek. Nincs közöttük két tökéletesen egyforma példány, néha az ábrázolás stilizáltsága megnehezíti a szüzsé felfoghatóságát. Egyes csüngőket a torokrészen lévő jellegzetes bőrredő alapján jávorszarvasként értelmezhetünk, de vannak olyan példányok is, amelyek kacsára emlékeztetnek.

Az analógia nélküli, unikális tárgyak között nevezhetjük meg a kötőtűket. Az egyik ilyen tű tetejét jávorszarvas vízszintesen elhelyezett fejével díszítették, egy másikon művészien komponáltak meg egy többarcú antropomorf ábrázolást. Egy jávorszarvas agancsból készült, hosszúkás, enyhén meghajlított tengely szoborszerű medvefejet ábrázol jól kiemelt, bemélyített kantárral.

A több mint 500 darabot számláló díszített készítmények vizsgálata azt mutatja, hogy a fülkanalak, fésűk túlnyomó többsége, a „bogozók” jelentős része díszített, s ritkán bár, de díszítették a kés- és árnyelek, a kanalak, lemezek, orsógombok felületét. A Csepca-vidéki ornamentika sajátossága a bekarcolt vonalak uralkodó szerepe. A motívumok a következő alapvető mintákból tevődnek össze: pontok, pikelyek, „zászlócska”, besatírozott sávok, háromszög, homorú oldalú négyszög, besatírozott rombusz, kitöltetlen, több helyen megtört sáv. Kimutatták, hogy egyes motívumokat előszeretettel alkalmaztak meghatározott tárgytípusokon.⁶

A középkorban a Közép-Volga-vidéken és a Csepca-medencében a csontkészítmények a 8–9. századi sírokban jelennek meg. Kis számban ugyan, de gyakorlatilag a teljes választéka képviselve van itt azoknak a tárgyaknak, amelyek később széles körben elterjedtek a Csepca-vidéki földvárakban az 1. évezred végén – 2. évezred elején. Még később a csontot már nem használják, de a régészeti anyagban ismert díszítő motívumok és művészi képek visszhangja világosan követhető

⁶ ARMATINSZKAJA 1995a.

a hagyományos udmurt népművészet más ágaiban: a hímzésben, szövésben és fa-megmunkálásban.

Az etnikai azonosítás szempontjából rendkívül fontos szerephez jutnak a középkori csonttárgyakon talált tulajdonjelek (pusz-tamga). A középkori ábrázolások összehasonlítása a néprajzi anyaggal arra utal, hogy ezek a jelek egyes udmurt nemzeti csoportokhoz kapcsolódnak.⁷ Ez még egyszer alátámasztja a lakosság művészeti tudatának öröklött és egységes voltát, s arra utal, hogy a középkori Csepca-vidéki emlékek és a későbbi udmurt kultúra között mély kapcsolat létezik.

Összefoglalva a fentieket, az etnikumspecifikus vonások rövid áttekintése arra utal, hogy a középkorban a Csepca mentén fejlődő hagyományok a helyi finn-permi eredetre nyúlnak vissza jelentősebb külső etnikum jelenléte nélkül. Bolgár vagy orosz lakosságnak sem települési központjait, sem temetkezéseit nem ismerjük erről a vidékről. Azonban a Csepca-vidéki udmurtok intenzív belső fejlődésének korszakát kedvezőtlen külső helyzet kialakulása szakította meg. Ez a szituáció a 13. században jött létre, amikor a mongol-tatár expanzió következtében a környező területek lakossága költözésre kényszerült, a társadalmi-gazdasági és etnokulturális fejlődés folyamatai torzuláson mentek keresztül. A szervezett hatalom saját struktúrái nem bizonyultak elegendőnek ahhoz, hogy az udmurtok népesség típusú közösséggé konszolidálódjanak.

A későbbi periódusban az udmurt etnikum fejlődését befolyásoló fő tényező a Vjátka-medence orosz betelepülése, az orosz lakosság pozíciójának stabilizálódása és kiszélesedése ezen a területen, a helyi lakosságra gyakorolt uralkodó hatása. Az idegen etnikai környezetbe került udmurtok egy része asszimilálódott, nagy részük átköltözött az udmurt szállásterület központi részeire. Az orosz nép etnokulturális hatása az északi udmurtokra jóval jelentősebb volt, mint a déliekre, akiknek hosszas és közeli kapcsolata volt először a bolgár állam, majd az Aranyhorda és Kazányi Kánság türkjeivel. E két feudális képződmény hatása hosszú időre feltartóztatta az egységes udmurt népesség kialakulását.

(Fordította Kulcsár Valéria)

⁷ ARMATINSZKAJA 1995b.

Irodalom

ARMATINSZKAJA 1995a

Armatinszkaja, O. V.: Ornament reznoj kosztyi csepeckih gorogyiscs. In: Matyeriali isszledovanyij gorogyiscsa Idnakar IX–XIII. vv. Izsevszk 1995, 84–97.

ARMATINSZKAJA 1995b

Armatinszkaja, O. V.: Drevnyije znaki szobsztvennosztyi szevernih udmurtov. In: Matyeriali isszledovanyij gorogyiscsa Idnakar IX–XIII. vv. Izsevszk 1995, 98–105.

GENING 1958

Gening, V. F.: Arheologicseszkiye pamjatnyiki Udmutyii. Izsevszk 1958.

GENING 1959

Gening, V. F.: Ocserk etnyicseszkih kultur Prikamja v epohu zseleza. In: Trudi KFAN SzSzSzR. Kazany 1959, vip. 2. 194–200.

GENING 1962

Gening, V. F.: Midlanyisaj – udmurtszkij mogilnyik VIII–IX. vv. In: VAU. Szverdlovsk 1962, vip. 3, 7–128.

GOLGYINA 1987

Golgyina, R. D.: Problemi etnyicseszkoj isztorii permszkih narodov v epohu zseleza (po arheologicseszkim matyerialam). In: Problemi etnogeneza udmurtov. Usztyinov 1987, 6–35.

IVANOVA 1987

Ivanova, M. G.: Ob etnyicseszkoj prinadlezsnosztyi pamjatnyikov csepeckoj kulturi. In: Problemi etnogeneza udmurtov. Izsevszk 1987, 9–79.

IVANOVA 1989

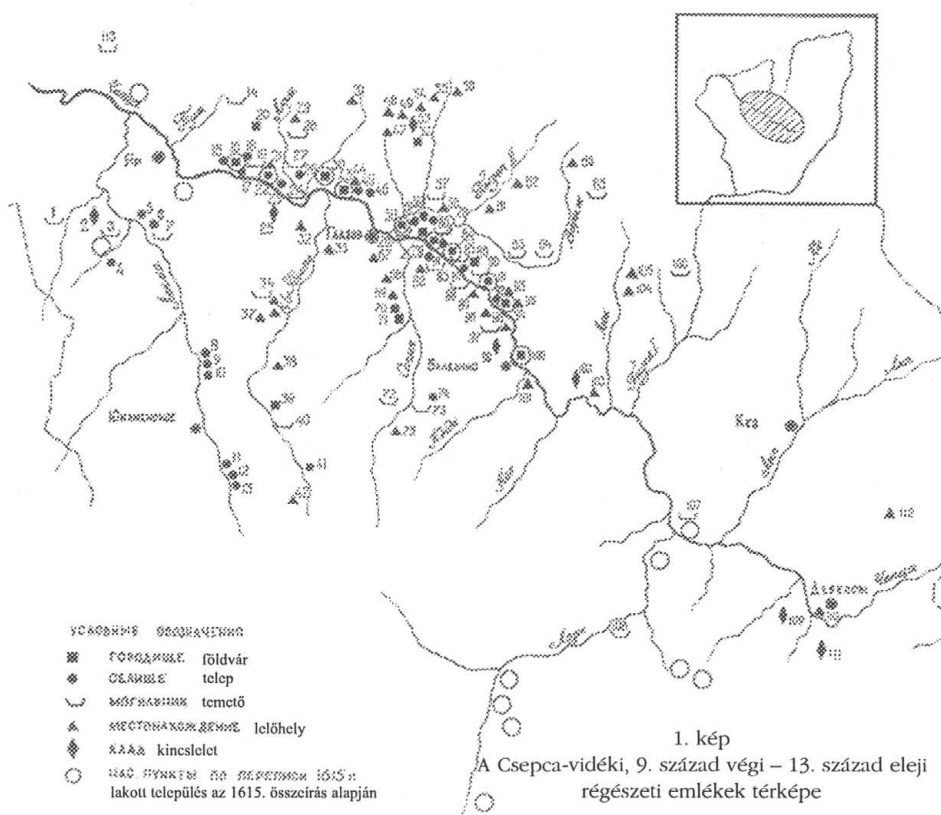
Ivanova, M. G.: Osznovnije etapi etnyicseszkoj isztorii szevernih udmurtov. In: Novije isszledovanyija po etnogenezu udmurtov. Izsevszk 1989, 5–19.

IVANOVA 1992

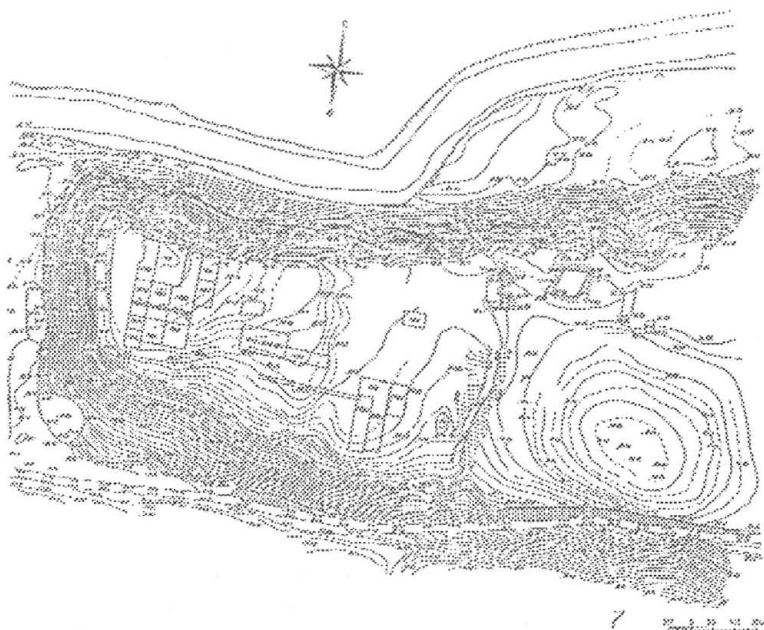
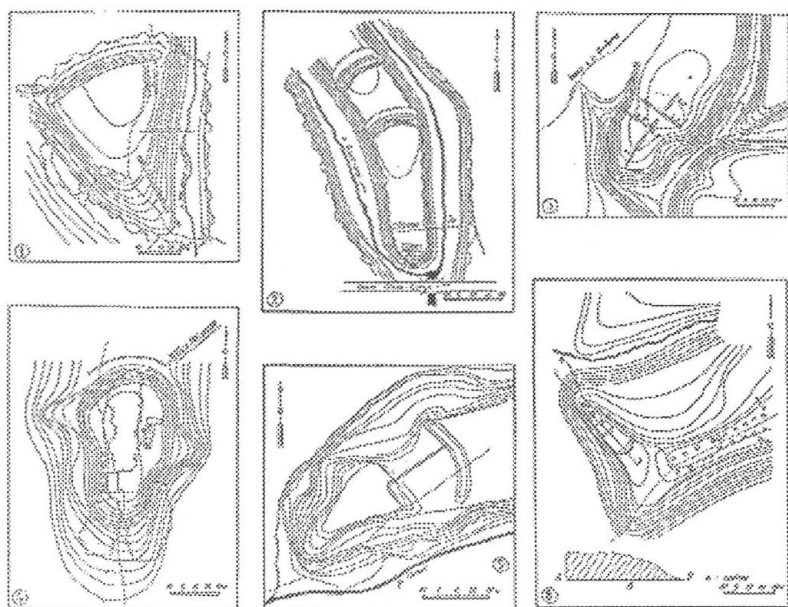
Ivanova, M. G.: Porgrebalnije pamjatnyiki szevernih udmurtov XI–XIII. vv. Izsevszk 1992.

SZMIRNOV 1952

Szmírnov, A. P.: Ocserki drevnyej i szrednyevekovoj isztorii narodov Povolzsja i Prikamja. MIA 28. 1952.

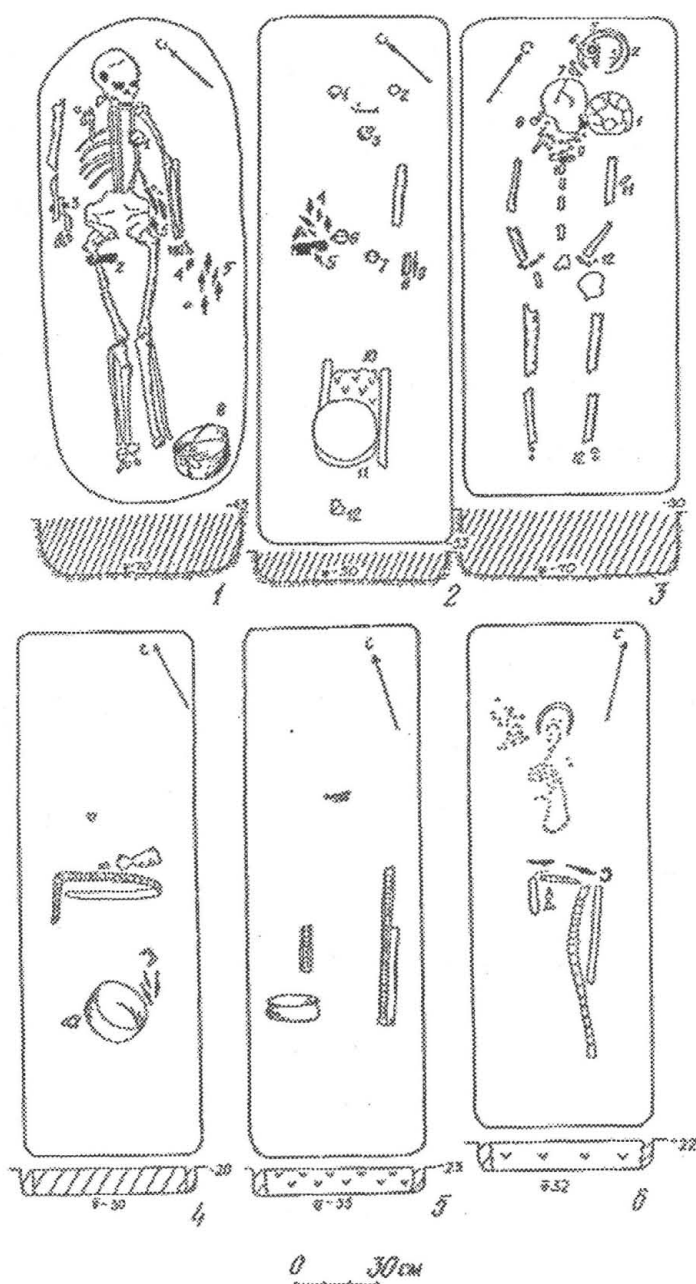
1. Timpali temető (Bigersaj) 2. Tasjaludi kincslelet 3. Sztarozjanszkojei temető 4. Sztarozjanszkojei telep 5. Ukani I. telep 6. Ukani II. telep 7. Memetovói II. temető 8. Jezsovói I. telep 9. Jezsovói II. telep 10. Jezsovói III. telep 11. Tilasszi I. telep 12. Tilasszi II. telep 13. Tilasszi III. telep 14. Tumi temető (Bigersaj) 15. Kusmani I. telep 16. Kusmani földvár 17. Kusmani II. telep 18. Kusmani III. telep 19. Kopovói temető (Bigersaj) 20. Komarovói földvár (Csibinykar) 21. Zsabinói leletek 22. Zsabinói I. telep 23. Zsabinói II. telep 24. Zsabinói temető (Bigersaj) 25. Karaszvői kincslelet 26. Pecsusuri telep 27. Pecsusuri temető 28. Ljumi temető (Bigersaj) 29. Verh-Ljumi leletek 30. Krasznaja Szludka-i földvár (Ebgakar) 31. Durakovói leletek 32. Csemosuri lelet 33. Izvili lelet 34. Kipki temető 35. Kipki lelet 36. Malokljucsevszkojei lelet 37. Tugbulatovói lelet 38. Maksuri lelet 39. Malovenyisszkojei földvár (Porkar) 40. Malovenyisszkojei temető 41. Udmurtszkij karaul-i telep 42. Bolsepalkinszkajai lelet 43. Bogatirkai földvár (Utemkar) 44. Bogatirkai leletek 45. Nizsnyaja Bogatirka-i I. telep 46. Nizsnyaja Bogatirka-i II. telep 47. Vilgurti kerámialelőhely 49. Szorakovói leletek 50. Szoldiri I. földvár (Idnakar) 51. Szoldiri telep 52. Dondikari földvár 53. Dondinói kincslelet 54. Szimpalovói lelet 55. Sesztneckojei lelet 56. Pudvaji lelet 57. Kvaljaszkojei temető 58. Polomi kerámialelőhely 59. Turajszkojei I. telep 60. Turajszkojei II. telep 61. Kortisevói lelet 62. Makarovói leletek 63. Csirgini temető 64. Karasuri temető 65. Bolsevarizsszkojei temető (Vuzssaj) 66. Averinói lelet 67. Polinginói lelet 68. Ludosuri leletek 69. Malij Ludosur-i leletek 70. Ludosuri I. földvár (Szepicskar Malij) 71. Ludosur II. földvár (Szepicskar Bolsoj) 72. Tatarszkoje Parzino-i temető 73. Szepicssevői temető (Ezenyuk) 74. Gurdosuri telep 75. Szalamotovói lelet 76. Szoldiri temető (Csemsaj) 77. Szoldiri II. földvár (Szabancsikar) 78. Adamovói temető (Bigersaj) 79. Adamovói I. telep 80. Adamovói II. telep 81. Kacsasuri telep 82. Kacsasuri leletek 83. Kacsasuri temető 84. Zabolotnyevói telep (Gopul Gurez) 85. Veszjakari temető (Bigersaj) 86. Veszjakari földvár 87. Veszjakari telep 88. Omutnyicai temető 89. Omutnyicai leletek 90. Podbornovói temető (Vuzssaj) 91. Podbornovói telep 92. Gorgyinói telep (Izdiny) 93. Gorgyinói lelet 94. Gorgyinói földvár (Gurjakar) 95. Gorgyinói kő 96. Pocstosuri lelet 97. Jagosuri temető (Bigersaj) 98. Jagosuri leletek 99. Jagosuri (kesztimi) kincslelet 100. Balezinói földvár (Uzjakar) 101. Balezinói kerámialelőhely 102. Burinói kincslelet 103. Szedjari leletek 104. Szazonovói lelet 105. Korsunovói leletek 106. Dirpinói temető 107. Polomi I. temető 108. Kusjini II. temető 109. Leszogurti kincslelet 110. Bajgurezi kerámialelőhely 111. Bogdanovói kincslelet 112. Malomedlinói lelet 113. Kuzminói temető

2. kép

A Csepca-vidéki földvárak alaprajzai

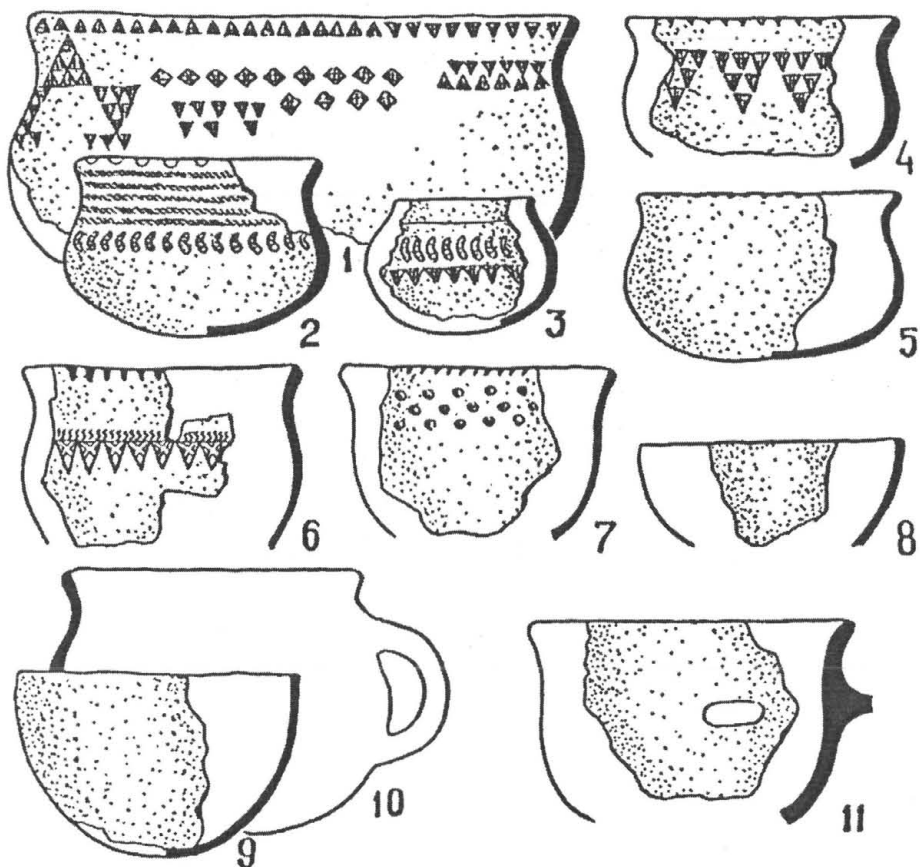
1. Polom I. Karavalesz, 8–9. sz. 2. Polom II. Girkeszsur, 5–8. sz. első fele.
3. Dondikar, 9–13. sz. 4. Veszjakar 8–12. sz. 5. Ucskakar, 9–13. sz.
6. Gurjakar, 9–13. sz. 7. Idnakar, 9–13. sz.

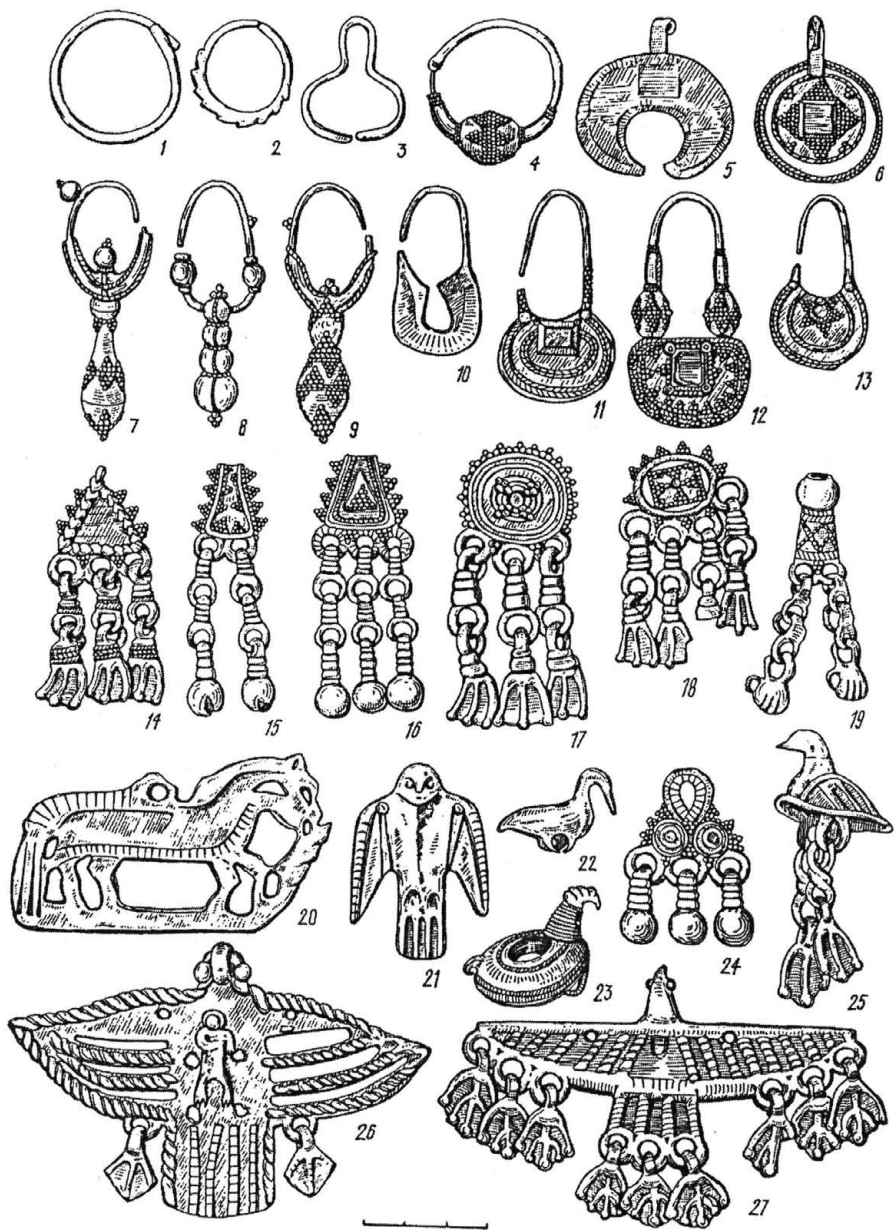
3. kép

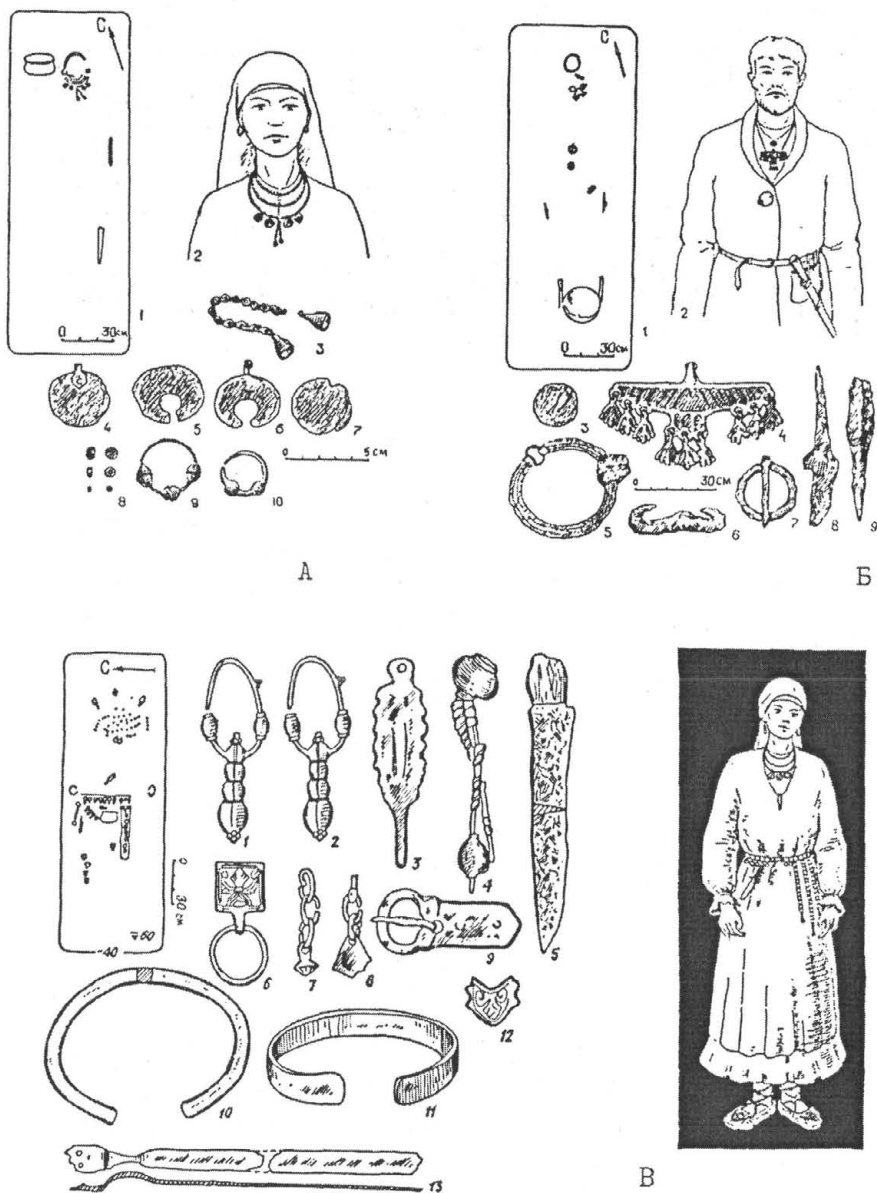
A Kr. u. 2. évezred eleji Csepca-vidéki sírok rajzai

1. Malovenyiszszkoje, 17. sír. 2. Kuzmino, 9. sír. 3. Csirgin, 7. sír. 4. Kuzmino, 124. sír.
5. Kuzmino, 105. sír. 6. Kuzmino, 96. sír.

4. kép
Az idnakari földvár kézzel formált edényeinek fő típusai

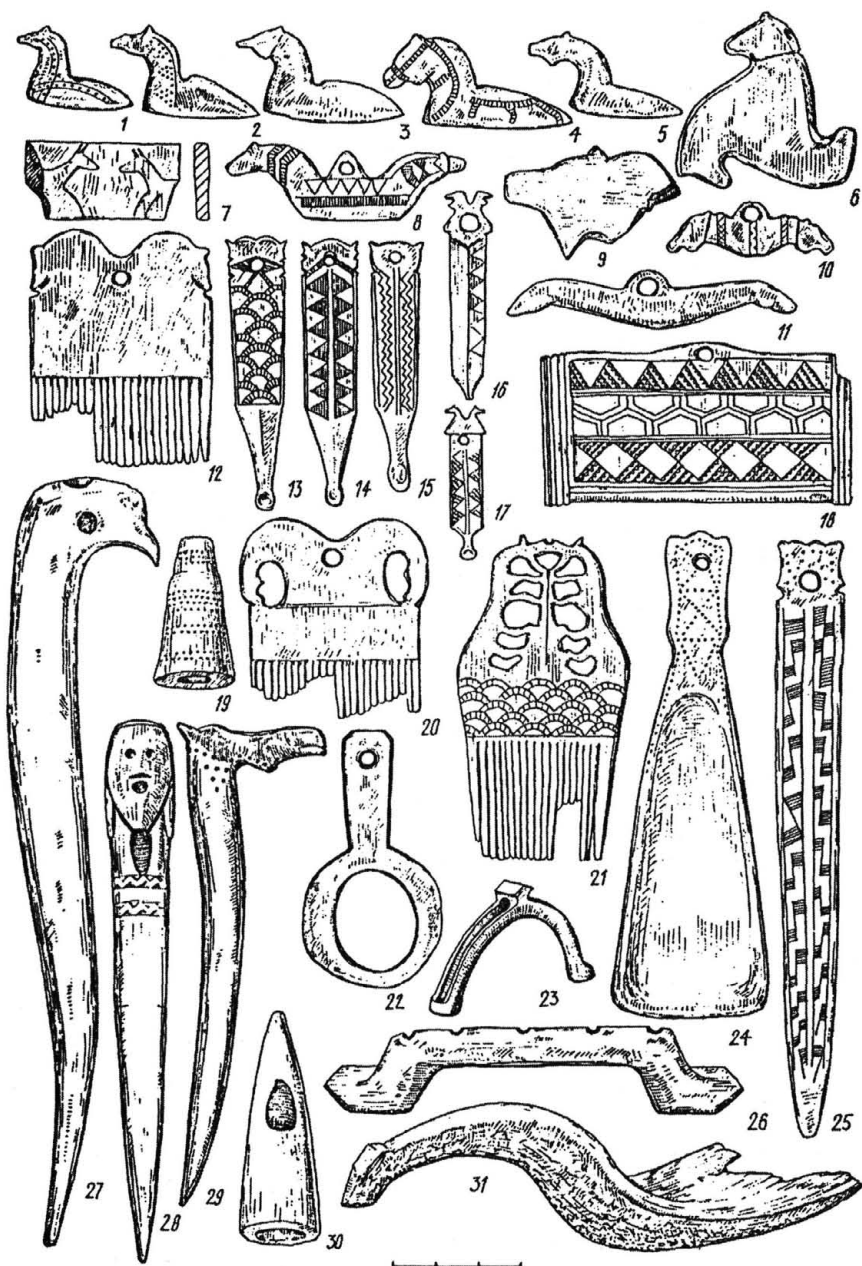

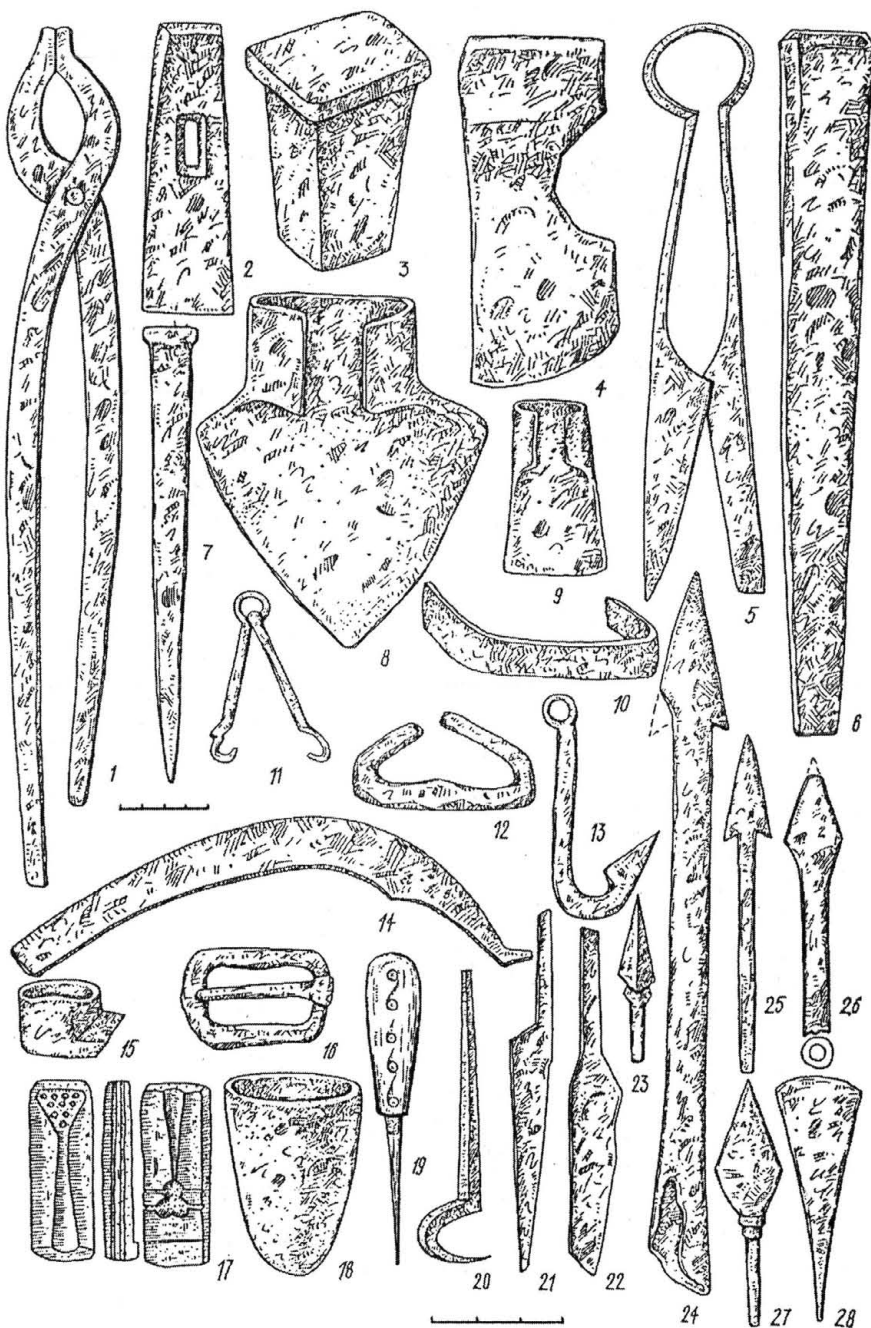
6. kép

A Csepca-vidéki temetőanyagok alapján rekonstruált viseletek variánsai

A – Kuzmino, 91. sír. B – Kuzmino, 133. sír. C – szoldíri Csomsaj, 13. sír.

7. kép
A Csepca-vidéki földvárak csonttárgyai
4, 8, 20 – Gurjakar 1–3, 5–7, 9–19, 21–31 – Ildnkar

8. kép
Az idnakari földvárban talált munkaeszközök

Az ősi udmurt mitológia és a Rigvéda¹

M. G. Ivanova - K. I. Kulikov
(Izsevszk)

*Hol vagytok, ősi népek? Isten
temploma volt világotok;
nektek Anyátok volt a Minden
s könyve nem maradt zárt titok...*

F. I. Tyutcssev: A. N. M. (Szabó Lőrinc fordítása)

A régi idők kiemelkedő gondolkodói, a különböző mítoszokat szülő költők és filozófusok, a különböző apotropaikus tárgyakat megteremtő mesterek – kovácsok és ötvösök –, nyilvánvalóan nem ismerték a társadalmi formációk törvényét, a társadalom történetének dialektikus spirál elméletét, amelyet Hegel fedezett fel. Léttük megértéséhez azonban egyre magasabbra emelkedtek az égbe, és próbáltak egyre mélyebbre hatni a jelenségek lényegébe, hogy feltárják a Természet és az Ember dialektikus kapcsolatát. Hasonlóan a mai emberekhez nem akarták hinni, hogy a halál után a sötétség és a fölbomlás következik. Mindnyájunkhoz hasonlóan halhatatlanságra vágytak, illetve a halál utáni második életre. Az is kétségtelen, hogy a különböző mítoszokon, azok tárgyi megtestesülésén, kultikus cselekményeken keresztül közösséget kerestek az istenekkel, személyükben szerettek volna a gonosz erőktől védelmezőre és támogatóra lelni, valamint ajándékozóra, aki nekik és utódaiknak egészséget és anyagi jólétet biztosít.

A legmeglepőbb, hogy minden kultúrában, függetlenül attól, hol és milyen körülmények között alakult ki, követhető az az alapvető ellentmondás a lét és nemlét között, ami a világ hármas – alsó, középső és felső – tagolódásából adódik. De vajon alkalmasak vagyunk-e most arra, hogy – őseinkhez hasonlóan – számunkra Természet-anya „könyve nem marad zárt titok”?

Őseink gondolkodása mitológiai képzeteken alapult, bár nagymértékben fejezte ki az objektív valóságot is. Az ember, aki a három világ – a felső a kozmosz, a középső a föld és az alsó a túlvilág – között helyezkedett el, mindig kereste bennük a helyét és képes és mitológiai fantáziája segítségével próbálta egészzé egyesíteni őket. A rendszerezés alapjául egyaránt szolgáltak az egyéni tapasztalatok és a magukkal hozott ideológiai dogmák és elképzelések. Annak ellenére, hogy az emberiség fejlődésének minden periódusára jellemzőek a történeti körülmények által meghatározott ideológiai és vallási elképzelések – például a nemzetségi tár-

¹ A *Rigvéda* a vallási himnuszok legrégibb gyűjteménye, az indoárja kultúra első ismert emléke, a Kr. e. 10. századra alakult ki.

sadalom előtti korszakban a totemizmus, a nemzeti társadalom idején a földművelő mitológia, a nemzeti társadalmat követő korszakban a Krisztus, Mohamed, Buddha stb. tanításaira alapozott, jól felépített ideológia –, az emberek megőrzik hitvilágukban (a pogányságnál maradván) az összes dogmaformát, mivel a hétköznapi életben ezek nem ellentmondanak egymásnak, hanem kiegészítik egymást, szintetizálódnak, miközben fejlődnek és egymást gazdagítják.

A zoomorf (totem) periódusban a szubjektív-objektív világkép az ember azon hitén alapozódott, hogy az ő és a természet élete egységes egészet alkot, a biológiai és a társadalmi tényező egyidejűleg és egységben működik. Az ember nem költi az alakokat, hanem bennük él és gondolkodik. Ez a mítoszteremtés. De itt a mítosz valamilyen különleges alkotói műfajként lép fel. Nem szándékkal jön létre, akárcsak a megismerési folyamat közvetlen formája. Mind a képzet, mind a mítosz fantasztikus a tartalmát tekintve, de realiztikus kategóriákként jelenítik meg e képzeteket. A mítoszteremtésnek realiztikus morfológiája van, ezért is fogadjuk el a mítoszokat történeti vagy félig történeti elbeszélésekként.

Mint már fent szoltunk róla, a mitológiai világkép egyik alapegysége a kozmosz. A kozmoszsal való kapcsolatteremtés a magasabb erők által megalkotott rendhez, a szépséghez és harmóniához közeledést jelenti. Onnan érkeznek az emberhez a legfőbb javak, a meleg és a fény, a Földet megtermékenyítő és az embert meggyógyító égi nedű. A bolygók és égitestek mozgásában öröktől való, a naptári ciklusokkal összefüggő rend uralkodik. És a világmindenség tengelye (az udmurtoknál Mudor kiz a neve), amely összeköti a Földet és a Kozmoszt, egyben a Világfa is, és a Föld és Kozmosz egységének alapja. A modern emberek keresztet állítanak a sír fölé, korábban egyszerű oszlopot állították oda, és ennek az alaknak az értelme teljesen nyilvánvaló volt, bár ma már kevesen gondolkoznak el ennek a jelenségnek a szemantikáján. Kapcsolatot hoztak létre a gödör (Gu) – túlvilág –, a sírhalom – Föld (Muvir) – és az ég (In) között. Ez azt jelentette, hogy fölfelé igyekeztén mind a három felsorolt világon keresztül átszárguldott a lovas követ az áldozati állattal vagy madárral. A lovaszt helyettesíthették tűzzel, amely a halott lelkét és az alkalomhoz illő emberi imákat juttatta föl. Válaszul az egek és az égi lakók egészséget, szaporulatot, termést adtak, ezeket ajándékként küldték a Földre. Évezredekén keresztül áldozott az ember az isteneknek, imádkozott a Kozmoszhoz. Ebben a szertartásban van valami ünnepélyes és félelmetes, naiv és bölcs, fenséges és felháborító. De ne legyünk szigorúak őseink viselkedésével szemben. Kultúrájuk megteremtésekor az égi magasságba vágytak – az évi ciklusok titkai, a meleg és fény forrásai, az égi adományok iránya felé. Bár gyökereik a földbe mélyedtek, nagyon pontosan értették, hogy a Kozmosz gyermekei. A férfit például a Nap fiának tartották, a nőt pedig – jogosan – a Hold leányának, mivel fiziológiai ciklusa teljes mértékben összefügg a Holdnaptárral. Hitvilágukban így alakult ki mindent magába foglaló, mindenre kiterjedő lelki skálájuk, miközben a földi és égi dolgok csodálatos harmóniát alkottak egymással. Ezért érdemel világképük tiszte-

letet és csodálatot, s ugyanígy csodálatot és meglepetést váltanak ki anyagi kultúrájuk ránk maradt emlékei: bronz- és csonttárgyaik. Megszoktuk, hogy csak a szavakkal kifejezett elbeszélést nevezzük mítosznak. Valójában azonban a mítoszokat az őseink által készített tárgyak is tükrözik, a számos apotropaikus tárgy: talizmán, csüngő, veret. Ősünk ezek között a tárgyak között élt, és – bár hitvilága alapján teremttette meg őket –, a tárgyak önmagukban is hatottak a világképére, mivel a mítoszteremtő tudat tagolatlan jellegű. Egyes formái (tárgyi, verbális, cselekvő – rituális) nem különállóan működnek, hanem párhuzamosan és komplex módon. A verbális mítoszokat megjelenítik, tárgyasítják, a cselekvőket pedig „verbalizálják” (Goloszovkov terminológiája).

Sajnos mostanáig nem tekintették át a földvárak és temetők ásatásakor, valamint a kincsekben talált számos tárgyon szereplő ábrázolások szemantikáját. A finnugor népeknek nincsenek saját ősi írásos emlékeik, ezért nem tudjuk elolvasni ezeket a titkokat. De nem találhatunk-e hozzájuk kulcsot más népek forrásaiban? Hiszen akármilyen elszigetelten éltek elődeink, az ősi időkben közös gyökereik vagy kölcsönös kapcsolataik voltak más népekkel. Ha tökéletesen meg vagyunk róla győződve, hogy a fémművesség és a gazdaság egyéb termelési ágai az indoiráni törzsektől érkeztek hozzájuk (amiről kétségtelenül tanúskodik egy sor, ezzel a tevékenységgel összefüggő szakszó, például: kort – van, andan – acél, purt – kés, zarni – arany, szandal – üllő, amez – ekepapucs stb.), akkor miért ne feltételezhetnénk, hogy ez a hatás érvényesült a hitvilág és mitológia terén is? Másrészt lehettek közös stadiális jelenségek is, amelyek fennmaradhattak a régi írásos emlékekben, de nem érték meg napjainkat azoknál a népeknél, amelyeknél az írás csak későn alakult ki. Innen jött a gondolat, hogy a védikus kultúra egyik alapvető és legősibb forrásához – a *Rigvédához* – forduljunk.

Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy a *Rigvéda* olyan filozófiai és kozmogóniai himnuszok gyűjteménye, amelyek közös jellemzője, hogy megválaszolatlan kérdések formájában töprengéseket és kétségeket, a világmindenség látható változatossága mögött rejtőző eredendő ok keresésének igyekezetét tükrözik. Természetesen nem adhat kész formában választ valamennyi kérdésre. Ezzel együtt – véleményünk szerint – segít megérteni őseink alkotói törekvéseinek lényegét.

A 9–13. századi Idnakar földvár, a kialakulóban lévő udmurt kulturális közösség jelképe, számos csodálatos és rejtélyes tárggyal lepett meg minket. Vizsgáljunk meg néhányat közülünk. Itt van például a Nap mozgását követő, három lófejet ábrázoló, agancsból készített csüngő (1. kép). Ló egyenlő Nap!? Nézzük a *Rigvédát*! Szerepel benne a *Temetési himnusz a lóhoz* c. rész.

1. *Ez az egyik a tiéd, ez pedig a másik –
A harmadikkal válj eggyé!
Az egyesüléskor légy gyönyörű,
Kellemes légy a magas hazában az isteneknek.*
2. *Ó, vágató ló, a tested, az a mindenható test,
Küldjön áldást reánk, s védelmet neked!
Te hajlíthatatlan, ki kész vagy az isteneket bátadon vinni,
Válto gasd fényedet, mint a nap az égen!*

(RV. X. 56.)

Ennek a *Rigvéda* himnusznak a fő témája a túlvilági utazás során a kozmikus téren keresztülvágató, az égi fénnel egybeolvadó, a Naphoz hasonlatos ló istenítése.

A *Rigvéda* szerzői himnuszaikban különleges tisztelettel adóznak Agninak, a tűz, a családi tűzhely, az áldozati tűz istenének. Agni az égi tűz, más szavakkal a Nap. Hármasság természetű, három fényű (RV III. 26. 7)², három fejű (RV I. 146. I.), három erejű, három nyelvű (RV III. 20. 2.). A „háromlaki” állandó jelzőt alkalmazták rá. Egy nagy istenség három megjelenési formájáról szóló misztikus elképzelés az udmurtok vallási rítusában is tükröződik: a három áldozati tűz meggyújtása ez, amit ma is láthatunk. A három áldozati tűz megjelenik az *Ellenfelek* című néprajzi ihletettséggű filmben is, amely Ulin Juri (Udmurt Köztársaság, Malaja Purga járás) faluban játszódik 1928-ban. M. G. Hudjakov, a *Lókultusz a Káma-vidéken* című tanulmány szerzője szerint a három lófejet ábrázoló lemezes csüngők meglehetősen elterjedtek voltak az udmurtok között. Azt írja, hogy „...a lemezes csüngőkön jól visszatükröződően megfigyelhető nap-ló három részre osztása a három szférának (ég, föld, túlvilág) megfelelően, megvan az udmurt folklórban is”.³

Rendkívül figyelmenre méltó egy másik tárgy: a fésű is (2. kép). A finoman csiszolt lemez felső részén „lombfűrészszelő technikával” – mintha csak az egykori művész kezében ez a modern szerszám lett volna! – két egymás felé forduló kontúros ló alakot ábrázoltak. A fejük, lábuk, farkuk jól megkülönböztethetően rajzolódik ki. A lovak hátsó lábukon állnak és a diadalmas eksztázis állapotában vannak. Patáik alatt hullámzó tengert vagy folyót ábrázoltak. Erről rögtön Udmurtia egyik legszebb folyójának neve – a Valosura – jut eszünkbe, amely lefordítva Ló-folyót jelent. Az Udmurt Történeti, Nyelvészeti és Irodalmi Intézet gyűjteményében számos egyéb, agancsból készült, vízen úszó lovat ábrázoló tárgy van (3. kép). És számunkra, a lóról szóló népi mitológiát ismerő udmurtok számára az a legmegdöb-

² RV – *Rigvéda*, III. Mandala, 26. himnusz, 7. sor vagy vers (a szerzők).

³ HUDJAKOV 1933, vip. 100. 261.

bentőbb, hogy papjaink, a *Rigvéda* megalkotóihoz hasonlóan azt állították, hogy „a víz a kötőféke, a víz a születés forrása”. Mindez a következőt jelentette: „A vízhez tér meg az, aki a vízből jött.”

Az udmurt régészeti lelőhelyek hatalmas mennyiségű olyan tárggyal ajándékoztak meg minket, amelyek egymással ellentétes irányba forduló lófejet ábrázolnak. Van köztük bronzcsüngő, csontfésű és fülkanál. 1993-ban Idnakaron fejüket felszegező lovakat ábrázoló kisebb csüngő került elő (4. kép). A lovak mozgulata expresszívítást, erőt és fenséget fejez ki. Az ábrázolás olyan kidolgozott, a részleteket olyan alapossággal és finoman faragták ki, hogy magas művészi színvonalú monumentális alkotás benyomását kelti.

És újra felmerül a kérdés: lehetséges-e, hogy az udmurtok csak a lovak, a leghasznosabb állatok iránti szeretetből ábrázolták olyan gyakran őket? Miért nem ismerjük más állatok hasonló megjelenítését? Ugyancsak érthetetlen a lovak, valamint liba(hattyú)-lábak együttes megjelenése a bronzcsüngőkön. Ezeknek az igen széles körben elterjedt csüngőknek a titka valószínűleg az Asvinokról (az „asvin” szó szerinti jelentése „lovakat birtokló”) szóló védikus mítoszok segítségével fejthető meg. Az Asvinok isteni testvérek – ikrek, a hajnali és esti homályt jelképezik. Madarak (hattyúk) és lovak húzta aranszekéren száguldanak az égen, egy nap alatt beutazzák az egész Világmindenséget. Gyakran lépnek fel gyors és ügyes megmentőként és támogatóként a bajban (RV. I. 118. 6–10 stb.). Különös figyelmet érdemel az Asvinok isteni gyógyító szerepe (RV. I. 112. 8; I. 116, 14; VIII. 22. 10.), amelynek jegyében visszaadják a halottaknak az életüket (RV. I. 117. 7; I. 117. 24; X. 65. 12.). Közük van a mézhez, amely tőlük jut a méhekhez, az ő szekerek szállítja a mézet, amelyet a Földre csurgatnak.

A poszt-védikus periódusban az Asvinok értelmezése érezhetően megváltozott. Azok a jellemző vonások kerültek előtérbe, amelyek polaritásukat emelték ki: égföld, nap-éjjel, Nap-Hold. Eszerint, ha a védikus mitológiából indulunk ki, a madárlábas lovascsüngők az ember egyik fő talizmánjaként kellett hogy funkcionáljanak: fényt, egészséget és más, a Kozmoszból az emberhez érkező minden jót ajándékoztak: a reggeli és esti napot, az égi fényt.

Az Udmurtia középkori lelőhelyein talált tárgyaknak még egy típusa hívja fel magára a figyelmet. A szétterített szárnyú madarakat ábrázoló bronzcsüngőkről van szó. Itt ugyancsak plasztikus kifejezésre jut a mitologikus jelleg: a csőr sasé, a szárny inkább hollóé, a láb kacsáé vagy libáé. Az egyik madár mellkasán stilizált emberalak szerepel (5. kép). A finnugor népek mitológiájából tudjuk, hogy a földi és a felső világ összülői a kacsza, a sas vagy a holló, s hogy nemcsak a környező világot óvják a gonosz erőktől, de magát az embert is. És feltételezhetjük, hogy a mindenható talizmán, amely egy lényben egyesíti a három madár vonásait, éppen ezekkel áll összefüggésben. De mit jelent a madár mellkasán ábrázolt ember? Forduljunk ismét az indoiráni mitológia felé!

Az indoirániak epikus elbeszéléseiben számos történet őrződött meg a mitológiai északi országokban tett „utazásokról”. Az egyik a következőt beszéli el: „Galavához, a bölcs remetéhez eljött Grauda szent madár és azt mondta: ‘Elviszlek, ahova csak akarsz, akár a világ végére is’. Galavában fellobbant a vágy, hogy meglátogassa a távoli Észak országát, ahol a szent Meru hegy világít, s körülötte a bolygók forgolódnak, ahol csak a boldogok élnek, mivel az oda eljutó földi ember elpusztul. „Lovagolj hát meg... ülj fel!” – mondta Garuda. És Galava felszállt a szent madárra, s csodálattal nézte mindazt, amit az egekből látott.”

A Meru hegyet meglátogató másik „utazó” Narada risi volt, akit Narajana isten különleges erővel ajándékozott meg. A risi az égbe emelkedett, majd fentről leereszkedett a szétterülő Tej-tengerhez, a Fehér-szigetre, ahol a boldogok éltek. Ezután újra visszatért „menedékebe”. Végül a bölcs Sukában is fellángolt a vágy, hogy elérje az „örök lakóhelyet”:

*... És felszállt a légből... felemelkedett az égbe;
Járt az égbolton, mint a szél, olyan határozottan mozgott.
Mindenki látta a Garudához hasonló nagyszerű bráhmint,
Amint a szél vagy a gondolat sebességével szárnyalt felfelé.*

„A levegőben száguldani képes” Suka áthaladt a hatalmas folyókon és tavakon, áttört a hegyeken, „látott különféle országokat” és miután megjárta a fénylő Meru hegyet, hazatért.

A fénylő Meru és a boldog hiperboreusok országába nemcsak az óind istenszerű lények „repültek el”, hanem a régi görögök is, például a Márvány-tengeren lévő Prokonneszosz szigetére való Ariszteasz. Erről Maximus Tyrius, a 2. századi sztoikus filozófus írt.

Elképzelték, hogy ez a szüzsé az ember két alapvető lelkéről szóló hittel kapcsolatos. Ez a képzet sok népnél elterjedt, elsősorban a nyugat-szibériai ugoroknál. Ezek szerint a képzetek szerint a lélekmadár a halhatatlanság jelképe volt, az élet öröklésének hordozója. Halál utáni léte a jóval és a fénnel függött össze.⁴

Összefoglalva, különböző népek több ezer kilométerre élnek egymástól, de hasonló mítoszokat és legendákat alkotnak, amelyek nemcsak a szellemi, hanem az anyagi kultúrában is testet öltenek. Természetesen nem bagozhatjuk ki az egész, igen bonyolult tartalmú mitológiai gombolyagot, amelyben a mítoszok hősei még életükben, vagy már haláluk után madár alakjában felszállnak az égbe és hatalmas távolságokat tesznek meg „a gondolat sebességével”. Azonban, ha a feladatunk abban áll, hogy lefordítsuk a mitológiai képeket, a népek költői fantáziáját történeti-kulturális síkra, nem kerülhetjük meg a valós tényeket és a logika törvényeit.

⁴ KOSZJAREV 1984, 218.

Az udmurt mitológiából hiányzik a hírnök Hermész szárnyas szandálja, Athéné ambróziás talpa, vagyis a hétmérföldes csizma, a repülő szőnyeg, amely képes arra, hogy a szereplőt felvigye az égboltra vagy tengereken-óceánokon keresztül repítse. Nincs Szadko, aki a hajóról egy delfin hátán szállt alá Poszeidon víz alatti palotájába, majd visszatért a hajóra. Az udmurt mítoszban nincs semmi metafizikus, minden tárgyasult, minden reális. Itt nem szerepel a bőségszar, amikor a semmiből valami lesz („Szezám, tárulj!”), nincs varázsfegyver, amely sosem téved. De abszolút erővel rendelkezik a metamorfózis törvénye: az Alkotó kívánságára bármelyik lény bármelyik másikká változhat, akárcsak maga az Alkotó-Kaldiszin. Itt minden illuzórikus dolog valóságos, és minden valóságos illuzórikus. Eltérően a görög istenektől, ők teljességgel sérthetetlenek. Többségük – az egy Keremet kivételével – jóindulatú, főként a Világ rendjén fáradoznak, még akkor is, ha eközben fel kell áldozniuk önmagukat.

Az egyik ilyen istennő Sundi Mumi, a Nap Anyja, aki kezében tartja az égboltot, hogy fiának az örök utat mutassa. Ennek az istennőnek az alakja számos ezüst halántékcsőgön megjelenik. Ezek a csüngők őseink ötvösművészetének legmagasabb színvonalú alkotásai. Korai Káma menti eredetüket bizonyítja, hogy régészeink nemrégiben megtalálták ezeknek a csüngőknek egy öntőmintáját. Karcsú nőalakot ábrázolnak, ezüstműből öntötték őket és rendkívül vékony, félig átlátszó aranyozás réteggel borították. Granulációt és filigránt is alkalmaztak ezeken a csüngőkön. Az ilyen figurák készítemi technológiáját még nem tudtuk teljesen megfejteni. De térjünk vissza az itt ábrázolt Sundi Mumi alakjának szemantikájához. Több népnel ismerjük a Világmindenség és a káoszról a Világrend megteremtéséről szóló mítoszokat, de egyelőre nincs tudomásunk a Nap Anyjáról szóló mítoszlól.

A védikus mitológia szerint a Világ teremtésekor Purusa feláldozta magát.

*Értelme fényességes Hold,
Szeméből született a Nap,
Szájából Indra és a Tűz,
Lebeletéből lett a Szél.*

(RV. X. 90. 13.) (Fórizs László fordítása)

Ezzel azonban nem fejeződött be a Világ teremtése. A világkáoszból rendet kellett alkotni. A *Rigvéda* így teszi fel a kérdést:

*Ki erősítette meg a hatalmas eget és földet,
Ki állította pályára a napot, ki az égboltot,
Ki méri a teret a levegőben,
Melyik istent tiszteljük áldozati itallal?*

(RV. X. 121. 5.)

És így válaszol:

*Most Visnu bősi cselekedeteiről akarok szólni,
Aki megmérte a földi tereket,
Aki megerősítette a felső lakhelyet,
Hármat lépett a széleset lépő.*

(RV. I. 154. 1.)

A *Rigvéda* szerint Visnu volt az, aki létrehozta a háromosztatú világot: a Földet, az Eget és minden lényt (RV. I. 154. 4.). Visnu szoláris istenség, a Nap körforgását szimbolizálja. Fő kozmogóniai cselekedetei a Világmindenség határainak kijelölése, részekre osztása és a tér kitöltése. A Világmindenség rendezése már Indrára maradt.

Így Sundi Mumi nyugodtan egyesíthette magában ezt a két alakot. Ilyenfajta kontaminációt a régi udmurtok tárgyi mitológiájának más megnyilvánulásaiban is észrevehetünk.

A mítoszok szemantikájának megfejtésében nagy segítségünkre van a nyelvészet. Vizsgáljunk meg egy igen ismert udmurt szót, amely cégek, alkotói közösségek és tévéműsorok nevében is szerepel. Osmesz – forrás, os – bika, mesz – nőstény (udmurt), meszk – tehén (komi-permi), jelentése: bika-tehén. „Micsoda logikátlanság!” – mondhatná mindenki erre a megfejtésre. És maguk az udmurtok sem nagyon gondolkoznak el azon, hogyan keletkezett ez a szó, ha nem ismerik V. E. Vladikin néprajzos professzor és T. G. Perevozcsikova folklorista publikációját, vagy ha nem, ismerik az óindoiráni mitológiát. A *Rigvéda* (X. 75. 5.) *Folyó himnuszában* a következőt olvassuk:

*Morajotok az égbe száll a Föld felett.
Fénylőn csapja fel végtelen dübét.
Miként az esőcseppek hullanak a viharfelbőből –
Szindhu⁵ az, aki bika módra bögve tör előre.
Hozzád igyekeznek ők, Szindhu,
Mint anya a gyermekéhez, mint a megfejten tehenek,
kik a tejtől ordítanak,
Mint barcias király vezetsz két szárnyat,
Amikor e folyamok élére akarsz állni.*

A *Rigvéda* himnuszai azt beszélik el, hogy Rudra, a gonosz démon elrabolt egy tehéncsordát, sziklába zárta és befagyasztotta őket, ezzel megfosztotta vízüktől a folyókat. Indra, a jóságos isten, akit Hotarnak neveznek (vö. az udmurt „hotar”-ral,

⁵ Szindhu szó szerinti jelentése: folyam, folyó, tenger.

így nevezik az udmurtok az igen tehetséges, tevékeny embert, akit tulajdonságai megkülönböztetnek a többiektől - feltételezik, hogy a szó az indoárjából török közvetítéssel került az udmurtba -), Szarama nevű kutya segítségével megtalálta a teheneket és villám bunkójával legyőzte Rudrát és híveit és rést vágott a sziklán. A tehéncorda kiszabadult, és a Földre a sötétség, hideg és jég helyébe az élet adó nedű ömlött, megindult a jótékony meleg és fény. Rudra megölése után Indra átrendezte a Világmindenséget és rendet teremtett benne. Ezért lett híres a bátorsága, ereje, fensége és bőkezűsége miatt. Az indoárja Pardzsanja (esőfelhő) bika a *Rigvédában* a növények védője, mivel esővel itatja és neveli fel őket, megtermékenyítve a Földet.

A nedveket árasztó bőgő bika

Magvát embrióként helyezi a növényekbe.

(R. V. V. 83. 1.)

Ezzel kapcsolatban vizsgáljunk meg még egy, Idnakaron előkerült készítményt. Keskeny csontfésűről van szó, amelynek a fogója bikához hasonló állatok ellenkező irányba fordított fejét ábrázolja. Sok hasonló fésűn lófejeket fedezhetünk fel. A szóban forgó darab azonban különbözik abban, hogy az állat fején lévő kiálló rész inkább szarvas, mint lófülre emlékeztet, mivel a fejhez képest aránytalanul nagy: a rövid, domború fej negyedét teszi ki. A lófejeket ezzel szemben általában homorúnak ábrázolják, a fület jelentéktelen kidudorodás jelzi. A fésű fogóján két lény küzdelme látható. Az egyik térdig erő, gyűrűs páncélt viselő emberre emlékeztet. Jól kivehető sisaktalan, kopasz feje, jelezték a szemét, orrát, szakállát. A másik lény fejét háromszögletű, geometrikus hálóval kitöltött gúlával jelezték. A párharc hosszú eszközök segítségével folyik, kardra vagy bunkóra emlékeztetnek (6. kép). A fegyvernek nincs ellenzője a markolatnál. Ugyanakkor tudjuk, hogy a legkorábbi időktől fogva a kardokat és szabványokat a markolatnál lévő derékszögű ellenzővel látták el. A küzdők lába alatt kétrétegű mértani minta látható, amely az indoárja és udmurt ornamentikában a megművelt termőföldet jelenti. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a szóban forgó lelet nem egyedülálló Udmurtia régészeti emlékei között. Rendkívül érdekes egy másik fésű is, amely szintén Idnakaron került elő: a lemez tetejét ugyanolyan bikák díszítik. Közéjük lyukat fúrtak, amiből arra következtethetünk, hogy a fésűt nyakban hordták. Véleményünk szerint nem lehet kizárni, hogy a lyuk annak a sziklának az áttörését jelzi, ahova a tehéncordát zárták. A lemezen diadalmas Buddha pózban ábrázolt antropomorf alak látható. Kopasz fejét magasra emeli, tekintete átható, bal keze lendületben van. A lény mintegy széles gesztussal ajándékozza az embereknek azt, amije van vagy amit visszaszerzett a gonosz erőktől. Keze alatt vonalkázott részek láthatók, amelyek jelenthetik a megművelt termőföldet (7. kép). A kép jellegéből kiindulva feltételezhetjük, hogy mindkét fent leírt fésű ugyanannak a mesternek a keze alól került ki, és mintegy

folytatják az Indráról – vagy annak megfelelő istenről – szóló mitológikus elbeszélést. Lehetséges, hogy az ilyen lemezes fésűk nagy számban készültek, és a mitológiai szüzse ábrázolások sajátos galériáját alkották. Nem kétséges, hogy a széles, szabad felületű lemezzel rendelkező fésűket azért készítették ilyen formájúra, hogy ábrázolások sorát helyezték el rajtuk. Más funkcionális szerepe nem lehetett ezeknek a lemezeknek. Mi több, a lemezek még kényelmetlenséget is jelentettek, amikor a fésű használatára, vagyis a haj kifésülésére került sor. Csak sajnálkozhatunk azon, hogy őseink nem gondoskodtak arról, hogy ennek a művészi ágnak valamennyi produktumát ránk hagyják. Ebben az esetben nyilvánvalóan feltárult volna előttünk vallási-mitológiai képzeitek nagy titka.

Természetesen feltételezhetjük, hogy a régi udmurt művész a *Rigvéda* mitológiától függetlenül is ábrázolhatta a párharc jelenetét. De akkor miért rajzolta oda a küzdő felek közé – méghozzá nagyon alaposan és mértanilag pontosan – a svasztikát, ezt az indoárják fő emblémáját jelentő szoláris jelet? És miért foglalják bele az udmurtok a mai napig szőnyegek mintájába a svasztikát annak ellenére, hogy a fasiszták diszkrediálták ezt a jelet? Ezen kívül gyakran látható a házak oromdíszeinek mintái között is. Az indoárjához hasonlóan a régi udmurtok is a mozgó Nap szimbólumának tekintették a svasztikát. A fentiekből arra következtethetünk, hogy a régi udmurtok ismerték az Indra és Rudra közötti párharcról, a gonosz és a jó erők örökös harcáról szóló mítoszt. Talán az udmurt mitológiában párhuzamosan létezett hasonló szüzse, amely különböző eredetű ideák hosszú és bonyolult kontaminációja eredményeként jött létre. Az pedig kétségtelen, hogy az udmurt mitológiában a bikát a vízzel azonosították. A „víz-bika” alakja még a gyermekfolklórban, mondókákban is megőrződött:

– Kuaz zorem vued kitin? – Ose juiz. – Osed kitin? – Kam tupala vizsiz.

– Hol van Kuaz (a Természet Istene) esővize? – Megitta a bika. – Hol a bika? – Átkelt a Káma folyón.⁶

V. E. Vladikin és T. G. Perevozcsikova szerint az ehhez hasonló dalocskák megvannak a komiknál, szaamoknál, karéloknál, észteknél és finneknél. „A víz-bika jelenségek asszociációjára épülnek egyes udmurt találós kérdések is: Osez ulep, kuez zolep (élő bika, bőrét kifeszítették – jég a folyón); osez koske, kuez zoltjck-isa kile zolep (megy a bika, bőre kifeszítve marad – befagyott folyó); Zsizsol tirosz os koskoz (teljes ládára való bika megy – víz a jég alatt).⁷

A bika-víz egységről szóló képzetek ősi voltára utalnak a más finnugor népeknél ismert, vándorló tavakról és forrásokról mesélő mondák.

Így például az észtek – az udmurtokhoz hasonlóan – úgy tartották, hogy a tavak őrzője a bika. Említik a Kalevala rúnáiban. Az egyik udmurt mesében a bika

⁶ VLADIKIN-PEREVOZCSIKOVA 1937, 169.

⁷ VLADIKIN-PEREVOZCSIKOVA 1937, 169.

gyerekeket ment meg a vumurtól (vízi ördög), aki a szél szellemének segítségével rabolja el a gyerekeket.⁸ A bika-víz motívuma a világ sok népének mitológiájában létezik, de különösen elterjedt a finnugoroknál. A legősibb idők óta a mai napig megőrződött udmurt áldozathozatalokban a bikát a termékenység szimbólumának tekintik, Muzjem Mumi-nak, a Föld Anyjának áldozzák. Gera Szelti községben (Udmurt Köztársaság, Szelti járás) egy nemzeti áldozóhelyen 1931-ben még őriztek egy bikához hasonló ábrázolással díszített lemezkét.⁹ A skandináv szagákban is említik a biarmi áldozóhelyen a szent bikát, tehenet és sast. A Kosza menti permi komik külön az áldozathoz neveltek bikákat: Marij El köztársaság északi vidékein a Víz Anyjának fekete bikát áldoztak.¹⁰ Az udmurtok és a volgai tatárok a termékenységgel összefüggő „guzsdor” rítus során fehér bikát áldoztak. Nyilván nem véletlen, hogy az udmurtok Ostolez-nek (a bika hónapja) nevezik a márciust, amikor megkezdődik a hóolvadás.

Végül vizsgáljuk meg a vallási rítusokban megfigyelt cselekvő mítoszokat. Az udmurtok egyik legjelentősebb rítusa az elsőszülött tűz csiholása, a „Vil til potton”. Önmagában ez nagy szentség. A papok már előző este megkezdik a felkészülést. Rituálisan megmosakodnak, új fehér ruhát öltenek, éjjel elindulnak a szent ligetbe és a hajnal beköszöntétől elkezdik a rituálét, de előzőleg imát mondanak az isteneknek, bort vagy sört (szura védikus nyelven, szur udmurtul, szora mari nyelven, szera csuvasul, sör magyarul) isznak.

Az elsőszülött tűz csiholásához egyszerű, de meglehetősen érdekes tárgyakat használnak: az alaposan kiszáritott alsó deszkában kerek mélyedés van. Ez a női nemet szimbolizálja. A mélyedésbe lekerekített végű, függőleges botot illesztenek – ez a férfi nem jelképe. A bot tetejére rakják a felső deszkát, amelyen lapos mélyedés van. Ez utóbbit olajjal vagy zsírral kenik meg, hogy jobban csússzon. A függőleges botra fűhűrt tekernek. Ezután a papok mindkét oldalról tartva az íjat elkezdik előre-hátra mozgatni, másik kezükkel a felső deszkalapot nyomják, s egyidejűleg függőleges helyzetben tartják a forgó botot, ezzel nagymértékű surlódást hozva létre az alsó mélyedésben. A tűzcsiholás meggyorsítására az alsó mélyedésbe erősen kiszáritott, apróra őrölt taplóport szórnak. Amint az alsó mélyedésben megjelenik a tűz, a mélyedéshez szorítanak egy kiszáritott taplódarabot és vigyázva annak izzására a rituális tűz helyhez viszik. Feltétlenül három tüzet raknak. Ezután újra bort vesznek magukhoz és imádkoznak az istenekhez hálát adva a nagyszerű ajándékért – a Vil tilért, majd a bort (szur) a tűzre öntik. Ez a rítus a legősibb időkben keletkezett és csaknem változatlanul őrződött meg napjainkig.

⁸ VLADIKIN-PEREVOZCSIKOVA 1937, 170–171.

⁹ VLADIKIN-PEREVOZCSIKOVA 1937, 172.

¹⁰ VLADIKIN-PEREVOZCSIKOVA 1937, 173.

Most forduljunk újra a *Rigvédához*, ahol Agni a tűz, a családi tűzhely, az áldozati tűz istene. Tűznyelveivel ő szállítja el az istenekhez az áldozati állatot. Ő közvetít az emberek (isteni papok) és az istenek között.

Te, Agni, a nap ragyogásával (születsz), örömtelien csillogsz...
Te, az emberek ura, tisztának születsz.

(RV. II. 1. 1.)

Te, Agni, vagyonnal ajándékozod meg azt, aki szolgál (neked)
Te vagy Szavitar isten, ki kincsekkel halmoz el,
Te, az emberek ura, (mint) Bbaga, a jónak ura vagy,
Védője vagy annak a házában, aki tisztel téged.

(RV. II. 1. 7.)

Meggyulladsz. Lángolj fel, hogy ajándékozz!
Te vagy az áldozat kipróbálója, aki nyársra húzza azt.

(RV. II. 1. 10.)

O, Agni, mivel segítesz nekem áldozni a szóma erős italából,
Mindenhatóvá tettél, hogy cselekedjem az áldozóbelyen.

(RV. III. 1. 1.)

A *Rigvédában* nagyszámú himnuszt szenteltek Agni istennek. Agni „az erő fia”, „az otthon barátja”, „minden élőnek ismerője”. Szülei az Ég és a Föld. Az Égben keletkezett, saját magából született meg két fadarab egymáshoz surlódásából (RV. III. 1. 13.). Agni az áldozati tűzhöz hasonlóan kora reggel gyullad fel Hajnalban és ragyogásával elkergeti a gonosz szellemek sötétségét. Ő a „legifjabb”, mivel minden áldozathozatalnál újra felgyullad. Figyelemre méltó, hogy a felső darab fát, amelyből Agni felgyullad, a férfi nemnek tekintik, az alsót pedig a női nemnek, magát pedig a surlódással történő tűzgyújtást fogamzó aktusnak. Születése után Agnit tíz leány – nővérei ölelik át, vagyis az ujjak, amelyek óvatosan viszik át a rituális tűzbe. Agnida (tűzet teremtető) pap meggyújtja a tüzet, és Agni az isteni Hotarrá válik, aki az áldozathozatalt irányítja. Lángjával „elvezeti” az áldozatot, valamint a szómát és a szurát (udmurt szur) az istenekhez (RV. III. 7. 12) és az áldozathozatal helyszínére hívja őket (az isteneket). Agni az eget fénye, a sötétséget elűző. Ő a fény az emberek között (RV. III. 7. 4.), ő a közöttünk lévő ihlet fénye (RV. III. 7. 5.). Ahhoz, hogy az alkotók, énekesek, kovácsok hinni kezdjenek erejükben, elsősorban meg kell ismerniük Agnit, és csak akkor szállhat a magasba az Alkotó (RV. III. 7. 5.).

Milyen következtetést vonhatunk le a fentiekből? A szimbólumrendszer és az istenimádás rituális rendszerének közelsége – úgy tűnik – arra utal, hogy az indoirániak és a finnugorok mítoszai és rituális rendszere, kozmogóniai képzeteik között nemcsak tipológiai hasonlóság van, de lehetségesek kölcsönös kapcsolatok. a jövő kutatás feladata, hogyan léteznek és fejlődnek a mai napig is. Egy azonban vitathatatlan: sok minden abból, ami szemantikailag közel áll egymáshoz, nemcsak a mitológiai tudatban követhető, hanem visszatükröződik a kultúrában és az irodalomban is.

(Fordította Kulcsár Valéria)

Irodalom

HUDJAKOV 1933

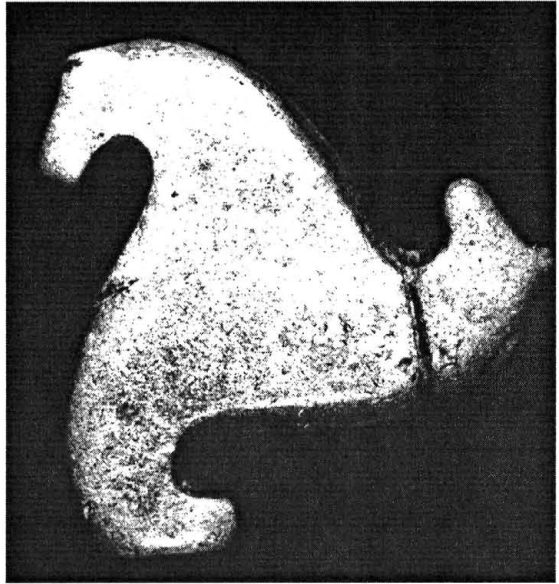
Hudjakov, M. G.: Kult konya v Prikamje. In: Izvesztijja GAIMK. Moszkva 1933.

KOSZJAREV 1984

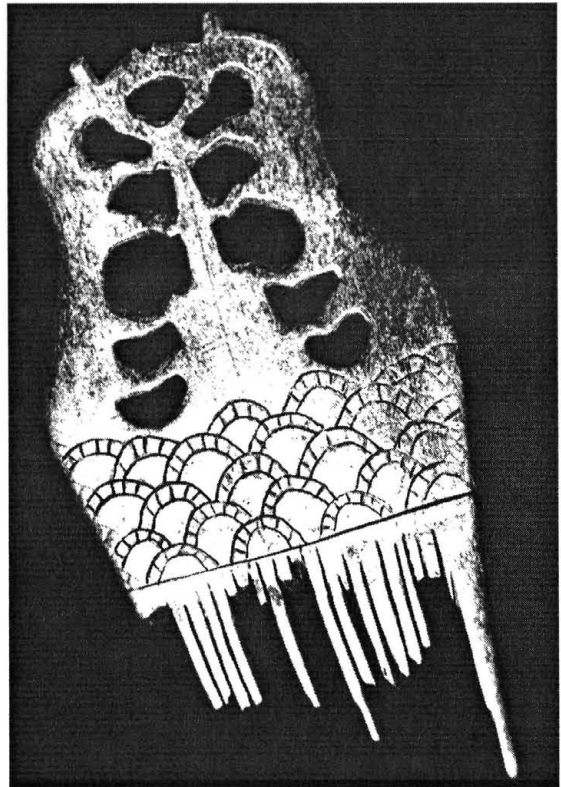
Koszjarev, M. F.: Zapadnaja Szibir v drevnyosztji. „Nauka” Moszkva 1984.

VLADIKIN - PEREVOZCSIKOVA 1937

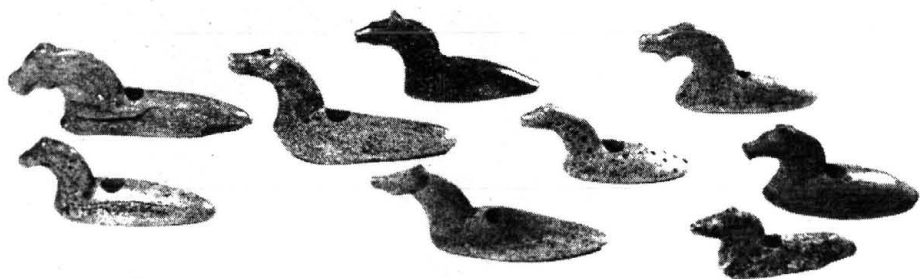
Vladikin, V. E.-Perevozcsikova, T. G.: K szemantike i evolucii nyekotorih obrazov udmurtszkoj mifologii i folklor. In: Problemi etnogeneza udmurtov. NII pri SzM UASzSzR. 1937.

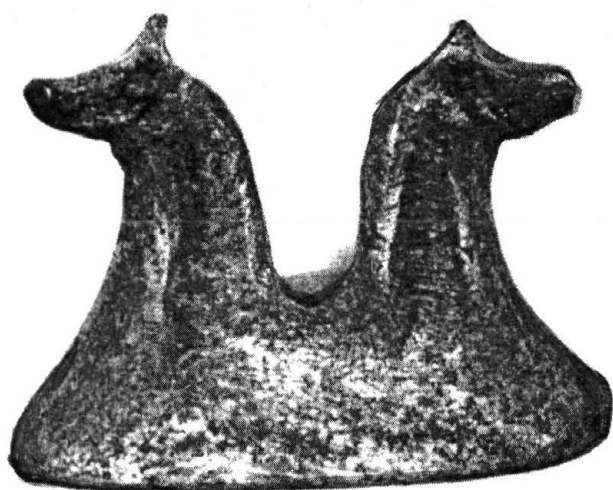
1. kép

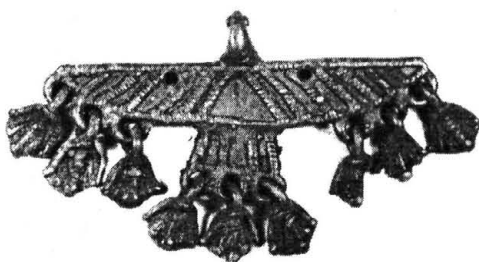
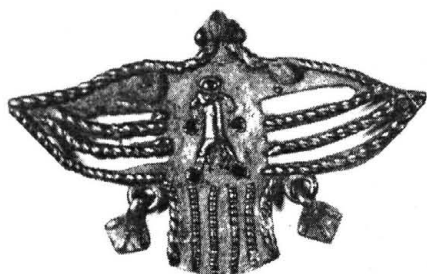
2. kép

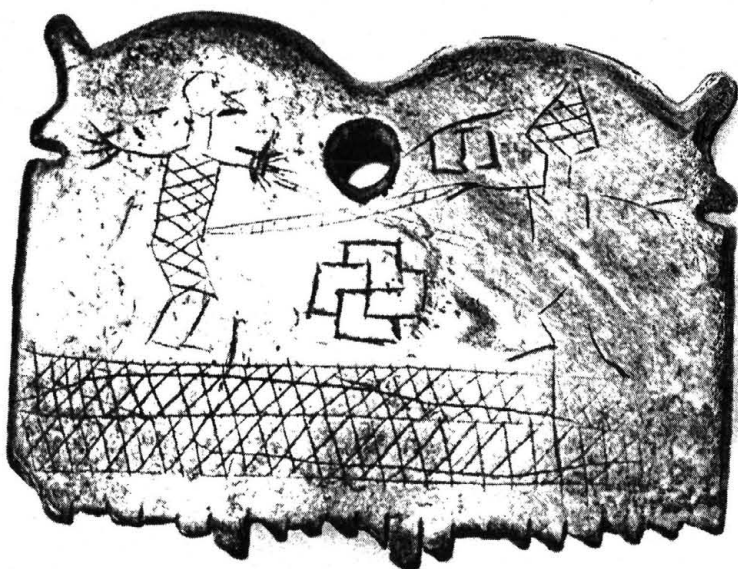
3. kép

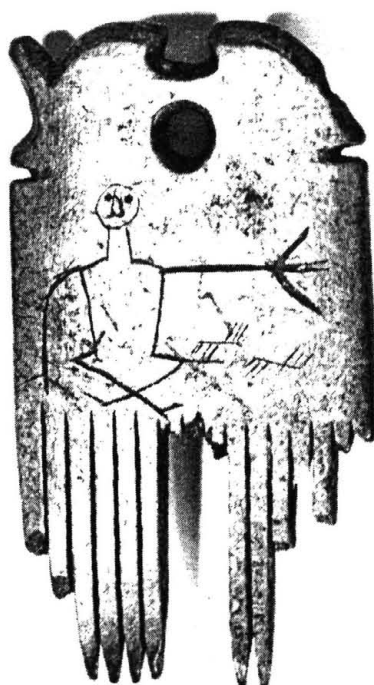
4. kép

5. kép

6. kép

7. kép

Ismét a finnugor eposzokról

Domokos Péter

(ELTE Finnugor Tanszék, Budapest)

1985-ben – az ismert jubileum kapcsán – emlékezetes konferenciát szerveztek finn kollégáim Turkuban.¹ Magam az ún. kis finnugor népek eposzairól, eposz-kísérleteiről szoltam.² Megemlítettem, hogy a téma kutatásának számos történeti, politikai, filológiai akadályja van. Azt a meggyőződésemet is hangoztattam, hogy az „eposz ügye” – különféle prognosztizációk és bölcsnek vált megfontolások ellenére – a jövőben is fontos témája marad a finnugrisztikának (és általában véve a tudománynak).

Szubjektív emlékem, hogy a feledhetetlen szép turkui napok pauzáiban, a televízióban mintegy tanúja voltam a szerencsétlen szovjet pártfőtitkár, K. Csernyenko utolsó fellépéseinek. Akkor sem voltam jós, nem is gondoltam tehát, hogy a világtörténelmet átformáló változások előtt állunk. – Nem föladatam M. Gorbacsov éráját értékelni, a peresztrojka, a glasznosztj mibenlétét taglalni, de a tény: tény, hogy a Szovjetunió összeomlott. És vele együtt szétesett az ún. „szocialista tábor” is. Mindez még napjainkban is aligha felfogható jelentőségű fordulat a politika, a történelem stb. számára, de nagy talány – kihívás a mi pici szakmánk, a finnugrisztika – s ezen belül a finn-magyar-finnugor folklór - művelői számára is. Ne essünk azonban extázisba az örömtől, a látszólagos demokráciák beláthatatlan távlataitól. A felszabadult archívumok irattömege anarchiával fenyeget, a mindennütt növekvő gazdasági nehézségek a kutatást és a publikálást rendkívüli mértékben megnehezítették, olykor lehetetlenné tették.

A finnugor eposzokról 1996-ban természetesen jóval többet mondhatok, mint tíz évvel ezelőtt, de a hiányokat, a gondokat is jobban látom most, mint akkor. Többek között ezért is csupán inkább számbavételre vállalkozom ezúttal – a turkui rendezvényt követő adatokkal -, azaz egykori előadásom kiegészítésére. Talán lesz egyszer lehetőségem a részletesebb elemzésre, értékelésre is. A megadott képet azal próbálom ugyanakkor teljesebbé tenni, hogy szót ejtek a nagy eposzokról, a *Kalevaláról* és a *Kalevipoegről* is – de csupán magyar vonatkozásban. Bevezetésem azzal zárom, hogy a finnugor (uráli) eposzokkal összefüggő, öröndetesen gyarapodó eseményeket (felfedezéseket, kiadásokat, szakirodalmat), egyetlen kutató napjainkban már aligha tudja számon tartani. Törekvéseiben azonban nem csupán képességeinek és idejének korlátozottsága gátolja, hanem az egyre nehezebb, képtelenebb feltételek a könyvek beszerzésében, a tájékozódásban.

¹ KALEVALA 1987a

² DOMOKOS 1987, 261-71.

A témát a *Kalevalával* indítom. Ennek a nagy alkotásnak öt (!) teljes, önálló, külön fordítása olvasható magyar nyelven. Szentő Imre viszonylag kevésbé ismert vállalkozása 1987-ben jelent meg Münchenben.³ Tolmácsolásában a mű értelmezése, belső tagolása, a poétikai, verstani, stilisztikai felfogás sokkal több figyelmet érdemelne, mint amennyiben részesült. Ezt az átültetést alig ismerik Magyarországon, a szakkönyvtárakban sem található meg!

1985-ben (a turkui konferencia után) jelent meg magyarul a második – a ténylegesen teljes! – *Kalevipoeg*.⁴ (Ez tehát azt jelenti, hogy a Bán Aladár-féle 1928-as fordítás – nem B. A. hibájából! – hiányos volt.) Az új kiadás Bereczki Gábor rendkívül igényes, pontos fordítása alapján, Rab Zsuzsa munkája nyomán öltött költői formát. Erről a két nevezetes opusról az elmúlt 10 évben fontos írások is napvilágot láttak Magyarországon. Ami azonban ténylegesen jelentős és perspektívákat kínál a nemzetközi finnugrisztika és folklorisztika számára, az Voigt Vilmos doktori értekezése a balti finn folklórrol.⁵ Remélem, hamarosan könyvként is olvashatjuk, pl. finnül, észtül, németül és oroszul. Nem ártana, ha olykor az angol és amerikai kollégák is rákényszerülnének elolvasni valamely szakirodalmat (és szövegeket) nem az anyanyelvükön!

Mindazonáltal – még ezen a jól ismertnek (s kellően feltártnak vélt) balti finn területen is érhetik komoly meglepetések az érdeklődőt, sőt, a szakma legkiválóbb művelőit is. Amikor Jyväskyläben 1995 augusztusában (a finn rendezők ajándékként a VIII. Nemzetközi Finnugor Kongresszus résztvevői számára) kézbevettem a szetu népeposzt, a *Peko*-t, valósággal megrendültem.⁶ Megvallom, a nagy örömmön, meglepetésen túl, megnyugvással állapítottam meg: az irodalom- és folklórtudomány (főként elmélet) egyes divatos nagyságai (több mint száz éve folyamatosan) túl korán temették az eposzt (együtt a folklórral, a népművészettel), illetve nyilvánították „korszerűtlennek”, stb. A Seppo Suhonen és Paul Hagu szerkesztésében kiadott 8 ezer soros művel a szetu Anne Vabarna neve Arhippa Perttunen, és Larin Paraske neve mellé került, a tudós világ pedig készülhet egy új jelenség magyarázatára, az ún. „rendelésre” születő-készülő eposz, illetve más folklór-alkotás értelmezésére. Szép és elgondolkodtató feladat!

Az eposz kérdéskörében mindazonáltal Mordóviában történt a legtöbb figyelemre méltó esemény az utóbbi tíz esztendőben éppúgy, miként a korábbi évtizedekben. (Ezekről és ezekből azonban csak napjainkban kerülnek elő újabb valós adatok, dokumentumok.) 1985-ben beszéltem már a V. Radajev összeállította *Szizjarsar* című eposzról, amely nagy vitát váltott ki a mordvin folkloristák és irodalmárok között. V. Radajev – a kilencvenes évek elején halt meg – rendkívüli

³ KALEVALA 1987b, 377.

⁴ KALEVIOPEG 1985.

⁵ VOIGT 1995.

⁶ PEKO 1995, 224.

munkabírásu, nagy tudású költő-tudós volt, aki 1991-ben tette közzé *Tjustja* című 204 lapos poémájának (eposzának) első részét.⁷ (Az esetleges második rész sorsáról semmit sem tudok.) Tjustja vagy Tustján – szemben Szijazsarral – a mordvin folklórnak (és történelemnek) talán a legismertebb személyisége. Radajev 1500 példányban megjelent kötetének értékelése a jövő feladata.

Hosszú évek óta tudtam arról is, hogy több mordvin költő és tudós együttműködésével (közel 15 személyről van szó) – hiteles mordvin folklórszövegek felhasználásával – készül egy „kollektív” mordvin eposz is, „*Masztorava*” (‘Földanya’) címen. A munka folyamatában számos részletet láttam is az erza nyelvű *S’atko* (‘Szikra’) című irodalmi folyóiratban. 1994-ben aztán imponálóan szép, nagy alakú könyvben, 492 lapon, erza nyelven, 3 ezer példányban, Szaranszkban, napvilágot látott a régen várt eposz Alekszandr Markovics Saronov irányításával.⁸ Ő külön is hangsúlyozza, hogy a mű alapját az erza mítoszok, epikus énekek és mondák mellett a nevezett műfajok moksa megfelelői képezik. Ezúttal csak a következő észrevételeket teszem: ezzel a művel kapcsolatban is tapasztaltam (éppen Jyväskyläben, 1995 nyarán) a mordvin folkloristáknak azt a nagyon erős tartózkodását, sőt elutasító magatartását, amelyhez hasonlóra a korábbi eposz-kísérletek kapcsán is felfigyeltem, pl. a neves A. I. Maszkajev⁹ és A. G. Boriszov személyes megjegyzéseiben, műveiben. Magam sokkal összetettebb és nehezebb ügynek látom a moksa és erza egységes mordvin nyelvvé, néppé nyilvánító törekvését, amely főként nyelvész kollégáink részéről (Bereczki G., D. Gheno, Zaicz G., Keresztes L.), megnyilatkozásaikban jelentkezik.¹⁰ – És még valami. A sztálini önkény üldözöttjévé vált igen népszerű erza Jakov Kuldurkajev (1894-1959) költő *Ermez* című poémáját (1935),¹¹ napjainkban ismét kiadták. A kortársak jelentős alkotásnak tartották, 60 évvel később ismét könyvsiker. Sajnos, nem sikerült még birtokába jutnom.

1985-ben röviden szóltam már a komi-zürjén Kallisztrat F. Zsakov *Bjarmia* című eposzáról. Azóta Zsakov a komi múlt és kultúra klasszikusává növekedett, hamvait is hazahozatták Rigából. Egyre több Zsakov-kutató jelenik meg a színen, konferenciákat szerveznek róla, műveiről. Orosz nyelven írt eposzát komira fordítva közreadták a *Vojtyv kodzuw* (‘Északi csillag’) című irodalmi lapban, majd bilingvis (orosz-komi) kiadásban, 1993-ban önálló kötetben is publikálták.¹² Az előszót

⁷ RADAJEV 1991, 208.

⁸ MASZTOROVA 1994, 496.

⁹ MASZKAJEV 1964, 438.

¹⁰ Zur Frage der uralischen Schriftsprachen. (Red. Gábor Zaicz) *Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes* 17 (1995).

¹¹ KULDURKAJEV 1935.

¹² BJARMIA 1993, 310.

– utolsó munkájaként – a kiváló komi folklorista, az 1993 januárjában elhunyt A. K. Mikusev írta. Ő a szerzője egyben a finnugor folklórkutatás egyik legjelentősebb munkájának, az 1987-ben publikált „*A komi népi eposz*” című terjedelmes könyvnek.¹³ Erről pedig annyit jegyzek meg, hogy a többször jelzett terminológiai zavar veszélye itt is fennáll (az eposz itt „epikus ének” jelentésben értendő). A másik észrevétel: a szerző itt sem említ fontos magyar előzményeket, pl. Vaszolyi Eriket, a komi epikus énekek tényleges felfedezőjét.¹⁴ Vaszolyi írta egyébként a legjobb történeti-nyelvészeti fejtegetést a *Bjarmia* szó problematikájáról is.¹⁵

És még a hanti eposzról szólnék. Vértés Edit osztyakológiai munkássága jól ismert a szakkörökben. 1985-ben is említettem vélekedését a kis szibériai nép epikus alkotásairól. 1986-ban T. Lovas Rózsa fordításában – önálló kötetben – „*Nász-utazás*” címen, német nyelven is megjelentette az eposznak vélt 5 ezer soros éneket.¹⁶ – Mintegy hat éve él és dolgozik a hantik között a kitűnő folklorista, néprajzos és nyelvész Schmidt Éva. Az ő – eddig még nem publikált – gyűjtéseiben is akadnak több ezer soros nemzeti énekek (történelemtől, szokásokról). Természetesen improvizációkról van szó; az énekesek között több a született költő, s a magnetofonszalagon rögzített szövegek csekély formálással eposzá alakulhatnak. De fogynak és halnak a tanult, tudatos költők, akiknek száma ma szerte Oroszországban kevesebb, mint 10-12 volt. Az okokról nem szólok, nem óhajtok politizálni, történeti, szociológiai, pszichológiai fejtegetésekbe bonyolódni.

A többi finnugor népről, illetve eposzkísérleteik fejleményeiről azért sem beszélek most, mert adataim nagyon hiányosak, s inkább sejtem, mint tudom, hogy pl. az udmurt eposz (Hudjakov munkássága)¹⁷ is újdonságot ígér a friss források birtokosának.

Szemlémet a következő megállapítással zárom: miként a *Kalevala* és a *Kalevipoeg*, úgy a többi finnugor eposz is mindig élő, fontos és aktuális olvasmánya és témája marad a létrehozó népeknek és a velük foglalkozó tudományoknak. Az elhalni, felejtődni látszó folklórműfajok, a szinte eltűnt vagy megkopott előadásmód is megelevenedhet valamely ihletésre, felkérésre, rábeszélésre, megrendelésre, miként erre – mások mellett és többek között – igen figyelemre méltó cikkében Vaszolyi Erik is utal.¹⁸ A „feltámadás” és a „feltámasztás” újra és újra bebizonyosodó esetei, tényei éltetik bennem a reményt, hogy az eposzsal kapcsolatos vélekedésem nem pusztá frázis, tudóskodó hipotézis.

¹³ MIKUSEV 1987, 686.

¹⁴ VÁSZOLYI 1967a, 283-351.

¹⁵ VÁSZOLYI 1967b, 283-311.

¹⁶ BRAUTHAHRTEN 1986, 166.

¹⁷ JASIN 1986, 134.; JASIN 1987, 150.

¹⁸ VÁSZOLYI 1996, 254-259.

Irodalom

BJARMIA 1993

Жаков, К.: Биармия. Составление, послеловие и комментарии А. К. Микушева. Сыктывкар 1993.

BRAUTFAHRTEN 1986

Brautfahrten. Ein ostjakisches Heldenepos. Deutsche Übersetzung von Rózsa T. Lovas. Einleitung von Edith Vértes. Hamburg 1986.

DOMOKOS 1987

Domokos, P.: Uralilaisten kansojen eeposhankeet. Helsinki 1987.

JASIN 1986

Яшин, Д. А.: Проблемы эпической традиции удмуртского фольклора и литературы. Устинов 1986.

JASIN 1987

Яшин, Д. А.: Удмурт фольклор. Дышетисьёслы пособие. Устинов 1987.

KALEVALA 1987a

Kalevala ja maailman eepokset. Helsinki 1987.

KALEVALA 1987b

Kalevala. München 1987.

KALEVIPOEG 1985

Kalevipoeg. Észk hőseinek. Bp. 1985.

KULDURKAJEV 1935

Кулдуракаев, Я. Я.: Эрмезь. Саранск 1935.

MASZKAJEV 1964

Маскаев, А. И.: Мордовская народная эпическая песня. Саранск 1964.

MASZTORAVA 1994

Масторава: (Восемнадцать сказаний о народе эрзи и мокши.) Иаписано на основе ... Шароновым А. М. Саранск 1994.

MIKUSEV 1987

Микушев, А. К. : Коми народный эпос. Москва 1987.

PEKO 1995

Peko: Setu rahvuseepos. Kuopio 1995. (Snellman-Instituutti, A-sarja, 18 (1995).

RADAJEV 1991

Радаев, В.: Тюштя: Ёвтамот. Саранск 1991.

VÁSZOLYI 1967a

Vászolyi, E.: Északi zürjén epikus énekek. Ethnographia 78 (1967) 283-351.

VÁSZOLYI 1967b

Vászolyi, E.: Zürjének, Perm, Bjarmia. NyelvKözl 69 (1967) 283-311.

VÁSZOLYI 1996

Vászolyi, E.: Nunc est bibendum. In: Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Uralisztikai Tanulmányok 7 (1996) 254-259.

VOIGT 1995

Voigt V.: A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része. Bp. 1995. (kézirat)

A Káma-vidéki ezüstkincsekről

Bálint Csanád
(MTA Régészeti Intézet, Budapest)

Előadásom egyszerre több tudományterületet érint.

Az első a szászánida, ill. közép-ázsiai ötvösművészet. Ennek kutatásában köztudott, hogy ezen ötvösség termékei legnagyobb számban a Káma-vidéken láttak napvilágot. A velük kapcsolatos kérdésekkel tekintélyes számú szakirodalom foglalkozik.

A második a bizánci művészettörténet. Ott is jól ismert, hogy néhány 5-7. századi ötvösremek a Káma-vidéken került elő; ezekkel is rendszeresen foglalkozik a kutatás.

A harmadik a numizmatika. Mind a bizánci, mind a közép-ázsiai pénztörténettel foglalkozó kutatók számon tartják a Káma-vidéki bizánci pénzeket és szászánida drachmákat; katalógusok, nagy összefoglaló művek és értékes tanulmányok jelentek meg róluk.

Negyedik tudományként a finnugor régészetet említhetjük, mely a Káma-vidéki kincsek elrejtőit kutatja, ötödikként pedig a gazdaságtörténetet, mely a tömeges kincselrejtések gazdasági és ideológiai gyökereit próbálja feltárni.

Mindegyik diszciplínának megvannak a maga feladatai és módszerei, s az is természetes, hogy mindegyik a maga útját járja. Vannak azonban kérdések, amelyek megoldásához jobban hozzá lehet férkőzni, ha valamennyi adatot együtt vesszük szemügyre. E kérdések a következők:

Mikor, honnan és hogyan kerültek a bizánci és közép-ázsiai ötvöstárgyak és pénzek a Káma vidékére?

A Káma-vidéken talált kincsek különböző eredetű tárgyai hol keveredtek össze: ott a helyszínen, vagy még Bizáncban és/vagy Közép-Ázsiában?

Ki és miért ásta el őket?

Miért nem szerezte őket vissza a tulajdonosuk?

Valamennyi kérdésről idő hiányában nem tudok itt beszélni, ezek mindegyikéről külön-külön is lehetne előadást tartani; a problémák ugyanis számtalanok, a velük foglalkozó szakirodalom pedig végtelenül gazdag. A dolgok azonban mindig összefüggnek egymással, s ha azokat az együttesükben vizsgáljuk, új megvilágításba kerülhetnek. A fentebb felsorolt tudományok egyik művelője sem figyelte föl arra a körülményre, hogy a szóban forgó, különböző eredetű leletek több esetben együtt lettek előlva, méghozzá - ez is új szempont - a készülésüknél jóval későbbi, helyi készítésű ötvöstárgyakkal együtt. Ez a Káma-vidéki kincsek értékelésénél egy teljesen új történeti magyarázat szükségességét, ill. lehetőségét veti föl.

Mikor kerültek e tárgyak a Káma-vidékre? A kutatás túlnyomó többsége bizonyítás nélkül, eleve azt feltételezi, hogy az ötvöstárgyak és a pénzek a készülésük

idejében kerültek a Káma-vidékre. Eszerint az időben rendszeres kapcsolat állt volna fenn a Káma-vidék és Bizánc, Közép-Ázsia között? Újszerű választ kínált e kérdésre Alfred H. Halikov kazáni és Thomas Noonan minneapolisli professzor. Az első szerint a türk birodalomból Iránba vezetett rablóhadjáratok tanúságai a Káma-vidéken talált közép-ázsiai edények; ez az elgondolás azonban politikai, történeti, földrajzi és logikai okokból nem állja meg a helyét. A második elmélet látványos és történetileg meggyőzőnek tűnik: köztudott, hogy a kazárok 627-ben bizánci szövetségben részt vettek a perzsa királyi kincstár, majd Tiflisz kifosztásában - onnan származnának az ezüst tárgyak. Ez is igen gyenge alapon áll. Először is mert Noonan - és senki más - nem vette figyelembe, hogy a Káma-vidéken van olyan bizánci edény, melyen Bukharában készült felirat van - tehát még a bizánci edények mindegyike sem közvetlenül Bizánctól jutott el oda Északra. (Tudnivaló, hogy az ötvöstárgyak a koraközépkorban kézen-közön vándoroltak, pl. a Dnyeper-vidéken egy 7. század közepéről származó sírból napvilágot látott egy ezüst tál, mely a 4. századi iráni királyi udvarban készült, ahonnan - a felirata bizonyágra - valamikor Szogdiába került, s az végül onnan jutott el Kelet-Európába). A második érv Noonan elmélete ellen még egyértelműbb: a Káma-vidéken talált bizánci és közép-ázsiai edények kétharmadáról kontrollpecsétek és stílusjegyek alapján egyértelműen megállapítható, hogy 628 után készültek, következésként semmiképpen sem származhatnak a perzsiai zsákmányból.

Honnan kerültek hát a Káma vidékére? A feliratok - későbbiek lévén az előállításnál - sokatmondók tudnak lenni. Harmatta János akadémikus elemezte a szóban forgó feliratokat, s többek között azt állapította meg, hogy az edényeken levő nagyszámú török nyelvű felirat egy kivételével valamennyi edénycsoporton megtalálható; ez utóbbiak azok az edények, illetve tálak, melyek Khorezmben készültek. E körülményből véleményem szerint két történeti következtetés vonható le. Először is az, hogy a Káma-vidéken napvilágot látott ezüst tárgyak legnagyobb része török népek közvetítésével került oda, másodsorban pedig, hogy a Khorezmben készült edények közvetítők nélkül, egyenesen Khorezmből jutottak el a Káma-vidékre. További következtetésre nyílik lehetőség, ha a Káma-vidék bizánci eredetű tárgyait vesszük szemügyre.

A volt Szovjetunió határain kívül sajnos kevesen ismerték Otto N. Badert, s a témával foglalkozók között még kevesebben azt a cikkét, amelyik a Káma-vidéki ezüst importtárgyakkal foglalkozik. Ő számolta ki, hogy az edényeknek mindössze 14%-a bizánci eredetű, s ez az arány az újabb közép-ázsiai leletek révén tovább romlott. További tájékoztatást az ad, hogy valamennyi bizánci tál az 5-7. században készült. Igen ám, csak hogy ezek kétharmada egészen biztosan nem abban az időben, hanem - a velük együtt elrejtett helyi készítésű ékszerek tanúsága szerint - évszázadokkal később, a 9-10. században került a földre. A tárgyak készülésének és elásásának kora tehát igen távol áll egymástól! Természetesen kézenfekvő a 6. század közepén alkotó Jordanes azon adatát fölidéznünk, mely az Észak-

ról jövő prémről szól - a kutatók legtöbbje a Káma-vidéki ezüstitárgyakat e kereskedelem eredményének tekinti. Tisztázásra vár azonban az az alapvető kérdés, hogy az edények a készülésük vagy az évszázadokkal későbbi elrejtésük idejében jutottak-e el oda? A bizánci edények esetében számolni kell azzal, hogy valahányszor nem szórványként kerültek be a múzeumba, akkor minden esetben 8-10. századi közép-ázsiai ezüstitárgyakkal kísérve láttak napvilágot. Megerősíti e tendenciát az is, hogy a Káma-vidék egyetlen bizánci pénzlete (Herakleios 272 db hexagrammja) egy szászánida edénybe rejtve került elő, s hogy az edényekre a helyi lakosság által rákarcolt primitív rajzok Jurij Lescenko gondos elemzése szerint túlnyomórészt a 9-13. századból származnak. A bizánci edényeket tehát - már amelyek egyenesen a Birodalomból, s nem egy jókora keleti kitérővel kerültek el oda - közép-ázsiai edényekkel keveredve, a jelek szerint évszázadokkal az odakerülésük után rejtették el a földbe.

Miért e földberejtések? Köztudott, hogy Európának egy nagyon pontosan körülhatárolható régiójában a 9-10. század során felbecsülhetetlen tömegű ezüstpénzt ástak el. Az Odera és a Felső-Volga, délen a Kárpátok és a kelet-európai sztyeppe, északon pedig Svédország déli része közötti hatalmas területen, ahol nyugati és keleti szlávok, baltiak, volgai és balti finnek, valamint vikingek laktak, százával, tízezrével rejtettek földbe arab dirhemeket. De miért? A legerteljesebb és legfantáziátlanabb magyarázat a háborús veszélyre való hivatkozás volt - mintha a korabeli Európa más részein, ahol különben ismeretlen az ilyen tömegű kincselés, nem lett volna ugyanannyi háborús veszély! Fölmerült azután olyan magyarázat, mely a viking hitvilággal hozta összefüggésbe e kincseket, melyek - eszerint - Odinnak hozott áldozatok lettek volna. Ugyanilyen jellegű az az elképzelés, mely szerint az ÉK-európai dirhemkincsek valójában az órosz pénzforgalom bizonyosságai lennének. A viking teória mellett szóló érveket még csak lehetett találni, de az órosz pénzverésnek még az ötlete is csak többszörös történeti és módszertani hiba elkövetésével vethető fel. Mindkettő cáfolatául az a kézenfekvő körülmény hozható fel, hogy eleve csak lokális érvényűek lehetnek, egyáltalán nem általánosak, márpedig a kincselrejtés gyakorlata messze túlterjed azokon a területeken, mint ahol vikingek egyáltalán megfordultak és ahová a sokszorosan hipotetikus órosz pénzforgalom egyáltalán elérhetett. Ugyanilyen korlátozott szemlélet megnyilvánulása lenne arra gondolni, hogy e dirhemek egyszerűen az arabokkal folytatott kereskedelem következményei, a Káma-vidékiek ugyanis prémet, a baltiak pedig borostyánt szállítottak a Kalifátusba. Ez igaz is, csak hogy ez nem magyarázat a kincselrejtés gyakorlatára; minthogy jól tudjuk, hogy Cordobától Mainzon és Prágán, Krakkón át egész Nyugat- és Közép-Európa kereskedett az arabokkal, ott viszont egyáltalán nincsenek dirhemkincsek! Sőt, nem volt ilyen tömeges kincselés Kazáriában sem, márpedig ők igazán közvetlen résztvevői, közvetítői és haszonélvezői voltak az Európába áramló közép-ázsiai áruforgalomnak! Bármily furcsa is első hallásra, de minthogy az nyilvánvaló, hogy az arab pénzek Európa minden részében megfor-

dultak, ezért a kincselrejtés gyakorlata a kincsek el nem rejtésével együtt vizsgál-landó. Ha pedig ezt tesszük, akkor kiderül, hogy a két régió - az elrejtő és az el nem rejtő - között a lényeges különbség abban áll, hogy az egyikben volt rendszeres kereskedelmi tevékenység és pénzforgalom, a másikban nem. A pénzeket, értékes ötvöस्तárgyakat ott ásták el nagy tömegben, ahol azok a mindennapi életben, közvetlenül nem voltak felhasználhatók - ennyiben, korlátozott területi és etnikai érvénnyel tehát igaz lehet az Odin-kultusszal való magyarázat, meg mindazon tudós elmélkedés, mely a Káma-vidéki ezüस्तárgyakat a finnugor népek ezüस्त-kultuszával hozta összefüggésbe. Ugyanilyen értelmetlen, az ésszerű luxus mértékét jóval meghaladó volt a volgai bolgároknak az a szokása, melyről 922-ből tudunk egy szemtanú beszámolójából. Eszerint ha volt tízezer dirheme, a férj készített abból a feleségének egy nyakpercet - ez rendben is lenne. Ha viszont további tízezer dirhemei is voltak, akkor azokból is nyakpereceket csináltatott, ahelyett, hogy azokat másra használta volna. Bezzeg az egyik, kerek 100 évvel korábban élt velencei dózse másként végrendelkezett az 1200 font ezüస్తjéről, pedig az ékszereket nyilvánvalóan az ő környezetében is nagyra becsülték! Giustiniano Partecipazio meghagyta, hogy hátrahagyott vagyonát a tengeri kereskedelembe fektesse be a családja. Ugyanígy volt Európa többi részében is. Így pl. Prágában, ahol 970 körül jól ismerjük a piaci árakat és az arab dirhem magas vásárlóértékét, egyáltalán nem érte meg az ezüస్తöt különféle vallási előírásokat követve eládni, ott azt nem holt tőkének tekintették, hanem az értékes nemesfém az élőkét szolgálta. A messzi Északon megtermelték hát azon árucikkeket, amelyeket a távoli Délen nagyra értékelték és amiért óriási ezüستمennyiséget fizettek. Az északiak azonban nem tudtak mit kezdeni ezzel az ölübbe szinte ingyen pottyant gazdagsággal, mint-hogy a borostyán, a prém előállítása az ottani lakosok életének természetes, szerves része volt, s életmódjukon, gazdasági életükön nem tudtak, nem akartak változtatni.

Tisztelt Hallgatóság! Lépten-nyomon találkozunk politikusokkal, akik minduntalan párhuzamot vonnak a legkülönbébb történelmi események, folyamatok és a ma között, s újságírói fordulattal így teszik föl a kérdést: „mi az üzenete a má-nak?” Az ilyenfajta aktualizálást felszíniesnek tartom, minthogy a párhuzamosságok mellett mindig legalább ugyanannyi az eltérés is. Ez esetben azonban mégsem tudom megállni, hogy a kora középkori északkelet-európai kincselrejtésekből ne vonjak le egy a má-nak, a mi mindennapjainknak szóló tanulságot is. Nem arról az egyszerű formai egybeesésről van ugyanis szó, hogy régen is kedvelték az ékszereket és a luxust, s ma is. A Káma-vidéki kincselrejtéseket a Mából nézve: valójában egy gazdasági szerkezet és azzal járó mentalitásnak a napjainkig való tovább-éllesztéséről van itt szó. Nézzünk csak körbe a világban, szűkebb és tágabb környezetünkben: olyan embercsoportok, népek aggatják tömegestül magukra az aranyat és az ezüస్తöt, akik a nemesfémet *önmagában* való értéknek tekintik - az ő gazdagságuk holt tőke marad és illékony. Ez a mentalitás idegen viszont

Európának azon régiójától, melyhez mindannyian, kelet-és északkelet-európaiak így-úgy most éppen nagyon igyekezünk csatlakozni. Az ő mai gazdagságuk sok évszázaddal ezelőtt alapozódott meg, akkor, amikor a mindenkori gazdaságot a mindennapi munka alapozta meg, s a megszerzett értékeket a család, a közösség fejlődésére és gyarapodására fordították. Nagy Teodorik itáliai gót király már az 500-as évek legelején utasította végrehajtóját, hogy ne engedjék meg túl nagy értékeknek a fölösleges mértékű eltemetését mondván, hogy azt a halottak úgysem használják, a gazdagság viszont az élők javát kell, hogy szolgálja. Igazából nem a nemesfém és a pénz az érték, önmagában, hanem mindig az emberi munka, amelyik azt létrehozta.

A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok

Szőke Béla Miklós
(MTA Régészeti Intézete, Budapest)

Ha népnévvel akarnánk jelölni, azaz „nevén akarnánk nevezni” azt a lakosságot, amelyet a honfoglaló magyarok a 9. század végén a Kárpát-medencében találtak, általában az avarok és/vagy valamilyen szlávok, ha pontosabbak akarunk lenni, akkor a kései avarok, nyugati vagy morva szlávok és délszlávok (timocsánok, abodriták), illetve a dunai bolgárok neve juthat eszünkbe. Esetleg még néhány más nép(töredék) nevét is felidézhetjük, mint a gepidákét, onogur bolgárokat, kazárokét, sőt – László Gyula kettős elméletének ismertté válása óta –, nem hagyhatjuk ki a felsorolásból a „korai magyarok” nevét sem. S a számításba jöhető nevek felsorolása után máris az a kérdés követel magának választ, hogy milyen arányban voltak jelen ezek a népek a Középső-Duna völgyében és milyen volt arányuk a honfoglaló magyarokéhoz viszonyítva.

Már előjáróban szeretném leszögezni, hogy a fenti kérdésekre egyértelmű választ én sem adok – nem is adhatok. Mert a történeti források említenek ugyan népneveket, ám azoknak a korabeli írástudók, krónikaírók számára a maguk etnikai konkrétságában lényegtelen voltát mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy gyakran archaizáló módon egy korábbról ismert, hasonló eredetű, kinézetű vagy életmódú nép nevével helyettesítették az adott – és saját nevén egyébként nyilvánvalóan ismert – nép nevét. Így nem egyszer nevezték az avarokat hunoknak, vandáloknak, vagy később a magyarokat hunoknak, ung(a)roknak, turkoknak. Ugyanezen okból nem foglalkoztatta őket az a kérdés, milyen nyelven beszélnek ezek a népek, s hogy milyen az egymáshoz viszonyított számarányuk. A régészeti forrásokat nyelvészeti, etnikai következtetések levonására pedig még kevésbé használhatjuk: régészeti leletként írott nyelvi emlék szinte egyáltalán nem került elő, a cserpeket, ékszereket vagy akár a temetkezési szokásokat pedig nyelvi, etnikai csoportok „leképződésének” tekinteni végképp dilettáns interpretáció, megközelítési mód.

Mint azt az írásos forrásadatok is sejteni engedik, a korai középkorban egyébként sem volt sok értelme annak a kérdésnek – főként mai hangsúllyal feltéve –, hogy „mely nációnak tartozol”? Mert, még ha el is hangzott ilyen kérdés, a kérdészőnek nem az illető nemzetisége, azaz nyelvi, etnikai hovatartozása volt az érdekes, hanem annak nemzetsége, más szóval szűkebb közösségének katonai, gazdasági ereje, a társadalmi hierarchiában elfoglalt helye. A korai középkor lakosságát ezért nehéz tehát lehetetlen – merthogy értelmetlen is – mai értelmű etnikai, nyelvi kategóriákba gyömöszölni, ezeknek megfelelően osztályozni.

Azt a kérdést azonban indokolt és jogos is feltenni, hogy lakott volt-e egyáltalán a Kárpát-medence a magyar honfoglaláskor, s ha igen, milyen műveltségi szín-

tű, kulturális kötődésű népességet találtak itt őseink. Mivel a Duna két oldalán a 9. század eseményeinek köszönhetően más és más történeti fejlődés indult meg, és eltérő kulturális kapcsolatrendszer alakult ki, célszerű vizsgálódásunkat – már csak a *genius loci* miatt is – a Dunántúlra szűkíteni.

Kiket találtak a honfoglaló magyarok a Dunántúlon a 9. század végén, lakott volt-e ez a tájék egyáltalán? A kérdés akár ilyen végletesen sarkított felvetését az a tudományos közfelfogásban máig keringő vélekedés indokolja, mely szerint az avar kaganátus 8. század végi, 9. század eleji megszűnése az avar lakosság kiirtásával járt, szállásterületük nagy része lakatlanná vált, legfeljebb a peremterületekre szivárogtak be a környező szláv törzsek tagjai. Ezt a véleményt azok az írásos források is alátámasztani látszanak, amelyek az avarok (lakatlan) pusztájáról, a *deserta Avavrorum*-ról szólnak.

Mi is történt tehát valójában a 8-9. század fordulóján, milyen vérveszteséggel jártak az avar-frank háborúk? Lapozzuk csak újra fel a korabeli forrásokat, és olvassuk el figyelmesen ebből a szempontból azokat.

A kora feudális Európában a mély válságból, anarchikus szétesettségből a Karolingok hatalomra kerülésével egyre inkább magához tért frank királyság Nagy Károly uralkodása óta látványos fejlődésnek indult, a langobard királyság, majd a bajor hercegség bekebelezése után a szászokkal, illetve a cordobai szaracénokkal vívott, szinte évente ismétlődő háborúkban katonailag is megedződött, hatalmas birodalomra növekedett. Nagy Károly a hajdani nyugat-római birodalom visszaállításának ábrándjától, de még inkább hűbéres nemesi csillapíthatatlan földéhségétől sarkallva hatalma teljében fordult a nem is oly távoli múltban még Európa-szerre rettegett avar kaganátus ellen. Ez a kaganátus azonban már nem az a félelmetes ellenség, mint volt 150-200 évvel korábban. A 7. század második felében egyre inkább magába forduló, a külvilágtól tudatosan elzárkózó kaganátus kényszerű életmódváltásra szorított, katonáskodó nemessége az egység helyett a széthúzás, az anarchia felé vitte az országot, egy szűk oligarchikus réteg egyre nagyobb hatalomhoz jutott, a kagán fősege formálissá vált és akarata egyre kevésbé tudta egységes cselekvésre szorítani alattvalóit.

Nagy Károly frank és bajor harcosokból álló serege először 788-ban – Tassilo és különösen az ő „gonosz felesége”, Liutperga támogatásának megtorlásául – lépte át az avar határt. A lovagok élén, nem véletlenül, már két királyhű bajor állt, Grahammanus (Graman) és Audaccrus (Otakar) *missi domini regis Caroli* (a király megbízottjai), akik előbb az Yppsnél (*in campo Ibosa*), majd pedig a Dunánál ütköztek meg – „vérfürdőt rendezve” – az avarokkal. Ugyanezen évben a Nagy Károly által a beneventumi hercegi székhelybe ültetett Grimald és a spoletói herceg, Hildebrand között is háború tört ki, melyben – valószínűleg az egyik fél segítőjeként – egy avar sereg is részt vett. Ezek utóbb a Nagy Károly által megfigyelőként kiküldött Wineghisus-szal és csekély számú frank harcosával meg is ütköztek, és a frankok szégyenletesen megfutamították őket.

Ezek az összecsapások valószínűleg mindkét fél részéről már a nagy ütközetre való felkészülést szolgálták. Ennek jegyében ment Károly is Regensburgba, hogy megállapítsa, a bajor határok (*fines vel marcas Baioariorum*) mennyire védettek az avarokkal szemben – az avarok pedig a gyeptű területén, nomádokra egyébként nem jellemző módon –, alkalmi erődtítéseket építettek. 790-ben követváltás történt, előbb a frank királyhoz, majd az avar kagánhoz, a jugurrushoz és *ad eorum principes* az új határok megállapítása ügyében. A tárgyalások azonban zátonyra futottak, vélhetően Károly – tudatosan túlzott – nagy területi követelései miatt.

791 őszén Nagy Károly a birodalma minden tartományából érkező lovagjaival végre összehangolt offenzívára szánta el magát az avarok ellen – mint életrajzírója, Einhard írja, „mind közül a legnagyobbra, amit eddig vezetett”. Előbb fia, a mindössze 14 éves itáliai király, Pippin támadott Friaulból – mintegy elterelő hadműveletként – az avarokra és augusztus 23-án Krajnában egy avar erődöt (uualum) már el is foglalt, melyet három napig tartott, majd „hatalmas zsákmánnyal” és 150 fogollyal együtt hazatért. A főszerep Károly vezetésével szeptember elején ért az Ennshez, ahol szeptember 5-én, hétfőn három napos böjtöt és búcsút kezdtek. A határfolyót mégis csak hosszabb várakozás után, két hét múlva, szeptember 20-án lépték át. Három seregtest indult útnak: a Duna északi oldalán a birodalom északi részéről összegyűlt lovagok, déli oldalán a király személyes vezetésével a többiek haladtak, míg a Duna vizén egy, az utánpótlást szállító és harci feladatokra is alkalmas bajor flottilla követte őket. Az avarok végig elkerülték a nyílt összeütközést (még ha a legújabb történeti összefoglalások ennek ellenkezőjét is sejtetik), nem bocsátkoztak harcba a frank király seregével: sorra adták fel – a déli oldalon Cumeopernél, az északon pedig a Campnál lévő – erődtítéseiket, s látszólag még azt sem használták ki, hogy ellenségük lóállományát „betegség” támadta meg és kilenczted része elpusztult. Nagy Károly végül is harc nélkül jutott el a Rába torkolatvidékéig, ahonnan a tél beállta miatt (?) kénytelen volt visszafordulni és Savarián (Szombathelyen) át 52 nappal elindulása után újra az Ennshez érkezett vissza.

Az eredménnyel messzemenően elégedetlen király sikertelenségének egyik okát a hadtáp elhanyagolásában láthatta, ezért Regensburgban egy ponthidat építtetett és Rednitz és Altmühl között hozzáfogott egy Duna-Majna-Rajna csatorna létesítéséhez is. Úgy látszik, az avaroknak sikerült – miközben ügyesen elkerültek egy esetleg kedvezőtlen kimenetelű nyílt összeütközést a frankokkal – egy régi, bevált nomád harcmódot, a felperzselt föld taktikáját alkalmazni ellenfelükkel szemben. Felégették és elpusztítottak minden ehető, megfertőztek minden kutat és iható vizet. Az állatállományt és az embereket megtámadó, több püspök és előkelő nemes halálát is okozó kórok nyilván nem voltak függetlenek az avarok „praktikáitól”. Az egyre inkább demoralizálódó, egyre lassabban vánszorgó sereget sokkal inkább ezek a bajok, mint a hideg fordította vissza. Bár a király az egész következő évet Regensburgban töltötte, hogy személyesen irányítsa a felkészülést

az újabb hadjáratra, az mégis elmaradt, mert – feltehetően nem kis részben az avar diplomácia hatékony „közbenjárására” – előbb a szászok lázadtak fel, majd a cordobai szaracénok is igyekeztek Károly kudarcát a maguk hasznára fordítani (sőt Károly legidősebb fia, a fattyú „Púpos” Pippin is ekkor robbantott ki családi viszályt) s ezek a harcok Károlyt – mint utóbb kiderült, végleg – elvonták az avar frontról.

Az avar kaganátus további belső bomlását azonban még a külső ellenség réme sem tudta megállítani. Az oly hosszú évtizedek óta most először hadba hívott, ám rögtön két pártra is szakadt avar nemesség a külső ellenség helyett saját vezetői ellen fordult. A kagán és a jugurru között 795-ben polgárháború tört ki, melyben „övéik mindkettőt megölték”. A belháború méretei ismeretlenek, de ha nagyobb áldozatokkal járt volna, arról valószínűleg ugyanúgy tudósítottak volna az évkönyvrők, mint vezetőik haláláról. Eredményeként a jugurru (s vele valószínűleg a kettős királyság) intézménye megszűnt, ezután már csak a kagánról és másik vezető méltóságáról, a tudunról hallani. Ám a belviszályt kísérő anarchia következményei hamar megmutatkoztak. Míg az avar vezetők egymással voltak elfoglalva, „Erich friauli herceg, miközben embereit a szláv Wonomir vezetésével Pannoniába küldte, az avarok egyik régóta békén hagyott hringjét (*bringum gentis Avarorum longis retro temporibus quietum*) kiraboltatta és a korábbi királyok által évszázadok során át felhalmozott kincseket” 796-ban Károly aacheni udvarába szállította. Ezek nagy részét azután a király Rómába küldte, a többit pedig előkelő világi és egyházi hívei között osztotta ki.

Még ugyancsak 795-ben „az avarok között nagy hatalommal rendelkező” tudun, aki feltehetően a nyugati országrész tényleges ura is volt, követeket küldött az ekkor újra a szászok földjén hadakozó Károlyhoz, hogy „országát és népét a királynak alávesse és annak rendelkezése szerint a keresztény hitet felvegye”. 796-ban azután ígéretének megfelelően az „avarok nagy részével” meg is jelent Aachenben. „Miután magát és népét megkeresztelték, tisztességgel megajándékozva hazatért”. A tudun ezzel Károly vazallusa lett, ugyanazt a hűségesküt tette, mint majd fél évszázaddal korábban a bajor herceg, III. Tassilo Nagy Károly apjának, Pippin királynak.

Ezek az események méltán bátoríthatták fel Károlyt, hogy 796-ban immár fiát, Pippint küldje sereggel az avarok ellen. Az itáliai király az öt évvel korábbi hadjáratához hasonlóan az egyik seregrészt délről, Friaulból, a másikat északról, a Duna mentén támadva vezette. A 19 éves fiatalember, aki először irányított önállóan hadjáratot, küldöttek révén folyamatosan kapcsolatban maradt apjával, részletesen tájékoztatva őt az eseményekről. Véres harcokról azonban ő sem tudósíthatott. Az első hírnök már azt a hírt vitte a királynak, hogy az új kagán és előkelői – miként alig korábban a tudun Károly elé – hódolóan Pippin elé járultak, a következő pedig már egyenest a kagán és előkelői székhelyének, a hringnek az elfoglalásáról,

kifosztásáról és lerombolásáról számolhatott be. Pippin a hring (a kagáni székhely?) lerombolásával szimbolikusan is megfosztotta az avarságot önálló államiságtól. Hazatérőben a kíséretében lévő püspökökkel, a salzburgi Arno püspökkel és az aquileai Paulinus patriarchával a Dunánál értekezletet tartott és – apja későbbi beleegyezéséig ideiglenesen – felosztotta az elfoglalt területeket tértési körzetekre (*Conventus episcoporum ad ripas Danubiū*). Alsó-Pannonia a Balaton körül, a Rábától a Dráváig és a Dunáig Salzburg, ettől délre Aquileia, északra pedig Passau tértési területe lett, s meghatározták a tértésnél követendő eljárásokat is.

A frankok és avarok közti „furcsa háború” ezzel a hadjáratral lezárult, a kaganátus, mint önálló politikai alakulat, ettől az időtől kezdve megszűnt létezni. Furcsa háború volt, mert – látszatra – kárba vezett a hosszú készülődés és nagy nekiveselkedés, a nagyapák generációja számára még oly félelmetes nomád nép helyett már csak egy, a nyílt konfrontációt tudatosan kerülő, a frank királlyal mielőbbi békés megegyezésre vágyó avarságot találtak.

Károly azonban az új kagán és a tudun meghódolása ellenére sem tudott maradéktalanul örülni sikerének. Az ezekben az években adományozott birtokok csak a volt gyepű vidékére, az Enns és Bécsi erdő közti területre (Avaria tartomány), annak is inkább a bajor határhoz közeli Enns és Ybbs közti zónájára (Scлавinia tartomány) terjedtek ki, az új birtokra vágyó lovagok tömegei nem árasztották még el a frissen meghódított területeket. A kaganátus ugyanis még csak szövetségi alattvalói viszonyba került, azaz a Karoling Birodalomba való betagozódásnak csak az első, a függetlenséget látszólag még alig sértő, ártatlannak látszó hűségeskü-fázisán volt túl.

Az avarok és frankok eltérő hagyományú politikai kultúrája miatt ráadásul a két fél nem is egyformán értelmezhetette a meghódolást: a kagán és a tudun számára a Pippinnek, illetve Nagy Károlynak tett hűségeskü valószínűleg nem jelenthetett többet és mást, mint a nomád birodalmakban szokásos, az uralkodó törzs katonai ereje meghatározta, s ezért igencsak törékeny „hűbéres hűséget”. Nagy Károly és birodalmának vezető erői azonban ennél többet és mást akartak. Az avarokat a következő évek eseményei fogják csak ráébreszteni arra, hogy a földtulajdon szentségére épülő, nyugat-európai kora feudális rendszer értelmezésében a meghódolásnak mik is a keserves gyakorlati következményei.

Az első, aki erre leghamarabb ráébredhetett, a nyugati területek ura, a tudun volt; nem véletlen, hogy a következő években a vele kapcsolatos hírek sokasodtak meg. A tudun a maga 796. évi „különbékéjével” és Károlynak tett hűségesküjével joggal reménykedhetett hatalmának csorbíthatatlan átmentésében, ám ezt a keletre zúduló, a gyors meggazdagodásra vágyó, hataloméhes világiak és egyháziak kezdettől fogva megsérthették. Az ellentétek már a következő évben, 797-ben úgy felerősödtek, hogy Erik, friauli herceg fegyverrel támadt az avarokra, Pippin pedig a (dunai?) szlávok ellen indult. A frank fél győzelmét követően az avarok

szép ajándékokkal igyekeztek Károlyt kiengesztelni – sejtethetően azért, mert nemcsak egy sikertelen kimenetelű fegyveres összecsapásról, hanem többről, a frank királynak tett hűségeskü megszegéséről is szó lehetett.

799 júniusában a Treismánál tartott synodus határozata Theoderich térítő püspökre bízta „a karantánok földjét és a vele határos részeket, a Dráva folyótól nyugatra (helyesen: északra) egészen addig, ahol a Dráva a Duna folyóba ömlik”. Alig telt el néhány hónap, s újra fegyveres összetűzésig fajultak az ellentétek. A felkelő avarok ellen Erik herceg újra délről támadott, de már a határnál, Liburniában, a mai Fiume (Rijeka) közelében, a korábban bizánci fennhatóság alá tartozó városka, Tarsatica (Trsat) lakóinak „cselvetése” áldozataként életét vesztette. Károly sógora I. Gerold, bajor őrgrof (praefectus) pedig, aki ugyancsak haddal indult ellenük, Pannoniába érve, miközben a „hunok (= az avarok) elleni ütközetet vezette, előttük fel és le lovagolt, és egyenként lelkesítette őket, két másik, kíséretében lévő emberével együtt, ki tudja ki által, megöletett.”

802-ben újabb előkelő frank áldozatokat követelt az avar felkelés. Cadaloh és Goteram határőrgrofok sok más harcossal együtt castellum Guntionisnál (mely nem azonos Kőszeg/Güns várossal!) avar támadás áldozatául estek. Ez a nyílt lázadás már Károlyt is cselekvésre ösztönözte. 803-ban Regensburgba ment, hogy „a pannoniái ügyeket” rendbe tegye és ott várta meg, míg serege Pannoniából visszatért. Érdekes módon feltűnően szűkszavúan számolnak be a források erről a hadjáratról, csak a végeredményt közlik. Eszerint a hazatérő sereggel együtt jött a tudun is, kíséretében „sok szláv és hun (= avar)” előkelővel, akik a császárnak hódoltak.

Az események sorrendje egyértelművé teszi, hogy a felkelés(ek?) hátterében mindvégig a tudun állhatott, aki – vagy esetleg már egy új tudun (?) – végül is az érte küldött frank sereg nyomására a 800-ban császárrá felkent Károly elé járult, hogy (újra?) hűségesküt tegyen. Ha az események a bajor forgatókönyv szerint történtek, a császár ez alkalommal már sokkal keményebb feltételeket szabhatott az eskütevőnek. Nem véletlenül fogalmazott az egyik korabeli évkönyvíró úgy, hogy *Eo anno Pannonia cum finitimis regnis sub ditione imperatoris redacta est* („Ettől az évtől Pannonia a szomszédos királysággal a császár uralma alá került” *Ann. Lobiensis ad a. 803*).

A történeti szakirodalomban elterjedt felfogás szerint az avar ellenállást nem a császár serege, hanem egy keletről jött támadás törte meg. Eszerint „803-ban bolgár szolgálatban állt szlávok, majd nyomukban a rettenetes Krum bolgár kán seregei hatoltak be a Tisza völgyébe”, pusztá megjelenésükkel is olyan riadalmat keltve, hogy a nyugati országrészben már ettől megtört az ellenállás szelleme. 804-ben azután Krum hadai az „utolsó emberig” lemészárolták a kagán utoljára összeszedett seregét. Ebben a történetben azonban több a rekonstrukció, mint a megbízható forrásadatokon nyugvó valóság. Az egyetlen forrás ugyanis, melyre mindez épül, a 10. század második felében összeállított Suda-lexikon, annak is az *Abaris*

és *Bulgaroi* címszavai, melyek ok-okozati és kronológiai sorrend nélküli idézetek csokrai. A két címszóban egy valamikori avar-bulgár konfliktusra utaló mondat – miszerint „az avarokat mind egy szálig kiirtották a bolgárok” –, háromszor ismétlődik meg. A mondat mindegyik esetben más tartalmú idézetrészek közé besúrva, azokkal szerves kapcsolatot nem mutatva fordul elő. A kombinációkra egyedül az a vékony szál adott lehetőséget, mely a *Bulgaroi* címszóban az idézett mondatot egy rövid elbeszéléssel kötötte össze; utóbbiban Krum kán avar hadifoglyokat hallgatott ki, arról faggatva őket, mit gondolnak, miért pusztult el vezérük és egész népük. Bizánci forrásokból tudomásunk van arról, hogy a bolgárok seregében avar zsoldosok is harcoltak – a történetnek tehát lehetne akár valami igazságtartalma is. Azon túl azonban, hogy az avar hadifoglyok mesészerű kihallgatása más népképekkel már korábban ismert történeti toposz, s a szájukba adott válaszok nyilvánvalóan Krum korabeli aktuálpolitikai céljait szolgálták, a valóságban Krum kán ekkor minden erejével a Bizánc elleni háborúra kellett készüljön, amibe nem fért bele – sem stratégiai, sem politikai szempont szerint – egy bizonytalan kimenetelű, ráadásul minden ok nélküli hadjárat messze északra, az avarok ellen. Az avarokkal még később, Omurtag idejében sem kerültek háborús konfliktusba a bolgárok, amikor tehát már valóban az al-dunai kataraktáktól nyugatra fekvő területeken harcoltak.

A kaganátus tényleges hatalmának meggyengülése (meggyengítése), vazallusi függésének elmélyülése egy – előre valószínűleg a frank uralkodó által sem látott – következménnyel járt: a kaganátus peremterületeinek szlávjai egyre inkább öntudatra ébredtek, önálló politikai tényezőkké kezdtek válni. Az erre fogékonyabbak már 803-ban, a tudun meghódolásakor észlelhették ennek az első jelét, amikor a tudun kíséretében az avarok mellett a szláv előkelők (*multi Sclavi et Hunni*) is megjelentek.

Az avar szláv ellentétek egyes területeken hamarosan már oly mértékig elmérgesedtek, hogy az avarok kénytelenek voltak külső segítséghez folyamodni. 805-ben, Aachenben a császár előtt megjelent „a kapkan, a hunok fejedelme (*capcan princeps Hunorum [= Avarorum]*)” népének szorongatottsága miatt, és kérte őt, hogy engedje át neki a Sabaria és Carnuntum közti területet, mivel a szlávok támadásai miatt addigi lakhelyein nincs már maradásuk. A császár nyájasan fogadta őt – mivel a kapkan keresztény volt és Theodornak hívták – meghallgatta kérését és gazdagon megajándékozva hazaengedte. Nem sokkal azután azonban, hogy népéhez hazatért, meghalt. Erre fel a kagán egyik előkelő nemesét küldte [a császárhoz], hogy régi méltósága visszaállítását kérje, amellyel a kagán a hunoknál mindig is rendelkezett. A császár teljesítette kérését és elrendelte, hogy a kagán a hunok régi szokása szerint az egész terület feletti fennhatóságot gyakorolja.” A kagánt még ugyanezen évben, szeptember 21-én a Fischa folyóban megkeresztelték, s a keresztségben az Ábrahám nevet kapta.

A történeti irodalom a fenti eseményeket általában egymástól független események soraként tárgyalja, pedig valószínűleg közelebb járunk az igazsághoz, ha tudatosan megtervezett eseménysort látunk bennük. Úgy látszik, 805-ben az avar kagán – mint a későbbiekben kiviláglik, ekkor utoljára – a maga hasznára igyekezett politikai tőkét kovácsolni az ekkor még csak homályosan körvonalazódó, több tényleges hatalommal valószínűleg még korlátok közé szorítható szláv hatalmi aspirációkból. Nem kizárt, hogy Theodor kapkan új területet kérő követjárása már ennek a tervnek a részeként, a kagán tudtával történt; a kapkan halálát követő gyors reagálás, a régi rang visszaállítását kérő követküldés pedig már a kapkan sikerén épülő, tudatosan eltervezett következő lépés volt. Valószínűleg nem véletlen, hogy az *inter Sabariam et Carnuntum* letelepített avarok csoportját és annak régészeti hagyatékát nem sikerült és – minden igyekezet ellenére – nem is sikerül elkülöníteni. Az áttelepülés ugyanis – márcsak a kapkan hamarost bekövetkezett halála miatt is – a valóságban meg sem történt (a későbbi forrásadatok némelyikének erre vonatkoztatása és egyfajta „avar kliensállam” feltevése erőltetett, az erre a vidékre vonatkozó adatok a kortársak által még jól ismert belső avar gyeplőhatárra vonatkoznak).

A kagán régi rangjának visszaállításában nemcsak az avar fejedelem, de a császár is érdekelt lehetett, ám közel sem csak azért, hogy ezzel a szláv-avar viszonyt újra normalizálja. Azzal ugyanis, hogy a kagán immár az ő kezéből nyeri vissza méltóságának régi rangját, a kagán a vazallusi függésnek egy sokkal szorosabb formáját volt kénytelen elfogadni; a kaganátus most már ugyanolyan tartománya lett a birodalomnak, mint 787-ben III. Tassilo Bajorországa. A függés elmélyülésének nyilvánvaló jele az is, hogy ő az első kagán, aki keresztvízben megmártózott. A döntés azonban politikailag már elkészt.

A belharcok folytatódtak, a hatalmi erő-átrendeződést már nem lehetett megállítani. 811-ben Nagy Károlynak már saját seregét kellett a béke helyreállítása érdekében Pannoniába küldenie. Amikor a császár az év november közepén Aachenbe érkezett, már vártak rá a Pannoniából jött „Kanisauci, az avar fejedelem (*Canisauci princeps Avarorum*), a tudun és a Dunánál lakó szlávok más előkelői s hercegei (*et alii primores ac duces Sclavorum circa Danubium habitantium*), akik a Pannoniába parancsolt csapatok hadvezérei által a vezérek elé idéztettek” (*Ann. Regni Francorum ad a. 811*).

Az ekkor megkötött béke – talán, mert lényegében a kialakult status quo elismerését jelentette – tartósnak bizonyult. Pannonia véglegesen betagoledott a Karoling birodalomba, mint annak legkeletibb provinciája, ezzel együtt – a jugurru után most már a másik, tényleges hatalommal járó méltóság –, a tudun intézménye is megszűnt, többé nem szerepel a forrásokban. A peremterületeken laza függésű, szövetségi viszonyban álló fejedelemségek keletkeztek, így a Duna menti szlávoké (a későbbi morva és Nyitra központú fejedelemségek) és a dalmát tengerparton az óhorvátoké, míg a Dráva-Száva közének lakossága (Siscia központtal) már

Pannonia tartomány részét alkotta. A kagán, immár mint a frank császár vazallusa, visszahúzódott a Tiszántúlra. 817-ben, amikor Jámbor Lajos fiai között felosztotta a birodalmat, a még szinte gyermek Német „Lajos Bajorországot, a karantánokat, a cseheket, az avarokat és a szlávokat, akik Bajorországtól keletre laknak, és a két királyi udvarházat a Nordgauban, Lauterhofent és Ingolstadtot kapta”. A Kárpát-medencei avarok és szlávok területét, a *plaga orientalist* (a keleti területet) ekkor tehát már oly mértékben a frank birodalom részének tekintették, hogy őket és földjüket a birodalom más tartományaihoz hasonlóan örökíthetőnek vélték. Az avarok képviselője egyszer, 822-ben még megjelent a birodalmi gyűlésen Frankfurtban, amikor úgy érezhették, hogy közbenjárásuk talán segít a délvidéki konfliktus megoldásában. Ennek látható sikertelensége után azonban a jelenlétnek még ezt a korlátozott formáját sem használták ki.

Az avar kaganátus összeomlása, politikai megsemmisülése a 788-811 közötti alig negyedszázadban lezajlott. Ez alatt azonban egyetlen olyan méretű ütközet sem volt, amelyben nemhogy avarok tíz- és százazrei, de akár csak ezrei is életüket veszítették volna. Nem volt ilyen Nagy Károly 791. évi, három hadoszlopban támadó, minden addiginál hatalmasabb, a hitelt érdemlő források szerint mégis sorsdöntő ütközet nélkül befejezett hadjárata, még kevésbé fia, Pippin 796-os, ugyancsak két irányból indított pannoniai felvonulása. A kagáni kincstár (vagy csak az egyiket?) kirabló Erik friauli herceggel és vazallusával, Wonomirral pedig csak a déli, délnyugati határ menti avarok kerül(het)tek fegyveres konfliktusba 795-ben. A 799. és 802. évi Friaulból (Észak-Itáliából) és Bajorországból összehangoltan indított hadjáratok jószerével át sem lépték az avar határt. Talán már súlyosabb következményei voltak a 795. évi belviszálynak, de ahogy a hasonló, 630 táján lezajlott trónviszály sem járt az avar nép pusztulásával, vagy ahogy a morva fejedelemség 870 körüli, polgárháborús állapotai sem jártak a morvák kipusztulásával, és a szászok 8. század végi „pacifikálása” és a Karoling birodalomhoz csatolása sem morzsolta fel magát a szász népet (s a példákat még sorolhatnánk), túlzás lenne ezt ennek az eseménynek a kapcsán – csak azért, hogy az avarság egy történeti (pre)koncepció kedvéért valahogy mégis eltűnjön – a legcsekélyebb konkrét adat ellenére, feltételezni. Hasonlóan minden valós alapot nélkülöz a dunai bolgároknak Krum kán vezette – a fentihez hasonló okból feltételezett – népirtása a Tisza vidékén. Már mélyebb elemzést érdemelnének a 805-811 között lezajlott avar-szláv ellenségeskedések, de abból a tényből kiindulva, hogy Theodor csupán új szállásterület-kérését nem követte újabb ilyen kérés, sőt a császár által *inter Sabariam et Carnuntum* kijelölt új lakhelyet a capcan hamarost bekövetkezett halála miatt talán el sem foglalták, legközelebb pedig csak 6 év múlva, 811-ben került sor egy frank sereg küldésére, hogy a térséget az avar-szláv ellentétek miatt „pacifikálja”, arra következtethetünk, hogy a Kárpát-medencén belüli hatalmi átrendeződés, néhány túlzó momentumtól eltekintve, viszonylag nyugodtan zajlott

le. 811 után pedig már végleg lecsillapodtak a kedélyek, a háborús hadszínterek a volt peremterületekre tevődtek át. Következésképpen nemhogy az avar nép, de a nagy valószínűséggel katonáskodó, nemesi rétege sem semmisült meg, erről egyetlen hitelt érdemlő írott forrás alapján sem beszélhetünk.

Mind a történeti, mind a régészeti szakirodalom 822-t, a frankfurti birodalmi gyűlésen részt vett utolsó avar követjárás dátumát tartja az avar kaganátus megszűnése időpontjának, eddig az ideig beszélhetünk — többé-kevésbé még jogosan — avar korról. Ezt követően ugyanis a peremterületeken létesült „utódállamok” közvetetten, míg a központi térség (Keleti Alpok, Felső- és Középső-Dunavölgy, Dunántúl) közvetlenül Karoling fennhatóság alá kerültek, azaz ettől az időtől fogva helyesebb a térség Karoling-koráról beszélni.

Régészetileg azonban nem húzható meg egyetlen évnél a határvonal, mint azt szinte a legutóbbi időkig tették. A cezúra meghúzásának indoka ugyanis sokáig az volt, hogy az avarság a frankokkal vívott küzdelmekben oly mértékben kivérzett, hogy abban végül népileg (tehát kulturálisan) is megsemmisült. Ma már tudjuk, hogy nem ez történt. A kései avarok griffes-indás díszű, öntött bronz övveretekkel jellemezhető anyagi kultúrája a (8. század végi, 9. század eleji) katarzist követően jelentős változáson ment át.

Az avar kaganátus népessége – amelynek alaprétege a 6. század második felében és a 7. század elején a Kárpát-medencét megszálló különböző nevű nomád törzsek (var, hun [warchonita], kotzagir, zabender, tarniach, bulgar, uturgur, kuturgur, ogur, onogur, szabir) mellett jelentékeny részben kiegészült a velük együtt a Kárpát-medencébe és a Balkán-félszigetre települt szláv törzsek népességével, továbbá bizonyos vidékeken szinte tömbszerűen továbbélő germán néptörzsekkel (gepidákkal, langobardokkal, erdélyi germánokkal), sőt helyenként még a korábbi római műveltségű lakosság is fellelhető volt – szóval ez a soknemzetiségű, soknyelvű és kulturálisan is változatos tradíciójú népesség a 9. század eleji hatalmi átrendeződés után új szervezeti keretek, politikai struktúrák között – és ennek megfelelően megváltozott (régészeti) kulturális képletet mondva – élt tovább a Kárpát-medencében. Az avar kaganátus felbomlásának, s az új területi egységek kialakulásának vajúdási időszakát, a folyamatos átalakulásnak, képlekeny átmenetnek ezt a pontosan sem térben, sem időben nem rögzíthető szakaszát nevezzük avar kor végi fázisnak. Ez a régészeti korszak kulturálisan még ezer szállal kötődik a megelőző időszak művelődéséhez, még ha ezek a szálak az idő múlásával, az új kulturális hatások befogadásával egyre több helyen elszakadtak, felbomlottak és újra már csak a Karoling Birodalom szellemi és anyagi javakat hordozó szálaival kötődtek össze. A folyamat végére, a 9. század közepére a keleti frank birodalom keleti peremterületein szinte észrevétlenül alakult ki egy minőségileg már új kulturális megjelenési forma, amelyet immár joggal nevezhetünk a Kárpát-medence 9. századi műveltsége Karoling-kori fázisának.

Mik is jellemzik a 9. század régészeti emlékanyagát a Dunántúlon és tágabb körzetében, a Kárpát-medence nyugati felében?

Az *avar kor végi fázisban* a temetkezési szokások még olyannyira nem változtak meg, hogy ha a viseletben és a használati eszközök, fegyverek között nem mutatkoznának új elemek, nem is tudnánk, hogy már a kései avar kor végén járunk: változatlan a sírgödör tájolása, mérete és kiképzési módja, s változatlan maradt a harcossal temetett ló sírjának helye, a sírépítmény és a koporsó szerkezete, az étel- és italmelléklet adásának szokása, a viselet módja (ékszer, öv, kés, tarsoly viseleti helye), még ha a viselet tárgyai már egyre inkább új formákat is mutatnak. Annál jelentősebb a változás azokon a peremterületeken, ahol nagyobb települési tömbökben éltek a csatlakozott szláv törzsek. E változások közül talán a leginkább szembeötlő, hogy az addigi hamvasztásos temetkezési szokásról tömegesen tértek át a korhasztásos (csontvázás) temetkezési módra.

Bár a korábbi, avar időszakból ismerünk már olyan vidékeket (Zala-Mura köze, Pécs környéke, Észak-Kisalföld [DNy-Szlovákia], Erdély), ahol az avarok és szlávok közös, birtuális temetkezési helyeket használtak, azaz halottaikat saját tradícióiknak megfelelően vagy elhamvasztották, vagy koporsóban, korhasztva temették el, az olyan, hagyományokhoz kitartóan ragaszkodó vidékeken, mint a Keleti-Alpok vidéke vagy a Kárpátok szűk, erdős folyóvölgyei és a Morva-medence, csak a 8. század végétől, a 9. század elejétől kezdve tértek át a korhasztásos temetkezési módra. Magyaroztatául sokféle nézet látott napvilágot, kezdve az avar hatástól (ami, ha így történt volna, azaz ha a szlávok az avarokkal szemben évszázadokig őrzött hamvasztásos tradíciójukat éppen a politikai-kulturális elnyomás alóli szabadulás pillanatában adták volna fel, meglehetősen sajátos, ámbar nem példa nélküli néplelektani reakciót feltételezne) a kereszténység térhódításán át (ami pedig a korai térítések hatásának és eredményének indokolatlan túlértékelését jelentené, hiszen még az Árpád-kor első századában, a 11. század végéig, 12. század elejéig is számos pogány temető működött a magyar királyságban a kereszténység kétségtelenül sikeres terjedése ellenére) egészen a komplex társadalmi-gazdasági feltételrendszer kihatásáig a szellemi életre, hitvilági elképzelésekre. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy a Karoling Birodalommal való közvetlen kapcsolat létrejöttének időpontja mennyire egybeesik a változások kezdetének idejével, s nemcsak a Kárpát-medencében, de a szláv településtömb más végein, így például az észak-német térségben is.

Hogy ez az átalakulás milyen bonyolult formákban tudott megjelenni, arra kiváló példa egy, a közelmúltban Kehida-Fővényes lelőhelyen feltárt lovas sír. Itt ugyanis nem, mint rendszeren, korhasztva temették el a lovas vitézt, hanem elhamvasztották. A hamvakat egy vászon-, vagy bőrzsákba varrták, majd egy – egyébként csontvázás temetkezésnél szokásos – koporsóba helyezték, ahová mellé rakták nyugati eredetű, díszes, hosszú harci kését (Langsax) és (már teljesen elkorhadott tegezében) avar típusú háromtollú, nyéltűskés nyílhegyeit, a vele egy sírgödörben,

de tőle egy deszkával elválasztva, a gödör hosszanti oldalába vájt padmalyban elhantolt lovát pedig ugyancsak avar lószerszámmal, kengyelpárral, zablával szerelték fel. Az előző korszak merev szokásrendjét felváltó, a politikai, hatalmi átrendeződés következtében egyre lazuló fegyelmű, minden vonatkozásban mozgásba lendült világban a szinkretisztikus szemlélet térhódításának ez a sűrű talán az egyik legjobb példája: a szláv módra elhamvasztott, de avar módra koporsóba és lovával együtt közös sírgödörbe helyezett vitéz használati tárgyai eredetük tekintetében is a legteljesebb mértékben összekeveredtek, tulajdonosa az avar és nyugati eredetű tárgyakat és fegyvereket együtt és egyszerre használta. A sírgödör padmalyos kiképzése ugyancsak a korszak jellegzetes sírkialakítási módja, mely néhány zalai temetőn kívül (Söjtör, Kehida-Fövenyes, Zalakomár) a Dunától északra fekvő Kisalföldön, főként Pozsony környékén, továbbá a Havasalföldön ismert. Nem kizárt, hogy ez a szokás egy, az Al-Duna vidékről nyugatra menekült, majd ott kisebb göcökbe széthomlott szláv törzs (az abodriták vagy timocánok, esetleg egy, a forrásokból nem is ismert kisebb népcsoport) emlékét őrizte meg.

A temetkezési szokásokban a hamvasztás tömeges felhagyásával „láthatóvá” vált egy másik, jellegzetes szláv szokás is: az özvegyáldozat szokása, amit már a 7. század elején Maurikios *Strategikonja* (XI.5) feljegyzett, s ami még a 10. században is szinte változatlan formában élt tovább, miként azt Ibn Ruszta és Gardízi, arab utazók leírták. A kettős sírok száma azokban a temetőkben, melyek szlávok által is lakott területen voltak, vagy ahol ők az avarokkal közös, birituális temetőket használtak, feltűnően nagy, ami a szokás Kárpát-medencei meglétét látszik bizonyítani.

A késő avar kori *férfi viseletének* meghatározó lelet típusa a díszöveket ékesítő, gyakran ónozott, ezüstözött vagy aranyozott öntött *bronz veret*. A késő avar díszítő művészetet a nagy folthatások és tiszta kontúrokat kedvelő, viszonylag kevés sablonból, egyszerűen építkező stílus, a griffek és az ún. lapos indák túlsúlya jellemezte. Ezt a 8. század vége felé, 9. század elején egy szinte már barokkosan túldíszítő, a felületet nyugtalanul megbontó, főként növényi motívumokat alkalmazó, eklektikusabb stílus váltotta fel. Az övdíszeket és egyéb ékszereket is előállító, manufaktúra-szerűen működő műhelyeknek a kaganátus felbomlásával párhuzamos megszűnésével, ez a díszítő művészet látványos gyorsasággal összeomlott, szinte egy csapásra eltűntek az avar férfiviseletre oly jellemző díszes fémveretek. Az avar férfiak övét egyre inkább már csak egy, a falusi kovács által is előállítható egyszerű vascsat fogta össze, a lovak szerszámaikat sem díszítették többé aranyló fényű bronzveretekkel, vagy aranyozott és ezüstözött rézlemezekből kivágott, geometrikus díszű, vaslemez alapú szíjforgókkal (falerákkal) – sőt már a lovat is egyre kevésbé temették el gazdájával együtt.

A *fegyverzet* is egyre inkább átalakult, tért hódítottak a nyíltüskés avar nyílhegyekkel szemben a nyugati típusú kópús felerősítésű nyílhegyek, a szablyát kivál-

tó egyélű, rövid (Scramasax) és hosszú harci kések (Langsax, Breitsax), a szakállas balta (Bartaxt), a nyolcszögletes köpűű és a szárnyas lándzsák, a peremterületek szláv népeinél pedig a kétélű kardok és az ún. horgas sarkantyúk (Hakensporn).

Érdekes, hogy a 9. század első felében a késő avar kori kaganátus törzsterületén az új, nyugati fegyverek közül csak az *egyélű hosszú harci kések* terjedtek el, míg a kaganátustól elszakadni vágyó peremterületeken, a Kisalföld északi peremén, a Morava völgyében, az Alpok nyugati lejtőinél, a Dráva-Száva közén és a dalmát tengerparton ezek mellett a nyugati kétélű kardok is jelentősebb számban feltűntek, Morvaországban pedig a század második felétől szinte az egyedüli szálfegyver a kétélű kard lett. A kétélű kardok ilyen sajátos elterjedési térképe nyilvánvalóan nem Nagy Károly 805. *Évi tiltó rendelete*, a diedenhofeni *Capitulare missorum* (...*ut arma et bruias non ducant ad venundandum*), hanem sokkal inkább bizonyos fegyverhasználati tradíciók miatt rajzolódott így ki, hiszen ahogy az ugyancsak nyugati „import” scrama- és langsaxokhoz, úgy a kétélű kardokhoz is hozzájuthattak volna a volt kaganátus harcosai, még ha ezek esetleg drágábbak is voltak s ezért esetleg csak szűkebb kör számára lettek volna elérhetők. A szablya és az egyélű, egyenes kard (palas) forgatásához szokott avar harcosok számára azonban az egészen más harcmódot és hadi technikát kívánó kétélű kard mindvégig idegen maradt. S bár a század közepétől, második felétől a keleti frank birodalomba közigazgatásilag is betagozódtott Pannoniában már minden bizonnyal megszűnt az import-tilalom, a vidék fegyverforgatói a nyugati fegyverkínálatból mégis csak az – egyébként hunkori eredetre visszanyúló – saxokat tudták a sajátjukba beépíteni.

Mindössze két – valószínűleg bizánci eredetű – *kétélű kard* ismert az avar kor végi kaganátus területéről (Garabonc és Vízkelet [Cierny Brod]). Nem lehetetlen, hogy ezek a kardok egy kisebb lélekszámú, délről érkező népességgel, harcos réteggel jelentek meg Pannoniában, talán éppen a bulgárok elől nyugatra menekült abodritok (praedenecenti) és timocanok révén. Ugyanezen az úton, talán Ljudevit vagy Ratimar volt harcosaival bukkanhatott fel, főként Dél-Dunántúlon, néhány bizonytalan lelet-összefüggésű, korai karoling kétélű kard (Csánig, Pécs-Magyarűrög és Szigetvár környéke).

A fegyverzet egy másik jellegzetes darabja volt az ún. *szakállas harci balta* (Bartaxt, bradatic). Ez a baltatípus Morvaországban a leggyakoribb, a Dunától északra fekvő Kisalföldön és a Cseh-medencében sem ritka – ezért is vélték egyes kutatók ezt a fegyverfajtát jellegzetesen morva típusnak –, újabban azonban bebizonyosodott, hogy a Felső-Dunavölgyben is az egyik leginkább használt fegyverfajta, s feltűnően gyakran volt a sarkantyúval eltemetett harcosok vágófegyvere. Ez a fegyvertípus valószínűleg a Duna feletti Kisalföldön és a Morava völgyében alakult ki a 9. század első felében, s leginkább itt is használták, olyannyira, hogy például a dalmát tengerpart temetőibe már el sem jutott. Legdélibb előfordulása a

Dráva jobb partján fekvő Medvedicka (Medveggy) lelőhely, ahol a korai karoling, az ún. Tassilo kehely stílusában díszített tűzaranyozású szíjvéggel együtt volt egy sírban.

A Karoling Birodalomban is csak a 8. században, annak is inkább a második felében elterjedő *szárnyas lándzsák* a 9. század elejétől főként a Felső-Dunavölgyben jelentek meg, de felbukkannak az avar kor végi (pl. Dévényújfalu, Söjtör) és a korai Karoling-kori temetőkhöz (nagyobb számban Soronkőhidán, Keszthely-Fenekpusztán) is. Feltűnő módon a század második feléből biztosan keltezhető darab már nem ismert, holott a 10. században is még (vagy már újra) a nyugatról eredő fegyverzet részét alkották.

A Kárpát-medencében a 7. század után, a 9. század elején, a frank-avar háborúk idejében terjedtek el újra a köpös felerősítésű *nyílbegek*, egyre inkább kiszorítva a használatból a nyéltüskés nomád típusokat. Ez a leggyakoribb fegyver, amit a Kárpát-medence avar kor végi és Karoling-kori temetőiben a férfiak sírjában megtalálunk, gyakran egy sírban többet is: a síron belül azonban nincs meghatározott helyük, a koponyától a lábvéig bárhol előfordulhatnak.

A volt avar kaganátusban a 9. század elején, első felében megjelenő *horgas sarkantyúk* közül a pannoniai példányok technikai sajátosságai révén az eredeti frank horgas sarkantyúk köréhez köthetők, míg a Morva-medencében a 8. század végének, 9. század elejének időszakából eddig előkerült többtucatnyi horgas sarkantyút „szláv módra” tövisével együtt egyetlen vasból kovácsolták, s ezek többnyire díszítetlenek maradtak (vsz. helyi utánzatok voltak, ámbar ehhez egyelőre furcsamód hiányoznak az eredeti frank példányok). A lóbiztatás e sajátos, nyugati eredetű eszköze a 7. század második felében, esetleg csak a 8. század közepétől váltotta fel Nyugaton is a Meroving-kor végének kifelé hajló horgokkal készített sarkantyúit. A pannoniai példányok minden bizonnyal importként jutottak ide, de kevés számukból következően valószínű, hogy – már csak a nyugatitól eltérő keleti nomád lovaglőtechnika miatt is – nem tudtak igazán meggyökerezni.

A *nők viselete* a 8. század végétől, 9. század elejétől ugyancsak sokszínűbb, változatosabb lett, a keleti frank peremterületeken az Ennstől a Középső-Dunavidékig és a Dráva-Száva-közéig a nyugati hatásokat az avarral ötvöző, s szláv vonásokat is magába olvasztó, közösen kialakított stílus jelent meg és terjedt el. A korábbi idők ovális karikájú, gúla alakú üveggyöngycsüngős „egyen”-fülkarikája helyett/mellett drótból hajlítgatott egyszerű ékszerek egész sorozatát és bronzlemezről domborított csüngőcskével díszített fülkarikákat akasztottak a homlokpántjukról a halánték mellett alácsüngő pántocskáikba. Jellegzetes, hosszú életű fejékszer volt még az egyszerű szőlőfürtös csüngődíszű, gyakran aranyból, ezüstből vagy aranyozott bronzból készített fülkarika, mely a 7. század vége óta kedvelt ékszer a kaganátus asszonyai között. A 9. század elejétől, első felétől új fejezet kezdődött az ékszer történetében, a kaganátus törzsterületén kívül, elsősorban a Fel-

ső-Duna völgyében (talán a keletről ide települők „hozományaként”) és az Al-Duna-vidék, Havasalföld területén is elterjedté vált, a Morva-medencében pedig a 9. század közepe tájától egy kiterjedt ékszerszalád „alapítója” lett.

A *plaga orientalis* lányainak, asszonyainak többi ékszere is erőteljesen megváltozott. A korábban csak fekete, néha más színű üvegpasztából készített dinnyemag alakú és kiegészítésként apró sárga üvegpasztagyöngyökből (kásagyöngyökből) fűzött nyaklánc helyett/mellett egyre inkább tért hódítottak a sárga fonatos és pöttydíszes, fekete üvegpasztá, az átlátszó vagy világoszöld üvegből készített amfora alakú, a nyugati importként elterjedt színes mozaikszemes és a sötétkék vagy fekete szemes, továbbá az arany és ezüsfóliás, ritkábban sötétkék és sötétzöld többtagú rúd- és fűjt üvegyöngyökből fűzött nyakláncok, felső ruházatukat pedig a megszokott üvegpasztadíszes boglárpár helyett – a nyugati határ közelében, Felső-Ausztria területén (*Sclavinia provinciában*) – a Karoling Birodalomból importált öntött bronz keresztfibulával, vagy – a karantán szlávoknál – galambfibulákkal és – a Felső-Dunavölgy alsó-ausztriai szakaszán (*Avaria provinciában*) – dombo-rított díszű, aranyozott rézlemezzel borított vasfibulákkal fogták össze. Az alsó-ausztriai, morva-medencei és pannoniai területeken pedig megjelentek az első lemez- vagy üveggombocskák is, míg ujjakra spirálisan tekert huzalgűrű mellett/helyett poncolt díszű pánt- vagy pajzsos fejű lemezgyűrűket húztak, és a leggazdagabbak emellett alkarjukon még ugyancsak poncolt dísz, rombusz átmetszetű huzalkarpereceket is viseltek. Az új elemek közül a *kereszt alakú, öntött bronz fibulák* (ruhakacsoló tűk) a 9. század elején, mint a korai térítés első emlékei jelentek meg a kaganátus nyugati, délnyugati határszélein (Auhof, Krungl, Nin-Zdrijac). Párhuzamaik ugyanebben az időben szász és fríz földön terjedtek el. Igaz, csak kevés példányuk ismert, kronológiai értékük azonban nagy, mivel többnyire gazdagon feldíszített női sírok mellékletei, a leletösszefüggések alapján való keltezésnek tehát fontos alappillérei. Ugyanezt mondhatjuk el a karantán szlávok, s elvéve a morvák között megjelenő madár (galamb) alakú, öntött bronz fibulákról.

A *vas alapú, préselt aranyozott rézlemezzel és üvegherakással díszített fibulák* a 9. század első harmadának végétől kedvelt ruhakapcsolók a Felső-Dunavölgyben és a Morva-medencében. Lehetnek négyszögletes, korong és félhold alakúak, díszítésük pedig geometrikus, emberfej (szent mellképe?), növényi motívum (palmetta) és guggoló griff, illetve forgóba szerkesztett lőfej. A növényi és állati motívumok különösen érdekesek, mert közvetlen párhuzamaik bronzból öntött késő avar vereteken találhatók meg: míg tehát maga a tárgytypus, a ruhakapcsoló tű nyugati eredetű, az alkalmazott motívumkincs jórészt avar. Mivel pedig a 8. század végén, 9. század elején még avar műhelyekben készülhettek azok az aranyozott réz és ezüstlemez-borítású vas lószerszámdíszek, falerák, amelyek még az egész kaganátusban elterjedtek, nagyon valószínű, hogy ezeket a fibulákat ugyanazok az avar ötvösök készítették egy, már az új igényekhez alkalmazkodó, regionális, a Felső-Duna völgyre kisugárzó műhelyben.

Az Orien egyes vidékein, a Morva-medencében, Alsó-Ausztria és Pannónia területén egy addig ismeretlen új ruhadísz bukkant fel – a többnyire baloldalon – záródó felsőruhát (ínget?) összefogó, tömör üveg-, ólom- vagy bronz *lemezgomb*. Ez a kezdetben főként gyermekek ruháját záró gomb egyes térségekben, mint a Kelet-Alpok vidékén és a Felső-Duna völgyben, továbbá a dalmát tengerparton még később, a 9. század közepétől, második felétől sem terjedt el, amikor pedig, főként a morva-szláv nők és asszonyok körében, nagy népszerűsége jutott. A gombok feltűnése, eredete máig sem megnyugtatóan tisztázott. Néhány avar kor végi női sírban már jelentek meg lemezgombok, s ekkortájt tűntek fel az Al-Dunánál és a Kazár Birodalomban (szaltovói kultúra) is. Lehet tehát, hogy ezek ösztönző hatása is közrejátszott a viselet kialakulásában és elterjedésében.

A használati tárgyak közül gyakran sírba kerülnek a díszítetlen, vagy esztergált díszű (*madár*)csont *tűtartók*, melyek az avar kori női sírok szokásos kísérő leletei. A 9. század első felében, a leletegyüttesek alapján a 9. század közepéig, legkésőbb a második harmad végéig a Karoling-birodalom keleti peremterületein (Steiermark, a Morva-medence és Pannónia területén) feltűnnek a bronz vagy *vaslemez*ből készült *tűtartók* is, melyek Nyugat-Európa Karoling-kori női sírjainak gyakori mellékletei. Ezeket a tűtartókat ugyanazon helyen, a könyök közelében, a mell-has régióban találjuk, mint a madár-csontból készületeket, használatuk nagyjából velük együtt szűnt meg. Ez a tárgytypus – anyagától és eredetétől függetlenül – több más ékszerhez, fegyverhez és használati tárgyhoz hasonlóan tehát szintén a 9. század közepe tájára beért változások áldozatául esett, és tűnt el az alsóbb néprétegek viseletéből.

A *Karoling-kori fázisban*, azaz a 9. század közepe tájától kezdődő időszak régészeti emlékanyagában egyre határozottabban jelentkeztek a regionális és a társadalmi különbségek, döntő jelentőségű lett, hogy egy-egy terület milyen mélységig került függésbe a Karoling Birodalomtól. Általánosan jellemző volt azonban, hogy a viseleti váltás, kulturális átalakulás folyamatosan, szinte észrevétlenül kis lépésekben zajlott le úgy, hogy a 9. század közepére az Ennstól a Közép-Duna vidékig, a Morva fejedelemségtől a Dráva-Száva közégig és a dalmát tengerpartig – „párhuzamosan a terület népességének kora feudális jobbágyi sorba süllyedésével és egységes paraszti réteggé kovácsolódásával” – egy nagyjából egységes köznépi műveltség alakult ki, mely részleteiben már nem, legfeljebb a viselet sajátosságaiiban hordozott még valamit a megelőző avar időszak kultúrájából. A folyamatos átmenet miatt azonban néha nehéz határozott választóvonalat húzni az avar kor végi fázis és a már tisztán Karoling-kori temetkezések között, akár bizonyos temetkezési, akár viseleti szokásokról, egyes tárgyak, ékszerek használati idejének meghatározásáról van szó.

A Dunától északra, a Morva-medencét és a Kisalföld Dunától északra fekvő területét, egészen a Garamig a Karoling Birodalommal vazallusi viszonyban álló, de

attól folyamatosan szabadulni igyekvő *Morva Fejedelemség* foglalta el. Fénykora Raszisztzláv és Szvatopluk uralkodásának időszakára (846-894) esik: erre az időre a morva arisztokrácia és katonáskodó nemesség (katonai kíséret) gazdasági helyzete annyira megszilárdult és ezzel együtt (feltehetően az előző időszak keleti nomád [avar] ízléséről is befolyásolva) pompakedvelő kulturális igényei annyira megnövekedtek, hogy kielégítésükre érdemes volt már nemesfémekkel (arannyal, ezüsttel) mesterfokon bánni tudó ötvösöknek a morva fejedelmi udvar közelében megtelepedni, s az arisztokrácia nőtagjai részére mívés ékszereket, fülkarikákat, gyűrűket, díszes lemezgombokat készíteni. Ezt a horizontot nevezi a morva régészeti szakirodalom a bizánci-orientális (ún. veligrádi stílusú) ékszerek körének.

A 828-ig Pannonia provincia részét alkotó Dráva-Száva közén *Siscia* (Sziszsek) központtal Ljudevit közvetlenül Friaultól függő grófsága jött létre. Ljudevit azonban, alighogy megmelegedett ebbéli tiszteben, függetlenedni kívánt a Karoling Birodalomtól, feltehetően a tudun örökébe akart lépni, ami 819-822 között évente ismétlődő hadjáratokhoz, végül pedig személyes tragédiájához vezetett. Területének nagy része a dunai bolgárok kezére került, Pannonia déli határa pedig ettől kezdve a Dráva folyó lett.

Pannonia provincia területén a 9. század közepe tájára már több frank grófság létesült. Ezek közül a Felső-Duna völgyben a nagyhatalmú bajor Wilhelm család, a Bécsi-erdőtől a Rábáig Ratbod praefectus, attól délre Rihhari rendelkezett nagyobb birtoktest felett. Utóbbi birtokának központja valószínűleg *Savaria* (Szombathely) volt. Ezekről a század első felében létesült birtokokról birtokosaik nevén kívül alig tudunk többet.

Ezzel szemben a Zala folyó alsó folyásvidékén létrejött birtokközpontról a „*Karantánok és bajorok megtéréséről*” (*Conversio Bagoariorum et Carantanorum*) 870 táján Salzburghban készült vitairat alapján jóval bőségeesebbek az ismereteink. Ezek szerint a Mojmir által Nyitráról elűzött Pribina Alsó-Pannoniában 840 táján előbb hűbérbirtokul, majd 847-ben teljes birtokba kapta meg a Zala folyó környékét, ahol előbb egy erődítést, mocsárvárat létesített (*Mosaburg, urbs paludarum*) majd templomok sorát építette birtokain, s szorgalmazta, hogy hasonlóképpen az udvarához tartozó nemesek udvarházaiban is. 860 táján bekövetkezett halála után fiára, a hasonló elveket valló Kocelre szállt a grófság (870-es évek közepéig).

Mosaburg/Zalavár köré Pribina hívó szavára fél Európából érkeztek telepesek: az utóbbi két évtizedben itt feltárt temetők régészeti és embertani adatai alapján dunai bolgár, déli (dalmáciai óhorvát), nyugati (morva) szláv, germán (bajor, alemann) és északi szláv eredetű (wizl) elemek keveredtek a helyi, nyugati (duleb) szlávokkal már amúgy is kevert késő avar népességgel. Ennek a nagyon is vegyes etnikai összetételnek a régészeti anyagban kevésbé látszik a nyoma. A viselet erre az időszakra a köznép egységesülésével, paraszti sorba süllyedésével párhuzamosan egységesült, leegyszerűsödött, az átmeneti, sok importtárggyal is kevert avar kor végénél már jóval kevesebb elemből építkezik. Pannonia egyéb vidékének Ka-

roling-kori emlékanyagáról pedig még ennyi ismerettel sem rendelkezünk, oly kevés a feltárt és közölt temető (Sopronkőhida, Sopron-Présháztelep, Sárvár-Véghegy malom), település pedig még ennyi sincs.

A Karoling-kor újdonsága a megelőző időszakhoz képest, hogy nagyméretű *erődített közigazgatási központok* jöttek létre (Zalavár, Mikulcice, Staré Mesto, Breclav-Pohansko stb), s a bennük és közvetlen vonzáskörzetükben nyugati mintára létesített udvarházakban (*curtis*) ekkor épültek fel az első – többnyire nyugati előképeket követő – *templomok*. A körülöttük nyitott temetőekben a tehetősebbek ugyan még a viselet jellegzetes elemeivel, ruhadíszekkel, arany, ezüst ékszerekkel, esetenként fegyverrel lettek eltemetve, a többség azonban már mindenmű melléklet nélkül. Már egyetlen sírba sem tettek a pogányságra jellemző étel-ital mellékletet (vagy ha mégis, mint egyes pannoniai és morva földi templom körüli temető szélső sírjába, akkor az már a magyar honfoglalás utáni időszakot jelzi, amikor a pogányság átmenetileg új erőre kapott). A keresztény térítés eredményeként a pogány temetők is szolidabbak lettek, a kirfvóan pogány jellegű szokásokat elhagyták. A Felső-Duna völgyének alsó-ausztriai szakaszán és ÉNy-Dunántúlon, nagyjából *Avaria provincia* területén egyes temetők sírjaiban mégis találkozunk egy sajátos pogány állatáldozati szokással, a *csenkolt marhakoponya* sírba tételével. A temetés során a teljesen megnyüzott állat (többször: állatok) bőrét a koponya egy darabjával, a marha koponyájának homlokban keresztbe hasított, szarvascsapos részével tették a sírba. Egyes kutatók ezt a szokást tévesen az állatösztiszteletére visszavezetett pogány kultusz emlékének tartották, s egyfajta halotti maszkként értelmezték. Ez a temetkezési szokás azonban a korábban az avaroknál eléggé általános állattemetkezéssel (-áldozattal) függhet össze, amikor egész, vagy nyüzott (részleges) állatot (lovat, marhát, juhot – néha többet is) temettek el a tehetősebb halottakkal. Ennek egyfajta derivátuma, elcsökevényesedett változata lehet a csenkolt koponyás nyüzott marha sírba helyezése a talán már az avar kor végén nyitott temetőekben (Sopronkőhida, Tulln, Pitten stb.). Újdonság a főként a templom körüli temetkezéseknél feltűnő *kőpakolás* is. A sírok kővel való kibélelése lehetett „teljes”, amikor a sírt kőlapokkal vagy téglával teljesen körberakták és azokkal le is fedték azt, és lehetett „részleges”, amikor csak kisebb-nagyobb kövek keretébe foglalták a sírt, esetleg csak a sír két (hosszanti) oldalára helyeztek követ, vagy megelégedtek egyetlen kővel vagy téglával, melyek mintegy szimbolikusan jelezték a kőpakolást. A sírok kővel való kibélelése eredetében minden valószínűség szerint keresztény szokás (ld. a Biblia vonatkozó részeit Jézus és a kő kapcsolatáról: Péter 2,4, Máté 21,42, János 8,59, 10,31 stb.), még a népvándorlás első századaiban is élt, egészen 600 tájáig. Az avarok és a velük a Balkán félszigetre és az Alpok vidékére benyomult szlávok azonban ezt a sírpítési gyakorlatot teljesen megszüntették, az egyszerű földsír, a fából épített sírszerkezet, koporsó váltotta fel a követ (miként történt ez az evlági épületeknél is, ahol a kő, téglák és habarcs helyett a fa, agyag, nemez alapanyagokat részesítették előnyben).

A korai feudális szervezeti formák elterjedésével nagy számban jöttek létre, épültek ki a kis gazdaságok. Ezekkel a települési egységekkel gyakran szorosan összefüggtek, annak egyik szélénél feküdtek a *pogány ligetek* szent körzetében nyitott, viszonylag kis sírszámú (50-200 síros) temetők, melyekben e közösségek tagjainak sírjai szorosabb-lazább családi kötelékeiknek megfelelően kisebb-nagyobb csoportokat alkottak. Általános tendencia, hogy a sírok mérete, mélysége az avar korhoz képest lecsökkent, csak a közösség kiemelkedően gazdag tagjainak ástak mélyebb sírt, általánossá vált a Ny-K irányú tájolás, bizonyos temetőkben itt is megjelent a részleges kőpakolás: még mindig sok helyen élt az avar korra visszanyúló ételmelléklet (a nagyemlősök [marha, sertés, juh/kecske] helyett azonban a szárnyas [házityúk] és tojás domináns), és az italt vagy pépes ételt tartalmazó edény (vaspántos favödör) mellékletként adásának szokása.

A 9. század közepe táján, a települési agglomerációk, közigazgatási központok kiépülésével, az új arisztokrácia megerősödésével egy időben jelent meg a korszak polírozott felületű, aransárga színűre égetett *díszkerámia*ja. Leggyakoribb megjelenési formája a keskeny, hosszú nyakú, öblös testű, erős, gyűrűszerű szájperemmel és vastag, néha korongszerűen kiképzett talppal ellátott palack (ún. Fenékpusztá-Mikulcice típusú palack). A palackforma mellett ritkán egyéb formák is feltűntek: kúpos pohár és gömbös testű fazék, behúzott peremű tál, ikeredény és kulacs is.

A díszkerámia jellegzetességei félreérthetetlenül utalnak az előkép nemesfém jellegére, úgy látszik, nem véletlen az sem, hogy ez a díszkerámia csak nagyobb közigazgatási központokban és közvetlen környékükön jelent meg, olyan területeken, ahol a keleti frank birodalom peremterületének nemessége és a fegyveres kíséret nagyobb számban koncentrálódott. E társadalmi réteg tagjai szívesen terítették meg asztalukat a nemesfém edényekre emlékeztető kerámiapalackok, tálak, poharak és egyéb edények készletével. Ez az ízlés szülte már a késő avar kori – avar kor végi „sárga” kerámiát is, melynek a Fenékpusztá-Mikulcice típusú kerámiához való kapcsolódása így – ld. a kis füles bögrék mellett a nagyon hasonló palackokat, melyeket néha ugyan csak políroztak – sokkal érthetőbb és logikusabb. Az a nomád (avar) ízlésvilág tehát, mely a (nemes)fém edényt utánzó kerámia iránti igényben mutatkozott meg, töretlenül tovább élt, jeleként annak, hogy „fogyasztói” rétege nem halt ki, mindössze más köntösben, új szerepkörben jelent meg.

A Karoling-korban a *férfiak* övét, kevés kivételtől eltekintve, már nem díszítették, csak egy egyszerű vas vagy bronz csattal fogták össze. A kisszámú arisztokrata övét az angolszász állatstílus (az ún. Tassilo kehely-stílus) motívumkincséből merítő, a Karoling Birodalom belsejében működő mesterek által művesen kivitelezett, öntött aranyozott bronz csat és szíjvég (néha még lyukvédő is) díszítette, míg az alsóbb néprétegek előkelő tagjai övének végére kivételesen ugyancsak erősítették szíjvéget, amit vaslemezből készítettek és egyszerű motívumú berakott fémszálas díszítéssel láttak el.

A férfiak övére különféle módon volt felszerelve a tarsoly. Benne szinte mindig megtalálható a tűzcsiholó, a vaslemez tokba csukható borotva, a fenőrkő, az ár, néha fésű, római bronz pénz vagy egyéb használati tárgy.

A korszak jellegzetes tűzcsiholója az a szalagtestű *tűzacól*, melynek „karjait” kétszeres (ritkán többszörös) S-alakban hajlították vissza. Ezt több kutató is a morva kovácsművesség sajátos termékének tartotta, feltételezve, hogy az bolgár közvetítéssel egy bizánci prototípust követ. Úgy látszik azonban, hogy nem annyira etnikum-, mint inkább társadalmi réteg-specifikus a feltűnése, mivel jellegzetesen a települési központok, településagglomerációk tárgytípusa: a nagymorva központokon kívül sem az ottani falusi temetőikben, sem a Felső-Duna völgyi temetőikben nem található meg, de újra megjelenik Mosaburg/Zalavár közvetlen vonzáskörzetében. Sokkal inkább e központok specializálódott kovácsaihoz kötődik tehát, mint a bizonytalan bizánci előzményekhez – hiányzik mind a bulgár, mind az óhorvát leletanyagból is! –; megvan azonban az avar kor végén, Zillingstal (Völgyfalu) egyik sírjában, ami így – kora és helye alapján is – közvetlen előzménye lehet a morva központokban és Mosaburg/Zalaváron megjelenő példányoknak.

A férfiak tarsolyának gyakori lelete az összecukható *borotva*, amelynek pengéjét négyyszögletes vagy trapéz alakú vaslemez tok védte. Egyértelműen nyugati használati tárgy, pipere-eszköz, ezért is feltűnő, hogy a nyugati határzónában Oberpfalz, Oberfranken és a Felső-Duna völgy temetőiben jóval ritkábban került sírba, mint Mosaburg/Zalavár környékén. Ugyancsak gyakori a morva településagglomerációkban (Mikulcice, Staré Mesto, Breclav-Pohansko, stb.) és környékükön, míg a Dunától északra eső Kisalföldön és a dalmát tengerparton ismét ritkább jelenség. Feltűnő, hogy a „falusias” temetőikben a borotva általában az átlagosan gazdag férfisírokban jelenik meg, míg a települési agglomerációkban és közvetlen környékükön a sarkantyús, fegyveres sírok egyik szokásos kísérő lelete. A borotva tehát ezeken a helyeken hozzátartozott a harcos, „testőr”-réteg, az alakuló kora feudális nemesség tagjainak toilette-készletéhez, a borotvált arc talán a társadalmi rangjelzés egyik formája lehetett. Ezzel kapcsolatban érdemes utalni Photiosz konstantinápolyi pátriárkának a nyugati klérus „eltévelyedéseit” ostorozó vádjaira, melyet a bulgárok kérdéseire 867-ben választ adó pápai levél váltott ki: a bizánci rítust sértőnek tartotta a nőtlenség mellett a borotválkozást is. A borotva Pannoniában az avar kor végi sírokban még nem jelent meg, csak a Pribina letelepedése után (840 k.) nyitott új temetők jellemzője: annyit tehát biztosan állíthatunk, hogy Pannoniában a 9. század második felében volt használatban.

A férfiviselet szinte sohasem hiányzó, jellegzetes melléklete az övről lecsüngő *vaskés*. Néhány esetben valószínűsíthető, hogy a kés fa tokját bőrrel is bevonták, és a tok él felőli szélét vaspánttal erősítették meg (ún. balti szerkezetű késtok). Ezt a keskeny vaslemezpántot azokon a területeken alkalmazták, amelyek a keleti frank birodalommal közvetlenebb kapcsolatban álltak (Pannonia, Felső-Duna völgy, Keleti-Alpok vidék), a Morva fejedelemségben szinte egyáltalán nem buk-

kant fel. Itt érdemes megemlíteni, hogy többnyire a felnőtt nők viseletéhez tartozott egy sajátos késtípus, a keskeny, rövid pengéjű, esztergált koncentrikus körökkel, néha geometrikus motívumokkal díszített, hosszú agancsnyelű vaskés, melynek „divatja” csak a Felső-Duna-völgy területére lokalizálható.

A köznép felső, katonáskodó rétegének és a nemeseknek a sírjaiban gyakori viseleti tárgy a *sarkantyú*. Ezeket felerősítési módjuk alapján két fő típusba sorolhatjuk.

A csatos szíjbefogós sarkantyú Mosaburg/Zalavár közelebbi és távolabbi környékén elterjedt sarkantyútípus. Elterjedésének legészakibb pontja Esztergom-Hévíz, ahol házépítéskor találtak egy ezüst berakásos tuskéjú sarkantyút. A csatos szíjbefogós sarkantyúk még kedveltebbek voltak a dalmát tengerpart óhorvát férfiviseletében – a legdíszesebb példányoktól az egészen egyszerű kivitelűig széles skálát mutatnak. Ez alapján úgy gondolhatnánk, hogy talán Pannoniába is onnan kerültek el. Ez a sarkantyútípus azonban a Karoling Birodalomnak nemcsak a keleti, délkeleti periferiáján, de az északon, észak-nyugaton is több esetben sírba került, azaz az anglo-karoling stílushorizont Rajna menti műhelyeiből óhorvát közvetítés nélkül is eljuthatott Pannoniába.

A sarkantyúk másik típusa, a szegecselt, lemezes szíjbefogós sarkantyú Pannoniában és Dalmáciában csak ritkán került sírba, a Dunától északra, a Morva fejedelemség területéről ellenben nagy számban és igen változatos megjelenési formában ismert, különösen a nagy településagglomerációk körzetében. A stíluskritikai vizsgálatok alapján a pannoni és déli példányok mégsem a morvától, hanem a Karoling Birodalom belsejében működő műhelyekből kerülhettek – feltehetően idegen származású tulajdonosaik révén – vidékünkre. Mind a csatos felerősítésű, mind a lemezes szíjbefogós sarkantyúknak – a horgas sarkantyúkhöz hasonlóan – sporadikus pannoni előfordulása a helyi alapnépesség keleti lovas nomád tradíciójával függhet össze, melyben a sarkantyúnak semmiféle feladata nincs.

Érdekes fejlemény a Karoling provinciák területén, hogy a 9. század második felében már nem, vagy csak egészen kivételesen tettek vágó, szűrő fegyvert a sírba (nyílhegyeket és scramasax méretű vaskéseket azonban igen). Ezzel szemben a Dunától északra, a Morva Fejedelemség területén ez a szokás mindvégig megmaradt, és eléggé rendszeresen gyakorolták a század végéig, a 10. század elején is.

A köznép lányainak és asszonyainak avar kor végén született ékszerei közül több is használatban maradt a 9. század második felében, legfeljebb a területi elterjedés intenzitása változott meg. A gyöngyök közül azonban ekkor már csak a láthatóan áru termelt, szinte mindig szegmentjeire törött, rosszabb minőségű, kék, sárga, fehér, zöld színű rúdgyöngyöket fűztek a nyakláncba, a gyűrűk közül pedig már csak az ovális pajzsos fejűre szélesedett ún. *blucina*i típusú lemezgyűrű maradt a viseletben.

A század második felében egy jelentősebb változás mégis regisztrálható: a fejékszerceri közül a *szőlőfürtcsüngős fülkarikák* nagy népszerűségnek kezdtek örven-den, s igen változatos formában és kivitelben kezdtek feltűnni a viseletben: a leg-egyszerűbb, néhány granulátummal díszített változattól az ötvösremek szintjéig fi-nomodott és bonyolódott, az arisztokrácia asszonyainak viseletét gazdagító válto-zatokig. Mivel ezt a széles skálát sokáig csak a morva fejedelemség temetkezései kínálták, úgy vélték, hogy ez az ékszer a Morva fejedelemség („Nagymorávia”) jel-legzetes lelettípusa. Az utóbbi évtizedek kutatásai révén azonban egyre nagyobb számban válnak ismertté ezek az ékszerek mind Pannoniában, mind Dalmáciában a közigazgatási központokban és azok közvetlen környékén, úgy látszik tehát, hogy sokkal inkább a települési központokban koncentrálódó, egyazon társadal-mi réteg, a nemesség és a köznép felső rétegének azonos igénye szerint készített ékszerek voltak ezek, mint kereskedelmi áruk és/vagy etnikumok elterjedésének a bizonyítékai.

A Kárpát-medence Karoling-kori régészeti hagyatékának ismeretében ma már érthetőbb, hogy miért olyan nehéz felismerni ennek kapcsolatait nemcsak a meg-előző avar, de az azt követő magyar időkzakkal is, miért nincs szinte semmilyen kapcsolat a honfoglaló magyarság és az itt talált népesség anyagi műveltsége kö-zött. Alig egy évszázad alatt három katartikus élmény érte a Kárpát-medence né-pességét. A század elején fel kellett dolgozni és túl kellett élnie azt a traumát, amit az avar kaganátus felbomlása, a hatalmi, kulturális központok átrendeződése jelen-tett. Ezt követően alkalmazkodnia kellett a Karoling Birodalom – gyakran erőszak-tól sem mentes – politikai, gazdasági, kulturális terjeszkedéséhez, s még el sem ér-kezett a század vége, amikor már a harmadik jelentős változás, a honfoglaló ma-gyarok megjelenése és berendezkedése készítette szemléleti, világnézeti változásra ugyanazt a népességet. Ezek a gyors és gyökeres változások a régészet hagyomá-nyos eszközeivel követhetetlenek, s azok is maradnak. A kultúra-etnikum szemlé-let itt látványos csődöt mond (bár ennek köszönhetően máig uralkodik az a nézet, hogy az avarság kipusztult, hiszen kultúrája eltűnt). A statikus szemlélet helyett – különösen az eseménydús 9. század régészeti hagyatékának elemzésénél – a jövő-ben a történetiségnek nagyobb szerepet kell kapnia, tudatosan beépítve a rend-szerbe a folyamatosság mellett a változások természetét és irányát figyelő szem-pontokat is.

A bevezetésben feltett kérdésre, hogy kiket is találtak a honfoglaló magyarok a Kárpát-medencében, az írott és régészeti források alapján egyaránt nagy bizonyos-sággal állíthatjuk, hogy ez a népesség lényegében változatlan összetételben azo-nos volt azzal, amely egy évszázaddal korábban az avar kaganátus, mint politikai formáció pusztulását megélte. Az avarság jelentős vérvesztés nélkül élte túl a 8. század végi, 9. század eleji hatalmi átrendeződést a Kárpát-medencében. Követke-

zéseképpen nem vonható egyenlőségjel – mint szinte máig teszik – az avarságnak az írásos forrásokból való eltűnése és az avarságnak, mint népnek – egy sokgyökerű, soknyelvű, a különböző türk- és mongol nyelvű néptörödek mellett a Kárpát-medencei szlávokat is magába foglaló konglomerátumnak – a megszűnése között. Ez a történelmi viharokat átélte, megváltozott nevű és átalakult kultúrájú néptömeg alkotta a bázisát a peremterületeken létesült új fejedelemségek mellett a központi részek Karoling provinciájának is. Hasonlóképpen – bár többé az írásos források nem emlékeznek meg róluk – „avarok” lakta terület kellett maradjon a Dunától keletre elterülő síkság is. Ezek leszármazottai alkották a magyar honfoglaláskor a Kárpát-medence alaplakosságát, s ők fogják alkotni majd az új uralkodó népnek, a magyarságnak a népi tömegeit, köznépének zömét is. Ez a népesség a keleti frank birodalom korai „Drang nach Osten” mozgalmának következtében már a 9. század folyamán megismerkedett a Nyugat kora feudális intézményeivel, a korabeli korszerű munkaszervezés, munkavégzés eszköztárával, s a keresztény térítés sikerei révén gondolatvilágában is közelebb került a Nyugat eszmerendszeréhez. Ennek a megváltozott szemléletű, a maga keserves útját már megjárta néptömegnek nem kis szerepe lehetett abban, hogy amikor a honfoglaló magyarság a kalandozások sikerének eufóriájából felocsúdva maga is válaszút elé került, szolid partnerként részt vállaljon annak kibontakozást kereső munkájában, s segítsen a helyes irány megtalálásában.

Irodalom

- Magnae Moraviae Fontes historici. (ed. L. Havlik) Praha-Brno tom. I. 1966, II. 1967, III. 1969, IV. 1971, V. 1977.
- Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte. Neu bearb. von R. Rau Teil 1. Die Reichsannalen. Leben Karls des Großen, Einhard (Darmstadt 1968-1987); Teil 2. Jahrbücher von St. Bertin, Jahrbücher von St. Vaast, Xantener Jahrbücher (Darmstadt 1969-1980); Teil 3. Jahrbücher von Fulda, Regino Chronik, Notker Taten Karls (Darmstadt 1969-1992)
- AHRENS 1983
Ahrens, K.: Die eisernen Messer des spätsächsischen Gräberfeldes Ketzendorf. Hammaburg 5 (1978-1980) 1983, 51-64.
- ANDRAE 1973
Andrae, R.: Mosaikaugenperlen. Acta Praehistorica et Archaeologica 4 (1973) 101-198.
- ARBMAN 1962
Arbman, H.: Blatnica und Vaage. PamArch 53 (1962) 331-338.
- BÁRDOS 1985
Bárdos E.: IX. századi temető Kaposvár határában. SMMK 7 (1985) 5-42.
- BELOŠEVIĆ 1980
Belošević, J.: Materijalna kultura hrvata od VII do IX stoljeća. Zagreb 1980.
- BENDA 1963
Benda, K.: Karolínská složka blatnického nálezu. SlovArch 11 (1963) 199-222.
- BIALEKOVÁ 1977
Bialeková, D.: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedium (Typologie und Datierung). SlovArch 25 (1977) 103-160.
- BIALEKOVÁ 1981
Bialeková, D.: Dávne slovanské kováčstvo. Bratislava 1981.
- BIALEKOVÁ 1982
Bialeková, D.: Slovanské pohrebisko v Závade - Slawisches Gräberfeld in Závada. SlovArch 30 (1982) 123-164.
- BÓNA 1984
Bóna I.: A népvándorlaskor és a korai középkor története Magyarországon. In: Magyarország története I. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Bp. 1984, 265-373.
- BÓNA 1985
Bóna, I.: Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen. MittArchIns 14 (1985) 149-160.
- BÓNA 1986
Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben. In: Erdély története I. Bp. 1986, 159-202.
- BUDINSKÝ-KRIČKA 1959
Budinský-Krička, V.: Slovanské mohyly v Skalici - Slawische Hügelgräber in Skalica. ArchSlovFontes II. Bratislava 1959.
- CASPART 1931
Caspert, J.: Ein frühgeschichtliches Gräberfeld von Pottschach. MAGW 61 (1931) 162-202, Taf.: I-III.
- CASPART 1935
Caspert, J.: Das frühgeschichtliche Gräberfeld bei Zillingstal im Burgenlande. MAGW 65 (1935) 1-38, Taf: I-VIII.

- CECH 1991
Cech, B.: Die keramischen Funde der slawischen Wallanlage in Thunau am Kamp (NÖ) - Ein Beitrag zur Gliederung slawischer Keramik. *Zalai Múzeum* 3 (1991) 57-72.
- ČERVINKA 1928
Červinka, I. L.: Slované na Moravě a říše velkomoravská. Brno 1928.
- CHROPOVSKÝ 1957
Chropovský, B.: Slovanské pohřebisko z 9. St. vo Vel'kom Grobe - Ein slawisches Gräberfeld aus dem 9. Jahrhundert in Vel'ky Grob, Bezirk Senec. *SlovArch* 5 (1957) 174-222.
- CHROPOVSKÝ 1962
Chropovský, B.: Slovanské pohřebisko v Nitre na Lupke - Das slawische Gräberfeld in Nitra auf Lupka. *SlovArch* 10 (1962) 175-240.
- CS. SÓS 1961
Cs. Sós, Á.: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta. *ActaArchHung* 13 (1961) 247-305.
- CS. SÓS 1963
Cs. Sós, Á.: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. *ArchHung* 41 (1963).
- CS. SÓS 1973
Cs. Sós, Á.: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. *Müncher Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 22 (1973)
- CS. SÓS 1984
Cs. Sós, Á.: Zalavár-Kövecses. Ausgrabungen 1976-78. *RégFüz* Ser. II. No. 24. Bp. 1984.
- DEÉR 1965
Deér, J.: Karl der Große und der Untergang der Awarenreiches. In: Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben I. Düsseldorf 1965, 719-791.
- DOSTÁL 1965
Dostál, B.: Das Vordringen der großmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer. In: *Magna Moravia, Sborník k 1100. Vyročí příchodu byzantské mise na Moravu*. Praha 1965, 361-416.
- DOSTÁL 1966
Dostál, B.: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha 1966.
- DOSTÁL 1975
Dostál, B.: Břeclav-Pohansko IV, velkomoravský velmožský dvorec. Brno 1975.
- EISNER 1947
Eisner, J.: K dejinám našeho hradištného šperku. *Časopis Národního Muzea Praha* 116 (1947) 142-162.
- EISNER 1952
Eisner, J.: Devínská Nová Ves, slovanské pohřebiště. Bratislava 1952.
- EISNER 1966
Eisner, J.: Rukověť slovanské archeologie, počátky Slovenů a jejich kultury. Praha 1966.
- ERDÉLYI 1982.
Erdélyi I.: Az avarság és a kelet a régészeti források tükrében. Bp. 1982.
- FEIHÉR 1954
Fehér, G.: Les fouilles de Zalavár (1951-1953). *Acta ArchHung* 4 (1954) 201-265.
- FIEDLER 1992
Fiedler, U.: Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau I-II. *Universitätsforschungen zu prähistorischen Archäologie*. Band 11. Bonn 1992.

- FISCHBACH 1984**
Fischbach O.: A krungli leletről. ArchÉrt 14 (1894) 359-360.
- FISCHBACH 1897**
Fischbach O.: Újabb leletek Hohenbergről és Krunglból. ArchÉrt 17 (1897) 133-147.
- FREEDEN 1983**
Freeden, U. von: Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Grafendobrach in Oberfranken. BRGK 64 (1983) 419-507.
- FRIESINGER 1965**
Friesinger, H.: Beiträge zur Besiedlungsgeschichte des nördlichen Niederösterreichs im 9. bis 11. Jahrhundert I. ArchAustr 37 (1965) 79-114.; II. ArchAustr 38 (1965) 44-85.
- FRIESINGER 1971**
Friesinger, H.: Frühmittelalterliche Körpergräber in Tulln, NÖ. ArchAustr 50 (1971) 197-267.
- FRIESINGER 1972**
Friesinger, H.: Frühmittelalterliche Körpergräber aus Pottenbrunn. Stadtgemeinde St. Pölten, NÖ. ArchAustr 51 (1972) 113-190.
- FRIESINGER 1972**
Friesinger, H.: Waffenfunde des neunten und zehnten Jahrhunderts aus Niederösterreich. ArchAustr 52 (1972) 43-64.
- FRIESINGER 1974**
Friesinger, H.: Studien zur Archäologie der Slawen in Niederösterreich I. MPrHistKom Wien 15-16 (1971-74), II. 17-18 (1975-77).
- FRIESINGER 1984**
Friesinger, H.: Das slawische Gräberfeld von Wimm, Gem. Maria Taferl, Niederösterreich. Ein Katalog. Mit Beiträgen von E. Szameit und P. Stadler. ArchArch 68 (1984) 203-277.
- FÜSSY 1902**
Füßy T.: A zalavári apátság története. In: PRT VII. Bp. 1902.
- GABRIEL 1981**
Gabriel, I.: Karolingische Reitersporen und andere Funde aus dem Gräberfeld von Bendorf, Kries Rendsburg-Eckernförde. Offa 38 (1981) 245-258.
- GEIBLINGER 1953**
Geiblinger, S.: Ein frühgeschichtliches Gräberfeld in Katzelsdorf am Wienerwald, pB. Tulln, NÖ. ArchAustr 13 (1953) 40-45.
- GIESLER 1974**
Giesler, U.: Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzugen. Ein Beitrag zur Archäologie der frühen Karolingerzeit. Studien zur Vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. FS für Werner, J. zum 65. Geburtstag. II. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtliche Ergänzungsband 1/II. München 1974, 521-543.
- GIESLER 1980**
Giesler, J.: Zur Archäologie des Ostalpenraums vom 8. bis 11. Jahrhundert. ArchKorrbl 10 (1980) 85-98.
- GJUSELEV 1966**
Gjuselev, V.: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jahrhunderts. Byzantinobulgarica 2 (1966) 15-39.
- HASELOFF 1990**
Haseloff, G.: Email im frühen Mittelalter. Frühchristliche Kunst von der Spätantike bis zu den Karolingern. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, Sonderband 1. Marburg 1990.

- HRUBÝ 1955
Hrubý, V.: Staré Město, velkomoravské pohřebiště "Na valách". MonArch 3. Praha 1955.
- HRUBÝ 1964
Hrubý, V.: Staré Město – Velehrad. Praha 1964.
- HUNDT 1953
Hundt, M.: Das karolingische Reihengräberfeld von Felkendorf-Keetzhöfe im Landkreis Kulmbach. Die Plassenburg Heft 6. Kulmbach 1953.
- KERECSENYI 1973
Kerecsényi H. E.: IX. századi sírok Letenyén. FolArch 24 (1973) 135-151.
- JELOVINA 1976
Jelovina, D.: Starohrvatska nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine. Split 1976.
- JELOVINA 1978
Jelovina, D.: Mačevi i ostruga karolinškog obilježja u muzeju hrvatskih arheoloških spomenika - Schwerter und Sporen. Karolingischer Formgebung in Museum Kroatischer archäologischer Denkmäler. Split 1986.
- KALOUSEK 1971
Kalousek, F.: Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Brno 1971.
- KAVÁNOVÁ 1976
Kavánová, B.: Slovanské ostruhy na území Československa. Studie AÚČAV v Brně IV. 3. Brno 1976.
- KLANICA 1985
Klanica, Z.: Mikulčice-Klasteřisko. PamArch 76 (1985), 474-539.
- KOROŠEC 1979
Korošec, P.: Zgodnjesrednjevska arheološka slika karantanskih slovanov I-III. Ljubljana 1979.
- KOVÁCS 1994
Kovács, L. (szerk): Honfoglalás és régészeti. Bp. 1994.
- KRÁL 1969
Král, J.: Slovanský mohylník ve Vysočanech nad Dyjí - Das slawische Hügelgräberfeld in Vysočany an der Thaya. PamArch 50 (1969) 197-226.
- KRAMER 1994
Kramer, D.: Bemerkungen zur Mittelalterarchäologie in der Steiermark. Zeitschr. Des Hist. Vereines f. Steiermark 85 (1994) 25-72.
- KRASKOVSKÁ 1963
Kraskovská, L.: Slovanské pohrebisko v Devine (Staré vinohrady). SlovArch 11 (1963) 391-406.
- KRASKOVSKÁ-PAULÍK 1978
Kraskovská, L. – Paulík, J.: Velkomoravské pohrebisko v Tvrdosovciach, okr. Nové Zámky - Großmährisches Gräberfeld in Tvrdosovce. Zborník Slovenského Národného Múzea 72 (1978) 83-121.
- KRENN 1939
Krenn, K.: Das frühdeutsche Gräberfeld von Steinabrunn. Praehistorica (Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte des Menschen) Heft 6. Leipzig 1939.
- LÁSZLÓ 1970
László, L.: A kettős honfoglalásról. ArchÉrt 97 (1970) 161-187.

- LAUX 1980
 Laux, F.: Das frühmittelalterliche Gräberfeld beim Rehrdorf. Samtgem, Amelinghausen, Kr. Lüneburg (Niedersachsen). Studien zur Sachsenforschung 2. (1980) 203-229.
- LEINTHALER 1988-89
 Leinthaler, B.: Der karolingisch-ottonische Ortsfriedhof Allendorf, Ldkr. Kulmbach, Die Grabungskampagne 1984. ZAM 16-17 (1988-89) 7-122.
- LOSINSKI 1993
 Losinski, W.: Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnosredniowiecznym w Swielubiu pod Kolobrzegiem - Gräber vom Typ Alt Käbelich im Lichte der Ausgrabungen auf dem frühmittelalterlichen Gräberfeld in Swielubie bei Kolobrzeg. Przegląd Archeologiczny 41 (1993) 17-34.
- MARSCHALLECK 1978
 Marschalleck, K.-H.: Zetel, ein friesisches Gräberfeld des frühen Mittelalters. Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen 12 (1978) 79-146.
- MENGHIN 1983
 Menghin, W.: Das Schwert im frühen Mittelalter. Stuttgart 1983.
- MĚŘÍNSKY 1985
 Měřínský, Z.: Velkomoravské kostrové pohřebiště ve Velkých Bílovicích (K problematice věnkovských pohřebišt 9. az 10. stol. Na Moravě). Studie AÚČAV v Brně roc. XII. Praha 1985.
- MODRIJAN 1963
 Modrijan, W.: Die Frühmittelalterfunde (8. bis 11. Jhdt.) der Steiermark. Schild von Steier 11 (1963) 45-84.
- MÜLLER 1978
 Müller R.: IX. századi sírok Nagypálból. ZalaiGyűjt 8 (1978) 31-46.
- MÜLLER-WILLE 1982
 MüllerWille, M.: Karolingische Schwerter aus Mittelnorwegen. Studien zur Sachsenforschung 3 (1982) 101-154.
- NAGY 1913
 Nagy G.: Adatok a karoling időszak emlékeihez. ArchÉrt 33 (1913) 250-254.
- PARCZEWSKI 1993
 Parczewski, M.: Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen. Veröffentlichungen der Österreichischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte XVII. Wien 1993.
- PITTIONI 1943
 Pittioni, R.: Der frühmittelalterliche Gräberfund von Köttlach, Landkreis Gloggnitz. Brunn-München-Wien 1943.
- PLACHÁ-HLAVICOVÁ-KELLER 1990
 Plachá, V.-Hlavicová, J.-Keller, I.: Slovanský Devín. Bratislava 1990.
- POHL 1988
 Pohl, W. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567-822 n. Chr. München 1988.
- POROŠEC 1979
 Porošec, P.: Zgodnjesrednjevska archeološka slika karantanskih slovanov I-III. Ljubljana 1979.
- POULÍK 1948
 Poulík, J.: Staroslovanská Morava. Monumenta Archaeologica I. Praha 1948.
- POULÍK 1948-50
 Poulík, J.: Jižní Morava země dávných Slovanů. Brno 1948-50.

- POULÍK 1963
Poulík, J.: Dve velkomoravské rotundy v Mikulčicích. MonArch 12. Praha 1963.
- POULÍK 1975
Poulík, J.: Mikulčice, sídlo a pevnost knížat velkomoravských. Praha 1975.
- POULIK 1986
Poulík, J.: Die Zeugenschaft der archäologischen Grabungen und Quellen über Großmähren. In: Großmähren und die Anfänge der tschechoslowakischen Staatlichkeit. Praha 1986, 9-89.
- REJHOLCOVÁ 1990
Rejholcová, M.: Včasnioslovanské pohrebisko v Čakajoviciach, okres Nitra. SlovArch 38 (1990) 357-420.
- REMPEL 1966
Rempel, H.: Reihengräberfriedhöfe des 8. bis 11. Jahrhunderts aus Sachsen-Anhalt, Sachsen und Thüringen. Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte. Band 20. Berlin 1966.
- RÉVÉSZ-WOLF 1993
Révész L.-Wolf M.: Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7-9. századi hamvasztásos temető ásatásáról - Vorbericht über die Ausgrabung des Brandgräberfeldes aus den 7-9. Jahrhunderten bei Zemplénagárd. In: Az Alföld a 9. században. (Szerk: Lőrinczy Gábor) Szeged 1993, 101-124.
- RUTTKAY 1976
Ruttkay, A.: Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei II. SlovArch 24 (1976) 245-395.
- SPINDLER 1981
Spindler, M.: Handbuch der bayerischen Geschichte. I. Das Alte Bayern. Das Stammesherzogtum bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts. München 1981.
- SCHMIDT 1992
Schmidt, V.: Lieps. Die slawischen Gräberfelder und Kultbauten am Südennde des Tollensesees. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns Band 26. Lübstorf 1992.
- SCHWARZ 1984
Schwarz, K.: Frühmittelalterlicher Landesausbau im östlichen Franken, zwischen Steigerwald, Frankwald und Oberpfälzer Wald. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte Monographien 5. Mainz 1984.
- STEIN 1967
Stein, F.: Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland. GDV Ser. A. Band 9. Berlin 1967.
- STROH 1954
Stroh, A.: Die Reihengräber der karolingisch-ottonischen Zeit in der Oberpfalz. Materialhefte zur bayerischen Vorgeschichte für das Bayerische Landesamt für Denkmalpflege. (Hrsg. W. Krämer) Heft 4. Kallmünz 1954.
- SZABÓ 1987
Szabó, J. Gy.: Das Gräberfeld von Bélápátfalva aus dem 9. Jahrhundert. ComArchHung 1987, 83-98.
- SZAMEIT 1986
Szameit, E.: Karolingerzeitliche Waffenfunde aus Österreich. Teil I. Die Schwerter. ArchAustr 70 (1986) 385-411.

SZAMEIT 1992

Szameit, E.: Zur chronologischen Stellung des frühmittelalterlichen Gräberfeldes von Sieghartskirchen, Niederösterreich, und die Grabfunde aus Proleb, Steiermark. In: Awarenforschungen. Bd. 2. (Hrsg. F. Daim) *Archaeologia Austriaca Monographien* Bd. 4. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien 1992, 803-839.

SZAMEIT 1993

Szameit, E.: Das frühmittelalterliche Grab von Grabelsdorf bei St. Kanzian am Klopeinersee, Kärnten. *ArchAustr* 77 (1993) 213-242.

SZŐKE 1960

Szőke, B.: Über die Beziehungen Moraviens zu dem Donaugebiet in der Spätawarenzeit. *StudSlav* 6 (1960) 75-112.

SZŐKE 1976

Szőke B. M.: Zalavár. *ZalaiGyűjt* 6 (1976) 69-103.

SZŐKE 1992

Szőke, B. M. et al.: Die Karolingerzeit im unteren Zalat. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I-II. und Zalasabar-Dezsősziget. *Antaeus* 21. Bp. 1992.

SZŐKE 1992

Szőke, B. M.: Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauentrachtzubehör und Schmuck). In: Awarenforschungen 2. (Hrsg. F. Daim) *ArchAustr Monographien* 2. Studien zur Archäologie der Awaren 4. Wien 1992, 841-968.

SZŐKE 1992

Szőke, B. M.: Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár-Végh malom. *ComArchHung* 1992, 125-158.

SZŐKE 1993

Szőke B. M.: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról. In: *Az Alföld a 9. században.* (Szerk: Lőrinczy G.) Szeged 1993, 33-43.

SZŐKE 1996

Szőke, B. M. (Hrsg.): Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken, Südwest-Ungarn. Von der Völkerwanderungszeit bis zum Mittelalter. *Antaeus* 23 (1996).

TOČÍK 1971

Točík, A.: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhunderts in der Südwestslowakei. *SlovArch* 19 (1971) 135-214.

TOMKA 1969

Tomka, P.: A Sopron-Présháztelepi IX. századi temető. *Arrabona* 11 (1969) 59-91.

TOMKA 1986

Tomka, P.: Archäologische Studien zur Ethnographie der awarenzeitlichen Völker. *MAGW* 116 (1986) 155-168.

TOVORNIK 1980

Tovornik, V.: Das Gräberfeld der karantanisch-köttlacher Kulturgruppe auf dem Georgenberg bei Micheldorf, pol. Bezirk Kirchdorf/Krems. In: *Baiern und Slawen in Oberösterreich* (Hrsg. K. Holter). Linz 1980, 81-132.

TOVORNIK 1985-1986

Tovornik, V.: Die frühmittelalterliche Gräberfelder von Gusen und Auhof bei Perg in Oberösterreich. Teil 1. Gusen. *ArchAustr* 69 (1985) 165-250.; Teil 2. Auhof bei Perg. *ArchAustr* 70 (1986) 413-460.

TÖRÖK 1973

Török Gy.: Sopronkőhida IX. századi temetője. *FontesArchHung* Bp. 1973.

- VÁCZY 1938
Váczy P.: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Bp. 1938, 215-265.
- VÁCZY 1974
Váczy P.: A frank háború és az avar nép. Századok 108 (1974) 1041-1061.
- VINSKI 1970
Vinski, Z.: Zu den Waffenfunden im Bereich des altkroatischen Staates bis zum Jahre 1000. In: 1. Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. t. III. Warszawa 1965 (1970) 146-158.
- VINSKI 1977-78
Vinski, Z.: Novi ranokarolinški nalazi u Jugoslaviji - Frühkarolingische Neufunde in Jugoslawien. Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu 10-11 (1977-78) 143-208.
- VINSKI 1983
Vinski, Z.: Zu karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien. JbRGZM 30 (1983) 465-501.
- WAVRA 1991
Wavra, B.: Salzburg und Hamburg. Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit. Berlin 1991.
- WACHOWSKI 1981
Wachowski, K.: Ziemia Polska a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie materialnej. Przegląd Archeologiczny 29 (1981) 151-197.
- WEGEWITZ 1968
Wegewitz, W.: Reihengräberfriedhöfe und Funde aus spätsächsischer Zeit im Kreise Harburg. Neumünster 1968.
- WERNER 1978-79
Werner, J.: Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija-Crkvina (Marienkirche). Schild von Steier (FS Modrijan, W.) 15-16 (1978-79) 227-237.
- WOLFRAM 1979
Wolfram, H.: Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weiß-buch der salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Wien-Graz-Köln 1979.
- WOLFRAM 1987
Wolfram, H.: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung 378-907. Wien-Berlin 1987.
- ZOLL-ADAMIKOWA 1980-81
Zoll-Adamikowa, H.: Die Grabsitten zwischen Elbe und Weichsel im 6. bis 10. Jh. als Quelle zur Religion der Westslawen. Slavica Gandensia 7-8 (1980-81) 113-121.

Adatok a nyugat-dunántúli korai magyar gyepű topográfiájához

Kiss Gábor – Tóth Endre

(Savaria Múzeum, Szombathely – Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

A dunántúli római utak kutatása részben ugyanolyan módszerrel, és azonos források alapján folyik, mint a középkori utak, és a határvédelmi rendszerrel összefüggő mesterséges létesítmények - sáncok, gátak, várak - kutatása. A római utakra vonatkozó különféle források összegyűjtésénél ez utóbbiakra vonatkozó adatok számbavétele is kézenfekvő volt. Annál is inkább így van ez, mert a Hegyháton, a Katonák, vagy Római katonák útjának nevezett, mintegy 40 km hosszú, Zalalövő körzetétől Jánosházáig csaknem folyamatos dűlőút korának meghatározására a római útkutatáshoz is szükség volt. A Katonák útja ugyanis a Vaskapunak nevezett helyen - amely a jelen századig az egyetlen átgátró volt a töltés el nem szántott szakaszán - keresztezi a maradványaiban még ma is monumentális, Vasvártól délre húzódó sáncot. Ez a körülmény szükségessé tette a Katonák útja és a sánc vizsgálatát, és egyúttal az eredményes értelmezés reményét is keltette. Elősegítette a munkánkat, hogy a 14. század közepéig gyakorlatilag minden, a területre vonatkozó oklevelet kiadtak a burgenlandi oklevéltár köteteiben. A kutatást Kiss Gábor, Zágorhidi Czigány Balázs és Tóth Endre végzi. Ennek célja a Győr-Sopron-Moson és Vas megyék területén a határvédelmi rendszer terepalakulatainak és szervezetének felderítése. A munka második üteme a dél-dunántúli, a Nagyberektől Dombóvárig, illetve a Péctől délre húzódó sáncvonal kutatása és értelmezése lesz. Célunk az, hogy Tagányi Károlynak a határvédelmi rendszer alapterminusait tisztázó 1913-as tanulmányától, Karácsonyi János, Belitzky János, Kring-Komjáti Miklós, Györffy György, Kristó Gyula és mások munkáinak a gyepűrendszerre vonatkozó és általánosságban igaz következtetéseit és megállapításait topográfiaiilag is megerősítsük vagy éppen cáfoljuk, és a konkrét, nyugat-dunántúli példák segítségével az általános megfogalmazások konkrét tartalmat kapjanak. A topográfiai megfigyelések hiányában az, amit a határvédelemről a kutatók eddig leírtak, mindössze a terminusok (indago, clausura, obstaculum, gyepű-gyepűelve, preszaka, hag, stb.), illetve ezek többé-kevésbé pontos meghatározása, továbbá az a következtetés, hogy a határvédelem mélységben tagolt volt - mesterséges akadályok torlaszolták vagy terelték a forgalmat mind a földeken, mind a folyóátkelőhelyeken -, végül pedig, hogy a gyepű előtt kifelé lakatlan terület gyepűelve (gyöpély) húzódott. A domborzati s vízrajzi viszonyokat sem minden kutató tekintette meghatározónak (az enciklopédiában Kristó Gyula ezt meg sem említi!). Az okleveles adatokat pedig nem értelmezték szabatosan és azok bizonytalanná váltak. Oka volt ennek az, hogy amíg a gyepűelve egyértelműen *területsáv*, az indago/gyepű mesterséges, vo-

nalszerű létesítmény. A mesterséges védelmi vonalnak és a mélységében tagolt terület-sávnak egyazon szóval, indagoval és gyeppel való jelölése azzal a következménnyel járt, hogy az *ultra indaginem*, a gyeppün túl megjelölést esetenként gyeppelvéként értelmezték, holott csupán a mélységben tagolt gyeppősáv egyik erősítésvonalán kívüli helyiségről volt szó. Ezért okozhatott problémát Anonymus országhatárokon említett gyeppűinek értelmezése is: ezek az *obstaculumok* a gyeppűnek, mint területnek a külső szélein alakított, mesterséges létesítmények voltak, és 10, 20 vagy akár ötven kilométerrel beljebb is lehettek még gyeppűvonalak. Ezért nem lehet beszélni a Kapuvártól DK-re fekvő Mihályiban az országhatárhoz tartozó gyeppűről (Kristó), vagy értelmetlen az a megfogalmazás, amely szerint Kapuvár a gyeppűelve első vonalában feküldhetett (Csatkai). Végso soron ennek következményei azok a feltételezések, amelyek gyeppűk fokozatos előretolásáról szólnak, főként a Felvidék keleti felében, de Sopron megyében is. 1239-ben négy Sopron megyei falu: Bő, Damonya, Lócs (Csepregtől keletre) és az ismeretlen Szalajsa *extra portam existentes* nyilvánvalóan nem a gyeppün túl, a gyeppű előtt fekszenek, hanem amint látni fogjuk, a Babóti gyeppűvonalon, a Kapun - Kapuváron - kívül. Ezek esetenként igazak is lehetnek, máskor azonban a belső gyeppűvonalakról van szó. A Nyugat-Dunántúlon a gyeppűk visszahúzódását is feltételezik, holott nem a gyeppűk visszavonásáról van szó, hanem a 10. század végére az osztrák őrgrofság létrejöttékor a gyeppűelve kényszerű feladásáról. Maga a gyeppű, mint védelmi sáv - úgy látszik - *területileg* érintetlen és változatlan maradt. Területileg, mert a mesterséges létesítmények helye, száma és jellege a 11-13. században csak a gyeppűsávon belül változhatott. Hogy mennyiben és miként? Ezt lehet a terepmunkáinkkal meghatározni. Az írott források értelmezését az a körülmény is nehezíti, hogy zömük a 13. századra esik, amikor legalábbis a tatárjárás után, a mélységben tagolt gyeppűrendszer felbomlóban volt. Továbbá a gyeppűlétesítmény neve vagy az eredeti funkciót még jelölő földrajzi névként rögzült, vagy már csak terepalakulatként jelölték; a vasvári sáncot Freisingi Otto 1117-ben *claustra*-nak nevezi, 1334-ben, 1377-ben azonban *magnum fossatum*-ként jelölik határjárásokban latinul, míg a sánc magyar neve a 14-15. században *árok*. Ez az adat figyelmeztet arra, hogy a fossatum nem csupán árkot jelölhet az oklevelekben, hanem sáncot is (pl. 1470: *fossatum ulgo thewltewen*). Úgy látszik, hogy az Árpád-korban a földből (és fából) készült töltést a funkciót meghatározó szóval tudták csak jelölni (indago, claustra, vagy magyarul gyeppű, gát). A töltvény a 15. századtól, a töltés csak a 16. század közepétől adatolt, amikor a létesítmények határvédelmi feladatukat régen elvesztették.

Miként lehet tehát rekonstruálni a nyugat-dunántúli védelmi rendszert? Aligha kétséges a földrajzi viszonyok: a domborzat és a vízrajz meghatározó szerepe. A határvédelem alakulása függött a külpolitikai helyzettől, a szomszédok stratégiájától és taktikájától, valamint a határvédelmet szervezők szokásaitól. A rendszert földrajzi környezetben kellett kialakítani, amely meghatározó volt. Kevésbé, illetve

más módon kellett védekezni azokon a helyeken, ahol hadsereg juthatott be az országba, mint ott, ahol a terepviszonyok miatt erre nem volt lehetőség. Északon a Fertő és a Hanság akadályozta a bejutást. Soprontól délre az Alpok keleti nyúlványai gátolták a behatolást és csak a nyugatra vezető folyóvölgyek: a Rába és kisebb mértékben a Pinka, a Zala és végül a Mura völgye jelentett nyitott bejutást. Délnyugatra, Zala megye észak-déli dombsorai, és kisebb-nagyobb vízfolyásos, mocsaras völgyei nyugat-keleti irányban gyakorlatilag átháthatatlan akadályt jelentettek. Nemcsak az Árpád-kori német betörések, hadvonulások útiránya egyezik a földrajzilag nyitott területekkel, hanem az országból kivezető utaké is (útviszonyokkal kapcsolatban főként Glaser Lajos, Huszti Dénes és Teke Zsuzsa útopográfiai és kereskedelmi kutatásaira utalunk).

A Dunántúl belsejétől két főút vezetett nyugat felé.

Az első Esztergomból indult; a római limesút (Kövesút említések) nyomvonalát követi. Győrnél kettévált: északi ága továbbra is a Duna mellett haladt, Mosonon és Óváron keresztül Hainburg és Bécs felé, a másik ága Abda előtt ágazott délre és vezetett Csornán keresztül Kapuvárra, Sopronba, és tovább Bécsbe.

A második út Székesfehérváron és Veszprémen át vezetett nyugatra. Ha figyelembe vesszük a 16. század eleji velencei marhakereskedelmi útleírást, akkor a nyugati út vonala Glaser Lajos rekonstrukciójától kissé eltérően, Veszprém, Somlóvásárhely, Karakó, Vasvár körzetében haladt nyugatra. Vasvárnál az út kettévált. Az északi ága a Rábán át a folyóvölgyben Szentgotthárdra és Fürstenfelden (Fölöstöm) át Steierbe vezetett. Ebből a szakaszból ágazott le a Pinka-völgyön keresztül ÉNy-irányba, Friedbergen keresztül Alsó-Ausztria felé vezető út is. A felsoroltak közül a fontosabb azonban a déli ág volt, amely Vasvártól a Hegyháton Nádas felé fordult. *Murauta* és a *via Latinorum* 13. századi elnevezései megjelölik az út célját: Rákoson és az Őrségen keresztül jutott Muraszombatba, majd Regedébe (Radkersburg), ahonnan egyrészt dél felé fordulva, a római Borostyánkőút vonalában, vagy legalábbis annak körzetében haladt a hegyek között Itáliába, ahol a 11. századtól adatolva *Strata Ungarorum*-nak nevezték az itáliai kalandozások emlékeként. Ugyancsak Ungarnstrasse-nak, *Alte Ungarstrasse*-nak, nevezték a Mura- és a Rábavölgy utak steierországi szakaszait.

Az Itáliába vezető út településeket elkerülő hegyháti szakaszán Katonák útja neve 1515-től adatolt. Talán már az itáliai kalandozásoktól számítva, de kétségtelenül Nagy Lajos nápolyi, Zsigmond steier hadjáratainak emléke él a Katonák útja névben, amelyhez minden bizonnyal csak a 18. századi, ókor iránt érdeklődő Vasvár megyei földmérő mérnök, Kenedics József tudálékos megjegyzése tette a római jelzőt.

A K-Ny-i távolsági utak mellett Vasvár, Sopron és Moson megyéken egy észak-déli forgalmat levezető út is keresztülhaladt. Teljes hosszában nem volt különálló vonal: a Muraszombat-Vasvár útból Nádasdnál ágazott el Körmend felé, Sabaria-Szombathelyen és Sopronon át vezetett Bécsbe. A 12. század utolsó harmadáig

szolgált a bécsi és velencei tranzit kereskedelmet. A Semmering vidéke a Pütteni grófsággal III. Formbach-i Ekbért halála (1158) után a nagybátyjára, III. Steier Otto-kár Ögrófra szállt, aki 1160-ban a Semmeringen kórházat alapított. Ezzel megalapozta a Magyarországot kikerülő, É-D-i távolsági, kereskedelmi út létrejöttét. A velencei kereskedelmet különösen támogató Babenberge 1192-ben megörökölték Steierországot és folytatták az út kiépítését. A befejezést jelzi 1194-ben Bécsújhely alapítása és a bécsi út megépítése. Azaz a 12. század végére a dunántúli vonal tranzit forgalma megszűnt, és a Nádasd-Sabaria-Sopron utat csak a belső forgalom használta. Következménye volt ennek többek között az addig királyi tulajdonban lévő sabaria-szombathelyi vár eladományozása a győri püspöknek.

A Székesfehérvár-Veszprém-Karakó-Vasvár-Rákos-Muraszombati úton a dél felől érkező kereskedelem bonyolódott. Ez egyben a Dél és Délnyugat-Nyugat felől várható ellenséges támadások lehetséges útiránya is volt. Az út ellenőrzésének és védelmének két, lineárisan jól meghatározható pontját ismerjük. Ott, ahol a terepviszonyok a legkedvezőbbek voltak, az útra merőleges sánc zárta le a forgalmat. Keleten a Rába árterétől, Vasvár belterületén indul ki a sánc és halad a Hegyháton keresztül dél felé Győrvárig, ahonnan a Sárvíz és a Zala már természetes akadályként gátolta az áthaladást. A védelmi vonalat északon a vasvári ispánsági vár, déli végén a még teljes biztonsággal nem azonosított győrvári vár, a Sárvíz mellett a középkorban a Vasvár megyéhez tartozó Egervár, végül a Sárvíz zalai torkolatánál feltehetően az ugyanekkor használt és a Zalaszentiván-Kisfaludi heggyen elterülő sáncvár ellenőrizte. A sánctól keletre is településektől távol vezetett az út, a sánctól nyugatra pedig a megye DK-i részét a Marcalig elborító összefüggő, cser Rábaerdő vagy Farkaserdő (1217: *silva Raba*, 1478: *silva Farcaserdeye*, OklSzt) jelentett természetes, a tájékozódást gátló akadályt.

A kitűnő állapotú vasvári sánc fennmaradását annak köszönhetjük, hogy a déli végét nem számítva, ma is szinte teljes hosszában (8 km) erdőben fut, így a földművelés megkímélte. A sánc talpszélessége 12-15 m, magassága 3-5 méter. A nyugatra eső árok szélessége 8-10 méter, mélysége 1-3 m. Az árok és a töltés együttesen 22-26 méter széles, a szintkülönbség a jól megőrződött szakaszokon 4-7 m. A sánc mögött, a keleti oldalán helyente mintegy 8-10 méter széles sáncút figyelhető meg. A töltés külső, nyugati oldalán 250 cm széles vörösré égett föld fa szerkezetre utal. A sánc metszetéből megújításra lehet következtetni. A sáncon Vasvártól 3 km-re délre nyílt az egyetlen, eredetileg szűk, legfeljebb 3-4 méter széles átjárás. Ott, ahol a Katonák útja a sánctól keresztezte; a hely a Vaskapu nevet viseli, de az elnevezés - lévén egytagban álló erdő - csak az újkortól adatolt. A kapu előtt a 11 méter szélességű árok 6-7 méterre szűkül. Ez a sánc és az út egyidejű használatát bizonyítja. Noha a Katonák útja a sánctól keletre és nyugatra kilométer hosszan nyílegyenesen fut, a kapu nem ennek a vonalnak a metszésénél, hanem attól 75 méterre délebbre van: a kapunál az út ívesen meghajlik, aminek bizonyára stratégiai okai lehettek.

A sáncot először Freisingi Ottó említi Babenbergi Lipót őrgróf 1117-es vagy 1118-as betörésének leírásában, amely szerint a seregek *usque ad claustra terrae progreditur, captoque et succenso castro, quod Ferreum vocatur*, azaz Vasvárt. A 14. századtól határjárásokban *magnum fossatum*-ként sorozatosan említik.

Ennek, az Itáliába vezető útnak a déli végén, az útra merőlegesen, a vasvárihoz felettebb hasonló földrajzi helyzetben egy másik sánc húzódik, amely egyúttal a középkori országhatár volt. Ezt a század eleji 200 ezres léptékű térkép és a jelenlegi osztrák 5000-es turistatérkép is jelöli: a Radkersburg és Muraszombat között húzódó É-D irányú töltés a Murától indul, és a Kucinicza-Granizbach patak keleti oldalán vezet észak felé: 6 km hosszú, és a múlt századi kéziratos térképeken és telekkönyvekben még nyomon követhető. A vonalat Petánc 1347-es és 1348-as határjárásai *fossatum*-ként említik, amelyen a sánc és a Radkersburg-Muraszombati út kereszteződésénél a Németkapu nyílik. A sánc a Murától északra húzódó sík területet zárja le a dombosabb vidékig, kijelölve annak a nyugati határát, amelyet a gyeprésávhoz tartozóként kell értelmezni.

Az út Vasvárnál elágazó (1217: *porta civitatis iuxta viam, qua pergitur ad Sanctum Gothardum*) északi szakasza a Rába völgybe vezetett nyugatra (1271: *via magna, que ducit ad Theutonium*, Csákánydoroszló mellett). Az út a későbbi radafalvi harmincadhelyen át Fürstenfeldbe (Fölöstömbe) vezetett. Az úttól néhány kilométerre északra 1332-ben egy, a Felsőújlak/Neusiedel és Kishársfalva/Limbach közti *indago*-ról írnak. Nem lehetetlen, hogy a nyugat felé vezető utat a vasvárihoz hasonlóan keresztvánc zárta le. A németújvári völgyben, ahol ugyanennek az útnak egy másik ága vezetett, találkozunk Karácsfa/Hagendorf közelében egy már azóta elpusztult Kolosvár nevű településsel.

Az előző útból leágazó és északnyugati irányba a Pinka völgyében vezetett Alsó-Ausztria irányában egy további út. Ennek a védelme is hasonló lehetett a többihez, hiszen a régi országhatár közvetlen közelében az úttól délre ott találjuk Grafenschachen települést, amelynek magyar neve - Árokszállás - alighanem szintén az utat ellenőrző sáncra utal. Ezt az utat ellenőrizte továbbá Pinkóvár/Burg bronzkori földvárából átépített magyar sáncvára is. Ugyanezen úton helyezkedett el Gyepüfüzes/Kohfidisch is.

Az északi út északi, Duna menti ágáról keveset tudunk. Hogy azonban a határ felé hasonlóan valamiféle mesterséges gyeprüvonal létezett, az a Mosoni kapu 1060-as említéséből kétségtelen. Megjegyezzük: amíg hegyvidéken a Kapu természetes alakulat is lehetett, a síkságon mesterséges létesítménynek kellett lennie. Még vizsgálandó, hogy az a 18. század eleji sáncvonal, amelyik a Dunát és a Fertő északi végét kötötte össze, nem valamiféle korábbi sánc átépített, korszerűsített utóda-e? Bartalos Gyula szerint a sáncvonalat ugyanis már Ortelius 1587-ben megjelent atlaszának egyik térképe is ábrázolja, ebben az esetben viszont (legalábbis részben) korábbi lenne a kuruc-kornál.

Az északi út déli ága, amely Csorna, Kapuvár és Sopron vonalában vezetett Bécsbe, jól adatolt. Kapuvárnál ugyanis a vasvárihoz hasonló létesítmény őrződött meg, és a körzet hadászati jelentőségét a 11. századi források alátámasztják. A főutat Kapuvárnál is egy észak-déli földsánc keresztezte, amely eredeti állapotában a Hanságtól (Földvárpusztától?) Kapuváron át dél felé vezetett Babót nyugati határában Mihályiig, illetve Kecölig, azaz a Rábáig. A töltésvonal Kapuvártól északra ma már alig figyelhető meg. Kapuvártól délre, a babóti Feketevárnál látható leginkább. Jóval alacsonyabb a vasvári sáncnál. Külső látványa és az átvágás elárulta, hogy nem is a vasvárihoz hasonló jellegű védelemre készítették. Egyenemű barna és fekete földfeltöltésből áll, és egyik oldalán sincsen árok. Talpszélessége 10 m, jelenlegi magassága 70-80 cm. Benne pedig 3 m széles agyagmag található, amely a gátak jellegzetessége. Közvetlenül kapcsolódik ez a töltés a babóti Feketevárhoz, amelyet egy Árpád-kori várral lehet azonosítani. (Annak konkrét régészeti bizonyítása, hogy a Feketevár azonos-e a krónikákban szereplő babóti várral, még várat magára.) A töltéstől nyugatra alig egy kilométerre É-D irányban a Kis-Rába, majd nyugatabbra, mintegy 2,5 km-re pedig a Rábca folyik. A töltés funkciója az 1044-es német támadás leírásából és a magyar oklevelek claustra említéseiből kitűnik: a víz elárasztásának határt szabó gát volt, amelyhez közvetlenül csatlakozott a babóti vár. Ahogy a vasvári sáncon sem a kapunál van a vár, ugyanúgy kezdetben itt sem volt vár. Kapuvár neve ugyanis az újkorig Kapu volt, mutatva eredeti szerepét. A 11-13. századi hadieseményekben mindig Babót szerepel. 1044-ben III. Henrik Babótnál akart átkelni a Rábán, majd 1074-ben Salamon ellenében Babót erősíti meg Géza és László: *castrum porte Bobuth et Albam*. Az elnevezésen el lehet gondolkodni: Kapuvárra és Babótra vagy csupán a babóti várra vonatkozik-e? Babót községtől nyugatra a Feketevárnak nevezett dűlőben egy kb. 51 x 44 m átmérőjű kissé ovális, egykor téglafallal övezett vár állt. Babót helyét a határvédelmi rendszerben mutatja, hogy Sopron északi kapuja eleinte a Babóti kapu nevet viselte. Nem azért, mert Babót felé vezetett az út, hanem mert babótiak védtek (1217: *tributum porte Suprum que nominatur Bobeth*). A babótiak szolgáltatásának megszűntével - amely nyilván a gyeptüszervezet megváltoztatásával függ össze - a kapu neve Szélmalom kapura, majd Bécsi kapura változott. Kapu és Babót viszonyát jól jelzi, hogy a plébánia az újkorig Babóton és nem Kapuban volt. Kapu castellanusát 1291-ben említik, tehát akkorra a kapunál vár is létesült. A vár jelentősége a 14. századra növekedett meg, amikor a 3 km-rel délebbre fekvő Babót védelmi szerepe csökkent és az erősítés a hegyhátinál jelentősen nagyobb forgalmú út mentén szükségesebb volt. Kapu védelmi feladata végleg befejeződött, amikor 1387-ben Zsigmond a Kanizsayaknak adta.

Noha az útvonalon feküdt Sopron ispáni vára, a nyugatra tovább vezető utat feltehetőleg a muraszombati sánchoz hasonlóan zárták le. Az út végén ugyanis, Besenyő (Pecsenyéd/Pötsching) és az azóta már elpusztult Őr nevű település között 1304-ben egy *fossatum Magararuk*-ot említenek.

A gyeprüsávban tehát a vízrajz és a domborzat adta lehetőségeket kihasználva az országból ki- és bevezető főutak külső végét sáncokkal megerősítették. A vasvári és a kapuvári sáncok pedig a gyeprüterület belső vonalát jelzik, amelytől nyugatra, legalábbis a tatárjárásig, szervezett határvédelem folyt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy még ettől a vonaltól is keletebbre, a Rába-Marcál vonal mentes maradt volna az őrzéstől. Az árpási átkelőhelyet őrző besenyők, a folyók mellett a Kend-Tarró, Csögle, Szegvár, Gyeprükaján, Gepus település és földrajzi nevek, majd az észak-déli vonal déli pontján a karakói ispánsági vár ezt bizonyítja. Sőt alighanem valamiféle szervezett hálózat vigyázta a Karakóból Veszprémbe és Székesfehérvárra vezető út forgalmát is (Farkasgyeprü, Városlőd-Lövő).

Logikus, hogy a gyeprüelvén is ezeknek az utaknak a körzetében létesítettek megfigyelőpontokat. Ilyen lehetett a Duna menti út mentén Melk, a Traisen melletti Kilbing (Köplény) és ilyen lehetett a steieroszági Tillmich a Muravölgyben. De Wien önálló magyar Bécs neve is arra mutat, hogy a 10. században a magyarok által megszállt pont volt.

Az utat keresztező sáncokon kapuk biztosították a forgalmat. A külső kapukat, amennyiben az országhatáron feküdtek, népnévvel jelezték (Német—kapu, Oroszkapu). Kapuk voltak a belső vonalakon is: Mosoni kapu (menekülés közben 1060-ban I. András *captus est enim ad portas Musun*), Kapu (vár), Vaskapu (Vasvár), Meszesi kapu. A belső kapunál, a Hegyháton, és feltehetőleg Kapuváron is megfigyelhető: az országút vonalvezetése a kapu előtt és után ívesen megtörik. Azonos a kapuk helyének kiválasztása - nem az erődített helyen, hanem attól néhány km-rel távolabb - Vasvártól délre, Kapuvárnál pedig Babóttól északra. Babót volt a védelem központi helye. Ugyanilyen távolságtartás figyelhető meg annál a néhány helynél is, ahol várat sikerült találni. Az alább tárgyalandó polányi és zalaki várak a Szombathelyre vezető úttól távolabb fekszenek és a rumi átkelőhelyet figyelemmel tartó két kis vár is szintén az átkelőhelytől távolabb vannak.

Ott, ahol a vizek lehetővé tették, gátak, clausurák rendszerét építették ki, amelyek segítségével az utak körzetében a földeket vízzel tudták elárasztani és az utakat járhatatlanná tették. Az oklevelek *clausura regni* említései miatt Sopron megyében erre többszörös sávban is lehetőség volt (pl. 1208: *clausura regis*, Lébény; 1251: *fossatum regis*, Kapi; 1233: *indagines regis*, Petlend, 1264: *iuxta clausura domini regis vstrov nuncupatur*, Kecöl: 1225;). Valószínűleg az országutak mentén, a belső gyeprüvonalon belül is őrállások voltak, illetve a Rába és a Marcál mentén sorakoztak megfigyelőpontok.

Tény, hogy az utak nyugati és keleti sáncai között gyeprü létesítmények voltak. Erre mutatnak a határőröket bizonyító helynevek. Sopron megyében: Lövér (Sopron mellett), Röjtökőr, Lövő, Őrpordány, Vas megyében: a Felső és az alsó Őrség települései, Lödös (Litzelsdorf), Német és Horvát, valamint Alsó- és Felső-Lövő, stb., a speculator említések, és az utak menti besenyő települések (az itáliai út mellett: Besenyő, ÉK-re Katafa, Szarvaskend, majd Karakótól ÉNy-ra: Tomaj és Bese-

nyő; az É-D-i út mentén, Szombathelytől északra: Pecsényés, Besenyő, Tivan, Babaduri, Ilobur, vagy a Pinka és a Strem völgyében Tobaj, illetve Tolmácsárok, Tolmácsvölgy). Az előadás keretei nem teszik lehetővé, hogy a védelmet biztosító katonai szervezettel foglalkozzunk. Ezért csak röviden utalunk arra, hogy az, amit az ősről tudunk, az a két sánc közti úthoz és a gyepűhöz jól illeszkedik. Amikor V. István 1270-ben meghatározta a mogyoródi határőrök jogait és kötelezettségeit, arról is rendelkezett, hogy a radkersburgi határszakaszt - azaz a sáncvonalat - ugyanúgy őrizték, mint korábban. Északabbra, a Felső Őrség pedig világosan mutatja, hogy Vas megye egy másik fontos kivezető útján, a Pinkavölgyi úton is szervezett ellenőrzés létezett.

Vasvár megyében néhány, egy típusba sorolható, részben biztosan fakonstruktív kisvár is előkerült, amelyek a határvédelmi rendszerhez kapcsolhatók. Légifelvételek segítségével lehetett megtalálni a polányi (Sorokpolány), zalaki (Sorkifalud), kámi, rumi és ikervári körárkos kisvárakat. Szerencsés körülmény, hogy a zalaki és ikervári várak a kronológiához segítséget nyújtanak.

A Sorok patak mentén fekvő, kb. 20 méter belső és 40 m külső átmérőjű, köralakú árokkal körülvett, belül négyszögletes, 9x10 m-es rácsszerű talpgerendákkal alapozott, toronyszerű, tölgyfaépítmény volt a zalaki vár. Már csak várhelyként említik 1278-ban, az indagokkal, a nagy úttal és a nagy kapuval együtt (*locum castris situm in Zalak cum fossatibus et indaginibus antiquis prout iacet usque magnam portam sitam iuxta magnam viam*). Az utóbbiak a gyepűrendszer terminusai és létesítményei. Emiatt pedig a zalaki várat is ezek közé kell sorolni. A feltárt vár egyrészt nagyszámú kerámialeletével - köztük egy építési áldozattal - és IV. Béla (1235-1270) és II. Cseh Ottokár (1251-1276) érmeivel, jól keltezhető a 13. század első felére, másrészt a birtoklástörténet a számos fennmaradt oklevéllel pontosan megállapítható. Az eredetileg a vasvári várhoz tartozó várföldet 1269-ben IV. Béla adta Herman nembeli Kacsó fia Körmendi Dénes comesnek (*terram quandam Zalak vocatam de Castro Ferreo exemptam et inhabitatam*).

Az, hogy a kerek, kisméretű vártípus már korábban, a 11. század második felében is használatban volt, Ikervár példájából következik: a két várat a Rába és Csörnőc (Herpenyő) árterében létesítették azon a helyen, amely a sárvári vár létesítését megelőzően Rába-átkelőhely volt (Rózsadomb és Fazékdomb). A két vár közül a máig megmaradt Rózsadombot viszonylag magas dombja miatt az ún. motte típusú várak csoportjába lehet sorolni. Amint azt a Képes Krónikából tudjuk, Salamon király 1073 karácsonyát a *Gemini castellum*-ban töltötte (*rex Natale Domini celebravit in loco qui vocatur Geminum Castellum*) azaz a vár a 11. század hatvanas éveiben már létezett.

Légifelvételeken köralakú, két árokkal körülvett várhely figyelhető meg délebbre, Kám területén, a Várarka nevű dűlőben, a Rába árterének keleti szélén. A vár bizonyára a Kám-rumi átkelőhelyet őrizte.

Ide nem messze, valahol a rumi birtok területén 1342-ben szintén egy *Magna Porta*-t említenek. 1277-ben pedig - mint értesülünk -, IV. László Henrik fia serviensét, Duruzlaus mestert hagyja meg a vasvári vár Rum nevű földjének birtokában, amelyet a rajta épülő toronnyal korábban neki adományozott. A nevezett tornyot tehát még a király kezdte el építtetni. Az oklevélből nem derül ki pontosan, hogy ez a rumi torony hol feküdt, de egy, a kámihoz hasonló kisvár nyomai ismerhetők fel a rumi Dénes major helyéről készült és a Savaria Múzeum birtokában lévő egyik légifotón is. Ennek a várnak a belső átmérője egykor kb. 20 méter lehetett.

Mind a hat fentebb felsorolt kisvár formájában és elhelyezkedésében azonos, méretben is közel állnak egymáshoz. Mindegyiket körárok keríti, mindegyikük víz közelében, a folyók árterében épült. Feladatuk az elhelyezkedésük alapján megglehetős biztonsággal megállapítható: az utakat illetve az átkelőhelyeket őrizték. A polányi és a zalaki a délről Sabariába vezető út keleti és nyugati oldalán, a kámi és a rumi vár a Rumnál azonosított római eredetű átkelőhelyet, az ikervári két vár pedig szintén a Karakó felőli Megyehídon át a Sabaria-Szombathelyre vezető utat ellenőrizte.

Mit lehet mondani a nyugati gyeplővonal időrendjéről? Figyelembe kell venni a jól adatolt hadieseményeket, a gazdag külpolitikai helyzetet, és a sáncok, várak kronológiai jellemzőit. Az utóbbi adatok az ásatásokkal kétségtelenül gyarapodhatnak és a képet pontosíthatják.

Mivel a mélységben tagolt gyeplőrendszer és az azt kiszolgáló szervezet a 13. század folyamán, főként a tatárjárás után felbomlott, a rendszer kialakítása tehát azt megelőzően kellett hogy történjen. Mind kezdeti időpont az augsburgi csatavesztés jöhet szóba, hiszen korábban védelemre nem volt szükség. Ha a fennmaradt források későbbiek is, nem lehet véletlen, hogy az augsburgi csatát követően jelzik a források a nyugati határon történő pánikszerű erődítési munkákat. Ennek annál is inkább hitelt adhatunk, mert rövidesen megkezdődött az Ennstől keletre fekvő gyeplővel német megszállása, amely 976-ban az osztrák őrgrófság megalapításával esett egybe, amikor II. Ottó a keleti határgrófságot Babenbergi I. Liutpoldnak adta. 979-ben II. Ottó még a két Erlaffa (Melktől nyugatra!) összefolyásánál fekvő területet azért adta Wolfgang regensburgi püspöknek, hogy várat építsen (*ab infestatione ungrorum manere possent*). 984-ben Melk elfoglalása utánra tehető a Bécsi-erdőig való megszállása, azaz magyar részről a gyeplővel teljes feladása. Mivel azonban ez csak a Duna menti területsávot jelentette, kérdés, hogy ezzel egyidőben, korábban vagy későbbben adták-e fel a magyarok a Mura-völgyét is. Ám Géza uralkodása végére a német-magyar kapcsolatok néhány évtizedre megbékéltek. Ha nem kezdték volna el a 10. század második felében a határvédelmi rendszer kiépítését, erre István uralkodása első felében kevésbé kerülhetett volna sor.

Az 1030-as német támadás irányáról a *Hildesheimi annales*nek és Wiponak, a császár káplánjának szavaiból arra lehet következtetni (Herimann: *Cuonradus imperator, quantum fluminibus et paludibus non obstantibus poterat, Rabam usque devastavit*), hogy nem a Duna-menti úton törtek be, hanem Sopronon és Kapuváron keresztül: „A császár nem tudva betörni a folyókkal és erdőkkel olyannyira megerősített országba, de az ország határán véghezvitt pusztításokkal sérelmét eléggé megbosszulván visszatért.” Hogy hogyan? *Rediit autem de Ungaria sine militia et in nullo proficiens, inde quod exercitus fame periclitabatur, et Vienna ab Ungris capiebatur* (*Annales Altahenses maiores*). A mocsarak emlegetése jól öszszévág a terület elárastásával. Ezért a Sopron megyei védelmi rendszer 1030-ban már működhetett. Az pedig kétségtelen, hogy 1044-ben ez a vízelárastásos rendszer már készen állt. Ez annyit jelent, hogy a gátaknak vagy egy részüknek, valamint a babóti várnak állnia kellett. Legkésőbb a 11. század második felére a gye-pűsávban az átkelőhelyeken már adatolt a várépítés: Ikerváron 1073-ban, Babóton ugyanekkor. Ez jól egyezik a Szent László 2. és 3. dekretumának - igaz, hogy a kereskedelemmel (állatkiviteli tilalom) kapcsolatos - passzusaival (II. 15-16., III. 1.), amely a határőrök feladatául szabja az állatkivitel ellenőrzését: *custodes ...confiniorum, qui vulgo Ewri vocantur, és centuriones et decuriones ...qui vulgo Ewri*. A figyelő szervezetnek tehát ezt megelőzően már léteznie kellett.

A nyugati gye-pűrendszerben, még a fokozatos kialakulás és tökéletesítés esetében is jól átgondolt tudatos koncepció érhető tetten. További kutatást igényel annak meghatározása, hogy ez a védőrendszer, amelynek nagy munkával járó kialakítása (a föld-fa szerkezetű sáncok, gátak) központi irányítással jöhetett csak létre, mennyiben befolyásolta a nyugat-dunántúli vármegyék létrejöttét, területi alakulásukat. Mert, hogy hatással volt, azt a Babót szerepét megöröklő, kapuvári vagy Rábaközi comes létezése, vagy a hasonló topográfiai helyzetű vasvári ispáni vár és Karakó megye létezése eléggé igazolja.

Mindenesetre a gye-pűrendszer részben hasonlóan funkcionált a 16-17. századi török háborúk idején is, amint azt már Tagányi Károly megállapította. A Vasvár megyei gyűlések sorra hozták a határozatokat a vízi - főként a Rába - átkelőhelyeinek az őrzéséről, eltorlaszolásáról.

A gye-pűsávban a megfigyelést és őrzést végző személyzetről és az etnikai kérdésekről az előadásban nem eshet szó. Az egyetlen, a besenyőket illető adattal tesszünk kivételt, mert ennek értelmezése lényeges Sabari-Szombathely birtoklás történetéhez és az észak-déli kereskedelmi út történetéhez.

Sabariát legkorábban 1237-ben említik, amikortól a győri püspökség birtoka. Problémát jelent azonban az a birtokjogi megfigyelés, amely szerint a város közvetlen déli széle, szinte a mai belváros legdélibb utcája is már királyi birtok, illetve a szőlői udvarnokok földjeinek határa. Sőt, egy 1360-as birtokvitából, amely vagy 300 évig követhető nyomon, az is kitűnik, hogy a város beépített területének keleti határa, a Gyöngyös-patak mindkét oldala ugyancsak királyi adományként

került magánkézre, majd végül a Herény nembeli Káldyak kezére. Nem részletezve most a birtokjogi következtetéseket, gondolni lehet arra, hogy eleinte maga Sabaria-Szombathely, a várral együtt királyi tulajdonban volt. Ezt egy szerencsés véletlen segítette igazolni. 1566-ban ugyanis vizsgálat folyt arról, hogy a mezőváros lakói kötelesek-e a vár őrzésében részt venni vagy nem. A tanúkihallgatások során elmondták, hogy a vár őrzőit illeti meg a *Pechyenyés aliter Warfewlde*. Ezeket a földeket az 1592-es urbarium is felsorolja: *Warfölda a parte Septbe, septima terra Pechenies commetanea cum Septbe*. Szombathelytől ÉK-re, Söpte mellett máig fennmaradt a Pecsényés dűlőnév. Az 1592-es urbarium *Gay Pethenies*-t említ: Szombathely nyugati határában megőrződött egy Gaj nevű vízfolyás és a gaj dűlőnevek: a szó jelentése erdő, haraszt. Mármost a város és a vár erdejei is ezen a területen feküdtek. Minden bizonnyal a gaj-pecsényés, a vár erdeje is erre kereshető. Mint ismeretes, a pecsenyés név értelmezése problémamentes: a besenyő szó pecsenyeg névváltozatából torzult. Eszerint a sabariai vár földjeit egykor besenyők művelték, azaz a vár védelmében is a besenyők vettek részt. A Szombathelytől északra vezető út mentén, a várostól 7 km-re fekszik a ma már eltűnt Besenyő falu, mégpedig olyan helyen, amelyik Sabaria védelme miatt sem volt közömbös. Ott ágazott el ugyanis a Perintből a rómaiak által épített mesterséges csatorna, a Gyönyös patak, amelyen később Szombathely malmai épültek. Mivel a besenyők katonai szolgálattal a 13. század végéig a királynak tartoztak, ezért aligha állhattak a győri püspök szolgálatában. Annál is inkább, mert Besenyő faluban 1281-ben a Herman nemzetség osztozott, és köznemesi falu lett. Mindez azt jelenti, hogy a sabariai vár eredetileg királyi vár volt, és mielőtt a település a győri püspökség kezére került, a várnak már állnia kellett. Még egy olyan földrajzi név maradt fenn, amely a besenyőkkel is kapcsolatos lehet. A mai Szombathelynek a vártól nyugatra, a kapujához vezető utcáját Karicsának nevezik. E városrész neve, alacsony, kis falusias házaival Szombathelyen még néhány évtizede is kifejezetten pejoratív hangzású volt. Akkor viszont már csak a Kis és Nagy Kar utcák őrizték a név maradvékát. A név legkorábban a 16. századból ismert, Karicsa, Karacs, Karcsa névalakokkal, és a szóhasználatból következtetni lehet arra, hogy Sabaria-Szombathely lakóitól nemcsak földrajzilag, hanem jogilag is elkülönítve éltek (1613: *in territoris oppidi Sabariensis in vico Karicha*). Még jellemzőbb, hogy a karicsaiaknak külön erdeje volt, ami a földrajzi nevekben fennmaradt. Ráadásul, ez a Sabariától D-Dny-ra eső erdő ma Szombathely területén van, de egykor - ami a Karicsa eredeti hovatartozása miatt nem közömbös - az erdő Sorok területére esett. Sorok - mai pusztá - a vasvári várjobbágyok faluja volt (1272: *iobadiones castri ferrei*), és 1259-ben Tárnoksork néven említik. A Karacs szó kétségtelenül török, minden bizonnyal besenyő eredetű: egy besenyő sereg vezére ismert ezen a néven Bizáncban. A vár tövében fennmaradt helynév tehát nyilván összhangban van a vár besenyő védelmével.

Ugyanebben az időben - tehát a győri püspökség szombathelyi birtoklása előtt - kérdéses lehet Sabaria-Szombathely keleti részének birtokjogi hovatartozása is. Ugyanis II. Paszkál pápa 1102-es pannonhalmi birtokösszeírása szerint az első birtok *in episcopatu Jauriensi ecclesiam Sancti Martini in Sabaria*. Ezt az adatot általában magára a bencés apátságra vonatkoztatták, noha Pannonhalmának a legkevésbé sem igazolható a Sabaria megnevezése. Ezért a tényleges földrajzi neveknek megfelelően az oklevél Sabaria Szent Márton temploma csakis a szombathelyi - ma tudjuk, ekkor már álló - Szent Márton templommal azonosítható. Az elvi lehetőséget a keleti határban álló templom különálló területi fekvése adja meg: a nyugaton álló vár és körzete volt csak a győri püspökség birtoka, a középső rész, a Gyöngyös patak vidéke királyi, majd köznemesi birtok volt, amely leválasztotta a város keleti részén fekvő Szent Márton templomot. Ez a hármas tagolás akár háromféle birtokost is jelölhetett. Később a templom, amely plébániatemplom volt, szintén a győri püspök birtokába került.

Mikor történt mindez? Az időpont elég nagy biztonsággal kikövetkeztethető. A sabariai vár feladata részben az ÉD-i, a külföldiek által használt tranzit út forgalmának ellenőrzése lehetett, amelyen a Bécs és a Velence közti kereskedelem folyt. Az 1160-as évektől, amikor megnyílt a semmeringi út Magyarországot kikerülő szakasza, Sabariának az út ellenőrzésében játszott szerepe megszűnt. Ez idő tájt a Csák nembeli Ugrin (1188-1204) volt a győri püspök. Ugrin Imre király (1196-1204) legbelső, hűséges hívei közé tartozott, és mindvégig Imrét támogatta Endrével szemben; az esztergomi érsekséget is elnyerte. A pannonhalmi apát azonban a váci és váradi püspökökkel együtt Endrét támogatta. A pártállásnak aztán az apátság látta kárát, amit az utód, Uros apát diplomatikusan keseregve hangoztatott is. Ez az időszak, tehát Imre király uralkodása, amikor feltételezhető, hogy a szombathelyi vár és a Szent Márton templom Ugrin győri püspök kezére jutott, az Ugrinnak jutott más királyi adományokhoz hasonlóan.

Befejezésül néhány szót még arról kell szólni, hogy úgy tűnik: meghatározható, hogy a kereszténység felvétele után melyik szent védelme alá helyezték a nyugati gyepűt. A szent kilétében nincs semmi meglepő: Szent Mihály arkangyalról, a mennyei seregek vezérééről van szó. Szent Mihály a patrocíniuma ugyanis az ispánsági székhely, Sopron plébániatemplomának, a vasvári ispáni székhely plébániatemplomának és egyúttal a káptalannak, de Szent Mihály patrocíniumú a karakói, ugyancsak várispánsági központ temploma is. Nemkülönben a babóti plébániatemplom, ahová filiaként Kapu is tartozott. Azt, hogy a további 22 Vas vármegyei Szent Mihály patrocíniumú templomos település mindegyikének volt-e szerepe a határvédelemben vagy sem, még további kutatásoknak kell eldöntenie.

Irodalom

- BARTALOS 1910
Bartalos Gy.: Magyarország önállóságának és függetlenségének kivívása 1074 és 1075-ben. Eger 1910.
- BELITZKY 1934
Belitzky J.: Nyugat-Magyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. A gróf Klcbersberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4 (1934) 56-73.
- BELITZKY 1937
Belitzky J.: A nyugat-dunántúli és a felvidéki besenyő telepek. Emlékkönyv Domanovszky Sándor születésének 60. évfordulójára. Bp. 1937, 59-95.
- BÓNA 1955
Bóna I.: Az Árpádok korai váraitól. Debrecen 1955.
- CSATKAI 1956
Csatkai E.: Sopron és környéke műemlékei. Bp. 1956.
- DÉNES 1995-1996
Dénes J.: Győrvár Árpád-kori vára. Körmendi Figyelő 1995. december 14, 6.; 1996. január 31, 8.
- DÉNES 1996
Dénes J.: Árpád-kori nemesi várak Rum és Kám határában. Fo-Rum 1996, 03. 09. 5.
- ÉRSZEGI 1977
Érszegi G.: Die Entstehung der Wart. In: Die Obere Wart. (Szerk.: Triber, L.) Oberwart 1977, 117-125.
- GLASER 1929-1930
Glaser L.: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 63 (1929-1930) 138-167, 257-285.
- GLASER 1932
Glaser L.: Középkori hadiutak a Dunántúlon. HK 33 (1932) 158-
- GÖCKEJAN 1972
Göckcejan, H.: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden 1972.
- GÖMÖRI 1976
Gömöri J.: Die Erforschung der Burg der Gespanschaft von Sopron und ihrer Umgebung in Jahren 1971-74. ActaArchHung 28 (1976) 411—424.
- GÖMÖRI 1991
Gömöri J.: A középkori Sopron régészeti kutatásairól. Dunántúli Dolgozatok (C). Történettudományi Sorozat 3. Pécs 1991, 125-144.
- GYÖRFFY 1959
Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959.
- GYÖRFFY 1977
Györffy Gy.: István király és műve. Bp. 1977.
- GYÖRFFY 1984
Györffy Gy.: Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. MoT I:1. Bp. 1984, 575-1388.
- HOLUB 1938
Holub J.: A királyi vármegyék eredete. SzIE II. Bp. 1938, 71-108.

- HORVÁTH 1993**
Horváth T. A.: Szombathely a XV-XVIII. században. Acta Savariensia 8. Szombathely 1993.
- HUSZTI 1941**
Husztí D.: Olasz-magyar kereskedelmi kapcsolatok a középkorban. Bp. 1941.
- KARÁCSONYI 1901**
Karácsonyi J.: Halovány vonások hazánk szent István korabeli határaitól. Századok 35 (1901) 1039-1058.
- KAUS 1987**
Kaus, K.: Darufalva (Drassburg), Locsmánd (Lutzmannsburg), Pinkaóvár (Burg). (Burgenlandi vörös sáncok régészeti vizsgálatának eredményei 1891-1986-ig.) Soproni Szemle 41 (1987) 330-339.
- KISS 1990**
Kiss G.: A böögöti éremlelet. Savaria Múzeum Kiállítási Lapok 7 (1990)
- KISS 1994**
Kiss G.: A szombathelyi belsővár építéstörténete. Panniculus C/33 (1994)
- KISS 1995**
Kiss G.: Adatok a Nyugat-Dunántúl korai várépítészetéhez. Altum Castrum 4. Visegrád 1995, 156-169.
- KISS 1995**
Kiss G.: A 13. századi zalki vár fatornya. „Népi építészet a Dunántúlon, 1995.” c. konferenciakötet s. a.
- KISS-TÓTH 1987**
Kiss G. - Tóth E.: A vasvári „Római sánc” és a „Katonák útja” időrendje és értelmezése. (Adatok a korai magyar gyepűrendszer topográfiájához I.) ComArchHung 1987, 101-137.
- KISS-TÓTH 1990**
Kiss G. - Tóth E.: Zalak Árpád-kori vára. Vasi Honismereti Közlemények 1990/1-2, 79-89.
- KISS-TÓTH 1991**
Kiss G. - Tóth E.: A szombathelyi Szent Márton-templom régészeti kutatásának eredményei (1984-1991). VSz 45 (1991) 385-394.
- KISS-TÓTH 1993**
Kiss G. - Tóth E.: A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatásai 1984-1992. (Előzetes jelentés a feltárt 9-13. századi emlékekről.) ComArchHung 1993, 175-199.
- KNIEZSA 1937**
Kniezsa I.: A nyugat-magyarországi besenyők kérdéséhez. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születésének 60. évfordulójára. Bp. 1937, 323-357.
- KRING 1934**
Kring M.: A magyar államhatárok kialakulásáról. A gróf Klébersberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4 (1934) 3-26.
- KRING 1938**
Kring M.: Magyarország határai Szent István korában. Szíle II. Bp. 1938, 473-486.
- KRISTÓ 1980**
Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980.
- KRISTÓ 1988**
Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988.
- KRISTÓ 1994**
Kristó Gy.: Gyepű. In: Korai magyar történeti lexikon ((9-14. század). (Főszerk: Kristó Gy., Szerk.: Engel P. és Makk F.) Bp. 1994, 242.

KRISTÓ-MAKK-SZEKFÜ 1973

Kristó Gy.-Makk F.-Szekfü L.: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. HK 20 (1973) 639-660.

NOVÁKI 1964

Nováki Gy.: Zur Frage der sogenannten „Brandwälle“ in Ungarn. ActaArchHung 16 (1964) 99-149.

PATAY-SOPRONI-NOVÁKI-FARAGÓ 1971

Patay P.-Soproni S.-Nováki Gy.-Faragó S.: Terepbejárás. Kapuvár-Babót-Kisfalud-Mihályi. 1971. IV. 6. Győr, Xantus János Múzeum Régészeti Adattár. 34-72.

RAUCHENSTEINER 1972

Rauchensteiner, M.: Vom Limes zum „Ostwall“. Militärhistorische Schriftenreihe 21. Wien 1972.

SÁNDORFI 1986

Sándorfi Gy.: Három magyar motte. Műemlékvédelem 1986-1, 1-7.

SZAMOTA-ZOLNAI 1902-1906

Szamota I.-Zolnai Gy.: Magyar oklevél-szótár. Bp. 1902-1906.

TAGÁNYI 1913

Tagányi K.: Gyepű és gyeplő. MNy 9 (1913) 254-266.

TEKE 1979

Teke Zs.: Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII-XV. században. ÉTK 86 (1979) 88.

TOMKA 1976

Tomka P.: Erforschung der Gespanschaftsburgen im Komitat Győr-Sopron. ActaArchHung 28 (1976) 391-410.

TOMKA 1977

Tomka P.: A soproni vörös sánc kutatása. Magyar Műemlékvédelem Évk. 1973-1974. Bp. 1977, 65-85.

TOMKA 1987

Tomka P.: Régészeti adatok a győri, mosoni és soproni koraközépkori sáncváarak történetéhez. Soproni Szemle 45 (1987) 147-155.

TÓTH 1978

Tóth E.: Sabaria-Szombathely karoling vára. Vasi Szemle 32 (1978) 396-413.

TÓTH 1978

Tóth E.: Die karolingische Burg von Sabaria-Szombathely. FolArc 29 (1978) 151—182.

TÓTH- ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994

Tóth E.-Zágorhidi Czigány B.: Források Szabari-Szombathely történetéhez a kezdetektől 1600-ig. Acta Savariensa 9. Szombathely 1994.

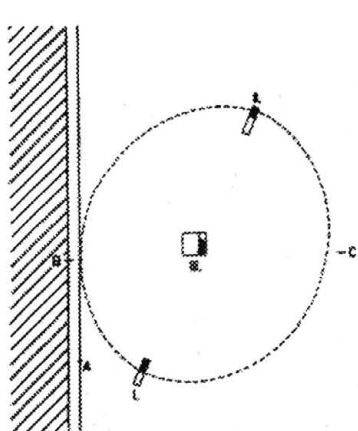
Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg.

I. Bearbeitet von Hans Wagner. Graz-Köln 1955.

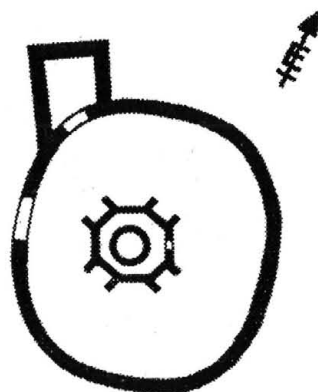
II. Bearbeitet von Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz-Köln 1965.

III. Bearbeitet von Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien-Köln-Graz 1979.

IV. Bearbeitet von Irmtraut Lindeck-Pozza. Wien-Köln-Graz 1985.

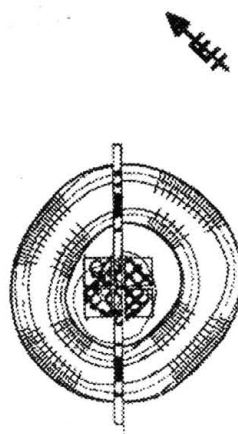
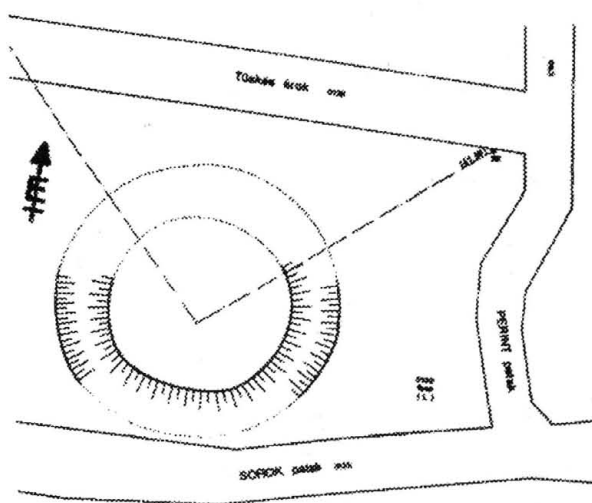

Babót-Feketevár

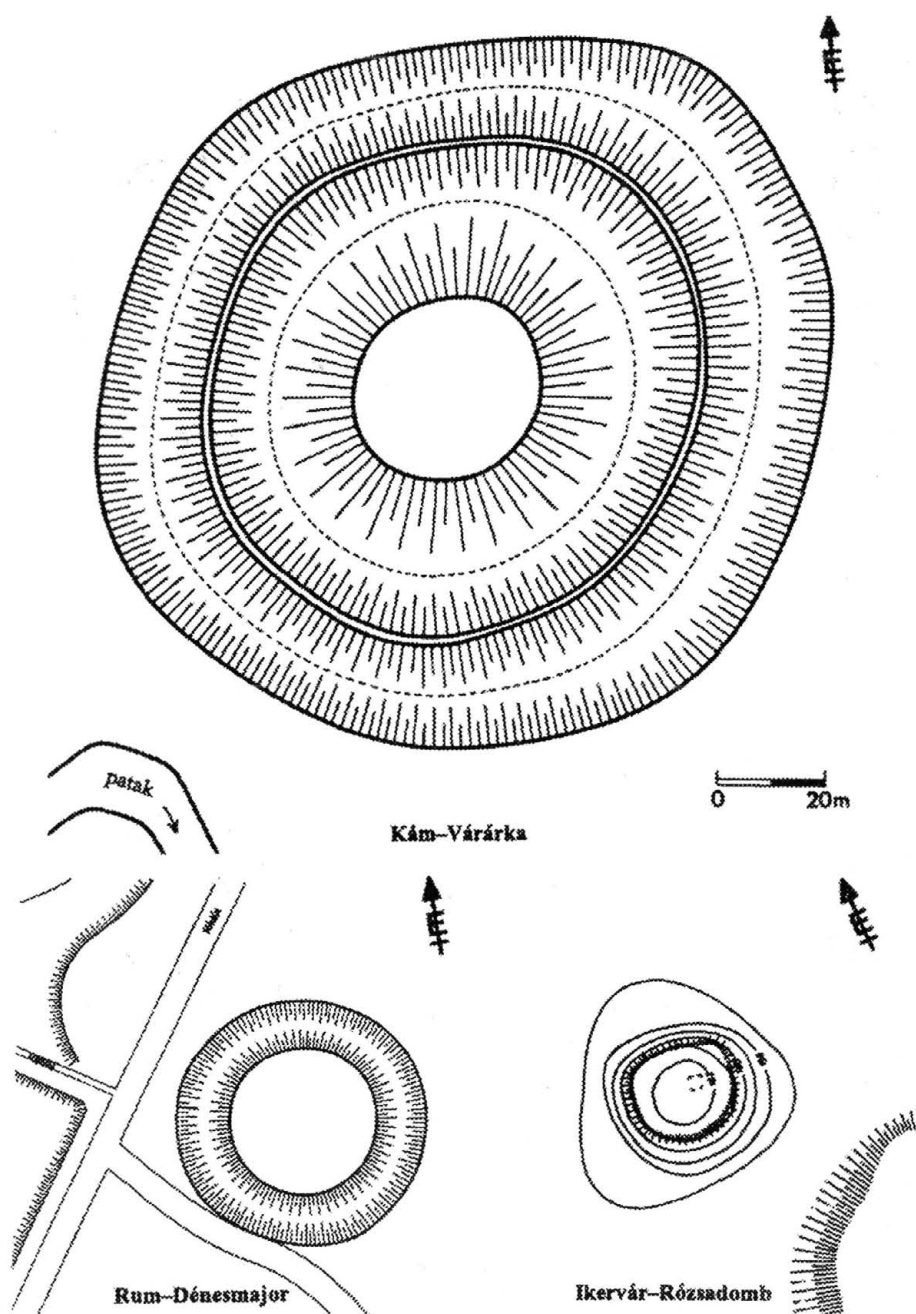
Szombathely-Belsővár

0 20m

1. kép

A Nyugat-Dunántúl kisméretű síkvidékei kerek várai:
Babót Feketevár, Szombathely-Belsővár, Sorokpolány-„Háromszög”, Sorkifalud-Zalak
(Felmérés: Dordák Ferenc)

2. kép

A Nyugat-Dunántúl kisméretű síkvidéki kerek várai:
Kám-Várarka, Rum-Dénesmajor, Ikervár-Rózsadomb (Felmérés: Derdák Ferenc)

3. kép

A Nyugat-Dunántúl távolsági úthálózata és a gyeű védelmi vonalai a 10-13. században
(Rajz: Derdák Ferenc)

Magyar jellegű régészeti leletek Cseh- és Morvaországban

Nevizánszky Gábor
(SZTA Régészeti Intézete, Nyitra)

A 10. századi Cseh- és Morvaország régészeti emlékanyagáról több kitűnő, részletes áttekintéssel rendelkezünk.¹ A következő jegyzékben néhány olyan régészeti leletet mutatunk be, amely közvetlenül az említett terület 10. századi történetéhez kapcsolódik, de igen közeli rokonságot, sőt egyezést mutat a honfoglaló magyarság Kárpát-medencei emlékanyagával. Adataimat kizárólag a szakirodalomból merítettem. A mai Cseh Köztársaság régészeti kutatótsága igen jónak mondható, tehát az összegyűjtött adatok a valóságot tükrözik. Az említett területről több magyar jellegű leletet tártak fel, amelyek zömmel különböző, gyakran nagyméretű feltárások alkalmával kerültek elő. Előre is szeretném kihangsúlyozni, hogy az itt talált régészeti forrásanyag jellege semmi esetre sem utal tartósabb magyar megtelepedésre, inkább a katonai jelenlétet jelzi. Nagyon valószínű, hogy az összegyűjtött leletanyag nagy része összefüggésbe hozható a 955-ig tartó, nyugatra irányuló kalandozó hadjáratokkal. Egyes források szerint 902-ben a magyarok elfoglalták Morvaországot és ettől kezdve a morvák magyar fennhatóság alá kerültek. Igen valószínű, hogy már 906-ban elérték első ízben Szászországot és az ide irányuló kalandozó hadjáratokhoz elkerülhetetlen volt az átvonuláshoz az említett térség úthálózatának használata (1-2. térkép).

A kalandozó hadjáratokkal közvetlenül kapcsolatba hozható dél-franciaországi Aspres-lés Corpsa-i sírleleten kívül² nemrég egy másik igen fontos leletegyüttest, valószínűleg sírból-sírokból származó vereteket közölt az N. Profantová-M. Lutovirský szerzőpáros az Elba partján fekvő észak-csehországi Litoměřicéről vagy környékéről.³ Az eredetileg 40 ezüstözött vagy ólomréteggel bevont bronzveretet 1950-ben vásárolta meg a prágai Nemzeti Múzeum (ltsz.: H 96751-96788) M. Reymantól, aki az említett tárgyakat 1938-ban egy prágai régiségkereskedőtől szerezte meg. A vásárló beszámolója szerint az említett régiségkereskedő a leleteket egy litoměřicei földművestől kapta, aki azokat állítólag az említett város határában saját földjén szántotta volna ki. Több adatot sem M. Reymannak, sem a prágai Nemzeti Múzeum munkatársainak sajnos nem sikerült kinyomozni. A litoměřicei leletegyüttes különböző típusú övvereteket, szíjvégeket, négyszirmú nyereg lyukvédő veretet, készenléti íjtegez függesztővereteit, trapéz és téglalap alakú szíjlemez- és övcsatokat, nyitott karikákat és gyöngyöket tartalmazott (1. t. 1-16.). A tárgyal

¹ DOSTÁL 1966.; MĚŘINSKÝ 1986.; SLÁMA 1977.; 1963., 1982.

² SCHULCZE 1984

³ PROFANTOVÁ-LUTOVIRSKÝ 1992.

leletek azonban nem tartalmaztak fegyvereket, lószerszámokat, stb. Azt sem lehet kizárni, hogy az állítólag Litoměřicén talált tárgyak a valóságban valahol Dél-Szlovákiában vagy Kárpátalján láttak napvilágot. Ezek a területeken ugyanis a harmincas években nagyarányú védőerődítményeket (betonbunkereket) építettek, és a földmunkák során több 10. századi magyar temetőt bolygattak meg, melyeknek a leletanyaga ismeretlen helyre került, pl. Pastovce (Ipolypásztó), Salka (Ipolyszalka). Az sem kizárt, hogy a leletek Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahelyről) származnak, ahol tudomásunk szerint rablóásatást is folytattak. A továbbiakban olyan csehországi és morvaországi lelőhelyek jegyzékét adjuk, ahol régészeti feltárások alkalmával a kutatott település területén, illetve a feltárt sírokban magyar jellegű vagy kimondottan a honfoglaló magyarsághoz kapcsolható tárgyak kerültek elő.

1. *BÁŠŤ, okr. Praha-východ*

Koraközépkori temető feltárása során 1976-ban 51 sírt kutattak át, amelyek 8-9 sírcsoportban helyezkedtek el. A legkorábbi temetkezést a 10. század első felére keltezik. A 31/76. sz. sírban a halott lábánál egy edény feküdt, a töltésközpontban egy vaskés és 8 nyílcsúcs került elő (2. t. 25-29.). A nyílcsúcsok közül három deltoid, egy rombusz alakú, s a maradék szakás-központú. A temető ez ideig közöletlen.⁴

2. *BŘECLAV, část' Stará Břeclav, okr. Břeclav*

A Čtvrte nevű dűlőben 1930-ban, az 1. sz. sírban a halott mellett lócsontvázat találtak. A sírban két levél alakú nyílcsúcs (2. t. 6-7.), patkó?, sarkantyúpár, csiholó, kova, kés, edény és két hosszabb (70,7 cm), hasáb metszetű vasrudacska került elő. A rudacska egyik vége hegyesedő, a másik masszív, kétágú.⁵ A sírban feltárt sarkantyúpárt B. Dostál a 10. századra keltezi.⁶

3. *BŘECLAV-Pohansko, okr. Břeclav*

A templom körüli temető 20. sz. és a templom előcsarnokába eltemetett 275. sz. sírban többek között magyar jellegű nyílcsúcsok kerültek elő. A temető feltárása teljesnek mondható, 1959-1965 között 407 sír került elő. A 20. sz. sírban, mely a temető déli, délnyugati szélén található, egy-egy levél ill. rombusz alakú, a 275. sírban egy rombusz alakú nyílcsúcsot találtak. Az utóbbiban a sírleírás alapján fel-

⁴ SKRUŽNÝ 1980, 212-213., 2. ábr.: 1, 2.

⁵ DOSTÁL 1966, 120.; MĚŘINSKÝ 1986, 29.

⁶ DOSTÁL 1966, 76.

tételezhető, hogy sírbalövés szokásáról lehet szó.⁷ Az említett két sír a temetőn belül a legkésőbbinek tűnik és Z. Meřinský ezeket a 10. század első felére keltezi (3. t. 15-17.).⁸ A település különböző pontjain több, részben közöletlen, a magyarság hagyatékába sorolható nyílcsúcs (2. t. 22-23.), illetve lószerszám (1. t. 24.) került elő.⁹

4. DOLNÍ VĚSTONICE, okr. Mikulov

A Na pískách nevű dűlőben 1956-ban R. Tichý egy temető 148 sírját kutatta át és ezek közül 52 melléklet nélküli volt. Négy sírban nyílcsúcs is volt, melyek közül R. Tichý az előzetes jelentést helyettesítő közleményében többek között ábrázolt egy levél alakú nyílcsúcsot is (2. t. 8.).¹⁰

5. KOVÁRY, okr. Kladno

A Budeč nevű, a korabeli cseh törzs területén fekvő földvár akropoliszán került elő valószínűleg egy kengyelszű felerősítő csontlemez (1. t. 17.). (Méretei: hsz. 8,3 cm, vastagsága 0,35 cm, a közepén lévő lyuk hossza 2,4 cm.) Az ásatást vezető Z. Váňa a tárgy eredetét nomád környezetben kereste, és feltevése szerint a kard keresztvasát helyettesítette volna.¹¹ A részben feltárt földvár területéről Z. Váňa posztumusz munkájában három levél alakú nyílcsúcsot közöl¹² (3. t. 7-8.). Végezetül a lelőhely a központi cseh törzs és a Přemysl dinasztia történetében fontos szerepet játszott.

6. LAHOVICE, okr. Praha-západ

A történeti Csehország legnagyobb koraközépkori temetőjét 1954-1960 között kutatták át és mintegy 400 sírt tártvak fel. A sírleletek közlése még nem történt meg, csak az embertani anyag elemzése látott napvilágot.¹³ A sírok szabálytalan sorokban, ill. kisebb csoportokban kerültek elő. A csontvázaknál edények, fülbevalók, gyöngyök, csiholók, S-végű hajkarikák, favödröcskék bronzsokkal, érmek és még egy sor más tárgy került elő. A temetőben a 9. század fordulójától a 11. század elejéig temetkeztek. Számunkra igen fontos leletegyütttest a 41/57. sz. sír tartalmazott. Ebben a medence bal oldalán valószínűleg eredetileg tegezben tárolt

⁷ KALOUSEK 1971, 35., 159.

⁸ MEŘINSKÝ 1986, 35.

⁹ DOSTÁL-VIGNATIOVÁ-ŠIK 1978, 40. ábra, 10.; DOSTÁL-VIGNATIOVÁ 1987, 36-38., 16 ábra 3.

¹⁰ TICHÝ 1959, 50., 17. t.

¹¹ VÁŇA 1985, 3. ábra 12.

¹² VÁŇA 1995, 16. ábra 21., 38. ábra 16, 17.

¹³ CHOCHOL 1973.

5 magyar jellegű nyílcsúcs került elő, ebből kettő levél-, kettő rombusz- és egy deltoid alakú. A sírban lant alakú csiholó, D alakú övcsat és még egy vaskés volt.¹⁴

7. *LIBICE NAD CIDLINOU, okr. Nymburk*

A Zličanok törzsi területén fekvő földváron, a Szlavník fejedelmi család központi településén R. Turek 1948-1953 között és 1973-ban végzett nagyszabású feltárást és ezt követően 1985-től J. Justová. A suburbium területén a 35. sz. gödörben egy 17,6 cm hosszú íjmarkolat borító csontlemez (1. t. 22.) került elő.¹⁵ Egy másik – 191. sz. – gödör közepén (J. Justová ásatása) egy lókoponya került elő. A töltelékföldben egy sima felületű, az egyik végén stilizált állatfejben végződő ítegez csontborítást találtak. Felső és alsó részén egymással átellenben 2-2 lyuk található (1. t. 21.). A lelet feltárója az említett tárgyat íjat borító csontlemeznek tartja.¹⁶ Legközelebbi analógiáit a Tiszaeszlár-újtelepi temető 2. sz. sírjában és a karosi II. temető 16. sz. sírjában találjuk,¹⁷ ill. a bešeňovi (Zsitvabesenyő) Páskom dűlőben feltárt I. sz. ház töltelékföldjében.¹⁸

A tárgyalta földvár központi, erősített részén fekvő temető 68a sz. sírja töltelékföldjének felső rétegében egy sima S-alakú nyereg lyukvédőt találtak (1. t. 18.). Az ásató régész szerint az említett tárgy nem tartozott a kőpakolásos gyermeksír mellékletéhez. Az említett sír egyébként S-végű hajkarikát és egy vaskarikát tartalmazott. R. Turek a 11. század elejére keltezi.¹⁹ Egyébként a tárgy funkcióját helytelenül határozta meg – zabla részének tartja. Nincs kizárva az 5b. számú gödörben talált oldalpálcás zabla (1. t. 23.) magyar eredete sem.²⁰

8. *MIKULČICE-Valy, okr. Hodonín*

Közel fél évszázada folyó nagyszabású régészeti feltárások során egy sor, a magyarokkal kapcsolatba hozható szórvány és depotelet került elő. Ezeknek sajnos csak töredéke lett valamilyen módon közölve. Tudomásunk van pl. oldalpálcás zablákról, nyílcsúcsokról, szablya lehajló, korongos végű keresztvasáról, líra alakú csatról, stb. (1. t. 19-20., 2. t. 9-11., 16-19), melyeket részben Z. Měřinský publikált.²¹ Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek azok az észak-itáliai dénárvere-

¹⁴ JELÍNKOVÁ 1958, 316-323., 356.; KRUMPHANZLOVÁ 1974, 78.

¹⁵ JUSTOVÁ 1985, 3. ábra.; PROFANTOVÁ-LUTOVSKÝ 1992, 11.

¹⁶ JUSTOVÁ 1990, 669., VIII. t. 4.

¹⁷ A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG 1996, 99., 104.

¹⁸ HABOVŠTIAK 1961, 456., 6. ábra 2.

¹⁹ TUREK 1978, 18.

²⁰ JUSTOVÁ 1990, VIII. t. 7.

²¹ MĚŘINSKÝ 1986, 31.

tek I. Berengár (888-915-924) és Lambert (894-898) idejéből, melyeket a III. sz. templom (az ún. háromhajós bazilika) környékén leltek meg. Az érmek közül kettő át volt lyukasztva.²²

9. NENKOVICE, okr. Hodonín

Leletmentő ásatás során 1985-ben egy szegényes mellékletű, 23 sírból álló temetőrészt kutattak át. A sírokat a 9. század végére – 10. század első felére keltezik. Néhány esetben a gyermeket padmalyos sírgödörbe fektették. Az egyik sír levél alakú nyílcsúcsot (2. t. 15.) tartalmazott.²³

10. STARÁ KOUŘIM, okr. Kolín

A Zlíčan törzs legjelentősebb földvára feltárása során a település rétegeiben számos deltoid, levél és rombusz alakú nyílcsúcs került elő (3. t. 10-14.). A fejedelmi család temetkezési helyén a 79. sz. gyereksírban egy fokosbalta feküdt (1. t. 25). M. Šolle e tárgy eredetét magyar környezetben kereste.²⁴

11. STARÉ MĚSTO, okr. Uherské Hradiště

- A Na valách kutatott temető 190/50 és 119/50 sz. sírjában egy-egy levél alakú, a 349/49 sz.-ban egy deltoid alakú nyílcsúcs volt. A 176/50 sz. sír halottjának egyik jobb oldali bordacsontjába egy levél alakú nyílcsúcs fúródott (3. t. 1-4.).²⁵

Az U Víta nevű dűlfőben egy kora középkori település kutatása során egy vas-tárgyakat (szalukat) tartalmazó kincsletben egy-egy levél és deltoid alakú nyílcsúcs (3. t. 5-6.) is napvilágot látott.²⁶

12. STĚBORICE, okr. Opava

Egy szláv kurgántemető feltárása során a 9. és a 11. sz. halomsírokban L. Jisl többek között levél és rombusz alakú nyílcsúcsokat talált.²⁷

²² KUČEROVSKÁ 1973, 10-11., 13-14.

²³ KLÍMA 1987, 42., 10. ábra 11.

²⁴ ŠOLLE 1966, 262.

²⁵ HRUBÝ 1955, 442., 465., 482., 489.

²⁶ GALUŠKA 1992, 125., 127.

²⁷ DOSTÁL 1966, 172-173., XLVII. t. 3., 7., 11.

13. STRACHOTÍN, okr. Břeclav

A 9-10. század, ill. a 10. század elején elpusztult, a Petrova Loukán fekvő földvár területén, az égett rétegben és az omladéokban több levél-, deltoid- és rombusz alakú nyílcsúcs került elő (2. t. 12-14., 30-37.).²⁸

14. TĚŠOV, okr. Hradiště

1902-ben öt sírt ástak ki, melyekben mellékletként edény, kések, sarkantyú, favyödör abroncsai, balta, csíholó, fülbevalópár és egy-egy villás és levél alakú nyílcsúcs volt.²⁹

15. ZNOJMO-Hradiště, okr. Znojmo

A földvár területén több hitelesítő ásatás során J. Kovárník többek között deltoid és rombusz alakú nyílcsúcsokat talált (közöletlen). Az ásató szerint a település a 10. század elején is elpusztult. Egy, a 17. században élt helyi krónikás adata érdemel figyelmet (Tomáš Pešina z Čechorodu), aki szerint Znojmot a kalandozó magyarok 949-957 között felégették.³⁰

Az itt közölt jegyzéken kívül közöletlen rombusz alakú nyílcsúcsok még a következő csehországi lelőhelyeken fordultak elő: Benátky, okr. Svitavy (5 db), Čáslav (Hrádek), okr. Kutná Hora (2 db) és Nihošovice, okr. Strakonice.³¹ Ide sorolható még a morvaországi Troubskon, okr. Brno talált kovácsolt oldalpálcás zabla töredéke.³²

A tárgyalt területen a problematikus litoměřicei leletekkel együtt 21 olyan lelőhelyről van tudomásunk, ahol magyar jellegű régészeti emlék jött a napvilágra. A leletek zöme a két legfontosabb, a korai középkorban használt útvonal mentén található (1. térkép). Az egyik az ún. královská (királyi) út, a másik az őskor óta használt borostyánkő út, mely észak-déli irányban szeli át Morvaországot. Az utóbbi útvonalhoz kapcsolódnak a Morva folyó bal partján fekvő szlovákiai leletek is. Az egyik a skalicai (Szakolca) sírlelet (3. t. 18-20.), melyben a lócsontokon kívül körte alakú kengyelpárt (az egyik igen töredékes állapotban) és egy deltoid nyílcsúcsot találtak. Sem a zablatöredéket, sem a nyílcsúcsot a szakolcai múzeumban

²⁸ NOVOTNÝ 1968, 90-92., 83. t. 1-7.; MĚŘÍNSKÝ 1986, 33., 6. ábra.

²⁹ KUČERA 1902, 96-97.; DOSTÁL 1966, 184., LXVIII. t. 12-13.

³⁰ Az adatokért J. Kovárníknak tartozom köszönettel.

³¹ PROFANTOVÁ-LUTOVSKÝ 1992, 33.

³² MĚŘÍNSKÝ 1986, 32., 5. ábra 1.

elhelyezett leletek között sajnos már nem találtam meg.³³ A másik ide tartozó lelet egy szórvány nyílcsúcs Moravský Svätý Jánról (Morvaszentjános).³⁴

A cseh- és morvaországi leletek zömét különböző típusú nyílcsúcsok alkotják. A közölt adatok alapján a számukat minimálisan 73-ra becsüljük és 17 lelőhely között oszlik meg (2. térkép). A tipológiailag ismert 47 nyílcsúcs nagy része levél (21 db – 44,6%), deltoid (12 db – 25,5 %), rombusz (11 db – 23,4 %) és maradék (3 db – 6,4 %) villás alakú. E tárgyak egy része sírokban került elő, de minden esetben a helyi hagyományokat követő temetkezési szokással eltemetett egyénekről van szó. Ezt támasztja alá a mellékletek összetétele is, melyeknek eredete a helyi hagyományokban gyökerezik. Temetőikben csupán néhány sírban fordultak elő ilyen nyílcsúcsok, pl. Dolní Věstonicén, Tešovban, Nenkovicén, Báston és Stará Břeclavban egy, Břeclav-Pohanskón és Lahovicén két sírban. Ennél többet csak Stěbořicén (három), ill. Staré Městón (négy) regisztráltak. A tárgyalt tárgyak száma síronként 1 és 2 között mozog. Kivételt csupán a Bášti, ill. a Lohovicei 41/57 számú sírok képeznek, ahol a nyilakat egy csomóban, valószínűleg tegezben tárolták. Az előbbi lelőhelyen 5, az utóbbiban 8 nyílcsúcsot találtak. A magyar etnikumhoz igen óvatosan, talán csak a Břeclav-Pohanskói templom körüli temető 275. számú sírját köthetnénk a temetkezés legkésőbbi fázisából. Ezt a nézetünket elsősorban a sírbalövés szokása erősíti meg, amely az ásató régész sírleírásából világosan kitűnik.³⁵

³³ KRASKOVSKÁ 1954, 351-352.

³⁴ EISNER 1947, 50. tábla 8.

³⁵ KALOUSEK 1971, 159.

Irodalom

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG 1996

„Őseinket felhozácl...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. (Szerk.: Fodor I.) Bp. 1996.

DOSTÁL 1966

Dostál, B.: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha 1966.

DOSTÁL-VIGNATIOVÁ-ŠÍK 1978.

Dostál, B.-Vignatiová, J.-Šík, A.: Břeclav-Pohansko 1976. (okr. Břeclav). Přehled výzkumů. Brno 1978, 62-66.

DOSTÁL-VIGNATIOVÁ 1987

Dostál, B.-Vignatiová J.: Břeclav-Pohansko 1984. Přehled výzkumů 1987. Brno 1987, 36-37.

EISNER 1947

Eisner, J.: Slovensko v dobe kultúry hradištnej. In: Slovenské dejiny I. Bratislava 1947, 120-158.

GALUŠKA 1992

Galuška, L.: Dve velkomoravské kovárny s depoty ze Starého Města. Časopis moravského muzea 76. Brno 1992, 123-161.

HABOVŠTIAK 1961

Habovštiak, A.: Príspevok k poznaniu našej nížinnej dediny v XI.-XIII. storočí. SLA 9 (1961) 451-482.

HRUBÝ 1955

Hrubý, V.: Staré Město velkomoravské pohřebiště Na valách. Praha 1955.

CHOGHOL 1973

Choghol, J.: Antropologie staroslovanské skupiny z Lahovic u Prahy. PamArch 64 (1973) 393-462.

JELÍNKOVÁ 1958

Jelínková, Z.: Výzkum slovanského pohřebiště v Lahovicích r. 1957. AR 10 (1958) 316-323, 356.

JUSTOVÁ 1985

Justová, J.: Libice n.Cidlinou. r-n. Nymburk. Selišče 6. veka, gorodišče 8-12 vv. In: Archeologičeskije izučeniija pamjatnikov 6-15 vekov v Čechii 1975-1985 gg. Praga 1985, 140-155.

JUSTOVÁ 1990

Justová, J.: Archeologický výzkum na předhradí slovanského hradiště v Libici n.Cidlinou a v jeho zázemí v letech 1985-1989. AR 42 (1990), 661-673.

KALOUSEK 1971

Kalousek, F.: Břeclav-Pohansko I. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Brno 1971.

KLÍMA 1987

Klíma, B.: Zachraňovací výzkum na slovanském pohřebišti u Nenkovic (okr. Hodonín). Přehled výzkumů 1985. Brno 1987.

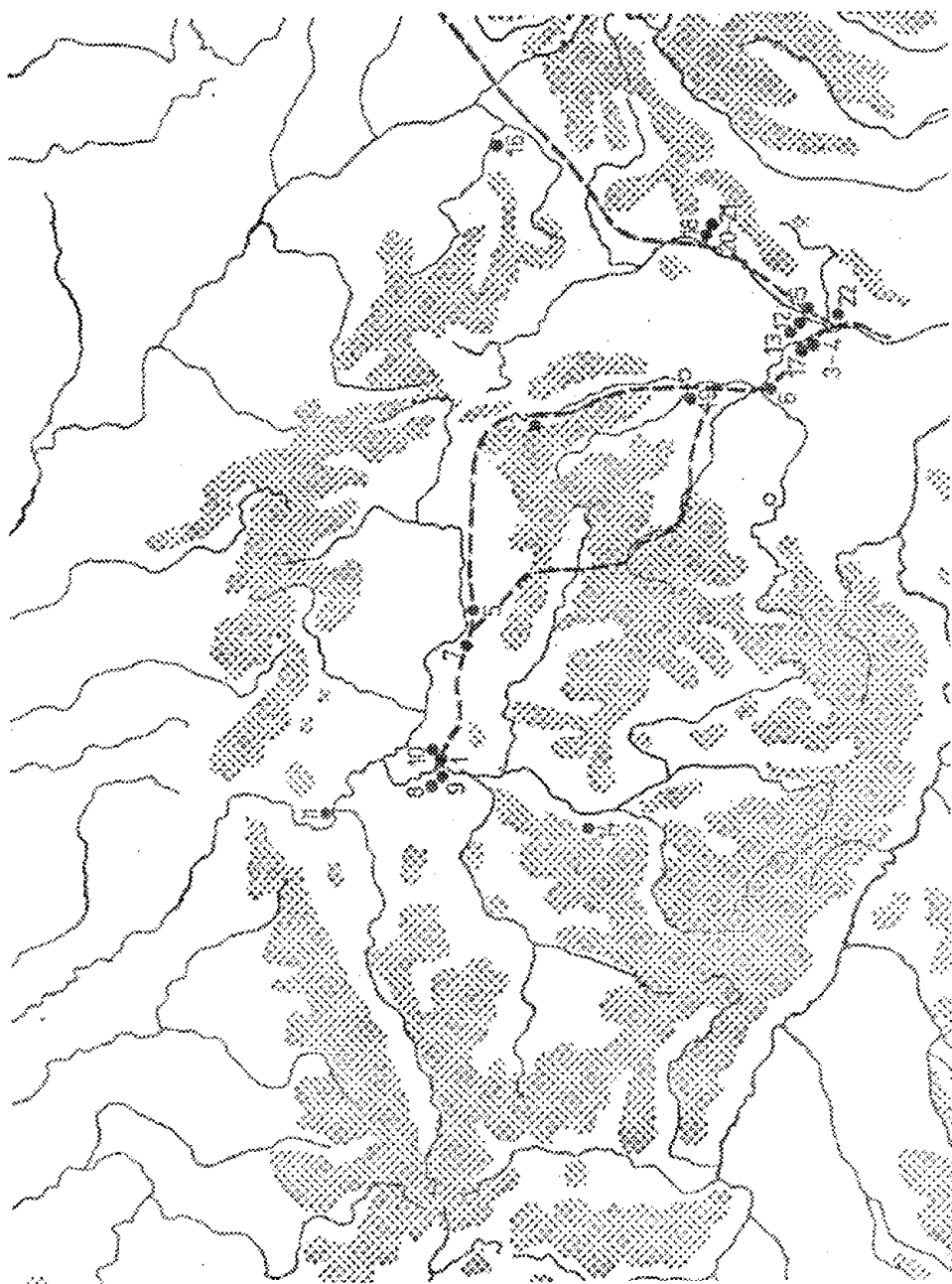
KRASKOVSKÁ 1954

Kraskovská, L.: Nález staromaďarského hrobu v Skalici. AR 6 (1954) 351-352.

KRUMPHANZLOVÁ 1974

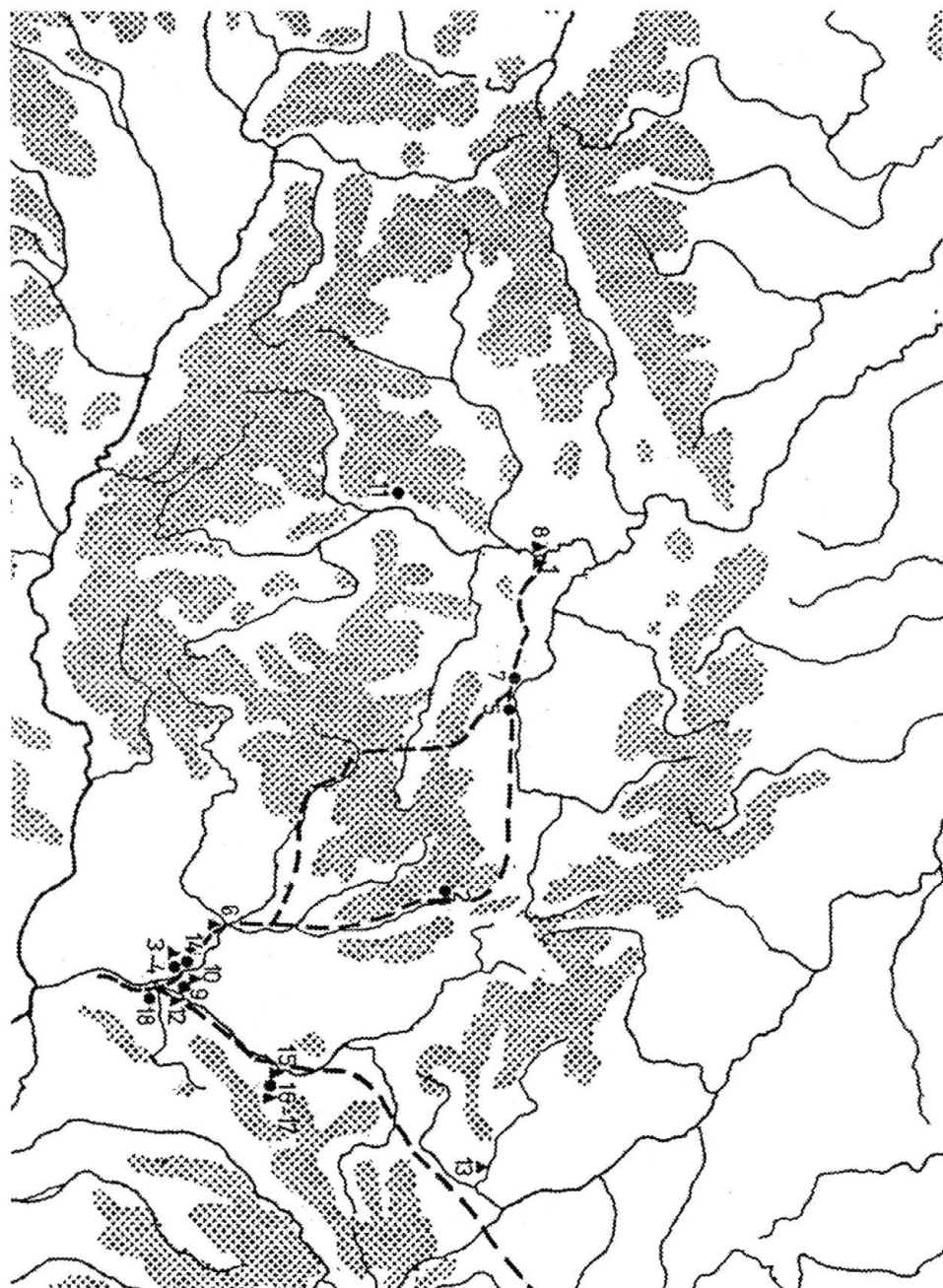
Krumphanzlová, Z.: Chronologie pohřebního inventáře vesnických hřbitovů 9.-11. veku v Čechách. PamArch 65 (1974) 34-109.

- KUČERA 1902
Kučera, J.: Zprávy o předhistorických nálezích z okolí Uh. Brodu. Čas.vlasten.spolku muzejního v Olomouci. 1902, 83-98.
- KUČEROVSKÁ 1973
Kučerovská, T.: Nálezy severoitalských mincí na velkomoravském hradišti Valy u Mikulčic. Moravské numismatické zprávy 13 (1973) 10-15.
- MĚŘÍNSKÝ 1986
Meřínský, Z.: Morava v 10. století ve světle archeologických nálezů. PamArch 77 (1986) 18-80.
- NOVOTNÝ 1968
Novotný, B.: Záchranný výzkum na hradišti Louka Sv. Petra u Strachotína (okr. Břeclav). Přehled výzkumů 1967. Brno 1968, 90-92.
- PROFANTOVÁ-LUTOVSKÝ 1992
Profantová, N.-Lutovský, M.: Staromadžarské nálezy z Čech. In: Sborník společnosti přátel starožitností 3. Praha 1992, 3-16.
- SCHULZE 1984
Schulze, M.: Das ungarische Kriegergrab von Aspres-lés Corps. JbRGZM 31 (1984) 473-514.
- SKRUŽNÝ 1980
Skrůžný, L.: K některým zvláštnostem pohřebního ritu na slovanském pohřebišti v obci Bášt (o. Praha-východ). In: Slované 6.-10. století. Brno 1980, 213-220.
- SLÁMA 1977
Sláma, J.: Mittelböhmen im frühen Mittelalter. Praha 1977.
- ŠOLLE 1966
Šolle, M.: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury. Praha 1966.
- TICHÝ 1959
Tichý, R.: Výzkum na slovanském pohřebišti v Dolních Věstonicích. Přehled výzkumů 1956. Brno 1959, 50-52.
- TUREK 1963
Turek, R.: Čechy na úsvitě dějin. Praha 1963.
- TUREK 1978
Turek, R.: Libice. Hroby na libickém vnitřním hradišku. SbNM v Praze 32 (1978) 1-150.
- TUREK 1982
Turek, R.: Čechy v raném středověku. Praha 1982.
- VÁŇA 1985
Váňa, Z.: Budeč, r-n Kladno, gorodišče 8-12 vv. In: Archeologičeskije izučeniija pamjatnikov 6-15 vekov v Čechii 1975-1985 g.g. Praga 1985, 84-91.
- VÁŇA 1995
Váňa, Z.: Přemyslovská Budeč. Archeologický výzkum hradiště v letech 1972-1986. Praha 1995.

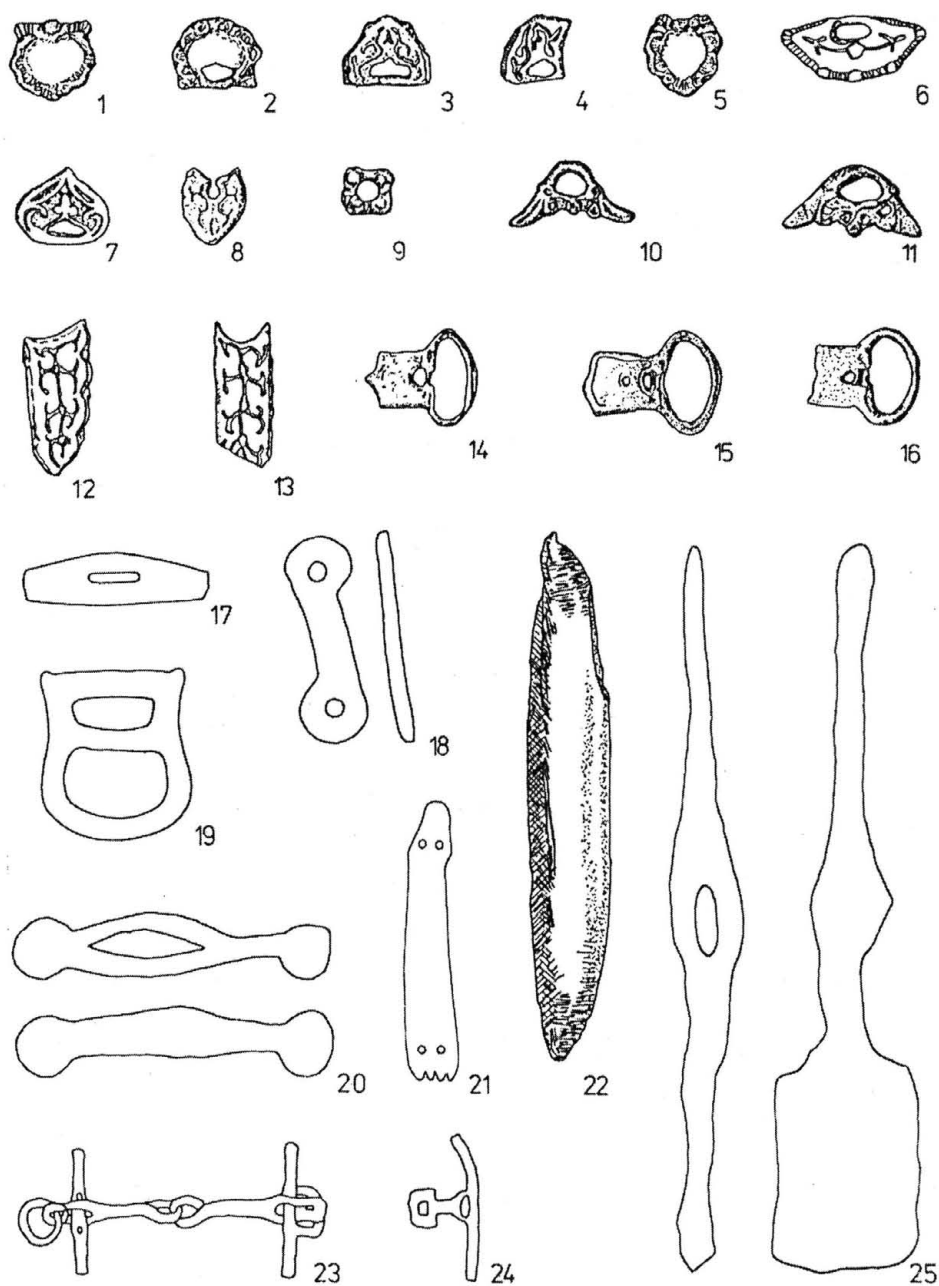
1. térkép Magyar jellegű régészeti leletek Cseh- és Morvaországban

1. Bášt 2. Benátky 3. Břeclav-Pohansko 4. Břeclav-Stará Břeclav 5. Čáslav 6. Dolní Věstonice 7. Kouřim-Stará Kouřim 8. Kováry-Budeč 9. Lahovice 10. Libice nad Cidlinou 11. Litoměřice 12. Mikulčice 13. Nenkovice 14. Nihošovice-Němětice 15. Skalica (Szakolca) 16. Stěbořice 17. Strachotín 18. Těšov 19. Troubsko 20. Staré Město (U Víta) 21. Uhorské Hradiště-Staré Město (Na valách) 22. Moravský Svätý Ján (Morvaszentjános)

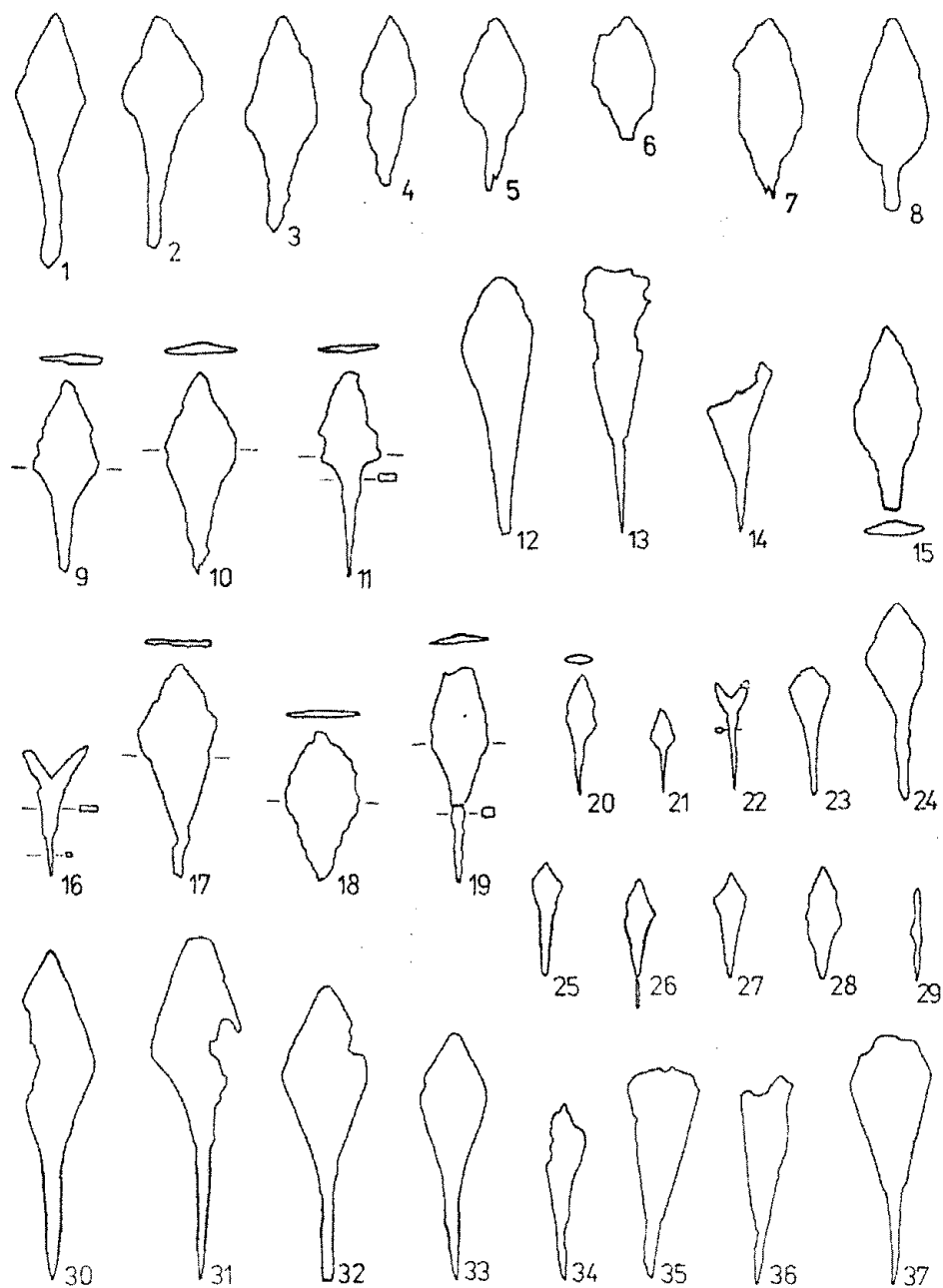
2. térkép Magyar jellegű nyílcsúcsok elterjedése

1. Bášt 2. Benátky 3. Břeclav-Pohansko 4. Břeclav-Stará Břeclav 5. Čáslav 6. Dolní Věstonice 7. Kouřim-Stará Kouřim 8. Lahovice 9. Mikulčice 10. Nenkovice 11. Nihošovice-Němčice 12. Skalica (Szokolca) 13. Stěbořice 14. Strachotín 15. Těšov 16-17. Uherské Hradiště-Staré Město 18. Moravský Svätý Ján (Morvaszentjános)

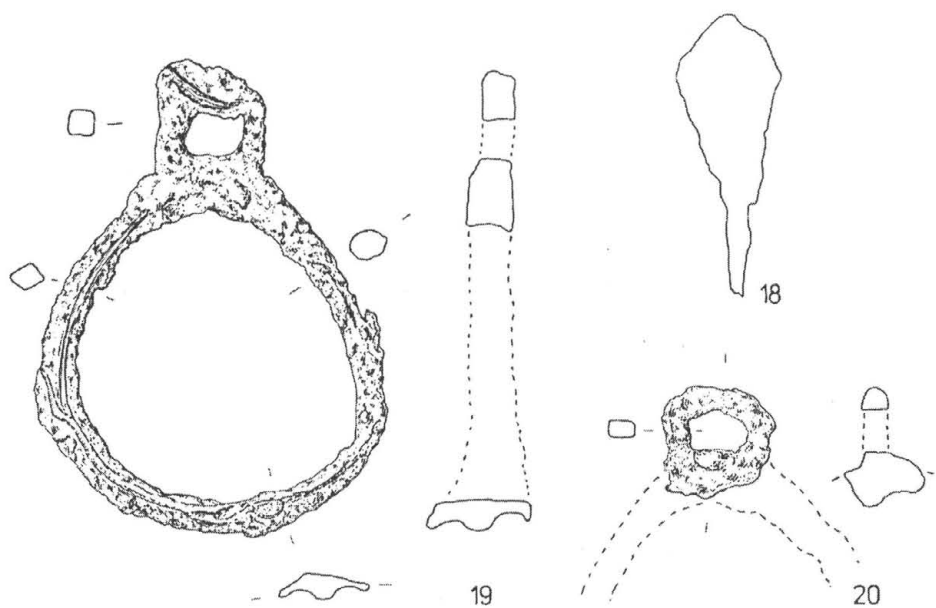
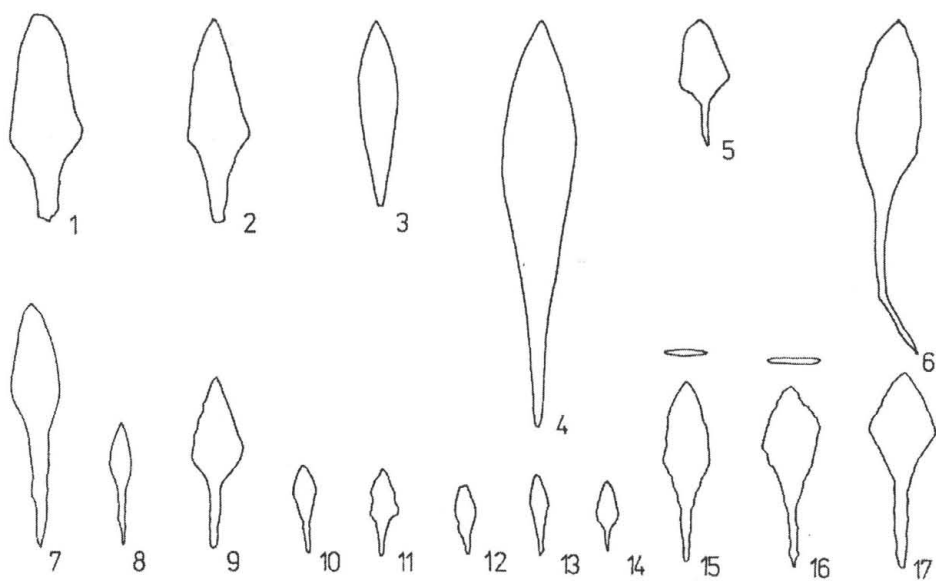
1. tábla

1-16. Litoměřice vagy környéke 17. Budeč 18, 21-23. Libice nad Cidlinou 19-20 Mikulčice
24. Břeclav/Pohansko 25 Stará Kojim

2. tábla

1-5 Lahovice 41/57 sz. sír 6-7 Břeclav (Stará Břeclav) 1. sz. sír 8. Dolní Věstonice 9-11, 16-19.
Mikulčice 12-14, 30-37. Strachotín 15. Nenkovice 20-21, 24. Stará Kouřim 22-23 Břeclav-Pohansko
25-29. Bášt 31/76 sz. sír

3. tábla

1-6 Staré Město 7-8. Budeč 9. Moravský Svätý Ján (Morvaszentjános) 10-14. Stará Kouřim 15-17.
Břeclav-Pohansko 20 és 275 sz. sőrök 18-20 Skalica (Szakolca)

A sas szerepe a honfoglaló magyarság hitvilágában

Fodor István

(Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Tekintélyes szakirodalom foglalkozik a *turul* nevű ragadozómadár szerepével őseink hitvilágában. Az alapvető forrás e tekintetben Anonymus, aki nevezetes Gestájának Álmos születéséről szóló harmadik fejezetében az alábbiakat beszéli el (Pais Dezső fordításában): „Az Úr megtestesülésének nyolcszáztizenkilencedik esztendejében Ügyek, amint fentebb mondottuk, nagyon sok idő múltán Magóg király nemzetségéből való igen nemes vezére volt Szcitiának, aki feleségül vette Dentü-Mogyerben Ónedbelia vezérnek Emes nevű leányát. Ettől fia született, aki az Álmos nevet kapta. Azonban isteni, csodás eset következtében nevezték el Álmosnak, mert teherben lévő anyjának álmában isteni látomás jelent meg turulmadár képében, és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt. Egyszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad, és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el. Mivel tehát az alvás közben feltűnő képet magyar nyelven álomnak mondják, és az ő születését álom jelezte előre, ezért hívták őt szintén Álmosnak.”¹

A jeles fordítás azonban némileg félrevezető, mivel Anonymus az Emese álmában megjelent csodás madarat nem nevezi meg magyar nyelven, hanem a latin *astur* szót alkalmazza rá („...in forma asturis”).² Kézai 1282 körül írott krónikájában ugyan nem szerepelteti az Álmos születésével kapcsolatos legendát, de művének 10. fejezetében megjegyzi, hogy a hun-magyaroknak Gyejcsa (Géza) vezér idejéig az a fején koronát viselő madár volt a címerképük, amelyet magyarul *turul*-nak neveznek („...similitudinem auis habebat, que hungarice *turul* dicitur in capite cum corona.”).³ Ez kétségtelenné teszi, hogy a 13. században a magyar nyelvben élt egy *turul* madárnév, s joggal feltételezhető, hogy az Emese fogantatásáról, Álmos születéséről szóló magyar mondában is ez a madárnév szerepelt. Művének 27. fejezetében Kézai Álmost és Árpádot a Turul-nemzetségből valónak mondja: „Ezen kapitányok közül a leggazdagabb és leghatalmasabb a Turul-nemzetségbeli Ügek fia Előd fia Álmos fia Árpád volt.”⁴ A 76. fejezetben pedig Géza fejedelmet is a Turul-nemzetség leszármazottjának jelöli meg („Dux autem Geycha

¹ ANONYMUS 1975, 91.

² P. MAGISTER 1932, 7.

³ PAIS 1975, 304.

⁴ MEH 1975², 189. Vö. HKÍF 1995, 333.

de genere Turul.)⁵ Az Anonymusnál szereplő *astur* szót tehát minden bizonnyal teljes joggal fordíthatjuk *turul*-nak.

Más kérdés, hogy pontosan milyen madarat jelölt ez az ősi magyar szó, amely régi török jövevényszó nyelvünkben. Etimológiai szótárunk szerint „Ótörök eredetű... A magyarba került török *toγrul*, esetleg *tuγrul* lehetett. Ebből a magyarban *tóruul*~*túruul* lett... A szót a 19. században felújították, de mivel etimológiáját nem ismerték, a régi adatokat *túruul* helyett *turul*-nak olvasták.” A szócikk írója megjegyzi még, hogy a török szó a különböző török nyelvjárásokban sólymot, vadászsólymot, ragadozó madarat jelölt.⁶ Nem egészen világos azonban, hogy pontosan mi lehetett a szó jelentése a magyarban. E kérdés megválaszolása azért nem lényegtelen, mivel e madár alakja az Árpád-ház totemisztikus jellegű eredetmondájában tűnik fel. Aligha kétséges ugyanis, hogy a magyar fejedelmi nemzetség eredetmondája ugyanúgy az állatöstől való származás ősi totemisztikus hagyományát őrizte,⁷ mint a magyarság eredetmondájának (az ún. csodaszarvas-mondának) korai változata.⁸ Pais Dezső a krónikában szereplő latin *astur* szó jelentését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy „... az előadottak talán eléggé valószínűsítik, hogy az Árpád-nemzetség totemmadara s ebből következőleg Gyejcsa fejedelem idejéig, azaz a kereszténység felvételéig a nemzetségnek meg vele együtt a magyarságnak jelvénye, címerállata: a *turul* valami héjafajta, közelebbről a galambáshéja volt.”⁹

A kérdéssel azonban nem csupán nyelvtörténészek, hanem a madártan szakemberei is foglalkoztak, legbehatóbban a kiváló ornitológus, Vönöczky Schenk Jakab, aki nagy terjedelmű tanulmányt szentelt e kérdés tisztázásának.¹⁰ Dolgozatában a korábbi, hasonló irányú vizsgálódások eredményeit összegezván, megállapítja: „A *Turul* névre vonatkozó tanulmányomat megelőző magyar kutatási eredmények összefoglalásaként meg kell állapítani, hogy azok nem végződtek megnyugtató eredménnyel, nem tudták tisztázni azt a kérdést, hogy tulajdonképpen milyen madár is volt az, amelynek Kézai szerint *Turul* volt a magyar neve.”¹¹ A továbbiakban azonban elsősorban nem ornitológiai, hanem történeti okfejtésbe bocsátkozik, csatlakozván Hóman Bálintnak ebben az időben igen népszerű elgon-

⁵ PAIS 1975, 304.

⁶ MNyTESz 1976, 1006. Vö. GOMBOCZ 1912, 133.

⁷ A kérdés gazdag szakirodalmából itt csak néhány fontos munkára utalok: PAIS 1975, 305.; GYÖRFFY 1993a, 38-47, 208.; LÁSZLÓ 1944, 242-246.; SZÜCS 1992, 130-132.

⁸ Vö. FODOR 1995, 23-24. (Megjelent még: FODOR 1996a, 23-34.)

⁹ PAIS 1975, 307.

¹⁰ SCHENK 1935-38, 207-346. A dolgozat később az Egyesült Államokban önálló füzet formájában is megjelent. VÖNÖCZKI S 1970.

¹¹ SCHENK 1935-38, 298.

dolásához.¹² „Magyar lélekkel csak áhítatos csodálkozással gondolhatunk *Kézaira*, akinél szinte ezredéves múltból ismétlődnek minden idegen forrás közvetítése nélkül a *Turul* név és azzal kapcsolatos vonatkozások. Hamarosan el se lehet képzelni, hogy mennyivel szegényebb volna a magyar őstörténeti kutatás a *Turul* szó nélkül, amely valósággal világító fáklyaként mutatja azt az utat, amelyet a magyar őstörténeti kutatásnak követnie kell, ha biztos nyomon akar haladni. A *Turul* szó ugyanis a hun-magyar azonosság gondolatának egyetlen, de egyben kétségbevonhatatlan bizonyítéka.”¹³ A Magyarság ősi hun hagyománya melletti ezen érvelés azonban ugyanolyan zsákutcába vezet, mint Hóman történeti okfejtése. Kézai nem a „nemzeti hagyomány”-ból építette fel a hun-magyar rokonság teóriáját, hanem minden kétséget kizáróan a korabeli nyugati irodalmi hagyományok alapján.¹⁴

Vönöczky Schenk történeti koncepciójába természetesen nem illik bele a totemisztikus gyökerű származási monda, s úgy véli, hogy az előkelők vadászmadarainak nevét vették fel egykori gazdáik. (Nem figyelmeztetett arra, hogy Árpád nemzetségében egyetlen Turul nevű személyről sincs adatunk.¹⁵) Hosszas és kissé zavaros fejtegetés után jut a következő eredményre: „Az elmondottak alapján nyugodt lélekkel levonhatom most már a régóta esedékes végső következtetést, hogy e *Turul* azonos a manapság *Havasi sólyom*-nak (...) nevezett sólyomfajjal, amely a *Sarki sólyom* Ural-vidéki és nyugat-szibériai változatának (...) – népies neve szerint a *Zsongor*-nak és *Kerecsen*-nek a havasokban élő ikertestvére.”¹⁶

Vönöczky Schenk Jakab munkáját azóta sem követték alapos madártani tanulmányok. Napvilágot látott ugyan több műkedvelő írás e tárgykörben, ezek azonban egy jótányival sem gazdagították ismereteinket, csupán a dilettáns magyar őstörténeti irodalmat gazdagították.¹⁷ A helyzet pedig azóta alaposan megváltozott:

¹² HÓMAN 1925.

¹³ SCHENK 1935-38, 281.

¹⁴ SZÜCS 1973, 569-643., 823-878.; KRISTÓ 1983, 313-329.

¹⁵ LÁSZLÓ 1944, 244.

¹⁶ SCHENK 1935-38, 292. A szerző ezt követően megjegyzi, hogy „... a Turul madár azonosítási kísérletek meddősege következtében a Turul madarat ábrázoló képzőművészeti alkotásokról azt lehet mondani, valamennyien elhibáztak és ezért kicserélendőek. Elsősorban vonatkozik ez a megállapításom a főváros területén lévő Turul madarakra, amelyek, mint idegenforgalmi látványosságok is nagy szerepet játszanak, tehát a várbeli és országzászlói ábrázolásokra, míg a hatalmas bányhidai Turul madárnak, mely inkább csak tájképi jellegű, meg lehet kegyelmezni és továbbra is maradhat jelenlegi magányában.” (Uo. 292-293.)

¹⁷ E dilettáns művek egyik gyöngyszeme: DUCZ 1993. A Szörényi Levente előszavával megjelent könyv egyáltalában nem bibelődik madártani elemzéssel, az újabbban előkerült honfoglalás kori ábrázolások vizsgálatával, helyett zavaros és képtelen őstörténeti eszmefuttatásokba bocsátkozik ősi szkíta eredetünkről és egyéb abszurdításokról. Amikor mégis ún. ornitológiai megfigyeléseit közli, abban sincs sok köszönet. Szerinte ugyanis a jelképpé vált turulmadár füles sólyom volt. Nem tudni, honnan merítette ezt a szentenciát, hiszen egyetlen honfoglalás kori ábrázoláson (Karos, Rakamaz, Zemplén) nincs a megjelenített ragadozómadárnak (sasnak) füle. Talán fölösleges is említenem, hogy zavaros fejtegetéseihez lelkesen csatlakozik hasonló színvonalú munkájában Kiszely István, aki a turulban is a „szittyá”-hun-magyar rokonság egyik bizonyítékát látja (KISZELY 1996, 495-7.).

olyan hiteles honfoglalás kori tárgyak kerültek elő, amelyeken felismerhető az ősi magyar néphitben oly jeles szerepet játszó mítikus turulmadár alakja. 1936-ban a Horváth Tibor által feltárt karosi 1. sírban az ásató övveretek között két, mesterien megformált kis ezüstveretet talált, amelyek kiterjesztett szárnyú sast mintáznak (1. kép). A leletet elsőként közlő Fettich Nándor annak párhuzamait a Don-vidéken, a szaltovói leletek közt jelöli meg (tehát az egykori levédiai magyar szállások közelében),¹⁸ később a Kijev környéki fatimizsi leletekkel rokonítja.¹⁹ Az apró veretek aligha a fegyverövet díszítették, pontos funkciójuk az ásatási dokumentáció alapján ma már biztonsággal nem állapítható meg.

A karosi vereteknél jóval nagyobb érdeklődést váltott ki a kérdés iránt érdeklődő szakemberek körében az aranyozott ezüstlemezből kiváló ötvösmunkával készült rakamazi hajfonatdíszítő korongpár előkerülése 1956 tavaszán. A két korong közül az egyik gondosabban megmunkált, kopottabb, míg a másik ennek későbbi utánzata. Mindkettő kiterjesztett szárnyú, növényi elemekkel átszőtt ragadozó madarat ábrázol, karmai közt két kisebb madárral, csőrében leveles ággal (2. kép). A gazdag női sírból származó korongokat elsőként közlő Csallány Dezső már összefüggésbe hozta ezt az ábrázolást az Árpád-nemzetség eredetmondájával, s benne a mondabéli turul megjelenítését vélte.²⁰ Kádár Zoltán – Csallányhoz hasonlóan – a nagyszentmiklósi kincs 7. korszójának égberagadási jelenetével állítja párhuzamba a rakamazi korongok ábrázolását. A kiterjesztett szárnyú sas vagy sólyom az Ég-jelképe, a csőrében lévő leveles ág az ősvegetáció, míg a karmaiban tartott két vízimadár a másvilág, vagyis a női princípium szimbóluma, maga a jelenet tehát valamiféle ősi mítosz gondolatsorán alapszik. Vélekedése szerint nem dönthető el, hogy e jelenet a totemisztikus eredetmondával hozható-e kapcsolatba, avagy a hatalmas erejű védőszellem képi megjelenítése.²¹ Alföldi András a vogul teremtetésmonda megjelenítését vélte a korongokon: a sas, az Egek atyja két segítőtársával, a bűvárkacsával és a vöcsökkel látható, akik az őstengerbe alámerülve hozzák fel a földet, s teremtik meg az emberi világot.²² Dienes István a steppei népek hitvilágában hatalmas erejű, égi madárnak hitt sas megjelenítésében az ún. ongon (szellem) kultuszát vélte fellelni. Nézete szerint honfoglalóink úgy vélhették, hogy a csodás ragadozó madár képmása magában hordja annak mindent legyőző, a gonoszt elűző, segítő lelkét is, amely minden bajtól és szerencsétlenségtől megóvjá

¹⁸ FETTICH 1937, 134-135., CXXX. t. 33-34.; CXXXIII. T. 6-7. – A szaltovói leletek közt valóban jó párhuzamai vannak a karosi vereteknek, a sast mintázókkal azonban csak távoli hasonlóságot mutatnak. (Vö. Uo. XVI. T. 10-11, továbbá PLETNYOVA 1967, 173., 47. kép 6-7.)

¹⁹ FETTICH 1942, 51. – A szóban forgó veretekről ld. még: RÉVÉSZ 1996a, 84-85.; RÉVÉSZ 1996b, 106., 4. t. 29-30., 142. t.

²⁰ CSALLÁNY 1959, 300-325.

²¹ KÁDÁR 1968, 105-112.

²² ALFÖLDI 1969, 359-361. – A vogul teremtetésmondáról ld. VÉRTES 1990, 95.

majd a korong viselőjét.²³ Harmatta János a rakamazi jelenet iráni előzményeire hívta fel a kutatók figyelmét.²⁴ László Gyula többször is utalt e jelenet kapcsolatára a honfoglalás korában már csak a szájhagyományokban élő totemisztikus turul-mondával.²⁵ A rakamazi korongok madáralakjában magam is a turul-monda csodás égi madarát véltem, a steppei népek hitvilágából jól ismert sast, amely éppúgy jelölhette az Árpád-nemzetséghez való tartozást, mint a hitbéli oltalmazó állatlelket, s e két funkciót egyszerre is betölthette.²⁶

Az 1959-ben előkerült, gazdag melléklettel ellátott zempléni férfisírban öt hajfonatkorongot letek, amelyek egyikén a rakamazinál gyengébb kivitelű, aranyozott ezüstkorongon kiterjesztett szárnyú, sashoz hasonló ragadozó madár ábrázolása látható (3. kép).²⁷ A sírlelet közlésében Fettich Nándor az Árpádok totemosét, a turult vagy sast ismerte fel. Úgy vélekedett, hogy a sírban a megölt Álmos nyugodott, a korong pedig Árpád feleségének hajfonatáról származik.²⁸

Az Árpád-nemzetség eredetmondájában szereplő *turul* faji meghatározásához – nézetem szerint – feltehetően közelebb visz bennünket a rakamazi és a zempléni korongon ábrázolt ragadozó madarak azonosítása. Mindkét korong feltűnően gazdag sírból került elő, egykori tulajdonosaik minden bizonnyal a 10. századi arisztokrácia felső köreibbe tartoztak. Nem nélkülöz tehát minden alapot annak feltételezése, hogy talán magának a fejedelmi nemzetségnek a tagjai vagy rokonai nyugodtak ezekben a sírokbán.

A fajtajelleg meghatározására az aprólékosan kidolgozott rakamazi ábrázolás látszik alkalmasabbnak, mint az elnagyoltabb zempléni példány. Kérésre Vörös István archaeozoológus vizsgálta meg ebből a szempontból a rakamazi korongot. Megállapítását az alábbiakban idézem: „A korong központi madáralakja „alsó röp-képu” – szemben ábrázolt – „kiterjesztett szárnyu” nagy ragadozó. A művészien kivitelezett, indásított stilizálás ellenére a madár specifikus jellemzői jól meghatároz-

²³ DIENES 1970, 21.; DIENES 1972a, 54-55.; DIENES 1972b, 102-104. és DIENES 1975, 100-101.

²⁴ HARMATTA 1978, 129-139.; HARMATTA 1979, 305-319., Fig. 1-15.

²⁵ LÁSZLÓ 1967, 58-59.

²⁶ FODOR 1996b, 164.

²⁷ BUDINSKÝ-KRIČKA-FETTICH 1973, 201., Abb. 45. – A korong pontosabb rajzát ld. FODOR 1996c, 32.

²⁸ BUDINSKÝ-KRIČKA-FETTICH 1973, 147. – Fettich erőltetett és fölöttébb valószínűtlen történeti elgondolását több tudományszak szemszögéből vetették el neves szakemberek az ArchÉrt 1966-os és 1969-es kötetében. Ezek közül kiemelkedik Dienes István igen alapos, régészeti szempontú bírálata (DIENES 1969, 116-122.) Ebben Dienes többek között megjegyzi: „A sas-féle madárral díszített korong megfelelője viszont közeli lelőhelyről, Rakamazról ismert, s az ábrázolásban annál kevésbé szükséges az Árpádok turul-madarát keresnünk, mivel az Abák címerképében ugyanez a madáralak tűnik fel... Márpedig mindkét lelőhely olyan területen fekszik, amelyről gyaníthatjuk, hogy a kábarok egyik nagyhirű nemzetségének, az Árpádok hatalmát támogató Abáknak birtokaihoz tartozott.” (120.) – Nézetem szerint honfoglalóink ötvösművészete semmilyen formában nem ítéltető a csatlakozott kábarok alkotásának, ld. FODOR 1986, 107-108.

hatók. A nagy, zömök testhez megnyúlt nyak és nagy fej tartozik. A hosszú csőr kampósan lehajló, a szájzug a szemig ér. Az ornyílás ovális, a szem kettőzött. A szárny belső, ún. karevező része keskeny, stilizált, a külső, ún. kézevező tollak (6 db) rendkívül hangsúlyozottak, legyezőszerűen kiszélesednek. Az izmos lábak külső oldalán toll-sor található. A széles farok vége lekerekített. A felsorolt jelek alapján a korong központi madáralakja *sasnak* határozható meg. A bal profilból ábrázolt megragadott madarak a sashoz hasonlóan balra néznek. A sas karmaiban „nyugalmi helyzetben” lévő kis ragadozó madarakat vagy fiatal sasokat (?) tart... A solymásmadarak közül életmódjuk miatt a sasok vadászatra nehezen használhatók. A Belső-Ázsiából (pl. Mongóliából) ismert sassal történő vadászat a máig tartó kivétel.” Ezt követően Vörös István még megjegyezte, hogy sas ábrázolásával csak honfoglalás kori művészetünkben találkozunk, később (pl. a Képes Krónikában) helyét a sólyom, tehát valódi vadászmadár foglalta el.²⁹

A rakamazi korongon tehát nem havasi sólymot vagy kerecsensólymot jelentett meg az egykori ötvösmester – aminek korábban a turult vélték -, hanem sast. A történeti állattan kutatója annak ellenére felismerte az ábrázoláson ezen állatfajta jellegzetes tulajdonságait, hogy a madár alakját a korong készítője – a korra jellemző módon – növényi elemekkel szőtte át. Közismert, hogy a honfoglalás kori korongjainkon megjelenő állatalakok általában elvont értelmű, konkrét egyeddel ritkán azonosítható figurák. A megfogalmazás is azt sugallja, hogy mítikus, mese-szerű lények ezek, amelyek csak az emberi képzeletben élnek. Elég csak a lovat és a hátából kinövő leveles ágat ábrázoló korongjainkra gondolni. Az ilyen típusú zempléni korongon világosan kivehető, hogy a lóalaknak karma van.³⁰ Ezzel szemben állnak a több-kevesebb realizmussal megformált állatfigurák (pl. a karosi sas, a törteli és ondrohói szarvas, a kenézlői kutyák), amelyek közé a rakamazi, s talán a turulos zempléni korongokat is sorolhatjuk. Joggal gondolhatunk arra, hogy ez utóbbi eljárás nem lehetett véletlen: az egykori ötvösmester ezekben az esetekben szándékosan arra törekedett, hogy az állatfigurát mindenki egyértelműen fel-

²⁹ Ezúton is köszönöm Vörös István önzetlen, baráti szívességét.

³⁰ FODOR 1996, 32.

ismerje. Különösképpen így lehetett ez, amikor a nagyhatalmú fejedelmi család ősapjának vélt totem-őst jelenítette meg.³¹

Lássuk azonban, hogy egyáltalán lehet-e a sas az Árpád-nemzetség mesebeli állat-őse. Előljáróban arra kell gondolnunk, hogy a totemisztikus eredetmondák kialakulása rendkívül korai időkre nyúlik vissza, de gyakorlata igen hosszú ideig él. Nem tehető tehát fel, hogy a totemizmus élő gyakorlat volt a honfoglalók társadalmában. Mondákba, mítoszokba rögzült emléke azonban még ekkor is élt.³² A másik lényeges szempont – ami éppen a totemizmus gyakorlatának ősiségét mutatja –, hogy a mondabeli totem-ősök között csak igen ritkán tűnik fel háziállatok alakja. (Még e ritka esetekben is ezen egyedek vadon élő elődeire kell gondolnunk.) Ez utóbbi szempont támogatja azon feltevésünket, hogy a mondabeli turul sas lehetett.

Ezek után vizsgáljuk meg, előfordul-e sas más népek hitvilágában is totem-ősként. A sas hitvilági szerepéről még ma is L. Ja. Sternberg 1925-ben megjelent dolgozata igazít bennünket útba („A szibériai népek sas-kultusza”).³³

Sternberg dolgozata bevezetőjében hangsúlyozza, hogy a magas röptű, erős sas, amely karmaival megragadja viszonylag nagytestű áldozatát, s azt a levegőbe emeli, igen sok nép hitvilágában szerepet kapott. Az ég madarának vélték, tavaszi megjelenésének tulajdonították a természet megújulását, a Nap hevítő sugarait. Ezt követően – V. M. Jonov gyűjtésére támaszkodva – a kelet-szibériai török nyelvű jakutok sassal kapcsolatos hiedelmeit elemzi.

³¹ Jelen fejtegetésünkben abból – a hazai és a nemzetközi szakirodalomban egyaránt elfogadott – nézetből indulok ki, hogy a nomád népek – így a honfoglaló magyarok – művészete nem értelelem nélküli, pusztán dekoratív jellegű, hanem az egykori társadalmak hiedelemvilágát tükrözi. E minden számbajelölhető adattal alátámasztott felfogástól eltérő értelmezés is felmerült szakirodalmunkban. Bérczi Szaniszló honfoglalóink díszítőművészetét a szimmetria tudománya szempontjából értékelte, s abban csupán különféle „tapétamintákat” különített el (BÉRCZI 1987, 9-60.). – Nem tagadva honfoglalás kori művészetünk mintakincsének geometriai sajátosságait és ilyen szempontú vizsgálatának helyénvalóságát, annak értelmezését mégsem ily módon vélem célravezetőnek. – A millesztáriumi honfoglalás kori kiállítás katalógusának bírálata kapcsán nemrég Marosi Ernő annak a véleménynek adott hangot, hogy honfoglalás kori művészetünkben nincsenek „ábrázolások”, tehát értelmezhető képmások, csupán értelelem nélküli ornamentika díszíti honfoglalóink művészi tárgyait (MAROSI 1997, 162-164.). – Nem kívánom itt a bírálat néhány alapvető félreértését kiigazítani, sem pedig a szerző nézetének homlokegyenest ellentmondó, a steppei művészettel foglalkozó könyvtárnyi szakirodalmat elosorolni. Legyen elég annyi: a steppei művészet kollektív jellegű, a pusztai nomád társadalmak ősi gyökerű hitvilága alkotja gondolati háttérét, s az adott közösségnek szól. Ezzel magyarázható, hogy más jellegű művészetek számos elemét felhasználja ugyan, de csak azokat és olyan megfogalmazásban, amelyek beilleszthetők az említett gondolati háttérbe. Értelemnélküliségét tehát aligha tételezhetjük fel.

³² GYÖRFFY 1993a, 40. („Az álomban történt teherbejött képzelet minden valószínűség szerint másodlagos fejlemény az eredeti totemisztikus képzethez viszonyítva. Ez olyan esetben jöhet létre, amikor az állat-őstől (héja, uhu, sas) való származtatással párosul és a mondaalakító képzelet a kettőt összehangolja. Anonymus e mondát minden bizonnyal már e másodlagos fejlődési fokán kapta. E mellett szól az a körülmény is, hogy mind az ősapja, mind az ősanja neve jelentésénél fogva mondai hiteleknek látszik.”)

³³ STERNBERG 1925, 717-740. E dolgozat német nyelvű kiadása: STERNBERG 1930, 125-133.

A jakutok hite szerint a sas az egek ura, aki tüzes szemének egyetlen pillantásával előhívja a Napot a sötétséget és hideget árasztó ködből. Ő a tűz ura is, csőrével tollaiból tüzet tud csiholni, a beteg gyógyításakor is csak az tud tüzet gerjeszteni, aki tőle származik (a sámán). Tavasszal ő a természet megújítója, csőrével megtöri a jeget, elűzi a fagyot. Benne vélik a termékenység istenét is. A meddő asszonyok hozzá fohászkodnak a gyermekáldásért, a sas ejti teherbe őket, a születendő gyermeket a sas leszármazottjának tartják. A sas a jakutok legfontosabb totem-állata, sok jakut nemzetség mítikus ősapját tiszteli benne. Ezek sas-nemzetségnek nevezik magukat. Ebből a hitből ered, hogy tilos e madarat megölni, vadászni rá. Áldozatokat is bemutatnak néki. Ilyenkor elkészítik a sas képmását, s azt az áldozóhely főhelyére helyezik, hitük szerint ugyanis a képmásba beköltözik az állat szelleme s maga is részt vesz a tiszteletére bemutatott szertartáson. A sas a világ ura és teremtetője, s ő a sámánok ősatya és teremtetője is. A jakut monda szerint a sas felfalja a sámánnak kiszemelt gyermek lelkét, egy távoli nyírfára száll, ott tojást rak és azt fészkebe költi, majd a kellő idő letelte után a tojást feltöri, s az onnan kibúvó kisgyermeket a nyírfa alatt álló vashölcsőbe helyezi. A sas alakja a jakut mondákban szorosan kapcsolódik a szent fához, amely nem más, mint az alsó világban gyökerező, s csúcsával a felső égi rétegekbe nyúló világfa vagy életfa. Hitük szerint az első sámán is e szent fán született, a sas csak a szent fán tudja mesterségére kitanítani a leendő sámánt. A jakut sámánok sátra vagy háza előtt ezért állítják fel a szent fát jelképező ágas oszlopot, amelynek ágain a sámán segítő szellemeinek alakját faragják ki egyfejtű sasok képében, a fa csúcsára pedig egy kétfejtű sas alakját mintázzák, magának az égi madárnak a képmását. Az első sámán is a nyolcágú szent fán született, amelynek kisebb ágai közt az emberlelkek, a sas gyermekei tanyáztak. Sternberg áttekinti a sassal kapcsolatos hiedelmek egész sorát, rámutat, hogy az égi madár kultusza igen széles körben elterjedt, nem csupán Euráziában, hanem az észak-amerikai indiánok hitvilágában is. Az életfa és a sas mítikus összekapcsolása megfigyelhető az ősi indo-iráni mondákban és szövegekben, valamint az uráli és altáji népeknél. Feltűnik e mítikus lény – bár ritkán – nemzetségi totemként is e népeknél, gyakoribb azonban az az elképzelés, hogy a sas a sámánok totem-őse.

A turul-monda kapcsán a magyar szakemberek is felfigyeltek egy kirgiz és egy burját nemzetségi eredetmondára. Az egyik kirgiz nemzetség őséinek harmadik feleségét álmában egy uhu termékenyítette meg, akinek ivadéka az uhut ősapjuknak tartották. A burját mondában az istenek által küldött sas egy fa alatt alvó asszonyt talált, akit megtermékenyített, s az asszony által szült fiú lett az első sámán.³⁴ A ketek szerint az első sámán maga a sas volt, s ő tanította meg az em-

³⁴ GYÖRFFY 1993a, 40.; DIÓSZEGI 1962, 31-32. – A török nyelvű népek nemzetségneveinek újabb vizsgálata arra is fényt derített, hogy a sas totem-ősként való tisztelete jóval szélesebb körben volt elterjedve valaha, mint azt Sternberg feltételezte, megfigyelhető volt például az altájiaknál, türkméneknél és a baskíroknál is. Ld. NÉMETH 1991, 67-71.; NÉMETH 1970, 229-235. (E dolgozat újabb kiadása: NÉMETH 1990, 230-236.)

bereket a sámántudományra. A giljatók a sast és a sámánt ugyanazzal a szóval nevezik.³⁵ E példákból is egyértelmű, hogy a sasnak, mint a nemzetség őseinek alakja gyakran összekapcsolódik a sámán-ős alakjával. A totemizmus és a sámánizmus elemeinek egybefonódására már Róheim Géza felhívta a figyelmet.³⁶ Nyilvánvalóan összefügg ez azzal, amiről fentebb Sternberg dolgozata ismertetésekor már szó esett: a sas égi, isteni eredetű lény, a tőle származó nemzetségeket kiemelkedő, rangos szerep illeti meg az adott társadalomban. Ugyanígy e közösségek kivételes képességű tagjait, a sámánokat is, akik kapcsolatot tudnak tartani a felső világ isteneivel, az alsó világ gonosz szellemeit elűzhetik, az istenek és segítő szellemek révén elháríthatják a szerencsétlenséget, gyógyítják az emberek gonosz erők által okozott betegségeit.

A honfoglaló magyarságnál minden bizonnyal megvolt a sasnak, mint az isteni, égi eredetű, hatalmas erejű madárnak az a tisztelete, amelynek nyomait a néprajzkutatók a szibériai népeknél kimutatták. A honfoglalók hitvilágában a sas alakja ugyanúgy egybekapcsolódott az életfával, mint a jakutoknál, burjátoknál, tunguzoknál és más népeknél.³⁷ Ők is úgy vélhették, hogy a lelkek kis madarak képében az életfa ágain tanyáznak, amelynek tetején az égi madár, a sas ül. A kisebb madarak nyilvánvalóan az ember árnyéklelei, s azokat a sámán segítőtársa, a sas hozza a földre.³⁸ Bizonyára ezt az ősi képzetet igazolják azok a honfoglalás kori, ismeretlen lelőhelyű korongjaink, amelyeket Dienes István tett közzé elsőként.³⁹ Az öntött, bronz hajfonatkorongok belsejében stilizált életfa-ábrázolás látható, a fa ágai madárfejen végződnek (4. kép).

Ennek alapján a rakamazi korong jelenetét úgy is értelmezhetjük, hogy az égi madár karmai közt a földre hozza – fiókák képében – az életfa ágairól az emberi lelkeket.

Harmatta János azonban a rakamazi korongok más kultúrkörből való előképére hívja fel a figyelmet. Egy örményországi kincslelet kapcsán megállapítja, hogy a Kr. e. 5. századtól Perzsiában a kiterjesztett szárnyú sas a királyi hatalom jelképe volt, s e mítosz gyökerei az indo-irániak Kr. e. 2. évezred hiedelemvilágába nyúlnak vissza, utóélete pedig a tádzsik mondákig ível. Következtetése szerint: „Lehet, hogy a rakamazi ezüstkorong csőrében valamilyen virágot tartó madara a sas-mítoszhoz már ezt a változatát tükrözi. [Ti. a tádzsik folklórból ismert változatát. - F.

³⁵ DIÓSZEGI 1962, 32.

³⁶ RÓHEIM 1984, 127-129. Vö. HOPPÁL 1975, 290.

³⁷ PAULSON 1975, 290.

³⁸ DIENES 1975, 99.

³⁹ DIENES 1980, 202-207.

I.] Földrajzi szempontból minden esetre ez a változat állhatott legközelebb a honfoglalás előtti magyarsághoz, amely e motívumot a IX. században a post-sasanida művészetből vehette át annak számos más elemével együtt.”⁴⁰

E feltevés valóban meggondolandó, különösen ha figyelembe vesszük honfoglalás kori művészetünk valóban erős posztaszszanida és közép-ázsiai gyökereit.⁴¹ Feltűnő azonban, hogy e művészet kialakulására oly erős hatást gyakorolt iráni és közép-ázsiai fémművességben, az úgynevezett „keleti ezüstök” között alig találjuk a kiterjesztett szárnyú sas képét.⁴²

Valószínűbb, hogy honfoglalás kori sas-ábrázolásaink más forrásvidékről eredeztethetők. Kétségtelen ugyanis, hogy a Kr. e. 8. századot követően a sasmítosz széles körben elterjedt az eurázsiai steppevidék iráni nyelvű szkíta és szarmata népeiségeinek körében. A szakirodalomból nálunk is jól ismert, a szkíta Litoj kurgánból származó, kiterjesztett szárnyú sast mintázó veret ezt már régóta sejteti (5. kép).⁴³ Az újabb leletek közül a forgó napkorongba komponált négy sasfejet mintázó hozseutovói bronzveret egyértelmű bizonyítéka annak, hogy az Alsó-Volga vidékén élő iráni népcsoportok a Kr. e. 4. században a sas alakját ugyanúgy az életet adó Nappal kapcsolták össze hiedelmeikben, mint a későbbi, fentebb említett szibériai népek (6. kép).⁴⁴ Az Ural-vidéki, Kr. e. 4. századi filippovkai szarvasszobor pedig azt példázza, hogy az errefelé élő szarmaták körében általános volt a sas és az életfa egybekapcsolódásának hiedelme. A szarvas agancsát ugyanis sokágú életfával alakították, s az ágak sasfej alakjában végződnek (7. kép).⁴⁵ Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy a szkíták és szarmaták hitvilágában a sas gyakran szerepelt nemzetségi totem-ősként, a Naptól, az Égtől eredő csodás állatként, amely sikert és boldogulást hozott az embereknek.

⁴⁰ HARMATTA 1978, 139. – A szerző úgy véli, hogy az elsőként készült (kopottabb) rakamazi korongon és egykori párján a két állat egymással szembenézett, tehát elrendezésüket tekintve az általa vizsgált iráni királyjelvényeknek feleltek meg, s valószínűleg a felsőruhát fogták velük össze. (135.) Azzal kétségkívül egyetérthetünk, hogy ha valóban volt egyszerre készült korongpár, úgy a két állat szembenézett egymással, hiszen így helyezkedett el a hiteles feltáráshól származó díszes kiviteli aldebrői és karosi korongpár is. (Ld. RÉVÉSZ 1996c, 379., 382.; RÉVÉSZ 1996b, 24., 64-65. ábra.) Magam azonban azt a lehetőséget is felvettem, hogy az elhunyt életében korábban (férjhez meneteleig) csak egy korongot viselt, s csak később készítették el ennek másolatát (FODOR 1996b, 164.). Ez a tűkörképszerűen való beállítás azonban nem figyelhető meg az igénytelenebb kiviteli öntött állatalakos korongjaink esetében (pl. Nyíracád, stb.), itt mindkét korongot egy öntőmintában készítették. – Abban viszont nem egyezhetünk Harmatta János véleményével, hogy lemezes korongjainkkal a női felsőruhát fogták volna össze. Az újabb hiteles feltárások ugyanis megerősítették Dienes István Bashalmon tett megfigyelését, hogy e tárgyak kétségkívül hajfonatdíszek voltak. Vö. RÉVÉSZ 1996b, 24.

⁴¹ FODOR 1992, 138-144., további irodalommal.

⁴² Hasonlónak ítéltethető meg a vadászó sast mintázó malcevói ezüstitál: ORBELI-TREVER 1935, 31. t.

⁴³ A tárgyat igen sokan közölték, magyar nyelven ld. BRASINSZKIJ 1985, 15.; FODOR 1975/1980, 156.

⁴⁴ DVORNITJENKO 1990, 25.

⁴⁵ FODOR 1995, 27. Ld. Ugyanitt a hasonló korú szarvas és madaras-életfás biktimirovói korongot is.

A szkíta-szarmata időkben (a vaskorban) a sas alakja széles körben elterjedt a szomszédos népek ábrázoló művészetében is. Az Urál-Káma vidékéről ismert ún. permi bronzok közt igen gyakoriak a kiterjesztett szárnyú sаст mintázó bronzfigurák, testükön gyakran ember- vagy emberfej-ábrázolással.⁴⁶ Aligha kétséges, hogy az itteni finnugor népcsoportok nemzetségeinek totem-őseit, vagy sámánjaik segítő szellemeit formázták meg ezekben a bronzfigurákban. Az ugyancsak vaskori Altáj-vidéki és mongóliai sziklarajzokon is találkozunk a kiterjesztett szárnyú sas ábrázolásával, ami e hiedelem még szélesebb körű elterjedésére utal,⁴⁷ csakúgy mint az Altájban feltárt paziriki kurgánokban lelt hasonló módon megformált sasfigurák,⁴⁸ továbbá Nagy Péter híres szibériai gyűjteményének egyik figurája.⁴⁹

Az elmondottak alapján aligha lehet kétséges, hogy a sas-mítosz a Kr. e. 8. századot követő időben nem csupán Perzsiában játszott fontos szerepet az egykori közösségek hitvilágában, hanem az egész eurázsiai steppevidéken, továbbá az Ural-vidéki és nyugat-szibériai népek körében is. Nem kétséges, hogy e mítosz élt a nyugat-szibériai ligetes steppén ekkoriban önálló néppé formálódó ősmagyarok körében is. Valószínű tehát, hogy a honfoglalás kori sas-ábrázolások nem iráni művészeti hatásra jöttek létre, hanem ezek gondolati tartalma magában az ősi magyar hitvilágban gyökerezett. (Bár a megformálás módja, művészi kivitele ugyanúgy magán viseli az iráni és közép-ázsiai fémművesség hatását, mint a 10. századi őtösművészetünk egésze.)

Összegzésül tehát elmondható, hogy a honfoglaló magyar hitvilágban élő turul az égi, isteni eredetűnek vélt sas volt, ezt formálták meg honfoglalóink őtvösei, s Árpád nemzetsége ezt tekintette totem-ősenek. E származásmonda alighanem igen ősi keletű, talán a szkíta-szarmata időkre megy vissza. Igaz, az Anonymus által megismert késői mondai változata ennek kialakulását Árpád apjának, Álmosnak az idejére vezeti csupán vissza, ez azonban kétségkívül későbbi fejlemény. Mivel a sas az ősmagyar hitvilágban is égi, isteni eredetű lény volt,⁵⁰ aligha vitatható, hogy

⁴⁶ GRIBOVA 1980, 140-141. – Figyelemre méltó továbbá, hogy a sas alakja igen gyakran feltűnik az obi-ugorok ősi (vaskori) csontfaragványain is. Vö. FODOR 1980, 122-123. – Az Ural vidéki és nyugat-szibériai finnugorság hitvilágában a sas alakja talán a délebbi irániaktól való kölcsönzés lehet. Erre utal az obi-ugor mitológia sok iráni eredetű vonása. Ld. HOPPÁL 1982, 44-51. – A Káma-vidéki permi bronzok említett csoportjáról ld. még: KÁMA-VIDÉKI 1996, 55.

⁴⁷ OKLADNYIKOV 1963, 466-473.; OKLADNYIKOV-MARTINOV 1983, 151-157.

⁴⁸ RUDENKO 1960, II. T.

⁴⁹ LÁSZLÓ 1967, 54.

⁵⁰ A honfoglaló magyarság körében elterjedt sas-kultuszhoz szolgáltatott látszólag újabb adatot Kiszely István a fentebb már említett kétkötetes, 860 oldalas könyvében, amelyben hetet-havat, jót-rosszat összehordott. A szerzőre jellemző pontossággal megemlíti, hogy 1896-ban Mártélyon honfoglalás kori sírban vadászcsőlyom csontvázát találták (KISZELY 1996, 550.). A valóság ezzel szemben az, hogy Mártélyon nem honfoglaló, hanem avar sírok kerültek elő, az egyik csontváz mellett nem vadászcsőlyom, hanem házi tyúk csontjait találták. Ahogy mondani szokás, a hír egyébként igaz. (Erre az adatra Vörös István barátom hívta fel a figyelmemet.)

az Árpád-nemzetség is isteni eredetűnek tekintette magát. Ebből is arra következtethetnénk, hogy a magyar kettős fejedelmi rendszerben⁵¹ az Árpád-nemzetségből származók voltak az isteni eredetű, szakrális uralkodók, azaz: a honfoglaláskor Árpád volt a főfejedelem, Kurszán pedig a gyula méltóságát viselte.⁵² A kérdést azonban nem dönthetjük el ezen egyetlen adat alapján, mivel nem ismerjük a Kurszán-nemzetség eredetmondáját. Nem zárható ki ugyanis, hogy ez a nemzetség is égi,

⁵¹ A kettős fejedelemség lényegéről és a kérdés gazdag szakirodalmáról összefoglalóan ld. MÁRTON 1994, 614-615. – A közelmúltban többen is kétségbe vonták a magyar kettős fejedelemség létét. Bartha Antal ebben a tekintetben nem ítélte egyértelműnek a Dzsajhani-hagyományt, a magyar szakrális királyság intézményét pedig történetírói hipotézisnek minősítette (BARTHA 1988, 333.). Érvelés nélküli véleménye aligha vehető számításba Róheim Géza (RÓHEIM 1918, 58-98.), Györffy György (GYÖRFFY 1955, 9-40.) és Czegléd Károly (CZEGLEDY 1975, 43-58.) nagyszerű elemzéseivel szemben. – Keszi Tamás annak alapján vetette el ezen intézmény valószínűségét, hogy az nem felelt meg pontosan a kazár fejedelmi rendszernek (KESZI 1995, 189-193.). Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy bár a steppei nomád és félnomád társadalmakban is általános törvényszerűségek figyelhetők meg, ezek sohasem egy kaptafára szerveződtek, minden egyes társadalomnak eltérő vonásai is voltak, amit legutóbb kétségkívül helyesen hangsúlyozott Györffy György (GYÖRFFY 1993b, 729-730.). – Róna-Tas András - Kurszánt Árpád öccsének véli, aki a honfoglalás után a karcha (főbíró) méltóságot viselte volna Nyugat-Magyarország uraként – úgy véli, hogy a kazár mintájú magyar kettős fejedelemség kialakulására nem volt elegendő idő s ennek a történelmi és társadalmi körülmények sem kedveztek (RÓNA-TAS 1996, 269-272.). Amellett, hogy a Kurszán személyét érintő vélekedés egyetlen forrással, komoly súlyú elméleti meggondolással sem támogatható, nézetem szerint igenis volt elegendő idő a fejedelmi rendszer átvételére, hiszen a régészeti (Vö. FODOR 1980, 170.) és a történeti források tanúsága (Vö. GYÖRFFY 1993a, 207.) arra enged következtetni, hogy elődeink valamikor 750 után költöztek a kazárok közvetlen szomszédságába vagy birodalmába, s kerültek valamilyen fokon kazár függőségbe, majd maradtak ott jó száz esztendeig. A társadalmi körülmények is kedveztek ezen uralmi rendszer kialakulásának, hiszen a kettős fejedelemség általában felülretegezett társadalmakban jön létre (ld. CZEGLEDY 1974, 12.). (Róna-Tas András vélekedését Makk Ferenc igazította helyre kitűnő bírálatában (MAKK 1997, 182-183.). – Legutóbb Ungváry Jenő – a bizánci György barát krónikájának folytatását elemezve – arra a következtetésre jutott, hogy „...Árpád és Kurszán ezek szerint a magyar törzsszövetség katonai vezetői voltak, egyikük sem volt szakrális uralkodó ... Mindezek fényében elgondolkodtat, hogy őstörténészeink évtizedek óta olyasmiről vitatkoznak, amit a görög szöveg szerzője soha le nem írt. Egyszersmind azt is meg kell állapítani, hogy ebben a bizánci forrásban sem található a magyar (szakrális) kettős fejedelemségnek (királyságnak) immár bizonyíthatóan a leghalványabb nyoma sem.” (UNGVÁRY 1998, 149.). A magyar őstörténet kutatói azonban – kezdve Róheim imént idézett munkájával – nem e bizánci forrás alapján következtettek a szakrális és kettős magyar fejedelemségre, hanem a mohamedán forrásokból – elsősorban a Dzsajhani-hagyományból – indultak ki. Ez az eljárás viszont mindenképpen helyesnek ítéltető. – Tóth Sándor László igazolhatónak véli ugyan a kettős fejedelemség egykori létét a magyaroknál, csupán annak szakrális jellegét tartja bizonytalannak (TÓTH 1998a, 111.). Talán a fentebb elmondottak is bizonyáságul szolgálnak ennek jogos feltevésére.

⁵² Legutóbb Tóth Sándor László jutott – más úton – hasonló következtetésre (TÓTH 1998b, 13-15.). Az a nézete azonban, amely szerint Árpád lett volna a magyar törzsszövetség első fejedelme (TÓTH 1996, 41.), nem csupán filológiai és forráskritikai szempontból kifogásolható (ld. MAKK 1998, 17-28.), hanem azt a fontos körülményt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Bátorbanszületett Konstantin ide vonatkozó információja az Árpádok egyik családtagjától származik. Tormás természetesen úgy tűntette fel a magyar fejedelemség kezdeti időszakát, hogy erősen hangsúlyozta Árpád szerepét a magyar fejedelemség létrejöttében. (Erre legutóbb V. P. Susarin figyelmeztetett: SUSARIN 1997, 155.) Általában is úgy vélem: a magyar törzsi szervezet, a törzsszövetség és a fejedelemség történetét vizsgálva nem elégedhetünk meg egyetlen forrás és a hozzá tapadó ezernyi feltevés kombinatív elemzésével. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy a magyar társadalom egész szervezete néhány évtized alatt, a honfoglalást közvetlenül megelőző időben jött volna létre.

isteni eredetüket igazoló mondával rendelkezett. Ezt magam nem tartom kizártnak, megjegyezve, hogy a tágabb közösség nyilvánvalóan csupán a főkirály égi származását ismerte el valósnak.

Nem lehetetlen, hogy a pompás művészi kivitelű rakamazi – és a hozzá hasonló zempléni – korong az Árpád-nemzetséghez való tartozást jelölje. A nemzetségtagok talán egyben védelmezőjüket is látták az égi eredetű madárban, amely elűzi tőlük az ártó szellemeket és az általuk okozott betegségeket. A rakamazi madár csőrében tartott leveles ág, s bőbitájának levélcsokra azt jelezhetette, hogy a kép másba beköltözött szelleme az istenek lakta felső világba nyúló életfáról szállt alá, erős karmaiban két segítőjét is magával hozván. Természetesen tudatában kell lennünk, hogy e rendkívül nehezen megfejthető ősi üzeneteknek más értelmezése is elképzelhető, például olyasfajta, amelyet fentebb már említettünk: az égi madár fiókák képében hozza a földre a kiválasztott újszülöttek lelkét. Ez utóbbi esetben a sas és a termékenység-kultusz kapcsolatát is sejthetjük e jelenetben: a korongot viselő nő isteni eredetű utódokat hoz majd világra.

Irodalom

- ALFÖLDI 1969**
 Alföldi, A.: An Ugrian Creation Myth on Early Hungarian Phalerae. *American Journal of Archaeology* 73 (1969) 359-361.
- ANONYMUS 1975**
 Anonymus: *Gesta Hungarorum*. (Ford.: Pais D., jegyzetek: Pais D.-Györffy Gy.) Bp. 1975.
- HKIF 1995**
 A Honfoglalás korának írott forrásai. (Szerk.: Kristó Gy.) Szeged 1995.
- MEH 1975²**
 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (Szerk.: Györffy Gy.). 2. kiadás. Bp. 1975.
- MNyTSz 1976**
 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 3. (Szerk.: Benkő L.) Bp. 1976.
- BARTHA 1988**
 Bartha A.: A magyar nép őstörténete. Bp. 1988.
- BÉRCZI 1987**
 Bérczi Sz.: Szimmetriajegyek a honfoglalás kori palmettás és az avar kori griffes-indás díszítőművészetben. *Cumania* 10 (1987) 9-60.
- BRASINSZKIJ 1985**
 Brasinszkij, I. B.: Székita kincsek nyomában. Bp. 1985.
- BUDINSKÝ-KRIČKA - FETICH 1973**
 Budinský-Krička, V. – Fettich, N.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. Bratislava 1973.
- CZEGLÉDY 1974**
 Czeglédy K.: A szakrális királyság a steppei népeknél (a kazároknál és a magyaroknál). *MNy* 70 (1974) 11-17.
- CZEGLÉDY 1975**
 Czeglédy K.: Árpád és Kurszán. *A Magyar Nyeivtudományi Társaság Kiadványai* 140 (1975) 43-58.
- CSALLÁNY 1959**
 Csallány, D.: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. *ActaArchHung* 10 (1959), 281-325.
- DIENES 1969**
 Dienes I.: Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. *ArchÉrt* 96 (1969) 116-122.
- DIENES 1970**
 Dienes I.: A honfoglalás kora. Bp. 1970.
- DIENES 1972a**
 Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972.
- DIENES 1972b**
 Dienes, I.: Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. Évolution générale et développements régionaux en histoire de l'art. In: *Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art*. Bp. 1969 (1972), 102-104.
- DIENES 1975**
 Dienes I.: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmek. In: *Uráli népek*. (Szerk.: Hajdú P.) Bp. 1975, 77-108.

- DIENES 1980
Dienes, I.: Der Weltbaum der landnehmenden Ungarn. In: *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II.* (Szerk: Gulya, J.) Bp. 1980, 202-207.
- DIÓSZEGI 1962
Diószegi V.: Sámánizmus. Bp. 1962.
- DUCZ 1993
Ducz L.: A közöttünk élő Turulmadár. Lakitelek 1993.
- DVORNITJENKO 1990
Dvornitjenko, V.: Savromatnas och sarmatnas gravar vid nedre Volga. In: *Skyter och sarmater fran Don til Ural. (Kiállítási katalógus)* Örebro 1990.
- FETTICH 1937
Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete - Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. *ArchHung* XXI Bp. 1937.
- FETTICH 1942
Fettich, N.: Die altungarische Kunst. Berlin 1942.
- FODOR 1975/1980
Fodor I.: Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. (2. kiadás) Bp. 1980.
- FODOR 1986
Fodor I.: Néhány régészeti észrevétel a kabar kérdésről. In: *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról.* (Szerk.: Németh P.) *Folklor és Etnográfia* 24 (Debrecen 1986) 99-114.
- FODOR 1992
Fodor I.: A magyarság születése. Bp. 1992.
- FODOR 1995
Fodor I.: Az ősmagyarság etnikai tudata. *Néprért* 77 (1995) 23-34.
- FODOR 1996a
Fodor I.: Az ősmagyarság etnikai tudata. In.: *Magyarok Kelet és Nyugat között. A nemzettudat változó jelképei.* (Szerk.: Hofer T.) Bp. 1996, 23-34.
- FODOR 1996b
Fodor I.: Rakamaz-Túrőczy-part (Gyepiföld). In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* (Szerk.: Fodor I.) Bp. 1996, 162-167.
- FODOR 1996c
Fodor I.: Hitvilág és művészet. In: *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus.* (Szerk.: Fodor I.) Bp. 1996, 31-16.
- GOMBOCZ 1912
Gombocz, Z.: Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. *MSFOu* XXX, Helsinki 1912.
- GRIBOVA 1980
Gribova, L. Sz.: A permi állatstílus jellemzése. In: *A Tejút fiai.* (Szerk.: Hoppál M.) Bp. 1980.
- GYÖRFFY 1955
Györffy Gy.: Kurszán és Kurszán vára. *BudRég* 16 (1955) 9-40.
- GYÖRFFY 1993a
Györffy Gy.: Krónikánk és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993.
- GYÖRFFY 1993b
Györffy Gy.: Válasz. *Magyar Tudomány* 1993/6. 729-730.

- HARMATTA 1978**
Harmatta J.: Mítosz, szimbólum, társadalom. (A sas-szimbólum és -mítosz társadalmi funkciójához.) *Antik Tanulmányok* 25 (1978), 129-139.
- HARMATTA 1979**
Harmatta, J.: Royal Power and Immortality. (The Myth of the two Eagles in Iranian Royal Ideology.) *Acta Antiqua Hung.* 27 (1979), 305-319., Fig. 1-15.
- HÓMAN 1925**
Hóman B.: A magyar hun-hagyomány és a hun-monda. Bp. 1925.
- HOPPÁL 1975**
Hoppál, M.: Az uráli népek hiedelemvilága és a samanizmus. In: *Urali népek* (Szerk.: Hajdú P.) Bp. 1975, 211-233.
- HOPPÁL 1982**
Hoppál M.: Az összehasonlító mitológia kutatás és a magyar őstörténet. Új frás 1982/9. 44-51.
- KÁDÁR 1968**
Kádár, Z.: Ikonographische und religionsgeschichtliche Bemerkungen zu den Zierscheiben von Rakamaz. *FoLArch* 19 (1968) 105-112.
- KÁMA VIDÉKI 1996**
Káma vidéki rokonaink őstörténete. Kiállítási katalógus. (Szerk.: Fodor I.) Tatabánya 1996.
- KESZI 1995**
Keszi T.: Az úgynevezett magyar szakrális kettős királyságról. *SMMK* 11 (1995), 189-193.
- KISZELY 1996**
Kiszely L.: A magyarság őstörténete II. Bp. 1996.
- KRISTÓ 1983**
Kristó Gy.: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983.
- LÁSZLÓ 1944**
László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944.
- LÁSZLÓ 1967**
László Gyula: Hunor és Magyar nyomában. Bp. 1967.
- MAKK 1997**
Makk F.: Egy őstörténeti kézikönyv margójára. *Aetas* 1997/2-3., 182-183.
- MAKK 1998**
Makk F.: Megas arkhon. *Acta Historica* 107 (Szeged 1998) 17-28.
- MAROSI 1997**
Marosi E.: A magyar középkor művészete a Nemzeti Múzeumban a milleeentenáriumi év kiállításain. *BUKSZ* 8 (1997):2. 162-164.
- MÁRTON 1994**
Márton A.: Szakrális kettős fejedelemség. In: *Korai magyar történeti lexikon.* (Szerk.: Kristó Gy.) Bp 1994, 614-615.
- NÉMETH 1970**
Németh Gy.: A török-magyar törzsnévadás korszakai. *Nyelvtudományi Értekezések* 70 (1970), 229-235.
- NÉMETH 1990**
Németh Gy.: Törökök és magyarok I. Budapest Oriental Reprints, A/4. Budapest 1990.
- NÉMETH 1991**
Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. (2. kiadás) Bp. 1991.

OKLADNYIKOV 1963

Okladnyikov, A. P.: Az ősmongolok világnézetéhez és vallástörténetéhez. *Ethnographia* 74 (1963), 466-473.

OKLADNYIKOV-MARTINOV 1983

Okladnyikov, A. P. – Martinov, A. I.: Szibériai sziklarajzok. Budapest 1983.

ORBELI-TREVER 1935

Orbeli, I. A. – Trevel, K. V.: Szaszanidszkij metall. Leningrad 1935.

PLETNYOVA 1967

Pletnyova, Sz. A.: Ot kocsevij k gorodam. Moszkva 1967.

RÉVÉSZ 1996a

Révész L.: Karos-Eperjes-szög. In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. (Szerk.: Fodor I.) Bp. 1996, 82-109.

RÉVÉSZ 1996b

Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc 1996.

RÉVÉSZ 1996c

Révész L.: Aldebrő. In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. (Szerk.: Fodor I.) Bp. 1996, 381-383.

RÓHEIM 1918

Róheim G.: A kazár nagyfejedeleme és a turulmonda. *Ethnographia* 29 (1918), 58-98.

RÓHEIM 1984

Róheim G.: Primitív kultúrák pszichoanalitikus vizsgálata. Bp. 1984.

RÓNA-TAS 1996.

Róna-Tas A.: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996.

RUDENKO 1960

Rudenko, Sz. I.: Kultúra naszelenija Centralnogo Altaja v szkifszkoe vremja. Moszkva-Leningrad 1960.

SCHENK 1935-38

Schenk J.: Magyar solymásmadárnevek. I. Turul-zongor-kerecsen. *Aquila* 42-46 (1935-1938), 207-346.

STERNBERG 1925

Sternberg, L. Ja.: Kult orla u szibirszkih narodov. Szbornyik Muzeja antropologii i étnografii, tom. V., vip. 2. (Leningrad 1925), 717-740.

STERNBERG 1930

Sternberg, L. Ja.: Der Adlerkult bei den Völkern Sibiriens. *Archiv für Religionswissenschaft* 28 (1930): 1-2, 125-133.

SUSARIN 1997

Susarin, V. P.: Rannij etap etnicseszkoj isztorii vengrov. Moszkva 1997.

SZŰCS 1973

Szűcs J.: Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Simon *Gesta Hungarorum*-ában. *Századok* 106 (1973) 569-643, 823-878.

SZŰCS 1992

Szűcs J.: A magyar nemzeti tudat kialakulása. Szeged 1992.

P. MAGISTER

P. Magister: *Gesta Hungarorum. Partes selectae.* (Ed. L. Juhász) Bp. 1932.

PAIS 1975

Pais D.: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. Bp. 1975.

- TÓTH 1996
Tóth S. L.: Árpád vagy Álmos? Acta Historica 103 (Szeged 1996)
- TÓTH 1988a
Tóth S. L.: Levediától a Kárpát-medencéig. Szeged 1998.
- TÓTH 1998b
Tóth S. L.: Levedi és Árpád személyisége. Acta Historica 107 (Szeged 1998) 13-15.
- UNGVÁRY 1998
Ungváry J.: Kephalé. In: Studia Varia. Tanulmányok Szádeczky-Kardoss Samu nyolcvanadik születésnapjára. (Szerk.: Makk F.-Tar I.-Wojtilla Gy.) Szeged 1998.
- VÉRTES 1990
Vértes E.: Szibériai nyelvrokonaink hitvilága. Budapest 1990.
- VÖNÖCZKI S 1970
Vönöczki S. J.: A magyar őshaza solymászmadarai. Turul kiadó, New York 1970.

1. kép
A karosi övveret (M=3:2)

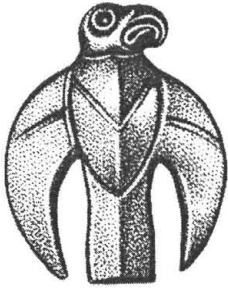
2. kép
A rakamazi korong rajza (M=1:2)

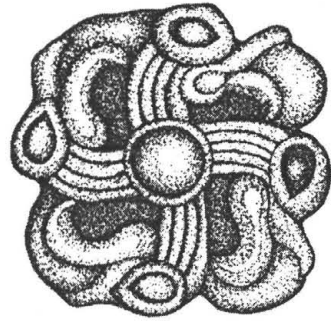
3. kép
A zempléni korong

4. kép
Honfoglalás kori életfás-madaras korongok
(M=1:2)

5. kép
Sast formázó szkíta bronzveret

6. kép
A hozseutovói szarmata bronzveret

7. kép
A madaras-életfás agancsú filippovkai arany
szarvasszobor

Kereszténység a honfoglalás előtti Kárpát-medencében

Tóth Endre

(Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

A Kárpát-medencében a kereszténység a Kr. u. 3. század végétől kezdve szinte folyamatosan jelen volt. A keresztény vallás terjedése, a hívők létszáma koronként és területenként azonban különbözőképpen alakult. A vizsgálat során a minőségi jellemző az egyházi közösségek, a püspökök, a papság létezése, vagy csupán az egyházszervezettől független, keresztény hitűek jelenléte. A mennyiségi összetevő a számarány volt: egy-egy népességen belül mekkora létszámban éltek keresztények. Mivel írott források az Árpád-kort megelőzően szűkösek, főként a régészeti leletek segítségével lehet a kérdést megközelíteni és a Kárpát-medencei népek kereszténységét jobban megismerni. Azt rögtön meg kell állapítani, hogy a Római Császárság felbomlását követően a Szent István-kori egyházszervezésig legfeljebb a peremterületeken (Szerémség, Nyugat-Dunántúl) élőknél adatolható a római kortól folyamatos, keresztény jelenlét: a Kárpát-medencébe érkező és letelepedő népek, a gót és gepida csoportokat kivéve, nem voltak keresztények.

Ha a Kr. u. 300-896-ig terjedő időszakban a Kárpát-medence keresztény emlékeit és történetét vizsgáljuk, meg kell különböztetni a Dunától délre és északra fekvő területeket. A kereszténység terjedése és szervezeteinek alakulása eleinte a Római Birodalomhoz tartozás függvénye volt: a határt a Duna jelentette. A Duna elválasztó szerepe nemcsak a birodalom fennállásáig, és az azt követő másfél században volt meghatározó, hanem még akkor is, amikor 568 után a Kárpát-medencében egyetlen nép, az avarok telepedtek le: a keresztény leletek még mindig a Dunántúlon és a Dráva-Száva közén számosabbak.

A 3. század végére a Római Birodalom keleti tartományaiiban és a Földközi-tenger partvidékén, Itáliában és néhol a belső területeken híveket szerző kereszténység Nagy Konstantin uralomra jutásával, Kr. u. 313-ban megszabadult az üldözésektől. Az uralkodó, aki ugyan csak a halálos ágyán keresztelkedett meg, kedvezően bánt a keresztényekkel. Ezért, az ő, majd utódai alatt a század folyamán a városhálózatra támaszkodva birodalom szerte megalakultak és megerősödtek a püspökségek. A keresztény közösségek vezetői a városokban székeltek; a császároktól, mind közjogi, mind jelképes (püspöki jelvények: gyűrűk, bíborszínű cipő) kedvezményeket kaptak. A római közigazgatásnak megfelelően a városhoz nagyobb földterület tartozott (territórium). Ezért a püspökök fennhatósága természetesen nemcsak a városra, hanem a territóriumára is kiterjedt. Ez a terület – a birodalomban alakult püspökségeknél a joghatóság kiterjesztését is jelentette, és mint ilyen

– a későbbi egyházmegye alapjává vált. Ennek megfelelően a kora középkorban a birodalmon kívüli területeken újonnan alapított püspökségeket is joghatósági területtel, egyházmegyével szervezték meg.

Az 5. század kezdetére a püspökségek behálózták a birodalomnak a kereszténység által kevésbé érintett területeit is. A szervezetnek különösen akkor nőtt meg a jelentősége, amikor az 5. század első évtizedeiben a császárság egyre inkább meggyengült. Főként a tehetősök és az államapparátus vezetői, tisztségviselők menekültek a népvándorlás megindulásával a Duna-vidéki határterületekre dél felé, a biztonságosabbnak vélt Itáliába. Ekkor a katonai védelem és a központi szervezett államigazgatás szétesésekor az egyházi vezetők, püspökök kezébe jutott a város kormányzása, a védelem, az élelmezés, az emberekről való gondoskodás megszervezése és főként a támadó barbárokkal való tárgyalás vezetése. Működésük hatékonysága területenként változó volt. Itáliában magától értetődő; Galliában annyira jelentős volt, hogy az 5-6. század közti időszakot a püspökuralom korának nevezik (gondoljunk akár a Rómából Attila elé siető I. Nagy Szent Leó pápára, vagy a galliai városokra, ahol a püspökök kezében volt a városok védelme és az ostromlókval való tárgyalás vezetése). Pannoniából az frott források szűkössége miatt szinte semmilyen adat nem maradt fenn. A szomszédos Noricumban (Kelet-Ausztria), Attila halálát követően egy szerzetesi életet élő férfi, Severinus próbálta megszervezni a határmenti tartományban maradt lakosság életét, ellátását és biztonságát; kétségtelen sikerrel. Az a 100 év, amely 313-tól kezdődik, tette lehetővé az egyházi szervezet olyan méretű kiépülését, megerősödését, politikai jelentőségének a megnövekedését, aminek következtében az állami közigazgatás összeomlásával, az adminisztráció rohamos visszaszorulásával és összeomlásával annak helyére léphetett.

Pannoniában a 4. századra létrejöttek a püspökségek.¹ Poetovio (Ptuj, Szlovénia) példája talán nem egyedi: püspöke, a vértanúhalált halt Victorinus a 3. század második felében tevékenykedett és szentírást-magyarázó munkákat írt. A püspökségekről főképpen a pannóniai vértanúaktákból és a Martyrologium Hieronymianumból értesülünk² (Quirinus, Iraenus, Pollio passiók³, Szent Demeter

¹ A pannóniai tartományok kereszténységéhez máig alapvető Nagy Tibor munkája (NAGY 1939.). A leleteket Nagy Lajos gyűjtötte össze (NAGY 1938), amely ma már csak kritikával használható. A sír-épületekről: TÓTH 1990, 17-33.; TÓTH 1991a, 740-747. és TÓTH 1994, 242-272. A Dunántúllal szomszédos területek kereszténységéről: BRATOŽ 1981-82, 20.; BRATOŽ 1987, 149-196.; BRATOŽ 1990.; WOLFF 1989, 27-; NOLL 1954.; BARTON 1975.; BERG 1985. Szombathelyi keresztény emlékeiről: B. THOMAS 1977.; Pécs: FÜLEP 1984.; PANNONIA 1990.

² A vértanúakták kiadása: RUINART 1731. Sajnos az új magyar nyelvű könyvsorozatban, az Ókeresztény írók vértanúakták tartalmazó 7. kötetében (Bp. 1984) éppen a pannóniai vértanúakták (Iraenus kivételével) és a pannóniai jelentőségű más szövegek fordítása (Szent Jeromos pannóniai vonatkozású levelei, Victorinus püspök exegetikai munkája) nem került kiadásra. A pannóniai vértanúkhöz: NAGY 1939, 53-.

³ BHL 7035-7039, 4466, 6869.

legendája): püspök állt a sirmiumi (Sremska Mitrowica) cibalaei (Vinkovci), mursai (Eszék, Osiek) püspökségek élén. Sirmiumnak, mint időszakosan császári székhelynek a püspöke fokozatosan magát tekintette a pannóniai egyházak legfőbb vezetőjének, mintegy metropolitájának. A dél-pannóniai városok püspökségeihez hasonlóan, a szórványos, dunántúli közvetett adatok alapján valószínű, hogy ott sem volt más a helyzet⁴: püspökségek lehettek a közigazgatási központokban: Sopianaeban (Pécs), Savariában (Szombathely) és Aquincumban (Óbuda); egy 6. század végi forrás alapján kétségtelenül létezett Scarbantiaban (Sopron). Lehetséges, hogy más városokban is püspök állt a keresztény közösségek élén.⁵ Hogy ezek a közösségek milyen létszámú keresztény lakosságot képviseltek, nem tudjuk. A dunántúli keresztény leletek (sírfeliratok, viseleti tárgyak) az új vallás elterjedését tanúsítják azzal a megszorítással, hogy ugyanekkor a pogány hit is szívósan tovább élt. A Silvanus isten tiszteletére szentelt, 4. századi gyűrűkből (Oroszvár, Sopron, Szombathely, Fenékpusztá és Alsóhetény környéke) erre következtethetünk; éppen a későantikorra alakult ki az ősi, pannóniai Silvanus tisztelet új kultuszformája, és meg is erősödött. Jelentős számú pogányság élt még a 4. század folyamán, és minden bizonnyal később is; vallási szokásaik a néphitben nyilvánultak meg.⁶

Keresztény közösségekre nem a használati- és viseleti tárgyakból lehet következtetni, hanem a kultuszépületekből. Ezek két csoportja: a közösség istentiszteleti helye, az ecclesia és a sírépületek. A mise bemutatására szolgáló gyülekezeti termektől (ecclesia, basilica), a temetőépületek, ha alaprajzuk szerint nem is mindig, de fekvésük miatt jól elkülöníthetők: a közösség templomai a városokon belül, a sírépületek – követve a korábbi római szokásokat – a városokon kívül feküdtek. Miseliturgia tartására szolgáló, városban álló épületet mindössze kettőt tártak fel a Dunántúlon: az aquincumi kettős bazilikát⁷ és a sirmiumi bazilikát⁸. Az aquincumi bazilika alaprajza szerint a 4. század első évtizedeiben épült. A régebben keresztény kultusztérnek tartott építményekről kiderült, hogy ilyen rendeltetésük nem lehetséges vagy nem bizonyítható (a savariai ún. Quirinus bazilika a helytartói palo-

⁴ NAGY 1939, 201.

⁵ Mivel a belső-pannóniai dunántúli városok 4. századi történetéről sem tudunk semmit, ezekben püspökségeket feltételezni egyelőre nem lehet (Mursella, Mogenianae, Volgum). Scarbantia mellett a Drávától északra egyetlen püspökség jöhet szóba. Amantius, Iovia püspöke részt vett a Szent Ambrosius által vezetett 381-es aquileai zsinaton (a kérdéshez: TÓTH 1994, 251., 48. jegyzet. Iova település azonban Pannonia Prima (Ludbreg, Szlovénia) és Valeria tartományban (Alsóhetény, Dombóvártól Ény-ra) is létezett. Az érvek mindkét azonosítás mellett felsorakoztathatók, de dönteni nem lehet.

⁶ TÓTH 1980a, 91-103.; TÓTH 1980b, 169-175.; TÓTH 1989a, 113-127.; 1995-ben újabb ezüst Silvanus gyűrű került ismeretlen lelőhelyről a Nemzeti Múzeumba (ltsz.: 95.61.6.). Felirata: *Silvano si(ue)stri*. Összesen 10 db gyűrű és egy hulla ismert az isten nevével.

⁷ NAGY 1940, 250.; GAMBER 1968a, 26.

⁸ DUVAL 1979, 86-87.

ta díszterme volt,⁹ nem volt templom a kékkúti villa sem¹⁰). Csekély azoknak az ingó leleteknek a száma is, amelyekből egyházi épületre lehet következtetni. Egyes faragványokról nem is lehet mindig egyértelműen eldönteni, hogy profán vagy szakrális rendeltetésű épületben használták-e. Másoknál pedig csak valószínűsíteni lehet, hogy keresztény sírkápolnában, vagy közösségi bazilikában alkalmazták. A Székesfehérváron talált, másodlagosan beépített, tengeri állatokkal, növényekkel és a Krisztus-monogram egy változatával (sztaurogram) díszített, faragott korlátpilér az egyetlen olyan kőfaragvány, amely az ábrázolásai miatt kétségtelenül keresztény kultuszhely tartozéka volt.¹¹ Közösségi bazilikában vagy temetőkápolnában állt-e, arra a felállítási hely és a leletkörülmények ismeretlensége miatt válaszolni nem lehet. Keresztény kultuszhelyeket díszítő faragványok az oltárok és a presbyteriumkorlátok: ezek bizonyíthatnak templomokat és sírépületeket. Az ereklyés oltárként meghatározott, és Valériára jellemzőnek látszó faragott asztallapok¹² mégsem bizonyultak keresztény felhasználásúnak.¹³ A korláttöredékeket csak abban az esetben lehet keresztény kultusztér részeinek tartani, ha keresztény jelképek találhatók rajtuk. Ilyen díszítések alkalmazása viszont nem szükségszerű; ha a leletkörülmények is ismeretlenek, akkor a faragványok keresztény használata bizonyíthatatlan. A Nyugat-Dunántúl három azonos díszítésű, kereszt és X alakú, falév korlátot utánzó márvány korláttöredék került elő (Jánosháza, Egyházashollós, Szombathely).¹⁴ Keltezésük a 4. század. Mintájuk hasonló, délpannoniai faragványokkal¹⁵ (Sirmium) egyezik meg; felhasználásuk keresztény kultuszhelyen lehetséges ugyan, de nem bizonyítható. Hasonló, áttört korláttöredék, nagyon egyszerű kivitelben Brigetioban (Szőny)¹⁶ is előkerült.

Pécsen, két helyen találtak olyan márvány faragványtöredékeket,¹⁷ amelyek keresztény kultuszhely szobrászati díszítéséhez tartozhattak. Korláttöredék része az a márvány faragvány, amelyet az István téren találtak: félköríves mintájú, áttört korlát töredéke volt. Mivel a későrómai temető nyugati szélén került elő, temetőkápolnához tartozhatott. Néhány más, gondosan faragott márvány töredék szintén át-

⁹ TÓTH 1973, 118-137.; magyarul: TÓTH 1975, 420-440.

¹⁰ Vö. SÁGI 1972, 121-138.

¹¹ A faragvány karoling-kori keltezése tévedés: lásd. TÓTH 1974a, 172., 27. j.

¹² B. THOMAS 1978, 573.

¹³ NAGY 1988, 135-158.

¹⁴ A jánosházi múzeumban (publikálatlan), az egyházashollósi templom falában (B. THOMAS 1977, 798-99.; a szombathelyi Savaria Múzeumban (PAULOVICS 1944.; Steindenkmäler von Savaria 1971, nr. 235., Bild 189.

¹⁵ MÓCSY 1974, pl. 41.a.

¹⁶ BARKÓCZY 1944, XLII. Tábla

¹⁷ FÜLEP 1984, pl.V.

tört korlát és oszlopfő (?) töredékei lehetnek. Ezek lelőhelye az Eötvös utca, amely a temetőtől délre, az antik város területére esik: a 4. századra keltezhető faragványok közösségi bazilikát is díszíthettek. Ezeken a faragványokon nincsen olyan jelkép, amely egyértelműen keresztény felhasználásukat bizonyítaná. Mivel e faragványokat a forma alapján a keresztény kultikus körben is használták presbyterium korlátként, a cancellum vagy transenna-nak nevezett faragványok kultikus felhasználásuk is lehetnek. Hozzá kell még tennünk: a 4. században a nagy állami építkezések (a katonaiak kivételével) néhány centrumtól eltekintve (Sirmium, Savaria) megszűnnek. A keresztény kultushelyek mindkét típusa (a közösségi templom és a sírépület) azonban éppen ebben az időszakban épültek fel. Ezért azok a kisebb méretű faragványok (oszlopfők és korlátok), amelyek készítése a 4. századra határozható meg, keresztény kultikus felhasználása jöhet szóba elsősorban. Ilyenek például a szentendrei¹⁸ és aquincumi¹⁹ kisméretű oszlopfők.

A fém- vagy agyagból készült mécsesek²⁰ (Szombathely, Zalaegerszeg) sem kizárólag ókeresztény kultushelyek berendezési tárgyai. Erre egyedül a kereszttel vagy Krisztus-monogrammal díszített templomi lámpafüggeszők²¹ alkalmasak. (Bonyhád környéke, monogramok a Magyar Nemzeti Múzeumban, brigitioi bronzkereszt: sírkápolnából vagy közösségi bazilikából származnak, megállapíthatatlan; a lelőhelyek is bizonytalanok).

Nagyobb számban ismertek a temetkezési épületek, az egyszerű négyszögletes helyiségtől kezdve a két, három, öt, hét apszisos vagy összetettebb alaprajzúig.²² Megállapítható, hogy a hosszabb idő során alakult dalmátiai és itáliai temetőépületektől eltérően az alsóhetényi mauzóleum²³ egységes tervezés és építés során jött létre. Az egyszerűbb, hosszahajós, apszisos föld feletti emlékhelyek építészeti típusa főként DNy-ról, Itáliából és főleg Dalmátiából eredeztethető. Az alattuk lévő – esetenként festett – sírkamrák építésének szokása a császárkori balkáni provinciák gyakorlatának felel meg. A kettős eredet eredménye a sírkamrás memoriák elterjedése Pannonia, illetve a Dunántúl DNy-i részén, Pécsen és környékén.

Egyes esetek ellenére a 4. vagy 5. századi melléklet- és viseleti tárgyak nélküli sírokat kétséges kereszténynek tartani. A mellékletadás szokása (megjegyzendő: a 4. századi sírokba helyezett pohár, kancsó és tál aligha üres edényeket, hanem az ételmellékletadás pogány szokását szolgáló tárgyakat jelentett) és a halotti kultusz

¹⁸ NAGY 1938.

¹⁹ NAGY 1942, 246.

²⁰ B. THOMAS 1977, 14. J., 48., 53., 79.

²¹ TÓTH 1977a, 143–156.

²² TÓTH 1990, 17–33.

²³ Alaprajza: TÓTH 1989b, 32.; TÓTH 1990, 24., 11. kép.: helyesen sírkápolna vagy mauzóleum és nem templom aláírással; az épület első periódusának alaprajza: TÓTH 1989–1990, 267.

más megnyilvánulásai (virágok, koszorúk, gyertyák, virrasztás az évfordulókon) a keresztény közösségeknél is tovább éltek. Az egyházi vezetők és zsinatok nemegyszer próbálták tiltani, és az elfajuló temetői virrasztásoknak gátat vetni. Az a népesség, akiknek lelki kényszere volt a mellékletadás, nem egykönnyen állt el ettől a szokásától. Különösen azért nem, mert a régi szokásokkal ellentétes, a hagyományos rítusokat, mágikus praktikákat nélkülöző keresztény liturgia az imán kívül szinte semmiféle cselekvést nem biztosított a hívők részére: a korábbi kultuszgyakorlat teljesen átalakult. Éppen ez, és a termékenység kultuszok reálisabb vagy jelképes gyakorlatának a háttérbe szorulása okozta, hogy a pogány vallásosság számos régi (ősi) eleme évszázadokig tovább tudott élni az európai néphitben. Ennek megszüntetése, átalakítása, kiküszöbölése a közösség egyházi vezetőinek a magatartásától is függött.²⁴

A keresztény hit hordozója a 4. században a provinciális lakosság volt. Ezért a kereszténység vizsgálata egyben a lakosság-továbbélés kutatását is jelenti; a Római Birodalom felbomlása után csak a provinciálisok kereszténysége tételezhető fel. A 4. század végére a provinciális anyagi kultúra keltezhetetlenné válik. Egyedül a kereszt és egyes liturgikus tárgyak formája változik úgy, hogy pontosabb kelteztést is lehetővé tesz. Ezért is fontos a kutatásuk.

A pannon tartományok késői történetéből következően a népesség elsősorban a Dunántúlon, annak is a keleti részén fogyatkozott meg. Valeria tartományt, a hunokkal megegyezve a római vezetés – feltehetőleg Aetius közreműködésével –, a 430-as években feladta, és a lakosság számára új provinciát alakított ki Pannonia, Italia és Noricum határán²⁵ (Valeria Media). Kérdés, hogy a birodalom végóráiban bekövetkező átszervezés milyen fokú népességkivonással járt. Bizonyos jelekből arra lehet következtetni, hogy jelentős elvándorlás történt (a Kelet-Dunántúlról eltűntek az antik földrajzi nevek, a ságvári és az alsóhetényi erőd lakatlanná vált, a temetkezések megszűntek, sőt egyes halottakat elvittek az alsóhetényi erőd melletti temetőből). A kontinuitás tekintetében sokat emlegetett Sopianae település-szerkezetének megváltozása, a sírkápolnák lakóhellyé alakítása népességcserét jelent.²⁶ Máshol a lakosság a temetkezések jelentős számából következően – például Csákváron – esetleg továbbra is helyben marad: kérdéses azonban, hogy ezeken a településeken mekkora volt a provinciálisok részaránya. A lakosságkivonás aligha ment végbe olyan szervezeten, mint Dacia esetében: sem belső szervezetség, sem jól védhető új lakóhely nem létezett, mint a 271-es feladáskor. Mindenesetre a Kelet-Dunántúlon sem a helynevekben, sem a régészeti leletekben folyamatosság nem mutatható ki; a lakosság jelentős számban elvándorolt; az esetleg itt

²⁴ Minderről: TÓTH 1980c, 91-103.

²⁵ TÓTH 1989c, 197-226.

²⁶ TÓTH 1991b, 102.

maradottak kultúrája elenyészett. Ezért a Kelet-dunántúli keresztény provinciális közösségek fennmaradását nem lehet feltételezni. Ezzel szemben a Nyugat-Dunántúlon szórványos forrásadatok, valamint a földrajzi nevek bizonyos fokú folyamatossága az ottani lakosság egy részének törésmentes továbbélését (és átalakulását) jelenti.²⁷ Az egyetlen, püspöki szervezetet bizonyító adat, a scarbantiai püspök említése 572-ben sokatmondó: azt mutatja, hogy a keresztény közösségek főpásztoraik vezetésével helyente megmaradtak.²⁸ Nem mindenki menekült el délre az 5. század elején, ha nem is tudtak e kis közösségek egyházi vezetői úgy fellépni és a provinciális lakosság érdekeit úgy képviselni a hódítókkal szemben, mint Itáliában és Galliában. Mivel a Nyugat-Dunántúl a késői avar megszállásig kívül maradt a népmozgások irányán, a viszonylag nyugodt körülmények lehetővé tették a keresztény lakosság életét.

Milyen tárgyi emlék maradt ránk ezektől a közösségektől a 4. század után? Alig valami. Azok a keresztény leletek ugyanis, amelyek nagyobb számú leletcsoportot jelentenek, későbbiek: 6. és 7. századiak.

A 4. század végétől bizonyos keresztény jelképek, elsősorban a Krisztus-monogram, viselőjének kereszténységét bizonyítja. Korábban ugyanis, a 4. század második harmadáig a Krisztus-monogram, mint a császár személyéhez is hozzátartozó jelkép, mintegy állami szimbólum volt: alkalmazása az uralkodó iránti lojalitás kifejezője (is) lehet. Azaz nem kizárólagosan a keresztények használták a jelképet, amit használati tárgyakra: edényekre, kanalakra, fibulákra, pipereeszközökre egyaránt rávéstek.²⁹ A 4. század végére azonban, a birodalmi adminisztráció fokozatos felbomlásával a Krisztus-monogram "szekularizált" használata háttérbe szorult és a monogram egyértelműen a keresztény hívőket bizonyít.

Amíg a birodalmon belül a kereszténység terjedésével a római városhálózaton folyamatosan szerveződtek meg a püspökségek, a birodalmon kívül erre nem kerülhetett sor, mert a városhálózat hiányzott (nem tekintve az első keresztény országot, Arméniát, ahol III. Tiridatesz uralkodása (278-330) idején felvették a kereszténységet, és a saját fejlődésüknek és igazgatási rendszerüknek megfelelően alakultak ki a püspökségek). Misszionálás azonban folyt: az általános és a később is követett gyakorlatnak megfelelően e népekhez térítő püspököt küldtek, majd amikor a keresztények száma megnőtt, a vallás megerősödött, az egyházszervezet is megalakult. A Kárpát-medencében a római korban és az azt követő századokban erre két népnél került sor: először az Erdélyben és attól DK-re élő gótok, majd később, ismeretlen körülmények között az alföldi gepidák esetében. Amíg a gót kereszténységet viszonylag ismerjük, a gepidákéról szinte semmit sem tudunk. Mi-

²⁷ TÓTH 1971-1972, 231-141.; TÓTH 1976, 107-120

²⁸ TÓTH 1974b, 169-275., magyaruk: TÓTH 1977b, 320-326.

²⁹ Vö. TÓTH 1991c, 97-98.

vel a germán térítésre a 4. században azidőben került sor, amikor a kereszténység (Nagy Konstantin uralkodását követően a legfelső szinten is) a Szentháromság értelmezése és Krisztus Istenfiúsága tekintetében megoszlott, ennek lényeges hatása volt a germánok megtérésére: a hithirdető Wulfilas püspök arianus volt, ezért a gótok, gepidák, később a Dunántúlról Itáliába költöző longobardok az arianus változatot követték. Az arianizmus, mint nemzeti vallás, segítette a germánság népi identitásának megőrzését. Mihelyt azonban Itáliában és az Ibér-félszigeten kapcsolódtak az egyetemes keresztény egyházhoz, megszűnt a helyi, latinul beszélő provinciális lakosságtól lényeges elválasztó erő: népi különállásuk megszűnt és szinte nyom nélkül beolvadtak a születő neolatin nyelveket beszélő őslakosságba.

A 400-as évek után a már korábban is visszaszorult frásbeliség (feliratok), eltekintve egy-két runa- és rovásírástól, évszázadokra eltűnik. A külföld figyelmébe, ha nem is szűnik meg teljesen, de jelentősen megcsappan. A 400-tól 896-ig terjedő századok kereszténységének kutatásában szinte teljesen a régészeti leletekre kell hagyatkoznunk. Ezeknek a forrásértéke márcsak azért is nagyon különböző, mert jórészt "légüres térben", szórványosan tűnnek fel. Először meg kell állapítani, hogy milyen információkat hordoznak, milyen következtetésekre alkalmassak. A helyi kereszténység minősítése attól függ, hogy a leletek csupán egyes keresztényeket bizonyítanak-e, vagy még azokat sem, mert csak az ékszerdivat másolásáról van szó (az avar-kori kereszties női ékszerek, nyakláncok esetében fenn áll ez a lehetőség is), vagy a keresztény egyházszervezet meglétére is lehet-e következtetni. Más elbírálás alá esnek azok a tárgyi leletek, amelyek javarészből keresztény jelképek: ezekből egyesek keresztény hitére lehet következtetni, míg a kőből vagy fából épült kultuszhelyek kisebb vagy nagyobb létszámú keresztény közösséget bizonyíthatnak. A keresztény tárgyak szórványos jelenlétéből azonban a Dunántúl lakosságának kereszténységére nem általánosíthatunk.

A római kor utáni időszak a keresztény leletek alapján négy szakaszra osztható³⁰:

1. A hun korszaktól az avar beköltözésig (kb. 430-568)
2. A korai avar korszak (568-700)
3. A késői avar korszak (8. század)
4. A karoling-kor (9. század)

1. A birodalom tartományi szervezetei az 5. század első három évtizedében felbomlottak. Hogy ezt az időszakot miként vészelték át a keresztény közösségek, nem tudjuk. Scarbantia püspökét 572-ben még (először és utoljára) említik: a lan-

³⁰ A népvándorláskori kereszténységhez: ALFÖLDI 1938, I. 149-; EUGIPPIUS 1969, 291-320.; BÓNA 1969, 265-320.; GARAM 1993, 99-134.

gobardok Itáliába vonulásáig a püspökség minden bizonnyal fennállt.³¹ A tartomány déli szélén fekvő Száva menti Sirmium püspöksége az avar bevételig (582) létezett.³² Hasonlóan történt-e Savariában is, amely a feliratok és források alapján nagyobb keresztény közösség otthona volt, kérdéses. Nem is önmagában a püspöki szervezetek fennmaradása határozta meg a keresztény provinciálisok sorsát az 5. században, hanem az, hogy a püspökségek élén álltak-e olyan tettekrekész és szervezőképes papok, mint Noricumban Szent Szeverinus.³³

A keresztény közösségek létezése mellett figyelembe kell venni a keleti gót, itáliai királyság (474-552) hatását, amelyre némi leletek utalnak a Dunántúl területén. A kismácfai (Vas m.) gót jellegű díszítést tartalmazó ezüst tálka, mint liturgikus eszköz, arra mutat, hogy az 5. század végén, a 6. század első évtizedeiben számolni lehet gót missionálással.³⁴

2. A korai avar időszakban a dunántúli kereszténység legerőteljesebben a Balaton nyugati végén, Keszthely-Fenekpuszta környékén és a Dunántúl DK-i vidékén, Pécs környékén jelentkezik. Ez a lakosság avar környezetben élő, későrómai eredetű népesség volt. Fenekpusztán, a későrómai erődfalak védelmében a környéken élők háromapszisos, három hajós templomot építettek.³⁵ Az épület típusa jól illeszkedik az északitáliai, svájci és dalmatiai 6-7. századi templomokéhoz: a fenekpusztai épület keletkezése sem lehet más. A templom jelentősebb számú keresztény közösséget tételez fel. Püspökség mellett a leletek híján nem lehet érvelni, de ki sem zárható.

A korai avar korszak jellegzetes keresztény leletei, az ezüst korongfibulák a Dunántúlon, főként Keszthely-Fenekpuszta és Pécs környékén kerülnek elő.³⁶ Nem elsősorban a típusok, hanem a figurális témák változatossága tűnik ki. A kompozíciók kapcsolódnak a későantik mediterrán kultúrához: a korongfibulák mellett a mellkeresztek, madarakkal díszített keresztek és kereszt alakú ruhadíszek (zamárdi temető³⁷) a jellemzőek.

A fibulaábrázolások témái között a Háromkirályok, Lázár feltámasztása, Krisztus, szentek és arkangyal képe lelhető fel. Az ábrázolt témák jórészt, ha nem kizárólag, a keresztény vallásból valók. Hogy nem csupán egy kedvelt ékszer divatszerű elterjedéséről volt szó – a divatot maga a fibula-forma jelenti, hanem viselőik keresztény hite is szóba jöhet, azt elsősorban a fenekpusztai keresztény templom

³¹ Lsd. A 30. jegyzet irodalmát.

³² Sirmiumi keresztény szervezet késői történetéhez: POPOVIĆ 1975, 91-110.

³³ BÓNA 1969, 265-. Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Linz 1982.

³⁴ TÓTH 1994-1995, 117-151.

³⁵ SÁGI 1961, 397.

³⁶ GARAM 1993, 99-134.

³⁷ Bárdos Edit ásatása: a zamárdi 466, 467, 1166, 1276 számú sírokból: GLI AVARI 1995, 161.

építése jelzi. A korongfibulák a 6-7. századi dunántúli kereszténység mellett annál súlyosabb bizonyítékot jelentenek, mert nem import tárgyak. Ezeken, a helyben gyártott viseleti tárgyakon olyan ábrázolások jelennek meg, amelyek jól adatolt keresztény, mediterrán kapcsolatokkal rendelkeznek. Egyes motívumok helyi származása, eredete sem lehetetlen. Közéjük sorolható a Lázár feltámasztása és a lovas "sárkányölő" alakja, amely az eredeti Bellerophon-ábrázolásban (Keszthely-Fenekpuszta) és keresztény változatban is előkerült, kígyót ölő glóriás alak, minden bizonnyal Krisztus (Nagyharsány): a hitbéli és barbár ellenséget legyőző császárábrázolások ikonográfiájával egyezik. A 4. századi birodalmi elterjedése mellett a motívum Pannoniában különösen gyakori volt nemcsak a ládika-, hanem övvereteken is. Ezek mellett a hagyományos képek mellett a leggyakoribb korongfibula kép meglepően korszerű: az angyalok által közrefogott Krisztus-mellképes kereszt öt példánya került elő a Dunántúlon. A képtípus, amely legismertebb formájában a San Stefano Rotondo apszismozaikján (Róma),³⁸ valamint a szentföldi eredetű ólom ampullákon látható³⁹, a jeruzsálemi kereszttereklye Heraclius császár által történt visszaszerzésével (628) függ össze. A 7. század középső harmadától a Dunántúlon a korongfibulák kedvelt képtípusává válik. Amíg a kereszt alakú jel: nyaklánc, applikálva, ékszereken csak általánosságban tanúsítja, hogy viselője keresztény hitet vall, vagy legalábbis toleráns, a korongos fibulák valamivel többet jelentenek. Ez esetben ugyanis egy sorozatban gyártott, másolt, utánzott, javított, közkedvelt, keresztény jelenetekkel díszített tárgyról van szó: e tárgyak egyöntetűsége olyan ötvösműhelyek létezését bizonyítja, amelyek naprakész mintakincsük miatt kapcsolatban álltak a déli keresztény lakosságú területekkel, és viseleti szokást is kielégítettek: a közösség keresztény vagy a valláshoz közelálló volt. A Krisztus-mellképes kereszt megjelenik a q-evageliarium⁴⁰ miniatúráján: az evangéliumok szövege a Jeromos előtti régi latin fordítás, Pannoniában, feltehetőleg Dél-Pannoniában készült. A fennmaradt kéziratot lehetségesen DNy-Pannoniában, a késői Valeria Media tartomány területén másolták.⁴¹

A keresztény témájú képekkel díszített dunántúli ékszerek mellett a keresztnek olyan környezetben is előfordulnak, amelyek a nem keresztény avarokhoz köthetők. Ezek egy része alig jelent többet a mediterrán vidéken honos ékszerek és viseletei szokások másolásánál. Nem jelenthetnek keresztény hitűeket a keresztény művészetben is használt motívumokkal (pávák, galambok, szőlőindák) díszített, bizánci eredetű vagy másolt fülbevalókat viselők. Aligha hihető, hogy aranykeresz-

³⁸ IHM 1960.

³⁹ GRABAR 1958.

⁴⁰ Kiadása: WHITE 1888.; JÜLICHER 1938-1954. Vö. GAMBER 1968b, 326.

⁴¹ MORIN 1893, 246-9.; LEIDINGER 1924, 99-.; SOUTER 1934, 63-65.; MORIN 1936, 295.; TÓTH 1980d, 99.; POPOVIĆ 1986.; SZÁDECZKY-KARDOSS 1983, 123.

tet avar környezetben viselő nők keresztények voltak (Igar-Tótipuszt): legalább is ezt feltenni nem kényszerítő crejű.

3. A késői avar korszakban, a 8. században, a korábbiakkal szemben a keresztény leletek megfoggyatkoznak, gyakorlatilag megszűnnek. Ennek oka nem, vagy csak mérsékelten lehetett a közvetlen kapcsolat megszakadása a Földközi-tenger vidékével, hiszen a korábbi időszak keresztény leletei – ugyan mediterrán kapcsolatokról is árulkodnak – de mégiscsak a helyi fejlődés eredményei és nem import-tárgyak. Az a népesség, amely korábban keresztény jellegű tárgyakat, jelképeket használt, olyan átalakuláson ment át, amely a továbbiakban ezeknek a tárgyaknak az előállítását, használatát, nem tette lehetővé. Hogy az etnikai pusztulásukat, keresztény hitük elvesztését vagy a keresztény hitűek iránti avar tolerancia megszűnését jelenti-e, megállapíthatatlan. A cselegörcsönyi 25. sír korongfibulája a leletcsoport későbbi darabja és ornamentális díszítésű.⁴² Az ékszer nem látható hátlapjára karcolt keresztjek jelezhetnek egy olyan korszakot – a 7. század legvégén –, amikor a keresztény jelképek nyílt viselése nem volt kívánatos.

Noha a 7-8. században említik az avar térítés szándékát: az angolszász misszionálási programban a megtérítendő népek között az avarokat is megnevezik, tényleges misszionálás a Dunántúlon ismereteink szerint nem folyt. Sem Szent Emmeran⁴³, sem Ruprecht nem térítettek Pannoniában: nem merészkedtek avar területre. Szent Corbinianus életrajza elbeszéli,⁴⁴ hogy Valeriában is járt. Ebből arra következtek, hogy ekkor jutott hozzá ahhoz az evangeliariumhoz, amelyet később Freisingben őriztek (q. evangeliarium, CLM 6224, München). Ez a Valeria azonban nem a Kelet-dunántúli tartomány, hanem a DNY-Pannonia és Noricum határára áttelepített lakosság számára kialakított Valeria Media provincia.⁴⁵

Éppen ezért váratlan, hogy a legjelentősebb, keresztény tömegeket bizonyító forrás egy évszázad hiátus után a 8. század végéről maradt fenn: Nagy Károly fia, Pippin itáliai király hadjárata alkalmával 796-ban a Duna partján (*ad ripam Danubii*) tartott egyházi tanácskozás Salzburgban fennmaradt aktájáról van szó.⁴⁶ A jegyzőkönyvben részletesen szabályozzák, hogy az avar területen talált népesség (*gens bruta et inrationabilis vel certo idiotae et sine litteris tardior atque labo-*

⁴² GARAM 1993, 107., Abb. 5:3. A tárgy felső részén egy nagyobb, az alsón egy kisebb kereszt figyelhető meg.

⁴³ Ardeo, Vita Haimhranmi. Vö. MGH SS scriptorum rerum Merovingicarum IV (B. Krusch). Vö. REINDEL 1981, 196.

⁴⁴ Ardeo, Vita S. Corbiniani 15: *Deinde germanorum peragrans termine, Valeriam penetrans...; valedictum absoluit, directis ministris, qui eum cum omni honori deducerunt a finibus Valeriae atque oricensis Cisalpina in caput Italiae.* KRUSCH 1920, 202,15.-203,5.; 204,9-205,6.

⁴⁵ TÓTH 1989c, 198-226.

⁴⁶ MGH LL Concilia II. 172-176.

riosa ad cognoscenda sacra mystria invenitur) megkeresztelésénél miként kell eljárni; azon részüket pedig, akik műveletlen⁴⁷ papjaik vezetésével élnek, szükséges-e újból megkeresztelni. Ez utóbbiak olyan keresztények lehetnek, akik a Rómával kapcsolatot tartó egyházi szervezetből kiszakadtak. A tanácskozás részletesen szabályozza a keresztelés végrehajtását; semmilyen olyan megfogalmazás nem található benne, amiből e keresztények eretnek voltára kellene következtetni. A szövegek nem néhány keresztényről, hanem nagyszámú népességről szólnak. Az irat bizonyítja, hogy számos keresztény vészelt át a 8. századot Pannonia területén. Kérdés az eredetük és a szűkebb lakóhelyük. Kérdés, hogy ez a népesség mennyiben tekinthető a késő római – nyilván erőteljesen átalakult – provinciális lakosság leszármazottainak, és hol éltek: a Dunántúlon, annak melyik részén, vagy a Drávától délre?

Ha a Dunántúlon éltek ezek a keresztények, akkor ők annak a 7. századi népességnek a leszármazottai lehetnek, akik korábban a keresztény tárgyakat viselték. Ez a népesség – akár hol is élt – a 8. század végén már aligha meghatározható etnikumú. Azaz nem nevezhetők sem rómaiaknak, provinciálisoknak, sem megtért avaroknak. Tömegükben a római és a későbbi dunántúli lakosság etnikailag vegyes leszármazottai lehetnek, megtámogatva az avarok által délről elhurcoltakkal – bár az utóbbi lehetőség még alapos vizsgálatot igényel.

A forrásból kell kiindulni: nyilvánvalóan annak a területnek a körzetében éltek, ahol Pippin serege keresztülvonult.⁴⁸ Ismereteiket távoli vidékről aligha szerezhették. E terület meghatározása azonban kérdéses. A sereg egyrészt itáliaiakból, másrészt Bajorországból érkezőkből állt. A két seregcsoport a korabeli útviszonyok alapján valahol Poetovio (Ptuj, Szlovénia) környékén találkozhatott, mert ide vezetett Itáliából a Borostyánkő-út, és ide lehetett eljutni a bajor seregcsoportnak is. Poetoviótól keletre, a Dunához való érkezésig csak találgatni lehet az útirányt. A megbeszélés helye a források szűkszavúsága és az útvonalak bizonytalansága miatt kérdéses. A régebbi irodalomban olvasható lauricum helyszín⁴⁹ (Lorch, Ausztria) Pippin hadjárata útvonalának ismeretében kizárható. Egyik lehetőség, hogy a seregek tovább haladtak a Borostyánkő úton, át a Dráván és Murán, majd innen, a Dunántúlon keletre fordulva jutottak az avar terület belsejébe. Fel kell tételeznünk, hogy Nagy Károly hadjáratához hasonlóan római eredetű úti térképet használtak a tájékozódásra. Függetlenül attól, hogy létezett-e kiépített, római eredetű út a mai Zala megye területéről ÉK felé vagy sem, a római útikönyvek ilyen vonalat nem jeleznek. Ezért kétséges a dél-dunántúli vonulás feltételezése. Logikusabbnak látszik a déli út: azaz a Poetoviótól ÉÉK-re vezető, az Itinerariumokban is fel-

⁴⁷ *Illi vero, qui ab inlitteratis clericis baptizati existunt...*, Conc. MGH II. Concil. 176/7.

⁴⁸ *Rex ... filium suum Pippinum regem Italiae in Pannonias cum exercitu misso*, Ann.r.Fr.796=Kurze 98-100=Rau 66.

⁴⁹ Vö. WERNECK 1960, 73-84.

tüntetett vonal (*Itineararium Antonini* 128,6 – 131,1), amely a Szerémségbe és Sirmiumba tartott. Az útirányok mellett lehet érvelni, de a kérdés eldönthetetlen: ezért azt sem lehet biztonsággal megállapítani, hogy a vonulás során talált keresztény lakosság tömegében a Dráva-Száva között, vagy a Dél-Dunántúlon (Délnyugat-Dunántúlon) élt-e? Mindenesetre az irat szóhasználat, a Duna görög és latin megnevezése (*Danubius*, *Ister*), valamint a Duna-parti megbeszélésen⁵⁰ elnöklő Szent Paulinus aquileiai pátriarkának Erik friauli herceget gyászoló versében⁵¹ Sirmium említése inkább a szerémségi, mint a dunántúli szakasz mellett szól. Pippin hadjáratát megelőzően Erik alighanem Sirmium felé vonult. Pippin serege sem ment más irányba.

Az eldöntetlen kérdések ellenére, a Duna-parti szinódus határozatai alapján nem zárható ki, hogy a 8. században is élt keresztény lakosság a Dunántúlon. Különösen azért, mert az előző időszak gazdag volt keresztény emlékekben. Ez Pippin hadjáratától függetlenül vonatkozik a Nyugat-Dunántúlra is, ahol a település-és víznevek részleges megmaradása folyamatos lakosságot bizonyít. A vidék a későavar korban a gyéren megtelepült vidékek közé tartozott, ami elősegítette egy kontinuáló (és anyagi kultúrájában átalakuló) népesség fennmaradását.

4. A negyedik szakasz az avar hatalom szétbomlása utáni időszak, amelynek keresztény leletei a korábbiaktól lényegesen különböznek. A 8. század utolsó évtizedében a frankok meghódították az avar terület, a Dunántúl egy részét. A Kárpát-medence nyugati felén befolyást gyakorló, majd 828-tól kezdve a Rába-Marcalt-Rinya vonaltól nyugatra, az őrgrofságokra szervezett Karoling állam⁵² térfoglalásával ismét létrejött a rendezett kapcsolat a frank-bajor egyházon keresztül Rómával, megszűnt a vidék egyházi elszigeteltsége. A területet a Drávánál osztották meg a püspökségek fölötti egyházi joghatóságot gyakorló két érsekség, Aquileia és Salzburg között: a folyótól délre eső terület az aquileiai, az északi a salzburgi püspökséghez került.⁵³ Megalakultak az egyházközségek: ez azonban a frank egyházi vagy világi birtokosok kereszténységét jelentette elsősorban. A vidék térítéséről és egyházi gondozásáról térítő vándorpüspökök, chorpiscopusok gondoskodtak; többüknek név szerint is ismerjük⁵⁴ (Dominicus 844-850 körül, Swarnagal, Altfred, Rihpald 869 körül). Nem lehetetlen, hogy a vidék püspöki szervezetének alapítá-

⁵⁰ Hogy az egyházi tanácskozársra ott került sor, ahol Pippin serege elérte a Dunát, a Rytmus de Pippini regis victoria Avarica (MGH Poetae 116, „*castra figit super flumen albidum Danubium*”) és az egyházi tanácskozás helymeghatározása (*supra ripas Histri Danubii... castra calcitius metatus*) bizonyítja.

⁵¹ MGH Poetae lat. Aevi carol. I. 116-117.; NORBERG 1979, 100: *Hericum mihi dulce nomen plangite, / Sirmium, Pola, tellus Aquileiae / Iulii Forus, Cormonis ruralia / rupes Osopi, iuga Cenetensium, / Abtensis humus ploret et Albenganus.*

⁵² A grófsági szervezethez: MITTERAUER 1963.

⁵³ MGH DD Karl d.Gr. nr. 211. Vö. DOBSCH 1981, 166.

⁵⁴ Vö. WOFRAM 1979, 153.

sa is tervbe volt véve: e célra Sabaria (Szombathely) látszott alkalmasnak, közigazgatási jelentősége⁵⁵ (őrgrófsági központ), kultikus hagyományai, Szent Márton jól ismert születéshelye miatt (nagy Károly a 791-es hadjáratból Sabarián keresztül tért vissza a birodalomba⁵⁶): ennek bizonyossága lehet, hogy a karoling császári kancellária szóhasználatában egyedül a püspöki városokat megillető *civitas* megjelölést Sabariára is alkalmazták 860-ban⁵⁷. Szombathely római kori neve a császárság összeomlását követően ismert maradt a keresztény Európában. A legkorábbi világtérképeken, mint az ebstorfi és herefordi térképeken (13. század), vagy a Pizigano testvérek térképén (1367) már olvasható a neve, noha ezek a térképek alig egy-két magyarországi várost tartottak feljegyzésre érdemesnek.⁵⁸ Mi volt az általános ismertség oka? Mi váltott olyan érdeklődést, hogy Angliától a Német-Római császárságon keresztül Itáliáig tudtak róla? A herefordi térkép maga árulja el: *Sabaria sancti Martini* – Szent Márton Sabariája olvasható rajta. A Meroving királyok védőszentje, a Karoling uralkodók, így Nagy Károly (768-814) fő pártfogója, a bencés rend Benedek után legjobban tisztelt szentje volt, akinek tiszteletét a középkori templomok ezrei őrzik szerte Európában. Martinus Sabariában született, noha erről a város lakói tudhattak a karoling korig a legkevesebbet, hiszen galliai tevékenységéről és későbbi tiszteletéről aligha értesültek. Életrajzíró tanítványától, Sulpitius Severustól azt is megtudjuk, hogy apja magas rangú katonatiszt volt⁵⁹ – a 4. század első felében valóban állomásozott Savariában egy kiemelt minősítésű lándzsás egység.⁶⁰ Később a csapat és azzal Márton apja is elkerült pannoniából. Amikor azonban később, már leszerelt katonaként visszatértek a szülők Savariába, fiúk meglátogatta őket. Édesanyját a már keresztény Mártonnak sikerült keresztény hitre térítenie, apja azonban pogány maradt. Mártont viszont a város arianus papjai elűzték.

A karoling birodalomban élő vagy letelepített, kereszténnyé lett avar töredékek a hódítók vallását vették fel. A Nagy Károlynak hódoló kapkán és tudun keresztény nevet viselnek a frank forrásokban (Theodorus, Ábrahám). Kérdés, hogy a 70 vagy 100 év elegendő volt-e a keresztény hit elmélyítésére és megtartására, vagy

⁵⁵ MITTERAUER 1963, 117.

⁵⁶ A savariai születéshelyet Alkuin is ismeri: *Igitur beatissimus vir paganis parentibus in regione Pannonie, Sabaria oppido genitus est*, Vita Martini Turonensis, I. Pl 101, 159.

⁵⁷ MGH DD ex stirpe Karol. I. 135. Nr. 38.

⁵⁸ TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, 123-127.

⁵⁹ *Igitur Martinus Sabaria Pannoniorum oppido oriundus fuit, sed intra Italiam Ticini altus est, parentibus secundum saeculi dignitatem non infimis, gentilibus tamen. Pater eius miles primum, post tribunus militum fuit*, Sulp. Sev. Vita S. Martini 2,1; Fontaine 1967, 254., II. 43, 579.; TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994, nr. 16.

⁶⁰ NOTITIA DIGNITATUM V 162=VII 82. (Seeck 122, 136); HOFFMANN 1970, 226., 279., 291.

csak a legmagasabb vezetőik névleges kereszténysége volt-e? A Kárpát-medence java részén pedig az avarok kívül maradtak a birodalmon. Kereszténnyé sem válhattak.

A birodalomban templomok épültek: az oklevelek helyneveit (*Ortabu, Quinque Basilicae, Salapiugin, Weride, Spizzun, Ternberch, Quartinaba* stb.) azonban három kivételével (Nyitra, Zalavár, Sabaria) azonosítani mai középkori magyar településsel vagy helyhez kötni nem lehet.⁶¹ A 9. századból az oklevelekből és elbeszélő forrásokból ismert templomszentelések ellenére az azonosítható kultushelyek száma csekély. Szó lehet a sirmiumi templomok felújításáról. A 9. századi Quinque Basilicae helynév nem azonos Péccsel, amely a középkorban a Quinque Ecclesiae nevet viselte.⁶² A karoling korban kétségtelenül templomként funkcionáló épület a Dunántúlról csak egyetlen helyről, Mosaburgból (Zalavár) ismert.⁶³ A sabariai templom létezésére, Szent Márton patrociniumára és fennmaradására a magyar honfoglalás után biztonsággal tudunk következtetni.⁶⁴ A karoling-kori keresztény leletek száma csekély: kiemelkedő fontosságú a Sopron megyei Petőházán talált Cundpald fecit (Cundpald készítette) feliratú kis kehely.

A 828-as közigazgatási rendezés után a Rába-Marcál-Rinya vonalától keletre eső Dunántúli terület nem tartozott szervezetileg a Karoling Birodalomhoz. Az ott továbbélő avar csoportok kereszténységéről éppúgy nincs semmi adatunk, mint a Dunától keletre eső terület déli részéről, amely a mai történeti felfogás szerint a bolgár birodalom fennhatósága alá került.

⁶¹ A forrásokban és az oklevelekben említett, elsősorban birtokhelyek azonosításának bőséges irodalmából: PIRCHEGGER 1912, 290.; PLANCK 1946.; RATZ 1950.; KÖLLER 1960.; POSCH 1969.; BOGYAY 1960. stb. Az egymással szemben kritikus szerzők egyaránt figyelmen kívül hagyták a leglényegesebb szempontot: a birodalom keleti kiterjedését. 828 után, amikor az Ostmark közigazgatási átszervezése bekövetkezett, a birodalom határa igazolhatóan nem terjedt a Rába-Marcál-Rinya folyóktól keletre. A Kelet-Dunántúlon birtokadományozás egyébként sem történt és ezért ott nem lehet keresni birtokokat és templomos helyeket. Véleményem szerint a Kelet-Dunántúl 828 előtt sem számítható birodalmi területnek. Az azonosítások kérdésére visszatérek.

⁶² TÓTH 1991b.

⁶³ Az egyik mosaburgi, Liupramm érsek által felszentelt templomban volt eltemetve Adrián vértanú: *In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat*, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 11 (Wolfgram 54). Az általános felfogás szerint a templom a század végére *abbatia* lett (a 885. évre hamisított Arnulphinum, MGH DD ex stirpe karol. III. 281, nr. 184). Tekintettel azonban arra, hogy az Arnulphinumot nem, mint korábban hitték, a 10. század végén, hanem a 11. század közepén hamisították, amikor a salzburgi érsekség a magyarországi belső viszonyokat alkalmasnak találta arra, hogy korábbi befolyását és birtokait visszaszerezze, az *abbatia* létezése sem nem igazolható, sem nem tételezhető fel a 9. században. A 11. század közepére ugyanis Szent István már megalapította a zalavári apátságot; a salzburgi alapítólevél már ennek ismeretében fogalmazódott (TÓTH 1991b). Figyelmet érdemel éppen a 9. századi népesség fennmaradása értékelésében az a körülmény, hogy Mosaburg templomának védőszentje az államalapítás utáni időkig – mint egyetlen ismert eset – megőrződött. Ez a tény mindenesetre azt bizonyítja, hogy Zalavár körzetében a 9. századtól folyamatosan élt lakosság. Új templom építése a régi patrociniummal azonban, éppen, mert I. István volt az alapító, azzal a ténnyel függhet össze, hogy a király sógora, II. Henrik császár különösen is tisztelte Szent Adrianust (TÓTH 1997.)

⁶⁴ KISS-TÓTH-ZÁGORHID-CZIGÁNY 1998, 92-93.

Irodalom

- ALFÖLDI 1938**
 Alföldi A.: A kereszténység nyomai Pannoniában. In: Szent István Emlékkönyv. Budapest 1938, 149-170.
- BARKÓCZY 1944**
 Barkóczy L.: Brigeti. DissPann II:22 (1944).
- BARTON 1975**
 Barton, P. F.: Frühzeit de Christentums und Südostmitteleuropa bis 788. Wien-Köln-Graz 1975.
- BERG 1985**
 Berg, H.: Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donauraum von 4. bis 8. Jahrhundert. In: Die Bayern und ihre Nachbarn (H. Wolfram – A. Schwatz). Denkschriften ÖAW Wien 1985, Bd. 179., 61-108.
- BHL**
 Bibliotheca Hagiographica Latina (Subsidia Hagiographica) 6. Bruxelles 1898-1899.
- BOGYAY 1960**
 Bogyay, v. Th.: Die Kirchenorte der Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Südostforsch. 19 (1960), 52-70.
- BÓNA 1969**
 Bóna, I.: Severiana. Antik Tanulmányok 1969, 265-320.
- BRATOŽ 1981-82**
 Bratož, R.: Il cristianesimo in Slovenia nella tarda antichità, Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria 29 (1981-82)
- BRATOŽ 1987**
 Bratož, R.: Die Entwicklung der Kirchenorganisation in den Westbalkanprovincen, Miscellanea 5 (Wien 1987), 149-196.
- BRATOŽ 1990**
 Bratož, R.: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. Stoletja. Ljubljana 1990.
- B. THOMAS 1977**
 B. Thomas E.: Savaria Cristiana, A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve. Szombathely 1977.
- B. THOMAS 1978**
 B. Thomas, E.: Pannonische Reliquienaltäre. ArchVest 29 (1978)
- DOBSCH 1981**
 Dobsch, H.: In: Geschichte Salzburgs I:1. (Salzburg 1981)
- DUVAL 1979**
 Duval, N.: XXVI Corso di cultura sull'arte ravennate e Bizantina 1979.
- EUGIPPIUS 1969**
 Eugippius: Vita Sancti Severini. Antik Tanulmányok 1969, 291-320.
- FONTAINE 1967**
 Fontaine, J.: Sulpice Sévère. Vie de Saint Martin. Sources chrétiennes nr. 1333-134. Paris 1967.
- FÜLEP 1984**
 Fülep F.: Sopianae. ArchHung 50 (1984).

- GAMBER 1968a
Gamber, K.: *Domus ecclesiae*. Regensburg 1968.
- GAMBER 1968b
Gamber, K.: *Codices liturgici Latini antiquiores*. Freiburg 1968, I:2.
- GARAM 1993
Garam, É.: Die awarenzeitliche Scheibenfibeln. *ComArchHung* 1993, 99-134.
- GLI AVARI 1995
Gli Avari. Un popolo d'Europa (Pubblicazioni della deputazione di storia patria per Friuli 22.) Tavagnacco 1995.
- GRABAR 1958
Grabar, A.: *Ampoules de Terre Sainte*. Paris 1958.
- HOFFMANN 1970
Hoffmann, D.: Das spätrömische Bewegungsheer und die *Notitia Dignitatum*. *Epigraphische Studien* 7. (Düsseldorf 1970) 1970
- IHM 1960
IHM, Chr.: Die Program des christlichen Apsismalerei. Wiesbaden 1960.
- JÜLICHER 1938-1954
Jülicher, A.: *Das Neue Testament in altlateinischer Überlieferung*. Bd. III-IV. Berlin 1938-1954.
- KOLLER 1960
Koller, H.: Die östliche salzburger Besitz im Jahre 860. *Burgenl. Hbl.* 22 (1960), 89-106.
- LEIDINGER 1924
Leidinger, O.: Das sogenannte Evangelarium des heiligen Korbinian. In: *Wissenschaftliche Festgabe zum zwölfhundertjährigen Jubileum des heiligen Korbinian*. München 1924.
- MITTERAUER 1963
Mitterauer, M.: Karolingische Markgrafen im Südosten. *Archiv F.Kunde österreichischen Geschichte*. Bd. 123, Wien 1963.
- MORIN 1893
Morin, G.: Un nouveau type liturgique d'après de livre des Évangiles. *CLM* 6224. *Revue Benedictine* 10 (1893)
- MORIN 1936
Morin, G.: Les Évangiles q dits de s. Corbinien; Nouvel indice de provenance Illyrienne. *Studien und Mitteilungen zur Geschichte der Benedictiner-Ordens* 54 (1936).
- MÓCSY 1974
Mócsy, A.: *Pannonia und Upper Moesia*. London-Boston 1974.
- NAGY 1939
Nagy L.: *Pannonia Sacra*. In: *Szent István emlékkönyv*. Budapest 1939, 31-148.
- NAGY 1940
Nagy L.: Az aquincumi ókereszténység újabb emlékei. *ArchÉrt.* III:1 (1940) 245-256.
- NAGY 1939
Nagy T.: A pannonia kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. *DissPann* II:12 (1939).
- NAGY 1988
Nagy, M.: Über einen Monopodiumtyp. – Versuch zur Umwertung der sog. Pannonischen frühchristlichen Reliquienaltäre. *FolArch* 39 (1988) 135-158.

- NOLL 1954
Noll, R.: Frühes Christentum im Österreich von den Anfängen bis 600 nach Chr.. Wien 1954.
- NORBERG 1979
Norberg, D.: L'Oeuvre poétique de Paulin d'Aquilée. Stockholm 1979.
- PANNONIA 1990
Pannonia Régészeti Kézikönyve (Szerk.: Fitz J. – Mócsy A.). Bp. 1990.
- PAULOVICS 1944
Paulovics I.: A szombathelyi Szent Márton-egyháznak, savariai Szent Márton születés-helyének római kori eredete. Acta Savariensia 4 (1944).
- PIRCHEGGER 1912
Pirchegger, H.: Karantanien und Unterpannonien zur Karolingzeit. MÖG 33 (1912) 273-319.
- PLANCK 1946
PLANCK, C.: Siedlungs- und Besitzgeschichte der Grafschaft Pitten. Wien 1946.
- POPOVIĆ 1975
Popović, Vl.: Le dernier évêque de Sirmium. Revue des Etudes Augustiniennes 21 (1975) 91-110.
- POPOVIĆ 1986
Popović, Vl.: Codex Latinus Monacensis 6224, Glas CCCXLIII de l'Accamedie Serbe des sciences et des arts. Class des sciences historique Nr. 5. 1986.
- POSCH 1969
Posch, F.: Zur Lokalisierung des in der Urkunde von 860 genannten Salzburger Besitzes. Mitt. D. Gesellschaft Salz. Lk. 109 (1969), 41-63.
- RATZ 1950
Ratz, A.: Pfarrnetzentwicklung und Karolingerzeit im südburgenländischen Raum. Burg. Forsch. 10 (1950)
- REINDEL 1981
Reindel, K.: In Handbuch der bayerischen Geschichte (Hrsg. Spindler, M) München 1981.
- RUINART 1731
Ruinart, Th.: Acta primorum martyrum sincera. (3. kiadás) Verona 1731.
- SÁGI 1961
Sági, K.: Die zweite altchristliche Basilica von Fenékpuszt. ActaAnt 9 (1961), 397-459.
- SÁGI 1972
Sági K.: Ókeresztény bazilikának vélt villa rustica hitelesítő ásatása Kékkúton. VMMK 11 (1972) 121-138.
- SOUTER 1934
Souter, A.: The Anonymous latin translations of Origen on St. Matthew and old-latin Ms q of the Gospels. Journal of Theological Studies 35 (1934), 63-65.
- STEINDENKMÄLER VON SAVARIA 1971
Steindenkmäler von Savaria. (Hrsg.: Mócsy, A. – Szentlélek, T.) Bp. 1971.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1983
Szádeczky-Kardoss, S.: Pannonien und das Evangelium S. Corbiniani dicitur. Acta Classica 19 (Debrecen 1983)
- TÓTH 1971-1972
Tóth E.: A római lakosság-kontinuitás kérdése a Nyugat-Dunántúlon. Savaria 5-6 (1971-1972) 231-241.

- TÓTH 1973
Tóth, E.: Late antique imperial palace in Savaria. *ActaArch* 25 (1973), 118-137.
- TÓTH 1974a
Tóth E.: Korabizánci kőfaragvány Felsődörgicséről. *FolArch* 25 (1974), 161-177.
- TÓTH 1974b
Tóth, E.: Vigilius episcopus Scaravaciensis. *ActaArchHung* 26 (1974) 169-275.
- TÓTH 1975
Tóth E.: Későantik császári palota Savariában. *Vasi Szemle* 1975, 420-440.
- TÓTH 1976
Tóth, E.: La survivance de la population Romaine en Pannonie. *Alba Regia* 15 (1976) 107-120.
- TÓTH 1977a
Tóth, E.: Frühbyzantinisches Lampenhängeglied aus Brigetio. *FolArch* 28 (1977), 143-156.
- TÓTH 1977b
Tóth E.: Vigilius episcopus Scaravacieusis. *Soproni Szemle* 31 (1977) 320-326.
- TÓTH 1980a
Tóth E.: Silvanus Viator. *Alba Regia* 43 (1980), 91-103.
- TÓTH 1980b
Tóth E.: Silvanus Viator. Egy adat Pannonia római kori vallási életéhez. *Soproni Szemle* 34 (1980), 169-175.
- TÓTH 1980c
Tóth E.: Silvanus Viator. *Alba Regia* 18 (1980) 91-103.
- TÓTH 1980d
Tóth, E.: Zur Geschichte des nordpannonischen Raumes im 5. bis 6. Jahrhundert. In: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert* (Hrsg. Wolfram, H.-Daim, F.) *Denkschriften* 245, AÖW Wien 1980.
- TÓTH 1989a
Tóth, E.: Neuere Silvanusringe aus Pannonien. *FolArch* 40 (1989), 113-127.
- TÓTH 1989b
Tóth, E.: Die spätrömische Festung von Iova und ihr Gräberfeld. *Antike Welt* 20 (1989) 31-39.
- TÓTH 1989c
Tóth, E.: Provincia Valeria Media. *ActaArchHung* 41 (1989) 197-226.
- TÓTH 1989-1990
Tóth, E.: Et lux perpetua luceat ei. Römisches Österreich 17-18 (1989-1990) 261-279.
- TÓTH 1990
Tóth E.: A 4-8. századi pannoniai kereszténység forrásairól és a leletek forrásértékéről. *Magyar egyháztörténeti vázlatok* 2 (1990), 17-33.
- TÓTH 1991a
Tóth E.: Pannonia Christiana. A kereszténység kezdete a Kárpát-medencében. *Életünk* 29 (1991) 740-747.
- TÓTH 1991b
Tóth E.: A Quinque basilicae-Queinque Ecclesiae helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez. *JPMÉ* 36 (1991) 101-107.

- TÓTH 1991c
Tóth E.: Későrómai ezüstkanál Bajnáról. *FolArch* 42 (1991) 85-116.
- TÓTH 1994
Tóth, E.: Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. In: *Das Christentum im bairischen Raum* (E. Boshof-H. Wolff). Köln-Weimar 1994, 242-272.
- TÓTH 1994-1995
Tóth E.: A kismárfai ezüsttálka. *ComArchHung* 1994-1995, 117-151.
- TÓTH 1997
Tóth, E.: István és Gizella miseruhája. *Századok* 131 (1997) 3-74.
- TÓTH-ZÁGORHIDI CZIGÁNY 1994
Tóth, E.-Zágorhidi Czigány, B.: Források Savaria-Szombathely történetéhez. *Acta Savariensia* 9 (Szombathely 1994) 123-127.
- WERNECK 1960
Werneck, H. L.: Die St. Martins-Kirche zu Traisenberg bei Traismauer. *Ostbairische Grenzmarken* 4 (1960), 73-84.
- WHITE 1888
White, H. J.: *Old Biblical Texts*, III. Oxford 1888.
- DOBSCH 1981
Dobsch, H.: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Wien 1981.
- WOLFF 1989
Wolff, H.: Die Anfänge des Christentums in Ostraetien, Ufernoricum und Nordwestpannonien, Bemerkungen zu Regenwunder und zum hl. Florian. *Ostbairische Grenzmarken* 1989.

Komárom-Esztergom megye a honfoglalás korában

Vékony Gábor

(ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest)

Komárom-Esztergom megye honfoglalás kori történetének megrajzolása azért nem tartozik a könnyű feladatok közé, mert ez a jelenlegi közigazgatási egység a trianoni határok miatti mesterséges alakulat a történeti Komárom és Esztergom megyék Dunától délre eső területén. A jelenlegi terület a megye délnyugati részén még ki is egészül a történeti Veszprém megyétől elcsatolt vidékkel, s talán azt sem kell említés nélkül hagynunk, hogy a történeti Komárom vármegye déli területei a középkorban inkább Fejér megyéhez tartoztak: A Vértes-hegység és közvetlen környéke többnyire kiesik a megye régibb történetéből. Hozzátehetjük ehhez, hogy a történeti Komárom és Esztergom vármegyék részben nagyobb, részben jelentősebb területei éppen a Dunától északra, a mai Szlovákiában fekvő területek.

Természetesen a terület földrajzilag sem tekinthető egységesnek, illetőleg jelentősebb részei környező földrajzi egységekhez kapcsolódnak. A történeti Komárom vármegye déli része lényegében teljesen a Kisalföldhöz tartozik, s a Gerecse oly mértékben elválasztja a megye nyugati részétől, hogy azzal csak a Duna partján húzódó - egyébként ősi - út köti össze. Az Esztergomi medencén kívül azonban a megye nyugati része sem tekinthető egységnek, az Unyi-pataktól nyugatra a Gerecse jelentősebb vizei délkeletre futnak, tehát a modern Pest megyéhez kapcsolják ezt a területet, illetőleg régebben a történeti Pilis és Pest vármegyéhez kapcsolták. A Duna-menti úttól eltekintve régen Esztergom környéke egyáltalán nem kapcsolódott szorosan a megye nyugati részéhez, a középkori esztergom-pápai út a Gerecsetől délkeletre húzódott, s a középkorban Fejér vármegyéhez tartozó Bánhidán és Környén futott keresztül.¹ A megye nyugati részét azonban még a Tata, Dunaalmás és Szöny közötti, mintegy 940 ha kiterjedésű mocsaras vidék is elválasztotta a keletibb területektől, de mocsaras volt az Által-ér völgye is Bokodtól Bánhidáig, ahogy a Concó és a Bakony-ér völgye is mocsarasodott.²

A jelenlegi Komárom-Esztergom megye esetében tehát sem történeti, sem földrajzi egységről nem lehet beszélni. Így kerül be a nesz mélyi és a dunaalmási honfoglalás kori lelet a Kisalföld e koráról szóló összefoglalásba³, vagy éppen Bana szerepel Győr honfoglalás kori történetében.⁴ Szőke Béla 1954-es dolgozata egyébként a megye első honfoglalás korra vonatkozó összegzése is lehetne, a-

¹ GLASER 1929, 258. és térkép.

² IHRIG 1973, 205-207.

³ SZŐKE 1954, 124.

⁴ TOMKA 1996, 424.

mennyiben azt szorosabb kapcsolatban látnánk a Kisalfölddel. A korszak kutatástörténetét illetően persze régibb időkre kell visszamennünk, ebben a kutatástörténetben azonban régebben is tükröződött a megye jelenlegi területének legalább két részre tagoltsága. Amíg ugyanis Esztergom középkori irodalmunkban, mint Géza általi alapítás, illetve Szent István születési és karddal való felövezésének helye szerepel, addig Komárom megye déli része ugyanebben az irodalomban a „bánhidai csata”, a honfoglaló magyarok Szvatopluk felett való (de valóban nem volt) győzelmének színtereként tűnik fel. Krónikáink azért össze is kapcsolják a jelenlegi megye két részét: Szent István egyébként sehonnan nem ismert keresztapja, Deodatus lett volna Tata névadója.

A későbbi történeti irodalmat ezeknek a középkori adatoknak a továbbélése jellemzi, mi több, Pauler Gyula különböző értékű források szerves összekapcsolásával még a honfoglaló magyarok 907-es, bajorok felett való győzelmét (a „pozsonyi csatát”) is Bánhidára helyezi.⁵ Közben előkerül a megye első honfoglalás kori régészeti lelete is: a Neszmély-Melegesen, szőlő alá forgatáskor feldúlt sírok leleteit Weninger Mátyás ajándékozta 1877-ban a Nemzeti Múzeumnak.⁶ Mindkét megyére vonatkozó első összefoglalás Reiszig Ede tollából íródik a Magyarország Vármegyéi és Városai monográfiásorozat számára, ezek az addig ismert adatokat állítják össze, de anyaguk jelentősebb része a megyék Dunától északra elterülő területeire vonatkozik.⁷

Sajátos fordulatot jelentett megyénk honfoglalás kori történetének kutatásában, hogy 1958-ban Györffy György azt az engelsi tételt, miszerint a vérségi szervezet területi szervezetté alakulna, a honfoglalás és a korai Árpád-kor változásainak alapvetésévé általánosította: a „megszálló nemzetségek birtokolta a várat és vidékét. A nemzetség megtörésekor kisajátításra került a vár a megye kétharmad részével ... Ilyenformán alakult át a nemzetségi szállásterület vármegyévé.”⁸ Györffy a tőle megszokott vegyes, különböző korú és értékű írott források, nyelvészeti, helyrajzi, esetenként régészeti adatok szervesen illesztett, a problémák áthidalására szolgáló érvelésének egyik alaphozonyítéka éppen Komárom vármegye volt, illetőleg a 13. századi Anonymus e vármegyéről írott mondatai: „...Ketel fia Alaptolma várat épített, és azt Komáromnak nevezte. Ennek a várnak a szolgálatára odaadta mind a magával hozott, mind pedig a vezértől nyert népnek a kétharmadát...” (Szabó K. ford.). Györffy tételeit - amelyek a II. világháború előtti magyar történeti kutatás tételeinek és szemléletének felújításai is voltak - meglehetősen gyorsan elfogadta a magyar történészek és régészek jelentős része. Ebben nem elhanyagolható

⁵ PAULER 1900, 162-163.

⁶ PULSZKY 1891, 15.; NAGY 1893, 224.; HAMPEL 1900, 550-554.

⁷ REISZIG 1907, 389-548.; REISZIG é.n. 129-219.

⁸ GYÖRFFY 1959, 34. Az Engels-idézet uo. 355. (A tanulmány eredetileg a Századok 1958-as évfolyamában jelent meg: Századok 1958, 12-87, 565-615.)

szerepet játszott, hogy a korszak hivatalos tudományossága valami (egyébként abban a formában nem igazolható) szláv alapokból gondolta levezetni a magyar megyeservezetet, illetve az államiság összetevőit. Így aztán nem csodálható, hogy azok a vázlatos összefoglalások, amelyek a megye honfoglalás koráról íródtak, vagy éppen érintették ezt az időszakot, kivétel nélkül Györffy tételeit ismételték a 10. századra vonatkozóan. B. Szatmári Sarolta 1979-ben áttekintette, illetőleg felsorolta a megye nyugati részének 10. századi lelőhelyeit,⁹ Kralovánszky Alán pedig 1988-ban a történeti Komárom vármegye ekkor ismer honfoglalás kori régészeti anyagát.¹⁰ Ugyanebből az évből keleződik Horváth István vázlata a megye középkori történetéről, amely a történeti Esztergom és Komárom vármegyék területére is kiterjedően Györffy összefoglalásai alapján rajzolja meg a 10. század történetét.¹¹

A rendelkezésünkre álló forrásokat illetően nem vagyunk elkényeztetett helyzetben. Itt mindenekelőtt a szöveges írott forrásokat kell említenünk, tehát az illető korról szóló évkönyveket, történeti feljegyzéseket, stb. Ezek, amennyiben vizsgált korszakunkkal egykorúak, nemhogy megyénk területéről, de az egész Kárpát-medence térségéről is alig-alig szolgálnak értékelhető adattal. Nem tehetjük meg azt, hogy későbbi, a 13-14. századból származó krónikáinkat, gestáinkat közvetlen forrásként használjuk erre a korszakra, ezeknek adatai csak akkor értékesíthetők, ha azokat egykorú (tehát 9-10. századi) források alapján meg tudjuk erősíteni.

A nem szöveges írott források közé tartoznak névtani forrásaink, tehát a földrajzi nevek, helynevek, stb. Ezek azonban kivétel nélkül későbbi korszakból maradtak fenn, s az esetek többségében kockázatos 10. vagy éppen 9. századi meglétük bizonyítása. Az mindenesetre nem megengedhető, hogy a névtani források nyelvészeti, nyelvtörténeti ismeretek hiányában felhasználásra kerüljenek, mint ahogy ez korszakunk kutatásában gyakran elő szokott fordulni. Elrettentő példaként kell idéznünk a VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár által említett Árpád-unoka *Falizi*, *Fali* esetét. E nevet a nyelvészetben tanulatlan Pauler Gyula *Fajsz* helyneveinkkel azonosította,¹² s hiába figyelmeztettek eme azonosítás képtelenségére nyelvtörténészeink,¹³ a honfoglalás korral foglalkozó történeti, régészeti irodalmunkból szemlátomást kiírthatatlan a nem létező „Fajsz fejedelem”.¹⁴ A történeti irodalomban az utóbbi időben különösen elszaporodtak a névtani források megfelelő nyelvészeti (és nyelvi) ismeretek nélküli elemzései, így mára egy soha nem volt 10. századi történelem íródik némely történészünk, s ilyenre különösen hajlamos régészünk által.

⁹ SZATMÁRI 1979, 118-119.

¹⁰ KRALOVÁNSZKY 1988, 255-256., (1. j.).

¹¹ HORVÁTH 1988, 237-239.

¹² PAULER 1900, 163-164., (80. j.).

¹³ PAIS 1972, 128., stb.

¹⁴ GÖMÖRI 1994, 264. stb.

Végül említenünk kell forrásaink között a régészeti adatokat, amelyeknek a szöveges írott névtani forrásokkal szemben az az előnyük, hogy folyamatosan gyarapodnak, másrészt - ha időrendi meghatározásuk pontos - az illető korszak eseményeivel egyidősek, ezért az előbbiekkal szemben sokak felfogása szerint előnyben részesítendő. A valóság ezzel szemben az, hogy a régészeti forrás csak addig egyidejű és hiteles, amíg a földben van, de ha feltárás utáni értelmezése korrektnek mondható, akkor sem válaszolható meg segítségével olyan történeti kérdés, amely bennünket elsősorban érdekel. A régészeti források hiányos választ adhatnak egy bizonyos korszak gazdasági, demográfiai képéről, de nem vallanak nyelvről, eseménytörténetről, stb. Ennek ellenére a régészeti feldolgozásokban nagyon gyakran találkozunk a „direkt historizáló archeológia” nyomaival, azzal, amikor egy (esetleg elszigetelt) régészeti jelenségből közvetlen történeti következtetést igyekeznek levonni. Kézai Simon nyugodtan írhatta a 13. században, hogy Mezőörs közelében azért találni lószerszámokat és kardokat, mert III. Henrik német seregét 1051-ben ott öldösték le, s ha ezt ma megmosolyognánk, akkor gondoljunk arra, hogy a régészeti adatokból közvetlen történeti következtetést levonó eljárás semmiben nem különbözik az övétől. Ezzel szemben hangsúlyoznunk kell, hogy a régészeti jelenségeknek mindenekelőtt az időrendje állapítandó meg, s ha ezzel megközelítően rendben lennénk, akkor kell egy adott korszak régészeti jelenségeinek szerveződési hálóját megrajzolni. Ha netán ez a szerveződési háló ritka szerencsés módon összekapcsolható egyéb forráscsoportokból származó ismeretanyaggal, akkor akár történeti következtetést is levonhatunk, ez azonban nyilván nem fog különbözni az egyéb - nem régészeti - forrásokból is levonható következtetésektől. Mindenesetre a történeti kép rekonstrukciójánál elsődlegesek az írott - szöveges és névtani - források, ezeket csak követheti a régészeti forrásanyag tanúsága. Ez persze nem jelenti azt, hogy a régészeti forrásanyag csak illusztrációként társulhat a történeti képhez, azért sem, mert az ilyen illusztratív felhasználás többnyire meghaladott történeti képekhez társul.

Ha a magyar honfoglalás előtti időszakát tekintjük vizsgált területünknek, akkor azzal a közfelfogással találkozunk, hogy a Dunántúl (az antik Pannonia) a 8. század végi frank-avar háborúkat követően karoling fennhatóság alá tartozott. A helyzet azonban az, hogy a frankok ugyan e 8. század végi háborúikban eljutnak a Duna-Tisza közére is, a Dunántúl nagyobb része a 9. században nem marad a kezükön: a biztosan adatolható karoling birtokok a Bécs-Szombathely-Keszthely-Murakeresztúr vonaltól keletre nem találhatók a 9. században. Ezzel szemben megállapítható, hogy 805-ben, egykori nyugati peremterületeitől eltekintve, újjáalakul az avar kaganátus, amelynek nyugati határai valahol a Rába-vidéken, esetleg ennél nyugatabbra vannak. 811-ben aztán az avar kaganátus területe bolgár fennhatóság alá kerül, s ez marad a politikai helyzet egészen a magyar foglalásig.¹⁵ A szö-

¹⁵ Vö. VÉKONY 1981, 229.; VÉKONY 1986, 65.; valamint egyéb megjelent és megjelenendő írásaiban.

veges írott forrásokból kielemezhető képet névtani adatok is megerősítik. Kniezsa István mutatott rá, hogy *grád*-elemű helyneveink részben bolgár-szláv eredetűek,¹⁶ az pedig azt is jelenti, hogy a Dunántúlon fekvő *Visegrád*, a volt baranyai *Nógrád*, sőt a Mura torkolatánál fekvő *Légrád* is a 9. századi bolgár megszállás következtében kapta nevét. Mi több, Kniezsa a Gerecsében (Tatabánya közelében) lévő *Peskő* (1391: *Pestku*) nevét is bolgár eredetűnek gondolja,¹⁷ a helyzet azonban az, hogy a 'kemence, barlang' jelentésű bolgár *pest* szó általánosan elterjedt volt a magyarban, így ebben az esetben inkább magyar névadással van dolgunk (az egykori Vas megyei *Mészpest* - 1387: *Mezpesth*, ma *Kalch* Burgenland legdélibb csücskében¹⁸ - nehezen lehetne Kniezsa felfogását követve bolgár névadás!). Az mindenesetre a névtani adatok alapján megállapítható, hogy a Dunántúl - legalább a Légrád-Visegrád vonaltól keletre - a 9. században bolgár fennhatóság alá tartozott. Kniezsát követve egyébként Moór Elemér bolgár fennhatóság alattinak tartotta a későbbi Baranya, Fejér és Pilis (Visegrád) megyék területét,¹⁹ mivel azonban a bolgárok 811-ben birtokukba vették az egész 805-ben újjalakult avar kaganátust, határaikat legalább a Rába torkolatvidékéig kell számítanunk.

Régészeti adataink a fentiek vonatkozásában keveset mondanak. Igaz, éppen a Tatabánya-Dózsakeri település kapcsán felmerült a dunai bolgárok itteni jelenléte,²⁰ azonban a kerámiával való keltezésekkel nem állunk olyan jól, hogy e kérdésben határozottan döntsünk. Az mindenesetre kétségtelen, hogy a dózsakeri 10. századi település helyi eredetű elemei között van olyan anyag, amelynek a párhuzamait a dunai bolgároknál találjuk meg, ez pedig utalhat a bolgárok itteni, 9. századi jelenlétére.

A megye e területén van azonban 9. századi karoling leletanyag is. 1926-ban Esztergomban, a belvárosi bérháznál került elő egy 22 lándzsából álló lelet, amelyben párhuzamos élű darabok mellett egy ún. szárnyas lándzsa is volt.²¹ Esztergom-Hévízről ezüst berakásos, egyenes tuskéjú sarkantyút ismerünk,²² s közelebbi helymegjelölés nélkül más karoling tárgyakat is számon kell tartanunk ugyaninnen.²³ Ezek a leletek nem kezelhetők együtt. Az utóbb említetteknek valószínűbb a 10. századra, illetve a 9-10. század fordulójára való keltezése, az ezüst berakásos

¹⁶ KNIEZSA 1963, 33.

¹⁷ KNIEZSA 1963, 29.

¹⁸ CSÁNKI 1894.; SCHWARTZ 1933, 238.

¹⁹ MOÓR 1970, 362-363., 365. Moór Elemért sokan szeretnék kihagyni a magyar tudományból, pedig egyik leglényegesebb látású tudósunk volt, akinek véleményét Kniezsa István is becsülte!

²⁰ VÉKONY 1988, 285., 300/14. j.

²¹ MRT 5 1979, 128., 43. t. 1, 3-4, 5-7.; SZABÓ 1974, 40.; KOVÁCS 1978-79, 98., 105. A múzeumokba került tárgyak száma nem egyezik az eredeti leletszámmal!

²² MRT 5 1979, 159., 40. t. 11.

²³ MRT 5 1979, 228., 40. t. 15-16.

sarkantyú pedig honfoglaló magyar leletekkel került elő a Bibliothekából, ezekkel való együttes keltezése valószínű. 9. századi viszont az említett lándzsalelet, amelyben a frank darabok mellett egy két lyukkal áttört pengéjű lándzsa is van,²⁴ amelynek megfelelőit részben korábbi avar kori temetőkből (Marosgombás, Tövis, Kékesd), valamint a nagyszentmiklósi kincs egyik ábrázolásáról ismerjük. A lándzsák lelőhelye egyébként a Kis-Duna parton a honfoglaló temető közelében van, itt tehát mindenképpen Esztergom alakulásának egy korai központját kell keresnünk.

Az esztergomi lándzsalelet a sorozatban ismétlődő azonos típusok miatt feltétlenül raktárlelet, tehát az illető korszak kereskedelmének nyoma. A keletre irányuló frank fegyverkereskedelemre több adatunk van, e vidék kereskedelmének szabályozása azonban éppen a karoling kor végéről származik, a 904 és 906 között készült rafflesstetteni vámrendeletből.²⁵ A távolsági kereskedelem viszont már a 9. században a zsidó radaniták kezében volt,²⁶ s e vonatkozásban nem tekinthető lényegtelennek, hogy a 11. század második felében-végén Esztergomban zsinagógája volt az ottani zsidóknak.²⁷ Hogy ez már korábban is így lehetett, arra Esztergom eredetibb neve, a *Sobottin* utalhat, ennek érsekévé szentelték fel ugyanis Asztrikot a Szent Adalbert életrajz szerint.²⁸ Ez a részleteiben nehezen magyarázható név ugyanis itt már 1000 körül zsidók jelenlétére utal, ha szombati vásárhelyként értelmezzük, akkor ez éppen azért jött létre, hogy a zsidókat kizárják a kereskedelemről,²⁹ de valószínűbb, hogy a név közvetlenül utal zsidókra.³⁰ A zsidók jelenléte itt viszont mindenképpen arra mutat, hogy Esztergom igen korán - a 10. században bizonyosan, de lehetségesen annak előtte is - kereskedelmi állomáshely volt. Ennek megfelelően értelmezendő az itteni lándzsalelet, amely a kereskedelmi központ kialakulását egyben a 9. századra viszi vissza. Mindenesetre az esztergomi karoling leletek nem lehetnek valami 9. századi frank megszállás bizonyítékai.

Komárom-Esztergom megye területe tehát a 9. század második évtizedétől bolgár fennhatóság alatt állt, mint ahogy a Dunántúl nagyobb, keleti része is ebben az időben. A népi viszonyokról adatok híján keveset tudunk, az azonban bizonyos, hogy a megye nyugati területein a *Pilis*, *Kesztölc*, stb. nevek szláv jelenlétre utalnak. Ez utóbbi azonban másra is. A magyar *Kesztölc* helynév ugyanis csak úgy ma-

²⁴ MRT 5 1979, 43. t. 2.

²⁵ A bő irodalomból csak egyetlen: WOLFRAM 1987, 307.

²⁶ WOLFRAM 1987, 371.; VÉKONY 1992a, 929.

²⁷ SCHEIBER 1983, 81.; KUBINYI 1995, 3-4.

²⁸ MGH SS XV. 706.; Vö. GYÖRFFY 1977, 97, 153.; MOLLAY 1982, 224.

²⁹ KUBINYI 1995, 5.

³⁰ Lehet egy *Sobota* 'Szombat' személynévből való szláv helynévképzés, utalhat azonban egy már ekkor álló zsinagógára is: 'a szombat helye' - GYÖRFFY 1977, 153. a szlavisztika és germánisztika ismerete híján mond véleményt e névről.

gyarázható, ha a modern szláv *kostelec* megfelelőjében az alapszó *kastel* formájú volt. Biztos szláv nyelvtörténeti adatok szerint azonban ez csak a 8/9. század fordulójáig, legfeljebb 850 körülig lehetett így,³¹ tehát a szláv névnek legkésőbb a 9. század első felében a magyarba kellett kerülnie. Mint erről másutt részletesen írok, nem a *Kesztölc* név az egyetlen ilyen vonatkozású adat, s az ilyen adatsorból az is nyilvánvaló, hogy a Kárpát medence lakosságának nagyobb része a mai magyar nyelv előzményét beszélte ebben az időben (*nem beszélhette, hanem beszélte*), illetőleg már ezt megelőzően is. Ezekhez feltétlenül hozzászámíthatunk szlávokat (mégpedig nyugati délszlávokat) a nyelvi adatok alapján, de éppen Esztergom környékén a német is járatos lehetett, akár németül beszélő zsidók, akár német kereskedők ajkán.

A magyar honfoglalás bemutatása különböző szintű történelemkönyveinkben meglehetősen változatos, ezek azonban nem különböznek abban, hogy a honfoglalás képét a középkori (először 13. századi) magyar források alapján próbálják megrajzolni, igyekezve azokhoz igazítani a honfoglalással kortárs vagy időben közeleső források adatait. Ettől a szemlélettől természetesen nehezen tudunk szabadulni. Holott a kortárs források, a Fuldai Évkönyvek és Regino prümi apát krónikája e vonatkozásban egyértelműek: miután a magyarok 892-ben részt vesznek Arnulf morvaországi hadjáratában, 894-ben a frank Pannoniában (az Enns folyó és a Rába közötti terület) kóborolva, nomadizálva (*peragranter*) a frank uralmat véglegesen megsemmisítik (*totam Pannoniam usque ad internationem deleverunt*).³² Ennek megfelelően Regino 806-808 között írt krónikájában azt olvashatjuk, hogy a magyarok először az elpusztított Pannoniába, Avariában kóboroltak, nomadizáltak (*pererrantes*), s innét kiindulva támadják meg a karantánok, morvák és bolgárok velük szomszédos területeit.³³ Regino elbeszélése még szövegezésében is egybevág a fuldai évkönyvek 894-re vonatkozó adatával, így ennek megfelelően (egyéb adatokról másutt írtam) azt kell mondanunk, hogy a honfoglaló magyarok 894-ben elfoglalják az Enns és a Rába között fekvő frank Pannoniát, Avariát, s innét terjesztik hatalmukat az egész Kárpát-medencére.³⁴

Nem egykorú, hanem a 10. század második feléből származó forrás szerint, miután a bizánciak ajándékokkal rábírják a honfoglaló magyarokat (pontosabban, Árpádot és Küszent), hogy támadják meg a bolgárokat, ezek átkelnek a Dunán, s Bulgáriát pusztítják, majd amikor Simeon bolgár király ellenük vonul, újra átkelnek a Dunán és Szilisztra közelében győzelmet aratnak felette.³⁵ Vagyis 895-re a honfoglaló magyarok már a Dunántúl birtokában vannak, s ekkor támadják meg

³¹ Vö. SHEVELOV 1964, 634. stb.; SCHRAMM 1981, 146., stb.

³² SRG II. rec. F. Kurze 1255. - A különböző magyar fordítások nem a szöveg értelmét adják vissza.

³³ SRG I. rec. F. Kurze 132.

³⁴ DÉNES 1988-1. 93. kk. már helyesen így, de különben követhetetlen kombinációkkal.

³⁵ MORAVCSIK 1984, 59-60., stb. - Az itteni földrajzi adatok azonban már többnyire a 10. század hatvanas éveinek viszonyait tükrözik. E hely azonban kivétel lehet.

az alföldi bolgár területeket, Simeon felvonulásakor pedig a tulajdonképpeni Bulgáriát.

Mindez megyénk vonatkozásában azt jelenti, hogy a honfoglaló magyarok e területet legkésőbb 895-ben megszállták, de nem kizárt, hogy erre már 894-ben sor került. Azaz, Komárom-Esztergom megye területe a honfoglalás során legkorábban megszállt területek közé tartozik. A 10. századi rekonstrukcióhoz hagyományosan használt adatokban ez nem tükröződik. Az ún. törzsneves helyneveket tekintve vizsgált területünk gyakorlatilag üresnek mondható, különösen, ha az elhatárolható földrajzi egységeket tekintjük. *Tarján*,³⁶ a Bajna és Nagysáp közötti *Nyék*,³⁷ valamint a Gyermely határában lévő *Gyarmat*³⁸ a Gerecsétől délkeletre találhatók, tehát sem a megye nyugati részeihez, sem az Esztergom-dorogi medencéhez nem kapcsolódnak, így inkább a törzsneves helynevek Buda környéki sűrűsödéséhez vonhatók. A Bakonyszombathely határában lévő *Nyék* eredetileg nem tartozott a megye területéhez,³⁹ de a *Nyék* helynevek körül egyébként is problémák vannak, ha ez egyesek véleménye szerint magyar közszo (sövény, kerítés),⁴⁰ mert ebben az esetben nem feltétlenül hozható kapcsolatba a Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár által említett Nek(i) nemzetségével. Ugyancsak magyar közszoj eredetű Vérteskethely időnként emlegetett *Terjén* neve (vö. *terjed*),⁴¹ míg az Ete határában feltűnő *Ynev* névnek semmi köze a *Jenőböz*.⁴² Az ún. törzsnévi helynevek hiánya azért is feltűnő, mert a történeti megyék Dunától északra fekvő területén, különösen a Duna közelében igen gyakran előfordulnak.⁴³ Ezt egyébként igazában nem tudjuk értékelni, mert a Konstantin által lejegyzett nevek, amint azt a múlt században még jól értették,⁴⁴ s mostanában magam és Dénes József is többször figyelmeztettünk, nem törzs-, hanem nemzetségnevek, így jellegzetes szóródásuk is természetes. Ha területünkön nincsenek, az csupán azt jelenti, hogy itt nem is laktak e nemzetségekhez tartozók. Területünk azonban túlságosan kicsiny ahhoz, hogy a nemzetségnevek, az ún. törzsnévi helynevek hiányából bármire is következtethessünk, tehát esetleg arra, hogy ezek itteni hiánya a kavarak jelenlétére utalna.⁴⁵

³⁶ GYÖRFFY 1987, 313-314.

³⁷ GYÖRFFY 1987, 302.

³⁸ GYÖRFFY 1987, 290.

³⁹ CSÁNKI 1894, III. 244.; PESTY 1864, 71, 83., KMFN 1985. 70/31; 305.

⁴⁰ MSzFE III. 478.

⁴¹ CSÁNKI 1894, 504. (Teregen!); GYÖRFFY 1987 III., 426.

⁴² Másként GYÖRFFY 1987 III., 403.

⁴³ Vö. GYÖRFFY 1987, II., 210., III., 392.

⁴⁴ SZABÓ 1869, 19.; stb.

⁴⁵ Vö. VÉKONY 1987, 114-115.

Mivel egykorú szöveges írott, illetve névtani forrásaink így nincsenek a megye területének 10. századi történetére, azt kellene megnéznünk, hogy a későbbi források alapján nem következtethetünk-e bizonyos dolgokra. Ezt az utat választotta annak idején Györffy György, amikor a már idézett Anonymus-hely alapján nemzeti szállásterületnek minősítette a későbbi Komárom megye területét. Györffy nagyívű, s azóta is állandóan ismételt történeti koncepcióját azonban Kristó Gyula részleteiben cáfolta.⁴⁶ Valóban az a helyzet, hogy ha régebbi jogviszonyokat őrző főesperességek területét nézzük (ezek eredetileg egy-egy királyi várban jöttek létre), akkor Kristó (és Glaser Lajos) nézetéhez kell csatlakoznunk. A mai megye területén a veszprémi püspökség budai, fehérvári veszprémi és a győri püspökség komáromi főesperessége érintkezett egymással. Északon Dunaalmás a budai főesperességhez tartozott,⁴⁷ Füzitő ezzel szemben a győri püspökséghez.⁴⁸ A Baj szomszédságában lévő Haláp a budai főesperességre,⁴⁹ a Kömlőd melletti Parnak (ma Parnakpuszta) pedig a győri püspökséghez tartozik.⁵⁰ A győri püspökség határa tehát Füzitőtől futott dél felé Kömlődig, itt Berencse, Bánhida, Dad a fehérvári főesperességhez tartozik, Vasdinnye és Hánta viszont a veszprémi püspökséghez.⁵¹ A 11. század elején tehát a megye északnyugati vidéke a fenti határok között Győr vármegyéhez kellett tartozzék, a déli rész keleten a Galla-patak vidékéig, nyugaton a Concó felső folyásáig Fejér vármegyéhez, míg a maradék rész Visegrád vármegyéhez tartozott. Komárom és Esztergom vármegyék ebben az időben a Dunától északra fekvő területek voltak. Ez a 11. századi kép azonban nem párhuzamosítható olyan 10. századi adatsorral, amely miatt biztosíthatnánk korábbi eredetét. Meggondolkodtató ugyanakkor, hogy - mint láttuk - Visegrád 9. századi léte bizonyos, s Győr legkorábbi templomának Ábrahám patrocíniuma valószínűleg nem választható el a 805-ben megkeresztelt Ábrahám avar kagán nevéől,⁵² ami Győr folyamatos központ-szerepére utalna a 9. századtól. Fehérvárral csak a 10. század végétől számolhatunk.

A 10. századi rekonstrukcióhoz kevés és bizonytalan segítséget nyújtanak a régészeti leltek. A megye területének 10. századi, honfoglaló magyar lelőhelyei kis számúak, s a temetők helyett többnyire csak egy-két sírról van adatunk. Szembetűnő az eltérés a Dunától északra fekvő területtel, ahol ezzel szemben igen nagy

⁴⁶ KRISTÓ 1988, 157-158, 213, 222-223, 263.

⁴⁷ GYÖRFFY 1987 III., 402.

⁴⁸ GYÖRFFY 1987 III., 413.

⁴⁹ GYÖRFFY 1987 III., 420.

⁵⁰ GYÖRFFY 1987 III., 448.

⁵¹ ORTVAY 1891-92, 316.; GYÖRFFY 1987 III., 413.

⁵² VÁCZY 1975, 249-250.; GYÖRFFY 1987 II., 568. - Mindkét szerzőnél téves felfogással.

a 10. századi lelőhelysűrűség.⁵³ Régészetiileg tehát a megye területe gyéren települtek minősíthető a 10. században. Ami a topográfiai jellemzőket illeti: egymást követik a lelőhelyek a Duna jobb partján (Szőny, Almásfüzitő, Dunaalmás, Neszmély, Látatlan, Esztergom - több lelőhely, Pilismarót), ugyanilyen lelőhelysört találunk a Galla-patak - Átal-ér mentén, illetve a Gerecse Átal-ér felé eső oldalán (Tatabánya-Cementgyár, Tatabánya-Dózsakert, Baj, Szomód, Dunaalmás, Neszmély). Feltűnő az Esztergom területén, környékén meglévő leletsűrűség (Esztergom-Hévíz, Bibliotheka, Esztergom-Várhegy, Esztergom-Diósvölgy, Esztergom-Kovácsi, Esztergom-Szentgyörgymező, Esztergom-Kenderes). Ezzel szemben gyakorlatilag üres a megye északnyugati része (Bana, Csép, Szőny, Almásfüzitő), Bársonyos és Bakonyszombathely temetői az egykori Veszprém megyéhez tartoznak.⁵⁴

Temetőt, tehát egy-két sírnál többet csak Bakonyszombathelyről (12 sír) és Dunaalmásról (13 sír) ismerünk, valószínű azonban, hogy Esztergomban, a Bibliothekánál is egy kisebb temetővel kell számolnunk. A bakonyszombathelyi temetőről, szakszerű ásatás híján keveset lehetne mondani, a dunaalmási - antropológus vélemény szerint - egy vagy két család két vagy három generációs temetője volt.⁵⁵ Ezt Kralovánszky két generációként a 10. század második felére keltezi,⁵⁶ miközben maga utal arra, hogy az adatok inkább a 10. század első felére, második harmadára utalnak. Kronológiailag nem állunk különösebben jól, noha néhány helyen érme is előkerültek. Berengar császár (915-924) átlukasztott denárai vannak Neszmélyen,⁵⁷ a szomódi sírban 908 és 924-ben vert körülvágott számánida dirhemek.⁵⁸ Bakonyszombathelyen Együgyű Károly 911-925 között vert érme, Provencei Hugo (926-931), I. Ottó német király (936-962) és II. Lothar (945-950) átlukasztott érmei voltak.⁵⁹ Az utóbbi tehát, mint az az egyéb anyagból is kiderül, a 10. század második felére, az előbbieket pedig legkorábban a 10. század második harmadára keltezhetők. Egyetlen biztosan meghatározható korai lelőhelyet

⁵³ NEVIZÁNSZKY 1994, 174., 2. k. - Megjegyzendő, hogy Nevizánszky viszont 10. század végére és 11. századra keltezhető lelőhelyeket is besorolt itt, így összeállítása kissé félrevezető.

⁵⁴ FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, 34, 37, 54, 59, 250, 251, 293, 613, 740, 822, 1054, 1090, 1092, 1094. számok.; MRT 5. 1979, 2/xxx, 8/1, 8/17, 8/52, 10/xxx számok.; SZATMÁRI 1979, 118-119 (a hántai adat valószínűleg a bakonyszombathelyi temetőre vonatkozik!); KRALOVÁNSZKY 1988, 255-256, 1. j.; KISS 1978, 127.; LÁZÁR 1989, 43-48.; VÉKONY 1988, 283-316. - Az esztergom-kenderesi lovassírról Horváth István szíves tájékoztatásából tudok. Nem tekintem honfoglalás korinak a Tata-Cseke-tavi agyagtárgyat és a Dunaalmás-tatai úti földvárat, vö. KRALOVÁNSZKY 1988.

⁵⁵ KRALOVÁNSZKY 1988, 248

⁵⁶ KRALOVÁNSZKY 1988, 249.

⁵⁷ KOVÁCS 1989, 16., No. II.

⁵⁸ KOVÁCS 1989, 68., No. CXXIV.; FOMIN-KOVÁCS 1987, 58-59., No. XXI.

⁵⁹ KOVÁCS 1989, 17., No. V.

ismerünk, ez a banai sír, amely tarsolylemeze alapján a 10. század elejére keltezhető,⁶⁰ de itt nem zárhatunk ki egy korábbi, 9/10. század fordulójára való keltezést sem. Az éremleletek kapcsán meg kell jegyezzük, hogy a korszak - nem csak megyei vonatkozásban - egyik legjelentősebb telepén hiányzanak az érmek, mint ahogy hiányzanak a 10. század második felére, 11. századra keltezhető szentgyörgymezei településen is. Ezt ugyan még tekinthetnénk véletlennek, azt azonban semmiképpen, hogy Esztergomban, amelyről láttuk, hogy kereskedelmi állomáshely volt, mutatóban sincs éremlelet. Ezt a körülményt itt nem lehet a kutatás hiányának betudni. A kincseletek hiányával együtt ez arra utal, hogy a Kárpát-medencében ebben az időben semmilyen pénzforgalommal nem lehet számolni, ez pedig az érmek kronológiai felhasználhatóságának értékét a minimálisra csökkenti (tehát mindenestre csak kezdő keltezésként - terminus post quem - használhatók).

A számontartott lelőhelyek közül három - Esztergom-Kovácsi, Esztergom-Szentgyörgymező, Tatabánya-Dózsakert - nem sírlelet vagy temető, hanem település.⁶¹ Természetesen ezeken kívül is ismerünk 10. századi településnyomokat, ezek azonban főként felszíni kerámialeletek (Csep, stb), így a kronológiai bizonytalanságok miatt sem érkezhettünk róluk.⁶² Bővebben kell számot adnunk a tatabányai 10. századi telepről, amely az első jól ismert 10. századi, s egyben honfoglaló magyar telepünk is.⁶³

A Tatabányán, a Dózsakert nevű lakónegyedben feltárt 10. századi település az egykori Bánhida falu területén fekszik, a felszámolt bánhidai temető környékén, illetőleg annak helyén. Megtelepedésre igen alkalmas helyet választottak az egykor ide költözők: a lelőhely az Által-ér homokos hordalékkúpján, az Által-ér és a Galla-patak egybefolyásának közelében, két patak szegében fekszik. A két patak a terület lakóinak további kapcsolatait is meghatározta: a Galla-patak forrásvidéke a Vértes-hegység keleti végén található, az Által-ér pedig a hegység nyugati végéről ered, ahol a Móri-árkon keresztül jó átjárási lehetőség volt a Mezőség felé. A település ugyanakkor egy kelet-nyugati közlekedési vonalon fekszik. Mint láthattuk, az Által-ér régen a forrásvidéktől egészen Bánhida környékéig mocsaras kiöntéseket hozott létre, ugyancsak mocsaras területek szegélyezték medrét észak felé is, a Dunáig. E mocsaras területek között éppen itt lehetett átkelni a Budáról Győr felé vezető úton a középkorban.

⁶⁰ DIENES 1973, 207-208.; MESTERHÁZY 1991, 238., stb.

⁶¹ ZOLNAY 1965, 143-152.; MRT 5. 1979, 175.; LÁZÁR 1989.; VÉKONY 1988.

⁶² Lázár S. feldolgozása elkészült az esztergom-szentgyörgymezei településről, mihamarabbi megjelentését várjuk.

⁶³ VÉKONY 1988., a régibb irodalommal is. Újabb adatokra: IAMBOR 1985-1986, 589-598. (bordázott nyakú edények Dobokáról és Kolozsmonostorról); MESTERHÁZY 1985, 149-161. (kagylófüles kondér Veresegyházáról); FODOR 1985, 165-170. (kelet-európai bordázott nyakú edények hiányos gyűjtése); WOLF 1992, 392-431.; WOLF 1996, 209-240. (bordázott nyakú edények stratigráfiai problémákkal); TAKÁCS 1986. (kagylófüles kondér Örménykút-Kuján dűlőből: 32., Nr. 8.. Taf. 4/2.).

A kedvező földrajzi körülmények miatt a dózsakerti lelőhely a mai Tatabánya legrégebben lakott területei közé tartozik - a már a jégkorszakban emberi szállásul szolgáló Szelim-barlangtól eltekintve. Az első telepések az újkőkorszakban érkeztek ide, s aztán szinte folyamatosan találjuk az emberi megtelepedés nyomait vagy a különböző korszakok temetkezési emlékeit a rézkortól a római kor előestéjén itt lakó keltáig. A terület legjelentősebb települési emlékei azonban a korai középkor végéről, a magyar honfoglalás tágabb korszakából származnak, de egy Árpád-kori falu nyomai is előkerültek. A település feltárt részletei az 1977-től - megszakításokkal - folyó ásátások alatt kerültek napvilágra. Az egykori településből már korábban is elpusztultak jelentős részek, nemcsak az itt nyitott sóderbánya, hanem a bányaidai temető is ezen a területen létesült. Az 1980-ban kényszerű okok miatt félbeszakadt ásátásokat követően is pusztultak el olyan részek, amelyek régészeti feltárására szükség lett volna. E hiányok ellenére ma már a 10. századi település nagyjában jellemezhető. A 10. századi falu az Által-ér vonalát követi, az ármentes területen, az ártér szélén egymást követve helyezkednek el a félig földbe süllyesztett házak maradványai, tehát az ártér szélén egy szabályos házsor állott. Az ártértől távolabb eső területen változatosabb a településszerkezet. Itt helyenként „házbokrokat” figyelhettünk meg, tehát egymás közelében épített 4-5 földbe süllyesztett házat, de voltak a településnek olyan részei is, ahol a házak nagyobb, akár 50 méternyi távolságra helyezkedtek el egymástól. Ebből a körülményből nem feltétlenül következik, hogy a közbeeső terület beépítetlenül, lakóépületek nélkül maradt volna. Kétségtelen adataink vannak ugyanis arra vonatkozóan, hogy a faluban földfelszínre épített, fából összerótt boronaházak is állottak. Ezeknek régészeti nyoma nem marad (meglétükre egy zárszerkezet maradványaiból következtethetünk), így az üres területeken ilyenekre kell számítanunk. Ugyanezekben a „régészetileg üres” területeken lehettek azok a felszíni építmények, karámok, garádok, amelyek az állatokat tartották össze. Ez utóbbiaknak nyomuk is van a településen. A garádok akolt ugyanis annak idején úgy építették, hogy földet hánytak fel egy árok belső oldalára, a földsánc tetejére töviskoszorú és azt összetartó kövek kerülhettek. Ilyen árkot, árkokat ismerünk a feltárásból, ezeknek egy része egykori karám emlékéit őrzi, a többi is kerítéshez (garád, tanorok) tartozott, ezek azonban lehettek a házak körüli udvar kerítései is. Állatösszetartó hely volt a település északkeleti részén megfigyelt 16 m átmérőjű körárok, amelynek bejárata északnyugatra nyílt. Az árok belső oldalán felhányt garáddal is számolva, ennek a karámnak a területe mintegy 150 m² lehetett, ekkora területen 250-300 juhot tarthattak.

A boronaházak, földbe süllyesztett házak, különböző karámok, ólak mellett azonban másfajta építményeknek is állniuk kellett a településen. 1993-ban került elő az a kerek, függőleges oldalfalú gödör, amelyet a benne lévő patkó-alakú tűzhelyek miatt lakóépítmény maradványának határozhatunk meg. A nagyjában 3,8 m átmérőjű „épületalap” méretében a „türk sátor”, a nomád jurt megfelelője, a belé, illetőleg ráépített szerkezetet valóban csak úgy tudjuk elképzelni, mint a jurt szer-

kezetét. A különböző, karóvázas szerkezetű kunyhók és a felszínre állítható jurtok között valóban léteznek átmeneti típusú építmények, ezek többsége azonban Kazáriában (a Kaukázus, Don és Volga vidékén) és Bulgáriában még a könnyűszerkezetű jurtnál egyszerűbb fejlettségi szintet képvisel.⁶⁴ A dózsakerti építmény nem ilyen volt: ebben valóban jurtszerkezet került a köralakban földbe mélyített gödörbe, úgy hogy a függőleges sátorfal egyik része még a földfelszín fölé emelkedett. Itt egy olyan kísérlettel állunk szemben, amikor a száraz pusztai építménnyel egy nedvesebb, csapadékosabb környezethez próbálnak alkalmazkodni. A kísérlet nem egyedi: hasonló építmény nyomai kerültek elő a moldvai Hansz településen is, egyébként ugyancsak honfoglaló magyar leletekkel együtt.⁶⁵

A földbe süllyesztett, jurtszerkezetű lakóépítmény meglelte annak bizonyítéka, hogy a X. századi település lakosai jól ismerték a „türk sátrort”, a jurtot s ha ismerték, akkor laktak is benne. Ezeknek a felszínre állított sátorépítményeknek a nyomait azonban régészeti módszerekkel nem lehet megtalálni (de egy teljesebb településszerkezet esetén a környezetből kikövetkeztethetők), ilyenek is állhattak a dózsakerti település „régészetiileg üres” részein. A 10. századi falu nem csupán falu volt, hanem állattartó nomádok szállása is.

A település építményei mellett az előkerült leletanyag is meglehetősen nagy változatosságot (és különböző népcsoportok keveredésére) mutat. Ez elsősorban a cserépedények maradványai alapján állapítható meg - ezek teszik ki az előkerült leletanyag túlnyomó részét. A hullámvonalakkal, vonalkötegekkel díszített fazekak között ott találjuk a honfoglalást megelőző időszak népének emlékeit is, ezek mellett viszont olyan tárgyak jelennek meg - mint a kagylófüles cserépkondér - amelyek páriait messze keleten, a Don és a Kubán folyók vidékén lelhetjük föl.⁶⁶ A honfoglaló magyarok jelenlétére a településen nemcsak a cserépkondér utal, hanem a nyakukon körbefutó bordákkal díszített edények nagyszámú töredéke is. Ilyen edényeket a 10. századi temetkezések között csak a honfoglaló magyar sírokból ismerünk.⁶⁷

Másrészt a településen előkerült, boronaház ajtajához tartozó zárszerkezet eredetében a római korig követhető visszafelé, ennek itteni használata a régibb helyi gyakorlatból vagy egykorú nyugati hatásokkal magyarázható. Kétségtelen tehát, hogy a település népessége nem tekinthető homogénnek, azt meghatározni azonban nem tudjuk, hogy a különböző eredetű népcsoportok milyen arányban voltak képviselve. A település életében nem a nomád állattartók dominanciája volt az erősebb, a tartott állatok között a legnagyobb számban szarvasmarhákat találunk, míg

⁶⁴ PLETNEVA 1967, 55. kk.; DIMITROV 1973, 101-108., stb.

⁶⁵ ČEBOTARENKO-TEL'NOV 1983, 92-93.

⁶⁶ KUZNECOV 1964, 34-39.; PLETNEVA 1981., 73., 47/10.; KUZNECOV 1990, 255-266., Taf. 4/6-7.; POSTIKÁ 1985, 232., 5. k. 5.; Vö. 63. jegyzet, stb.

⁶⁷ VÉKONY 1988, 295-297.

a juhok viszonylag alacsony mennyiséggel vannak képviselve. Nagyobb arányú gabonatermesztésre mutat az előkerült kézimalom-töredékek nagy száma, azaz, az itt élő közösség életmódját a földművelés határozta meg, a hozzá kapcsolódó állattartással.

A lelőhely területének régebbi és újabb pusztulása miatt nem állapítható meg pontosan egykori kiterjedése, így a teljes település nagyságára csak bizonytalanul tudunk következtetni. A jelenleg feltárt terület az egykori falu ötöde, hatodának becsülhető. Az alacsonyabb becslés esetén az egész faluban 75 családdal számolhatunk, a magasabb becslésnél 90 család lakhatott itt. Ha a családok átlaglétszámát négynek vesszük, akkor a településnek 300-360 lakosa lehetett, tehát abban a korban igen nagy létszámú együtt élő közösséggel számolhatunk. Ez a szám meghaladja a Szent István kori falvak hatvanas családszámú nagyságát is.⁶⁸ Természetesen pontosabb becsléssel kísérletezhetnénk, ha ismernénk a 10. századi falu temetőjét is. A település környezetében azonban csak a Cementgyár területéről ismerünk két honfoglalás kori kengyelt,⁶⁹ erről azonban egyáltalán nem bizonyos, hogy a faluhoz tartozó temetőből származnak. Annyit mindenesetre ki lehet mondani, hogy a 10. századi falu lakóinak száma valószínűleg még a Szent István kori nagyobb falvak lakóinak számát is meghaladta.

Ha középkori krónikáinak adatait ma is - mint a múlt század végén - hitelesnek fogadnánk el, akkor a 10. századi falut közvetve összekapcsolhatnánk az ún. bánhidai csatával. Hiszen Kézai Simon és későbbi krónikáink szerint Árpád seregei itt, Bánhidánál győzték le a morva Szvatoplukot, s kezdtek e győzelem után uralkodni Pannoniában. Maga a Bánhida név azonban nem keletkezett korábban a 13. századnál (első említése éppen Kézai 1282-1285 között írt munkájában található), s forrásaink igazában nem is Bánhidához helyezik ezt a képzelt csatát: Kézai szerint a magyarok Szvatoplukot „a Rákos folyó (=Által-ér) mellett, Bánhida közelében egy városban, melynek romjai a mai napig láthatók, hirtelen támadással egész seregével együtt tönkreverték”. A Képes Krónika szerint pedig „hirtelen rajtaütéssel Bánhida környékén, Tata mellett egy bizonyos városban - ennek a városnak a romja ma is látható - egész seregével együtt elpusztították”. Kézai a hun történet eseményeit egykori pannoniai római romokhoz kapcsolja (igazában ő az egyik első magyar régész), ezek közé tartozik a bánhidai csata leírása is, amely a leírás szerint sem Bánhidán, hanem annak közelében, egy romvárosnál volt. Ilyen romok az Által-ér mentén valóban vannak, a környei későrómai erőd maradványai, ezek nem csak a középkorban, hanem ma is láthatók. A középkori íróink által kitalált csata tehát valójában nem Bánhidán, hanem Környén volt. Szvatopluk morva fejedelemségének birtoklása sem Tatabánya szűkebb, sem annak tágabb környékén nem igazolható.

⁶⁸ GYÖRFFY 1963, 48.

⁶⁹ KRALOVÁNSZKY 1988, 256. (1. j.)

Nem járunk jobban másik középkori írónk, Anonymus adatainak felhasználásával sem. A dózsakerti település a középkori Komárom megye területén fekszik. E megye kezdeteiről pedig a következőket írja Anonymus, aki egyébként Kézai mellett másik középkori régészünk: „Árpád vezér egész Pannonia meghódítása után hűséges szolgálatáért nagy földet adott Ketelnek a Duna mellett, ott, ahol a Vág folyó beletorkollik. Itt később Ketel fia, Alaptolna várat épített, amit Komáromnak nevezett. Ennek a várnak a szolgálatára odaadta mind a magával hozott, mind a vezértől kapott népek kétharmadát. Hosszú idő múltán ugyancsak ezen a helyen temették el pogány módra magát Ketelt meg a fiát, Tolnát”. Mivel Ketel Anonymus kun vezérei közé tartozik, ezeket pedig a honfoglaló magyarokhoz csatlakozott kavarokkal azonosították, a dózsakerti település kavár jellegűnek is tartható leletei miatt felvetődött, hogy a település a későbbi Katapán nemzetség kavár őseinek szállása lenne. Anonymus azonban ugyancsak kitalált történeteket írt, mint Kézai Simon, csak ő nem elsősorban az ókori romok alapján, hanem a helynevek felhasználásával ötlötte ki ezeket (s ezzel nem csak első régészünk, hanem első nyelvészünk történetésünk is volt). Komárom megyében a Dunától délre pedig két Tolna nevű hely is volt, az egykori Tolmabábolna, illetőleg a mai Vértestolna, s alighanem a 13. század közepén kapta Terjén falu a ma is meglévő Kethely nevét, amelyek alapján Anonymus itt temettette el „pogány szokás szerint” Alaptolnát és Ketelt is.

Anonymus regényes gestájának adatait ezért nem használhatjuk föl a 10. századi történeti események rekonstrukciójakor, nemcsak Komárom-Esztergom megye területén, hanem másutt sem. A Szent István kori vármegyerendszer kialakulásához ugyancsak nem használhatók ezek az adatok, ennek rekonstrukciójakor viszont komolyan számbavehető az az említett feltevés, amely szerint a dózsakerti település területe a később összeszűkült Visegrád megyéjéhez tartozott volna. Bánhidát azonban még később is felváltva emlegetik Komárom és Fejér megyében, így azt sem tudjuk kizárni, hogy ez a terület valójában Fejér megye előzményéhez tartozott, amennyiben persze egyáltalán lehettek előzményei a 10. században a vármegyerendszernek. A komolyan számbavehető adatok inkább arra látszanak utalni, hogy a vármegyerendszer előzményeivel a 10. században nem számolhatunk.

A dózsakerti település helyzetének meghatározásakor így a 10. században frott forrásadatot nem használhatunk. Azt azonban figyelembe kell vennünk, hogy a település keleti eredetű, illetőleg keleti kapcsolatú leletei eléggé szoros rokonságban vannak a kazár kaganátus régészeti kultúrájával, illetőleg kultúráival, így annak lehetősége mégis csak fennáll, hogy a település lakói között azokat a kavárokat is keressük, akik a kazároktól elszakadva a honfoglaló magyarokhoz csatlakoztak. A körbordás nyakú edények, amelyek a dózsakerti települést többek között jellemzik régészetiileg, Északkelet-Magyarország korai honfoglaló régészeti anyagával tűnnek föl, jelentős koncentrációjuk figyelhető meg Komárom-Esztergom megyé-

ben, későbbi, jobbra a 10. század második felében való elterjedésük pedig Erdélyben, illetve Erdély határain mutatkozik. A régészeti elterjedés és kronológia alighanem párhuzamosítható a kavarok 10. századi Kárpát-medencei történetével. Ezek a 10. századi rekonstrukciók azonban mindig is bizonytalanok maradnak, az adatok elégtelen volta miatt.

Ami a dózsakerti településnek a Komárom-Esztergom megyei honfoglaló leletek közötti helyét illeti, e vonatkozásban még feltevésekbe sem igen lehet bocsátkozni, lévén hogy a dózsakerti telep közelében illetve környezetében más honfoglaló települést nem ismerünk. Aligha tévedünk azonban, ha a település honfoglaló lakóit (legyenek azok akár kavarok, akár honfoglaló magyarok) összekapcsoljuk azzal a hierarchikusan kiemelkedő körrel, amelynek települési területét a nyugati tarsolylemezek lelőhelyei jelzik: Bana, s a Dunától északra Perbete és Galgóc. A természetes közlekedési útvonal a dózsakerti települést szorosabban is kötheti a banai sírlelethez, de ugyancsak a természetes közlekedési útvonal - ez esetben másik útvonal - köti a dózsakerti települést a Gerecse mentén temetkező csoportokhoz, a dunaalmási kis temető mellett Szomódhoz és Neszmélyhez (ez kronológiailag is így van: a település e sírleletekkel párhuzamosan keltezhető).

Az egyetlen dunántúli tarsolylemezes sírról, Banáról, nem csupán a dózsakerti településsel való lehetséges kapcsolata miatt kell szólnunk.⁷⁰ A leletek - természetesen - nem ásatás során kerültek elő, így elképzelésünk sem lehet arról, hogy valójában mi is volt a sírban. Azt mindenesetre a hitelesítő ásatás megállapította, hogy a lelőhelyen egy férfi és egy női lovassír volt (női lovassírt a megyében csak Almásfüzitőről és Esztergomban, a Bibliothekánál ismerünk). A banai férfisírt annak idején nemzetségfőnek vagy előkelő csatlósának gondolták meghatározni,⁷¹ Dienes István viszont a legtehetősebb honfoglaló magyar réteghez tartozónak, törzsi, nemzetségi előkelőnek tartotta.⁷² Szabó János Győző ugyanakkor kiemelkedő funkciót betöltő kavarnak sejtette a banai sír férfigalottját.⁷³

Nem itt a helye annak, hogy részletesen elemezzük azt a tökéletes bizonytalanságot, amely régészeink között uralkodik 10. századi leleteink társadalmi besorolásakor. A banai sírban mindenesetre volt egy szerkezetét tekintve teljesen egyedi *ezüst* tarsolylemez, egy *ezüst*berakásos *bronz* ellenzőjű szablya, *aranyozott ezüst* veretekkel díszített öv, *vas*merevítő tegez, *vas* nyílhegy, *arany* szemfedőlemezek. Ezekhez társultak az *aranyozott ezüst* lószerszámveretek és az *arany*berakásos *vas* kengyel. A női sírban *arany* ruhadísz, valamint *aranyozott ezüst* lószerszámveretek kerültek elő. A banai férfisír tehát tarsolyát tekintve *egyedül* áll a 10. századi

⁷⁰ KISS 1970, 219-233.

⁷¹ BARTHA 1970, 260. Ha persze jól értem a rossz angol fordítást.

⁷² DIENES 1972, 14.; DIENES 1978, 24-25.

⁷³ SZABÓ 1983, 45.

leletek között. Egyedül áll azonban abban is, hogy a lószerszámveretek teljesen aranyozottak, sőt, kengyele aranyberakásos. Olyan kiemelkedő leletegyütteseink lószerszámveretei, mint a geszterédi⁷⁴ vagy a zempléni,⁷⁵ csak részben aranyozottak, mi több, ezekben az együttesekben csak egyszerű vaskengyelek vannak - a banai aranyozott, e vonatkozásban kivételes a korszak leletei között. Aranyozott ezüst díszítése van a rakamazi szórvány kengyelnek,⁷⁶ amely viszont valószínűleg az itteni feldúlt A sírhoz tartozott, s ismerünk egy lelőhely nélküli ezüstborításos, aranyozott vörösrézrel berakott kengyelt.⁷⁷

Ha tehát a gazdagságot, előkelőséget a nemesfém, illetve nemesfémekkel díszített tárgyak alapján ítélnénk meg, akkor felszerszámozott lovát tekintve a banai sír előkelőbb, mint a geszterédi, zempléni vagy rakamazi sírok. Fettich Nándor szerint a tarcali, geszterédi és a bécsi szablyák a „magyarság előkelői számára” (für die ungarischen Grossen) készültek,⁷⁸ 1942-ben azonban a bécsi szablyát már 875 körül Álmos vagy Árpád számára készítettnek tartja,⁷⁹ nyilván ehhez viszonyítva értékelte a geszterédi sírt is. Erről később azt írta, hogy nem volt az egész honfoglaló magyarság fejedelme, akármilyen előkelő nemzetség- vagy törzsfő is lehetett.⁸⁰ Kiss Lajos szerint a geszterédi a vezérek korszakának egyik legkimagaslóbb sírlelete, ugyanitt azonban a német szövegben „ein der hervorragendsten Grabfunde eines Führers” meghatározás szerepel,⁸¹ tehát kiemelkedő vezéri sír. László Gyula mindig is fejedelemnek tartotta a geszterédi sír halottját,⁸² őt pedig ebben követte Szőke Béla is,⁸³ s ehhez másokat is fejedelmi, törzsfői sírként kapcsol. Dienes István régebben a geszterédi sír halottját kérdőjelesen törzsfőnek,⁸⁴ majd ugyancsak kérdőjelesen törzs- vagy nemzetségfőnek tartotta,⁸⁵ Mesterházy Károly viszont régebben⁸⁶ és újabban is,⁸⁷ Rakamazzal és Zemplénnel együtt nem-

⁷⁴ KISS L. 1938, 13., VII. t. stb.

⁷⁵ BUDINSKÝ-KRIČKA 1965, 333.; BUDINSKÝ-KRIČKA-FETTICH 1973.

⁷⁶ A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG 1996, 117.

⁷⁷ LÁSZLÓ 1943a, 18-19., IV. t.; DIENES 1972, 68.; HONFOGLALÓ 396., 8. k.

⁷⁸ FETTICH 1937, 93. (magyar), 246 (német szöveg).

⁷⁹ FETTICH 1942, 34.

⁸⁰ BUDINSKÝ-KRIČKA-FETTICH 1973, 62.

⁸¹ KISS L. 1938, 16. (a német szöveg 25.)

⁸² LÁSZLÓ 1943, 141.; LÁSZLÓ 1944, 162., 357.; LÁSZLÓ 1977, 183.

⁸³ SZŐKE 1962, 18., 20.

⁸⁴ DIENES 1962, 210., 10. j.

⁸⁵ DIENES 1974, 15-16.

⁸⁶ MESTERHÁZY 1980, 112., 127. – Utóbbi helyen még Tarcalt is hozzájuk sorolja.

⁸⁷ MESTERHÁZY 1993, 301.

zetségfőnek gondolja. Fentiekhez kapcsolhatnánk még a geszterédi sír halottjának *Bugat rex* vagy éppen valamelyik Árpád-fival való azonosítását.⁸⁸ Csak megjegyeznénk, hogy a zempléni sír halottja is a fejedelem és nemzetségfő meghatározás között ingadozik, az azonban nem kétséges, hogy az említett sírleletek jelenleg (a kétpói kincssel együtt) a 10. század legkiemelkedőbb emlékei. Ha a banai sír fentebb részletezett jellemzőit tekintjük, akkor azt kell mondanunk, hogy lószerszámaikat tekintve mindenképpen fölötte van az említetteknek. Érdemes itt ideiktatnunk két idézetet: „midőn a nagy kán halt meg, őt néhány ember elkísérte arra a helyre, ahová el kellett temettetnie. Miután ezt a helyet megtisztították, ott sátrat vertek, a holttestet *fából* készült trónfélére ültették, elébe egy finomművű *asztalt* helyeztek. Erre kancatejet tettek, s egy lovat állítottak oda csikájával. A lónak *fehérnek* kellett lennie, szépen *felkantározva*, bizonyos mennyiségű *arannyal* és *ezüsttel* borítva. Ezen sáturnak a földjét csak *szalma* fedi. Ezután egy széles és mély gödört ásnak, hogy az egész sátor mindazzal, ami benne van, beleszállhasson. Miután ez megtörtént, a földet kiegyengetik, s oda gyepet vetnek, hogy senki a helyet föl ne ismerhesse.”⁸⁹ Az idézet forrása Johannes de Montevilla, aki a 14. század elején 33 évig utazott Keleten. Hasonló leírást találunk a Kínában uralkodó mongol kánokról a Yüan-shi-ben: „... ha a császár meghal ...halotti öltözéknek *cobolyprém* kabátot és *bőrsapkát* kell használni, a halott cipője és a derékra kötött tarsoly is *kifehérített bőrből* készül. Két *arany* korsó, egy pohár, egy evőcsésze (*fából*), kanál és evőpálcikák lesznek melléadva. Miután a halottat felöltöztetik, négy *aranypánttal* át kell kötni. A császári (halottas) kocsin *fehér nemezt* és *zöld brokátból* készített függönyöket kell használni. A koporsót is *brokáttal* kell burkolni. A (halotti) menet élén egy új ruhába öltözött mongol sámán nő lovagol, aki kötélen vezet egy lovat, amelynek nyerge *arannyal* van díszítve, kantára *brokáttal* borított.”⁹⁰

A mongol nagykánok temetkezésénél tehát - ez a leírásokból világosan kiderül - a lószerszám arany, illetve arany és ezüst, míg a halott öltözeke régészetiileg megfoghatatlan (vagy csak szerencsés földtani körülmények között megfogható). A banai sír pedig éppen lószerszámokban rendkívül gazdag, azt is mondhatjuk, hogy a vele temetett ló szerszáma tiszta arany (hiszen az aranyozott ezüst is arany). Kiss Ákos a banai lószerszámveretek egy részét⁹¹ övveretnek határozta meg, ezt teszi Fodor István is, egy újabb férfisír feltételezésével.⁹² Pedig Kiss Ákos már maga ész-

⁸⁸ NÉMETH 1973, 24. (Ezt ugyanitt Dienes István "gondolatébresztőnek" mondja); GYÖRFFY 1977, 36., 107., stb.

⁸⁹ MANDEVILLE 1852, II.; MUNKÁCSI 1896, 307-308.

⁹⁰ RATCHNRSKY 1970, 435-436.

⁹¹ KISS 1970, 5. kk. 2., 8., XV. t. 1., 19.

⁹² A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG 1996, 363.

revette, hogy a nagyobb (3,8 cm széles) aranyozott ezüstveret a geszterédi nagyobb szíjveretek közeli rokona,⁹³ ez utóbbiakat viszont László Gyula már 1942-ben lószerszámvereteknek határozta meg.⁹⁴ Ezekhez kapcsolta Budinsky-Krička is a zempléni lószerszámvereteket,⁹⁵ mint formailag rokonokat - itt valóban a lószerszámokkal együtt kerültek elő ezek a veretek.⁹⁶ Ugyancsak többnyire lószerszámot díszítenek a banai pikkelyes veretek⁹⁷ párhuzamai.⁹⁸ A veretek nagysága (4) és stílusa (3) miatt azonban legalább két kantár volt a banai férfi sírjában (ahogy Geszteréden a csatolós karikák minden bizonnyal kötőfékhez tartoznak), azaz a sírban legalább két ló maradványait (vagy legalább szerszámát) temették. Mindkettőt aranyos szerszámmal. A banai sír tehát minden vonatkozásában kiemelkedik a 10. századi leletek közül.

Hogy persze miként köthető fejedelemhez egy 10. századi sírlelet, arról jószerével semmit sem tudunk. Árpádot kazár szokás szerint emelték pajzsra, azonban kérdés, hogy ezért a pajzs fejedelmi jelvénné válhatott-e. Bíborbanszületett Konstantin óvja fiát, hogy az északi barbároknak, köztük a turkoknak, tehát magyaroknak is, ha netán a császári öltözeteket (tehát a tunicát és a clamyst) és a félgömbös koronát kérnék szolgálataikért, odaadja azokat. Ilyen kérésre tehát volt példa, de akkor, amikor valamelyik barbár bizánci címet (s vele ruhát) kapott, mint példák alapján tudjuk, keresztény is lett, tehát a temetkezése is keresztény lett (ez már a 10. század közepe felé így van, ekkortól tehát aligha számolhatunk pogány fejedelmi sírokkal). Ha volt jelvénye a magyar fejedelemnek a 9. század végén, 10. század elején, az aligha volt más, mint a kazár kagántól kapott jelvény.

A banai sír, a geszterédi, s azon keresztül a zempléni sírral való rokonsága miatt mindenképpen fejedelmi sírnak tartható (megjegyzem, ez ugyanazt jelenti, mintha nemzetségszerű sír lenne: a turkok nemzetségeinek voltak arkhónjaik, egy magas arkhón tulajdonképpen e nemzetségek összességének főnöke, tehát mintegy törzsfő). A fentebbiekben világossá tettük, hogy az aranyos ló vagy lovak miatt valószínűleg a legkiemelkedőbb a 10. századi sírleletek között. A leletek keletkezése egyértelmű, a 9. század végére, 10. század elejére kell helyoznunk őket.

Azt a területet, ahol a banai sír (és párja) előkerült, a középkorban *Árpa*, illetve *Árpád* néven ismerték (pontosabban: a sírok a középkori Árpa-Árpád és Bana határán vannak). Erről, éppen a kétféle névalak miatt (szemben az egyszerűen 'ár-

⁹³ KISS 1970, 230.

⁹⁴ LÁSZLÓ 1943, 141-143., 11. k. Vö. SZÓKE 1962, 18.

⁹⁵ BUDINSKY-KRIČKA 1965, 333.; BUDINSKY-KRIČKA-FETTICH 1973, 38.

⁹⁶ RÉVÉSZ 1993, 373.; RÉVÉSZ 1994, 353.; RÉVÉSZ 1996, 75.; RÉVÉSZ 1996, 80., 9. k. viszont László véleményét és az ahhoz kapcsolódó irodalmat nem ismerve a geszterédi övveretet rakná a lószerszámra, holott a meghatározás, ha nem is 1942, de 1965 óta egyértelmű.

⁹⁷ KISS 1970, 5. k. 8., XXV. t. 19.

⁹⁸ MAŽITOV 1981, 105. kk., 57. k. 21., stb.; BOKIJ-PLETNEVA 1988, 99., 1. k. 7. = 1989, 86., 1. k. 7., stb.

pás' jelentésű *Árpád* helynevekkel) már Gombocz Zoltán és Melich János kimondták, hogy *csak* személynévi eredetű lehet.⁹⁹ Az összes többi így kezelt azonban nem vagy legalábbis nem bizonyíthatóan. Összekapcsolhatjuk-e azonban ezt a Komárom megyei helynevet Árpád fejedelem nevével. Hiszen amint azt a Csallóközi *Árpádsoka* helynév is mutatja, ilyen helynevek az *Árpád* (de az *Árpád*) személynévből még a 13. században is keletkeznek, másrészt meg, mint azt mindenki tudja és írja, Anonymustól ismert, hogy Árpád sírja az Óbudával szomszédos Fehéregyházán volt.¹⁰⁰ Anonymus szerint Árpád sírjánál a „a magyarok megtérése után a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére egyház épült, amelyet fehérnek hívnak”. Fehéregyházát azonban egészen a 13./14. század fordulójáig *Bana* néven ismerik,¹⁰¹ Árpád sírjának hagyománya - ha volt ilyen - tehát a 10 században nem a *majdani* Fehéregyházához kapcsolódik, hanem egy *Bana* nevű helységhez. Ez pedig éppen az, amely a Komárom megyei *Árpa-Árpád* szomszédosa, illetőleg, amelynek mai területén sírunk előkerült. Hogy Anonymus a 13. században, vagy már előtte a magyar hagyomány, miért helyezi ezt a banai sírt az Óbuda melletti Banához, annak bizonnyal az a magyarázata, hogy a 13. századra itt alakult ki az ország központja, s a honfoglaló vezér sírját kézenfekvőbb volt a kortársaknak ebbe a központba áttelepíteni. Ezt annál könnyebben teheték meg, mert itt is volt egy Bana, s az eredet temetkezés is Bana határában volt.

Mivel, mint láttuk, a banai sír hierarchikusan kiemelkedik a legkiemelkedőbb honfoglaló leletek között, fentiek után nemigen lesz más választásunk, mint Árpád sírjának tartani. A választás, a lehetőség persze nem bizonyosság. Ebben az esetben talán az utóbbit is elérhetjük. Kürti Béla annak idején az algyői temető 11. sírjában egy íjközépcsontot talált, amelyet díszítettként közölt.¹⁰² Szívességből annak idején tanulmányozhattam ezt a két összetett jelből álló díszítést, s a Kárpát-medencei rovásfeliratokról írott munkámban röviden utaltam arra, hogy felirat lehet, mégpedig kazár írással, s a magyar *győ* (*gyev*) előzményeként lenne olvasható.¹⁰³ A halomi honfoglalás kori tegezfelirat 1993-as részletes feldolgozásában (máig közöletlen egy nagyobb részlet kivételével),¹⁰⁴ korábbi bizonytalanságom akörül,

⁹⁹ GOMBOCZ-MELICH 1914-1930, col. 145.; GYÖRFFY 1987, III., 404. a névtan mélyebb ismerete híján éppen fordítva vélekedik. – Van Bihar megyében (?) is egy *Árpa*, erről azonban nem bizonyos, hogy azonos-e a Nagyszalonta közeli *Árpáddal*, sőt a birtokosok az egyiknél egyháziak (*Árpa*), a másiknál világiak (*Árpád*)! Másként GYÖRFFY 1987, I. 595.

¹⁰⁰ SRH I. 106., Anon. c. 52.

¹⁰¹ BÁRTFAI SZABÓ 1935, 17 és 17/3. j.

¹⁰² KÜRTI 1978-79, 340., 11. k.

¹⁰³ VÉKONY 1987, 128.

¹⁰⁴ VÉKONY 1993, 783-796. Vö. VÉKONY 1992b, 41-49. – A halomi feliratról a magyarországi és kazáriai feliratokban teljesen járatlan Dmitrij Vasil'ev rossz átírást és képtelen (kiíratlan szóvégi magánhangzó, stb.) rész (!) olvasatot közölt, nyilván elfeledve azt, hogy magyar vezért sohasem hívtak kagánnak (legfeljebb egyesek álmaiban): VASIL'EV 1994, 184-187. – Ennek a Lösung-nak (miért nem Endlösung?) nagyon fognak örülni eurasisch!

hogy felirat vagy tamgá(k) van-e az algyői íborításon, megszűnt. Az algyői felirat első jelénél (Kürti képen felül) egy U-alakú jelben egy Y-alakú jelet találunk, ahol az Y alak V-elemének szárai felül párhuzamossá törnek. Ez a két jel a kazáriai írásban a *d/d'* illetve az *a/ä* jele, ott azonban ezek ligatúrájában a két jel fordítva kapcsolódik egymáshoz. Mindenesetre a ligatúra olvasata *d'a* vagy *d'ä* lehet. A másik jel (Kürti képen alul) egy egyenlőtlen szárú U-alak, amelyben egy fordított, ugyancsak egyenlőtlen szárú Y-alakot illesztettek. Nos, ugyanezt a két jelet találjuk a banai szablya ellenzőjének gombjain ezüst berakással, mégpedig a két gombon fordított sorban, ami biztosít bennünket arról, hogy valóban felirattal, s nem tamgával (s főleg nem díszítéssel) van dolgunk. A banai szablyaellenzőn a második jel belső tagja egyértelműbb, mint Algyőn, itt ugyanis egy fordított, szögletes görög pszfi alakot találunk. Ez a jel a türk feliratok *q+w* jelével vethető össze, amely egyébként ebben a formában megvan a békési íjcsonton is.¹⁰⁶ Az egyenlőtlen szárú, íves U-alakú jel a kazáriai (és türk) *b¹* jel megfelelője, tehát az algyői és a banai jelcsoport másik összetett eleme *bqu* ligatúraként (és természetesen e két jel más kombinációjaként is) olvasható. Az egész felirat tehát *d'abqu* vagy *d'äbqu* lenne, ez pedig a *jabgu-äwu* szó kazár írásképe.¹⁰⁷ E szó valóban a magyar *győ* (helynév, személynév) előzménye, amely viszont eredetileg igen magas türk cím, több török nép királyát így nevezik, így az oguzokét, a karlukokét stb.¹⁰⁸ A kazároknál e címre vonatkozóan nincs kései adatunk, noha a nyugati türk kagánok állandó címe volt a *jabgu*.¹⁰⁹ Az Árpádok családjában biztosan megvolt ez a cím, hiszen Géza fejedelem neve ebből képzett személynév.¹¹⁰ Az a körülmény, hogy a *jabgu* cím a 10. században személynévvé vált, arra mutat, hogy már ebben az időben csökkent az értéke. Ezért is szerepel a cím (vagy itt már személynév) az algyői íjon, amelynek tulajdonosa azért még lehetett egy nemzetséfgfő. A banai szablya ellenzőjének ornamentizáló, heraldikus *d'äbgu* felirata azonban mindenképpen többre értékelendő: ilyen díszes fegyver felirattal ellátva aligha alkalmi készítmény, sőt jó okunk van feltételezni, hogy valamilyen beiktatás kelléke. Egy kazár feliratos fegyver azonban jelvényként egyetlen 9-10. századi magyar személlyel hozható kapcsolatba: a kazárok által beiktatott Árpáddal, aki ennél a beiktatásnál nyilván jel-

¹⁰⁵ KISS 1970, XXIV. t. 2., 5. k. 1. részben félrevezető rajzok.

¹⁰⁶ VÉKONY 1987, 106.

¹⁰⁷ A *-gu* hangcsoport *qu* jellel való írását az ismert *qu-gu* váltakozás magyarázza, illetőleg az is, hogy ligált, monogram-szerű felirathat egyszerűbb volt hangcsoportot visszaadó jelet használni. Nyelvtörténeti okok miatt kell az írásképet *äwu* formában olvasnunk.

¹⁰⁸ Vö. ZEKI VALIDI TOGAN 1939, § 33., p. 10/28., comm. § 33, p. 140. = Vatandaş (Ofe) No 7 (10).

¹⁰⁹ Ez található az Üc-tepe-i sír pecsétgyűrűjének első sorában, amit Vladimir Lukonin *y'igub* formában olvas (LUKONIN, 193.), szerintem *v'igub* olvasható.

¹¹⁰ CZEGLÉDY 1956, 325-333.; NÉMETH 1991, 259. szerint a *jabgu* nem volt meg a magyaroknál. E nézet nem igazolható.

vényeket is kapott (s a szablya ezért is ezüsttel berakott: a jelvény a kazár hatalmi rendszer jelvényeinek hierarchiájában kell elhelyeznünk).

Mivel a 9/10. század fordulóján a honfoglaló magyarok között nem számolhatunk más jabguval, illetve a kazárok által beiktatott méltósággal, csak Árpáddal, a banai férfisírt Árpád sírjának kell tartanunk a korábban elmondottakkal is összefüggésben.

Mindez azt jelenti, hogy a 9/10. század fordulóján a hatalmi központ a mai Komárom megye területén, illetve a Kisalföldön, Győr és Esztergom között volt. Ez részben megmagyarázza a Tatabányai-dózsakerti település lehetséges kavar kapcsolatait is - természetes, hogy a fejedelmi központ környékén számolhatunk a szövetséges kavarrakkal is. Mint ahogy az is természetes, hogy a 10. századi magyar történetből sok minden érthetővé válik ezzel, többek között a század vége felé a fejedelmi család beköltözése a régi kereskedelmi állomáshely Esztergomba, stb.¹¹¹

Ha tehát Komárom-Esztergom megyét a 10. században röviden jellemezni akarjuk, akkor azt mondhatjuk, hogy a terület ekkor folyamatosan az Árpádok birtoka, éppen ezért kevés itt a honfoglaló leletanyag, s éppen ezért hiányoznak itt a nemzetségevekből származó helynevek (az ún. törzsnévi helynevek). A Tatabánya-dózsakerti telep lakosságának és a honfoglaló magyar sírleleteknek a számszerű eltéréséből az is nyilvánvaló, hogy a területen olyan jelentős helyi eredetű népességgel kell számolnunk, amelynek temetkezési módja a honfoglaló magyarokétól eltérő, ez a helyi népesség viszont már a 8/9. század fordulóján - mint láthattuk - a finnugor magyar nyelvet beszélte, míg természetesen a honfoglalóink törökök voltak, ahogy azt a rájuk vonatkozó szöveges írott források, személynévek többsége és kultúrájuk eredete is mutatja.¹¹²

¹¹¹ Esztergom névének nincs jó magyarázata (Vö. KISS L. FNESz s. v.), holott a *Sobottin* név éppen Asztrik érseksége után változik meg. A nevet a magyar-latin-német nyugati szláv vegyes környezet magyarázza, ahol a kiindulópont egy lat. *Astric~Estric* személynévi használat, ebből magyar *Esztrik~Esztrig*, ill. helyraggal *Esztrigén* (német *z'Efstrigum*), ahonnan szláv környezetben *v Estrigoně>ve Strigone*, s innét *Strigon*, amely visszakerül a magyarba. Ilyen oda-vissza kölcsönzés a környéken a *Nyitra~Nitra* név is.

¹¹² Több, itt nem érintett kérdéssel megjelent és megjelenés közben lévő dolgozataimban, valamint készülő összefoglalásomban foglalkozom.

Irodalom

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG 1996

„Őseinket felhozád...” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. (Szerk.: Fodor I.) Bp. 1996.

BARTHA 1970

Bartha, A.: Graves from the Age of the Hungarian Conquest at Bana II. ActaArchHung 22 (1970).

BÁRTFAI SZABÓ 1935

Bártfai Szabó L.: Óbuda egyházi intézményei a középkorban. Bp. 1935.

BOKIJ-PLETNEVA 1988

Bokij, N. M.-Pletneva, S. A.: Zahoronenie sem'i vojna-kočevnika X. v. v bassejne Ingula. SA 1988-2.

BOKIJ-PLETNEVA 1989

Bokij, N. M.-Pletneva, S. A.: Nomád harcos család 10. századi sírja az Ingul folyó völgyében. ArchÉrt 116 (1989) 86-98.

BUDINSKÝ-KRIČKA 1965

Budinský-Krička, V.: Staromadžarský náčelnický hrob zo Zemplína. ArchRoz. 17 (1965)

BUDINSKÝ-KRIČKA - FETTICH 1973

Budinský-Krička, V.: – FETTICH, N.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. Bratislava 1973.

ČEBOTARENKO- TEL'NOV 1983

Čebotarenko, G. F.- Tel'nov, N. P.: Isslevodanija južnoslavjanskoj ekspedicii v 1979 g. Arheologičeskie issledovanija v Moldavii v 1979-1980 gg. Kišinev 1983.

CZEGLÉDY 1956

Czeplédy, K.: Géza nevünk eredete. MNy 52 (1956) 325-333.

CSÁNKI 1894

Csánki D.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában II. Bp 1894.

DÉNES 1988

Dénes J.: A honfoglalás időpontjáról. Életünk 1988-1.

DIENES 1962

Dienes I.: A honfoglaló magyarság lószerszámának néhány tanulsága. ArchÉrt 1966.

DIENES 1972

Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Bp. 1972.

DIENES 1973

Dienes I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. FolArch 24 (1973) 177-217.

DIENES 1974

Dienes I.: A honfoglaló magyarok. (2. kiadás) Bp. 1974.

DIENES 1978

Dienes I.: A honfoglaló magyarok. (3. kiadás) Bp. 1978.

DIMITROV 1973

Dimitrov, D. I.: Prinos kām izučavanate na starobalgarskoto žilište v severo iztočna Bālgarija. Izvestija na Narodnija Muzej. Varna 9 (24) 1973, 101-108.

- FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962
Fehér G.-Éry K.-Karlovánszky A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. RégTan. II. Bp. 1962.
- FETTICH 1937
Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművészete. AH 21 Bp. 1937.
- FETTICH 1942
Fettich, N.: Das altungarische Kunst. Berlin 1942.
- FODOR 1985
Fodor L.: Honfoglalás kori bordázott nyakú edényeink származásáról. FolArch 36 (1985) 165-170.
- FOMIN-KOVÁCS 1987
Fomin, A. V.-Kovács L.: A Máramaros megyei ("Huszti") 10. századi dirhemkincs. Bp. 1987.
- GLASER 1929
Glaser L.: Dunántúl középkori úthálózata. Századok 1929.
- GOMBOCZ-MELICH 1914-1930
Gombocz Z.-Melich J.: Magyar etymológiai szótár I. Bp. 1914-1930.
- GÖMÖRI 1994
Gömöri J.: A 9-10. századi vaskohászat. In: Honfoglalás és régészet. (Szerk.: Kovács L.) Bp. 1994, 259-269.
- GYÖRFFY 1959
Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959.
- GYÖRFFY 1963
Györffy Gy.: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. In: Magyarország történeti demográfiája. (Szerk.: Kovácsics J.) Bp. 1963.
- GYÖRFFY 1977
Györffy Gy.: István király és műve. Bp. 1977.
- GYÖRFFY 1987
Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II Bp. 1987.
- HAMPEL 1900
Hampel J.: A honfoglalás kor hazai emlékei. A magyar honfoglalás kútjai. Budapest 1900.
- HORVÁTH 1988
Horváth L.: Komárom megye története a honfoglalástól 1526-ig. In.: Komárom megye története I. (Szerk.: Bíró E., Szatmári S.) Komárom 1988, 317-352.
- IAMBOR 1985-1986
Iambor, P.: Vase cu gît canelat descoperite în aşezări feudale timpurii din Transilvania. Apulum 22-23 (1985-1986) 589-598.
- IHRIG 1973
A magyar vízszabályozás története. (Szerk.: Ihrig D.) Bp. 1973.
- KISS L. 1938
Kiss L.: A geszterédi honfoglaláskori sírlelet. AH 24 Bp. 1938.
- KISS 1970
Kiss Á.: Graves from the Age of the Hungarian Conquest at Bana I. ActaArchHung 22 (1970), 219-233.

- KISS 1978
Kiss A.: Beigaben von zwei Frauengräbern der ungarischen Landnahmezeit. Alba Regia 23 (1978)
- KNIEZSA 1963
Kniezsa I.: Charakteristik der slawischen in Ungarn. StSl. 9 (1963)
- KMFN 1985
Komárom megye földrajzi nevei. MNyTK 169 (1985) 70/31; 305.
- KOVÁCS 1978-79
Kovács L.: Bemerkungen zur Bewertung der fränkischen Flügellanzen in Karpatenbecken. Mitt. d. Arch. Inst. Dd. UAW 8-9 (1978-79)
- KOVÁCS 1989
Kovács L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Bp. 1989.
- KRALOVÁNSZKY 1988
Kralovánszky A. : Honfoglalás kori leletek Dunaalmáson, Tatán. In: Komárom megye története I. (Szerk.: Bíró E., Szatmári S.) Komárom 1988, 244-282.
- KRISTÓ 1988
Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988.
- KUBINYI 1995
Kubinyi A.: A magyarországi zsidóság története a középkorban. SSzle 49-1 (1995)
- KUZNECOV 1964
Kuznecov, V. A.: Glinjanye kotly Severnogo Kavkaza. KSIA 99 (1964) 34-39.
- KUZNECOV 1990
Kuznecov, V. A.: Nordkaukasische Tonkessel. In: Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihre Varianten. (Hrsg.: Bálint Cs.) Bp. 1990, 255-266.
- KÜRTI 1978-79
Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. MFMÉ 1978-79/1. 323-346.
- LÁSZLÓ 1943a
László Gy.: A honfoglaló magyarok művészete Erdélyben. Kolozsvár 1943.
- LÁSZLÓ 1944
László Gy.: Kolozsvári Márton és György Szent-György szobrának lószerszáma. ETI Évkönyve 1942. Kolozsvár 1943.
- LÁSZLÓ 1944
László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete.
- LÁSZLÓ 1977
László Gy.: Történeti és régészeti jegyzetek Petőfi sírjának mondáihoz. Irodalomtörténet 1959, 490-496. = RégTan 1977.
- LÁZÁR 1989
Lázár S.: Az Esztergom-szentgyörgymezei település ásatásáról (1980-83). Dunai Régészeti Közlemények, Bp. 1989, 43-48.
- LUKONIN
Lukonin, V.: Nadpis' na perstne iz kurgana v Uč-tepe. MIA 125 (193
- ORTVAY 1981
Ortvay T. (Szerk.): Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. (Szerk.: Ortvay T.) Bp. 1981.

- MANDEVILLE 1852
MANDEVILLE, de J.: Itinerarium. Mémoires présentes par divers savants a l'Academie des Inscription et belles-lettres de l'Institut Natonal de France. Première Série. Paris, 1852.
- MAŽITOV 1981
Mažitov, N. A.: Kurgany južnogo Urala. Moskva 1981.
- MESTERHÁZY 1980
MESTERHÁZY K.: Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980.
- MESTERHÁZY 1985
Mesterházy K.: Népvándorláskori cserépüstök. FolArch 36 (1985) 149-161.
- MESTERHÁZY 1991
Mesterházy K.: A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. Agria 25-26 (1991)
- MESTERHÁZY 1993
Mesterházy K.: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. Századok 1993.
- MOLLAY 1982
Mollay K.: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp. 1982.
- MOÓR 1970
Moór E.: Az Árpád-monarchia kialakulásának kérdéséhez. Századok 1970.
- MORAVCSIK 1984
Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1984.
- MRT 5
Horváth I.-H. Kelemen M.-Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája 5. Esztergomi és dorogi járás. Bp. 1979.
- MUNKÁCSI 1896
Munkácsi B.: A régi magyar lovastemetkezés keleti változatai. Ethn 7 (1896)
- NAGY 1893
Nagy G.: A magyarhoni lovas sírok. ArchÉrt 1893.
- NÉMETH 1973
NÉMETH P.: Ki nyugodott a geszterédi "fejedelmi" sírban? A magyar középkor kutatóinak nagyvázsonyi találkozásán elhangzott előadások, hozzászólások. Veszprém 1973.
- NÉMETH GY 1991
Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1991.
- NEVIZÁNSZKY 1994
Nevizánszky G.: A Kárpát-medence északi térségének régészete a honfoglalás korában. In.: Honfoglalás és régészet. (Szerk.: Kovács L.) Bp. 1994, 171-179.
- PAIS
Pais D.: Mny 68 (1972) 128
- PESTY 1864
Pesty F.: Komárom megye. (Pastinszky M. - Tapolcainé Sáray Szabó É.) Pesty Frigyes 1864 évi helynévgyűjtése. Komárom megye. Tatabánya 1977.
- PAULER 1900
Pauler Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900.
- PESTY 1864
Pastinszky M.-Tapolcainé Sáray Szabó É.: Pesty Frigyes 1864 évi helynévgyűjtése. Komárom megye. Tatabánya 1977.

- PLETNEVA 1967
Pletneva, S. A.: Ot kočevij k gorodam. MIA 142. Moskva 1967.
- PLETNEVA 1981
Pletneva, S. S.: Saltovo-majackaja kul'tura. Stepi Evrazii v epohu srednevekov'ja. Moskva 1981.
- POSTIKĚ
PostikĚ, G. I.: Glinjanye kotly na territorii Moldavii v rannesrednevekovyj period. SA 1985-3.
- PULSZKY 1891
Pulszky F.: A magyar pogány sírleletek. Ért. a tört. tud. kör. XIV. 10. Bp. 1891.
- RATCHNEVSKY 1970
Ratchnevsky, P.: Über den mongolischen Kult am Hofe der Grosskhane in China. Mongolian Studies. (ed. L. Ligeti) Bp. 1970.
- REISZIG 1907
Reiszig E.: Komárom vármegye története. Magyarország vármegyéi és városai. Komárom vármegye. Bp. 1907.
- REISZIG é.n.
Reiszig E.: Esztergom vármegye története a honfoglalástól az Anjou-korig. Magyarország vármegyéi és városai. Esztergom vármegye. Bp. é. n. 129-219.
- RÉVÉSZ 1993
Révész L.: Veretekkel díszített lószerszámok a honfoglalás kori női és férfi sírokból. HOMÉ 30-31/2 (1993)
- RÉVÉSZ 1994
Révész, L.: Mit Beschlägen geschmückte Pferdegeschirre aus den landnahmezeitlichen Frauen- und Männergräbern. ActaArchHung 46 (1994) 307-361.
- RÉVÉSZ 1996
Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc 1996.
- SCHEIBER 1983
Scheiber, A.: Jewish Inscriptions in Hungary. Budapest-Leiden 1983.
- SCHRAMM 1981
Schramm, G.: Eroberer und Eingessene. Stuttgart 1981.
- SCHWARTZ 1933
Schwartz E.: A nyugat magyarországi német helységnevek. 2 Bp 1933.
- SHEVELOV 1964
Shevelov, G. Y.: A Prehistory of Slavic. Heidelberg 1964.
- SZABÓ 1869
Szabó K.: A magyar vezérek kora. Pest 1869.
- SZABÓ 1974
Szabó Z.: A frank szárnyas lándzsák régészeti és természettudományos vizsgálata. RDolg II.3. (1974) 3-59.
- SZABÓ 1983
Szabó J. Gy.: A Duna-Tisza köze és a magyar honfoglalás. Forrás (Kecskemét) 15-7 (1983)
- SZATMÁRI 1979
B. Szatmári S.: Tata és környéke a népvándorlás és honfoglalás korában. In.: Tata története I. (Szerk.: Bíró E) 1979.

- SZŐKE 1954
Szőke B.: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. ArchÉrt 1954, 119-134.
- SZŐKE 1962
Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan I. Bp. 1962.
- TAKÁCS 1986
Takács, M.: Die Arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. Bp. 1986.
- TOMKA 1996
Tomka P.: Győri ispáni vár. In.: A honfoglaló magyarság. (Szerk.: Fodor I.) Bp. 1996.
- VASIL'EV 1994
Vasil'ev, D. D.: Versuch zur Lösung der Kerbinschrift aus der Umgebung von Kalocsa im Spiegel der eurasischen Parallelen. FolArch 43 (1994), 184-187.
- VÁCZY 1975
Váczy P.: Arrabona (Győr) an der Wende der Antike und Mittelalters. ActaAnt 23 (1975)
- VÉKONY 1981
Vékony G.: Északnyugat-Dunántúl a IX. században és a "Uuangariorum marcha". Savaria 15 (1981) 215-229.
- VÉKONY 1986
Vékony G.: A Karoling Birodalom "délkeleti" határvédelme kérdéséhez. Komárom Megyei Múzeumok Közleményei 2 (1986), 43-75.
- VÉKONY 1987
Vékony G.: Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely 1987.
- VÉKONY 1988
Vékony G.: Későnépvándorláskori és Árpád-kori települések Tatabánya-Dózsakertben. In: Komárom megye története I. (Szerk.: Bíró E., Szatmári S.) Komárom 1988, 283-316.
- VÉKONY 1992a
Vékony G.: A kazár kérdés I. A kazárok és a zsidóság. Életünk 1992.
- VÉKONY 1992b
Vékony G.: Varázsszöveg a halomi honfoglalás kori temetőből. Rovásírás a Kárpát-medencében. MŐstKtár 4. Szeged 1992, 41-49.
- VÉKONY 1993
Vékony G.: Ótörök felirat a homokmégy-halomi temetőből Életünk 1993/8-9. 783-796.
- WOLF 1992
Wolf M.: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987-1990). JAMÉ 30-32 (1987-1989). Nyíregyháza 1992, 392—431.
- WOLF 1996
Wolf, M.: Die Gespanschaftsburg von Borsod (Grabungen 1987—1993). ActaArchHung 48 (1996) 209-240.
- WOLFRAM 1987
Wolfram, H.: Die Geburt Mitteleuropas. Wien 1987.
- ZEKI VALIDI TOGAN 1939
Zeki Validi Togan, A.: Ibn Fadlan's Reisebericht. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. Leipzig 1939.
- ZOLNAY 1865
Zolnay L.: Pénzverők és ötvösök a román kori Esztergomban. ArcÉrt 1965, 143-152.

Bajor Gizella és István király házassága

Uzsoki András
(Bencés Apátsági Múzeum, Tihany)

A korai gótika idején keletkezett a középkor legnépszerűbb legendagyűjteménye, a *Vitae Sanctorum*, amely később *Legenda aurea* néven terjedt el és vált ismertté Európában. *Jacobus de Voragine* dominikánus tartományfőnök gyűjtötte össze az anyagot és írta meg 1263–1273 között e nagyszerű művet; utána Genua érseke lett. Gyűjteményének szerkezete európai keretekben megközelítően elfogadható betekintést nyújt a 13. század második felében ismert szentekről és azok életéről szóló és szájon forgó legendákról. A *Legenda aurea* nagy terjedelemben tárgyalja Thüningiai vagyis Árpádházi Szent Erzsébet életét, míg lelki testvéréről, Assisi Szent Ferencről és Clairvaux-i Szent Bernátról kevesebbet közöl. Árpádházi többi szentjeink közül csak Szent Istvánról olvasható néhány sor sógorával, az 1146-ban kanonizált II. Henrik császárral együtt: „Utána az Úr 1002. évében boldog Henriknek az uralkodása következett, aki herceg volt Bajorországban. Istvánnak, Magyarország királyának, aki az időben még pogány volt, ő adta feleségül húgát, név szerint Gizellát, aki a királyt és egész népét a keresztény hitre térítette. Ez a boldog István oly szentéletű volt, hogy őt Isten több csodának a glóriájával ékesítette. Henrik és felesége, Kunigunda azonban tisztaságban, szűzen éltek le együtt életüket, és utána békességben elhunytak.”

E bevezetővel szemléltetni kívántam a rendkívüli óvatosságot igénylő forráskutatást és ezzel együtt a krónikák, gesták és életrajzok (*vitae*) adatainak kritikával történő felhasználását, amely előadásom témáját képezi. Másfél évtizeddel ezelőtt jelent meg a *Gizella királynénk* életével, halálával és temetkezési helyével kapcsolatos régészeti, történeti és ikonográfiai tanulmányom.

Ebben átvizsgáltam a 10–16. század hazai és külföldi krónikáit, gestáit és életrészeit, a 17. századtól kezdve pedig a történeti szakirodalom döntő többségét. Így jutottam el lényegében arra a megállapításra, amelyet *Gombos Albin* 1912-ben megjelent „*Freisingi Ottó élete és munkáinak méltatása*” előszó-tanulmányában és az 1938-ban, a Szent István Emlékkönyvben, „*Szent István a középkori külföldi történetírásban*” címen közzétett rendkívül precíz munkájában is kifejezésre juttatott: ha szigorúan csak a megbízható 10–12. századi forrásokból szedjük össze a használható adatokat, akkor kevés megfogható áll rendelkezésünkre, ha a kompilátorok válogatás és kritika nélkül összehordott és továbbadott halmazait is felhasználjuk, akkor azok alapos átrostálása nem maradhat el, mert anélkül a 12. századtól napjainkig fellelhető alaptalanságok, torzítások, tudatos ferdtések, szubjektív felfogások és vélemények áldozataivá válunk.

Apai ágon dédszüleitől ismertetem származását:

Apai dédapja: I. (Madarász) Henrik német (szász) király, 919–936 között uralkodott; Memlebenben, a királyi Pfalzban halt meg és Quedlinburgban, a Burgbergen épült templom kriptájában temették el, az úgynevezett „Confessio”-ban helyezték el kőkoporsóját.

Apai dédanyja: Matild német (szász) királyné, aki Quedlinburgban a Burgbergen 936 után felépíttette női monostorát. 968-ban hunyt el, kőkoporsóját királyi férje mellé helyezték a „Confessio”-ba. – Számos quedinburgi kutatóutam és helyszíni tanulmányaim alapján meggyőződéssel vallom, hogy a mi Gizella királynénk, dédanyjának energikus szervező képességét és akaraterejét örökölte. Gizella Quedlinburg mintájára tervezhette meg veszprémi nagyszabású építkezéseit.

Apai nagyapja: I. Henrik bajor herceg, aki testvéröccse volt I. (Nagy) Ottó (936–973) német–római császárnak.

Apai nagyanyja: Judit bajor hercegnő.

Apja: II. (Civakodó) Henrik bajor herceg, aki 974 óta többször fellázadt unokatestvérei, II. Ottó és III. Ottó német–római császárok ellen, hogy megszerezze a német királyi trónt. 983-ban és 991-ben Géza nagyfejedelemmel is háborús konfliktusba keveredett. 995. augusztus 28-án hunyt el.

Anyja: Burgundia királyának a lánya, Burgundi Gizella, aki özvegyiségre jutva Regensburgban a Niedermünster apácakolostor apátnője lett, 1006-ban hunyt el, s ott temették el.

Gizella szüleinek négy gyermekét ismeri a történelem, valamennyien jelentős életutat tettek meg. *Freisingi Ottó* szerzetes a regensburgi Szent Emmerám monostorban 1050 táján írta meg *Szent Wolfgang* regensburgi püspök élettörténetét, akit IX. Leo pápa 1052-ben nyilvánított szentté. A szerzetes arról ír, hogy a püspök, mint a regensburgi hercegi család nevelője előre meglátta, megjósolta a hercegi pár, Henrik és Gizella négy gyermekének a jövőjét. „Henriket királynak jövendőlte, s akiből Isten akaratából később király lett, testvérét Brunót valóban püspöknek nevezte, nagyobbik húgukat (Gizellát) királynénak, a másikat (Brigitát) apátnőnek mondta.”

Gizella gyermekkoráról a korabeli források mást nem említenek; az Árpád-kori gesták, krónikák, évkönyvek sem beszélnek erről. Születési évét sem ismerjük, de az egyháztörténeti kutatás magyar és német képviselői – mint legvalószínűbb évet – a 985-öt fogadják el. Ezt az időpontot tette magáévá a „*Südosteuropa-Gesellschaft und Osteuropa Institut Regensburg-Passau*”, amikor megszervezte 1985-ben a Passauban rendezendő „*Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen*” nemzetközi tudományos konferenciát, amelyet elegendő fedezet hiányában csak 1986. április 17–19. között tartottak meg.

Az Esztergomi Érsekség és az Eötvös Loránd Tudományegyetem szakmai delegációjának tagjaként meghívásra vettem részt a szimpóziumon, ahol az előadás-sorozat első előadását tartottam „*Die Echtheit des Gisela-Grabes in Passau*” címmel. Történeti, régészeti és ikonográfiai érveimet, bizonyítékaimat az előadást követő hozzászólásokban elfogadták, amelyet a Niedernburg monostor (két évszázada az Angolksissasszonyok tulajdonában) templomának kápolnájában lévő Gizella-sír 11. századi sírlapján és az 1420-as években készült, föléje épített gótikus kenotáfium fedőlapján látható vésett szövegeken és ábrákon is bemutatam. Tanulmányi kiránduláson megtekintettük a scheyerni bencés monostort, hogy tanulmányozzuk azt a késő középkori képsorozatot, amelyben ott látható két festmény Gizelláról.

GIZELLA ÉS ISTVÁN HÁZASSÁGKÖTÉSE, MEGKORONÁZÁSA

A scheyerni bencés apátság képei 1624–1625 között készültek helyi hagyomány, legenda alapján. Azóta mind a szakirodalomban, mind az egyháztörténeti szépirodalomban gyakran történeti valósággént hivatkoznak a két képen látható jelenetre:

1. *kép*: Korabeli felirata: „Imperator Henricvs, Gisela. Rex vngariae Stephanvs. Enricvs, sororem svam, Stephano vngariae regi feliciter despondet.” A festmény *István és Gizella* eljegyzési jelenetét, kézfogóját ábrázolja. A trónon ülő *Henrik* császár előtt *István* áll fején koronával és mellette *Gizella*; egymás jobbját fogják, s kettőjükét pedig *Henrik*. Körülöttük udvari főemberek és Gizella udvarhölgyei. A menyasszony felnőttnek van ábrázolva, tehát már nem gyereklány. – A kép szövege a német 11–17. századi kútforrásokban, történeti munkákban és kompilációkban olvasható szövegrészlettel lényegében azonos: „Henrik császár, Gizella. István Magyarország királya. Henrik boldogan eljegyzí hűgát Istvánnal, Magyarország királyával.”

2. *kép*: Korabeli felirata: Rex Stephan' Gisela Adalbert' Episcop' Pragensis, etc. R. Stephanv' Cv. Gisela a isq. Sch'ram petit et ibi fontes tinct' avgvstos hymenaeos facit.

A „násznap” élén *Szent Adalbert* prágai püspökkel és *István* királlyal közrefogva, védelmezve *Gizellát*, lóháton sietve elhagyja a kép bal szélén látható Scheyernt. „István király, Gizella, Adalbert prágai püspök és a többiek. István király Gizella mátkájával Scheyernből eltávozik” a felirat szerint.

A scheyerni hagyományt megörökítő képek kedves és értékes alkotások, azonban az eseménynek nincsen bizonyítható történeti alapja. Az Augsburg és Freising között fekvő mai Scheyern kicsi település, a bencés apátság pedig nagy monostor, amelynek az alapítása viszont jóval később, a 11. században történt. A 10. századi

„castrum Skirense”, „castrum Scheyrn” fontos hely volt a magyar seregek nyugati kalandozásai idején.

Scheyernhez hasonlóan késői krónikaíróknál találunk utalást arra, hogy *Gizellát* és *Brigitta* húgát Gandersheimben a bencés apácák monostorában nevelték, de minderre csak hagyomány áll rendelkezésre. Valószínűbb, hogy Regensburgban *Szent Wolfgang* püspök nevelte Gizellát és Brigittát. Visszatérve az István és Gizella házasságkötése előtti időre, 995-re, *Géza* fejedelem és *II. (Civakodó) Henrik* között már megszilárdult a békés kapcsolat, amely *III. Ottó* német-római császárnak is régi óhaja volt, de ezt az egész birodalom számára kívánta biztosítani. Abban az időben ennek a dinasztikus házasság volt a megbízható biztosítéka.

Nyilván a császár barátja, *Szent Adalbert* prágai püspök közreműködött, mert 995-ben Géza udvarában tartózkodott, e frigy megteremtésében, onnan ment Rómába, ahol a pápát is tájékoztathatta erről az elképzelésről. 996-ban a császár Regensburgban járt, s ekkor (az elhunyt Civakodó Henrik fiával) *IV. Henrik* bajor herceggel már véglegesen megállapodtak e dinasztikus házasság szükségességéről. Minden valószínűség szerint e tárgyalásokból eredeztethetjük a 11–16. századi forrásokban és kompilációkban olvasható érveknek a gyökereit, amelyet először *Herimannus Auguensis (Hermannus Contractus)* fogalmazott meg és így írta le 1054-ben befejezett *Chroniconjában*: „...Huius soror Gisela Stephano regi Ungariorum, cum se ad fidem Christi converteret, quasi vere iuxta nomen suum fidei obses in coniugium data...” A reichenai szerzetes, korának legműveltebb és tárgyilagos krónikaírója figyelemre méltó szójátékával, „quasi vere iuxta nomen suum fidei obses”, *Aventinus* is foglalkozott. Gombos Albin – nagyon világosan és helyesen – így foglalta össze e témát: a németek Gizella és István házasságát olyan szerződésnek tekintették, amelyben a németek részéről Gizella a saját nevének jelentése szerint kezesként szerepel, a magyar király pedig kötelezi magát, hogy népevel együtt a keresztény vallásra tér. A németben a Geisel név, mint a Gisela változata megfelel a latin *obses* szónak, amely kezest, túszt, zálogot jelent. *Csapodi Csaba* állította össze Gombos 3 kötetes forráskiadványának IV. kötetét, az Indexet, ebben 26 változatát gyűjtötte össze a középkorban használt Gisela névnek.

Adamerus Cabannensis szerzetesnek 1035 előtt írt *Chroniconjában* azt olvashatjuk, hogy *III. Ottó* császár Gizellát – a későbbi *II. Henrik* császár húgát –, feleségül adta Istvánhoz, Géza fiához. *Adamus Bremensis*, a brémai dómiskola vezetőjének a *Gestájában* már ez olvasható: Magyarország népe megtért a császár húga, Gizella által, aki feleségül adott Magyarországnak királyához, s a királyt rábírta, hogy magát és övéit megkereszteljék. Ezek a változatok a 12. századtól kezdve általánosnak tekinthetők.

Gizella és István házasságkötésének a leírása sehol nem olvasható. A bizánci császárok udvari történétírói számos kézfogót, házasságkötést feljegyeztek. Egy példát említenék azzal a királynéval kapcsolatban, akiről tudjuk, hogy a veszprémi püspökség és bazilika donatrixe volt: *Adelhaid* királynéről, *Szent László* király

hitveséről, illetve leányukról, *Piroska* királylányról van szó. *Theodoros Skutariotes* bizánci történetíró és metropolita korabeli források alapján – 1282 után – írt „*Synopsis Chroniké*” című munkájában leírja hogyan történt Szent László király és Adelhaid királyné *Piroska* nevű leányának a megkérése *Alexios Komnenos* császár fia, *Ioannes Komnenos* számára 1104-ben *Könyves Kálmán* királytól. Az árvalány *Piroska* jellemzése sokban hasonló a *Gizella* királynéről szóló leírásokhoz. Moravcsik Gyula fordítását idézem: „Amikor a császár látta, hogy a nyugati népek, de nem kevésbé a keletiek is mindenfelől zavarognak (mert minden, ami római birodalommal szomszédos, az előtte uralkodók közömbössége vagy helyesebben mondva tapasztalatlansága következtében vagy birtokába vett, vagy birtokába készült venni valamit a rómaiak hatáiraiból), követeket küld Paíónia (Pannónia) fejedelméhez (királynak szokta őt nevezni a köznyelv), és annak leányát elsőszülött fia, bíborban született *Ioannes* császár számára menyasszonnyul kéri. Miután pedig úgy találta, hogy az említett király hajlandó erre, ismét embereket küld, hogy elhozzák a leányt, előkelő és udvari főembereket, akik közt legkiemelkedőbb és legelső *Eumathios Philokales* sebastos volt, akinek nagy tapasztalata és az ügyekben való jártassága és ügyessége közismert. Ezek átkelvén a Dunán és elérvén a paionok uralkodói székhelyét, ott különös szépséget találtak, és e nagyrabecsült kincset felvéve örömmel és gyönyörűséggel kísérik a római birodalomba a leányt, akinek teste szépséges és császári házasságra méltó, de még sokkal szebb a benső dolgokat illetően, úgyhogy őrá is illik az „a császár leányának minden dicsősége belülről való.” A császár a leányt sok örömmel és tisztelettel fogadta, s fiával összeházasította.”

Az itt leírtak *Gizella* életéhez nagyon hasonlítanak, s ennek alátámasztására *Ioannes Kinnamos* történetíró, császári titkárnak a 12. században írt „*Epitomé*” című történeti munkájából idézek: „*Ioannes* császár ugyanis *László* leányát, *Eirenét* (*Piroska* bizánci neve) vette feleségül, aki nagy szerénységgel tűnt ki, s a legnagyobb mértékben erényekkel ékes volt. Amit császári urától és a császári udvartól kapott, azt nem különítette el gyermekei számára örökségül, sem felesleges ékszerekre és fényűzésre sem fordította, hanem egész életében állandóan jót tett azokkal, akik bármiben is őrá szorultak. Ő alapította Bizáncban a Mindenhatóról elnevezett monostort is, amely szépségre és nagyságra nézve a legjelentősebbek közé tartozott. Az augusta tehát ilyen volt.” – Ezen sorok mintha *Gizella* királynéről szólnának!

Ezek után jogosan állíthatjuk, hogy *Gizella* kezét is hasonlóan kérte meg Géza fejedelem küldöttsége és a menyasszony Magyarországra hozatala a kor felfogásának megfelelően történt. *Gizella* tehát illő udvari kísérettel, elsősorban bajor fegyveresek őrizete mellett indult el Regensburgból, és érkezett az ugyancsak az ő biztonságára kiküldött magyar kísérettel együtt új hazája földjére. Abban az időben az évezredek óta használt dunai szárazföldi és vízi úton utazhatott *Gizella* Regensburgtól kezdve Passaun át, s valószínűleg István dukátusi székhelye, a nyit-

rai vár lett első magyar otthona. A dunai vízi és szárazföldi út bajorországi, ausztriai és magyarországi szakasza a 10–11. században fontos hadi és kereskedelmi útvonal, amelyet a Szentföldre zarándoklók állandóan használtak.

Gizella még nagyon fiatal volt a házasságkötésre, mert ha 996-ban hozták át Magyarországra, akkor is csak 11 éves lehetett. Véleményem szerint a házasságkötés együtt történhetett pontosan az ezredfordulóra tervezett királlyá koronázással és a királynővé történt felkenéssel, amikor Gizella már 15 éves volt. Az időpont megválasztása és a koronaküldés egybecseng *II. Szilveszter* pápa és *III. Ottó* császár keresztény impériumának az eszméjével. Ez, az akkori nemzetközi politikai, vallási és társadalmi életben, egy évezredet lezáró és egy új évezredet kezdő, jelentős eseménynek számított. Az összes középkori forrásokat számítva, erről az eseményről igen sok krónika, gesta, annales stb. emlékezik meg. Hazai kútforrásaink közül a legértelmesebbben és legszebben a Szent István királyról írt, az 1083. évi kanonizáció táján rögzített *Nagy Legenda*, és annak *Kálmán* király idejében *Hartvik* püspök által szerkesztett változata emlékezik meg. A mi témánkat érintő szövegrész azonosnak tekinthető mindkét helyen. (Közlése előtt szeretnénk visszautalni a *Piroska-Eirene* bizánci császárnéről fentebb idézett, Theodoros Skutariotes és Ioannes Kinnamos munkáiból kiválasztott szövegrészre, amely szinte párhuzamnak tekinthető.) Kurucz Ágnes fordításában István és Gizella legendarészlete így hangzik: „Királyságának sorsául pedig, de kivált sarjadékának szaporításáért a római császári méltóságot viselő, szelíd erkölcei miatt jámbornak nevezett Henrik húgát, név szerint Gizellát vette házastársul, kit miután olajkenettel felkentek, a korona viselésében társának ismert el. Hogy ez Isten tiszteletének csinosításában miképp viselkedett, az Istennek szolgálók gyülekezetei iránt, mely buzgónak, s jótévének mutatkozott, arról a mai napig tanúskodnak számos egyházi keresztjei, edényei és csodálatos mesterséggel készített vagy szőtt oltári ékességei. Mindenekelőtt pedig a veszprémi püspökség egyháza, melyet alapkövétől kezdve minden Isten szolgálatához szükséges arany- vagy ezüstművel és sokféle ruhával felékesített.”

A TEMPLOMÉPÍTETŐ ÉS AZOKAT BERENDEZŐ KIRÁLYNÉ

A *Képes Krónikában* a Szent István által alapított fehérvári bazilika gazdag berendezésének és felszerelésének a leírásában a király hitveséről ezt olvashatjuk:

„Keisla királyné, a szent király felesége pedig az említett egyházat aranykeresztekkel, kannákkal, ereklyetartókkal, kelyhekkel, gyöngyökkel és ékszerekkel rendkívül gazdaggá tette.”

(*Bellus Ibolya fordítása*)

Szervesen következik a *Képes Krónikából* az óbudai, Szent Péter és Pál tiszteletére alapított monostor építésének a leírása. A Gizellával kapcsolatos szövegrész-

letek így hangzanak: „A szent király ezután fiával, Szent Imrével és a királynéval együtt az Óbudának nevezett városba érkezett. És midőn nem talált itt egyetlen Krisztusnak szentelt művet sem, amelyben a mindenség alkotóját dicsérhetnék, a szentséges király nyomban egy monostort kezdett építeni... Míg tehát ezt építették, Görögországból hoztak kőfaragókat, és a szent király is ott tartózkodott kegyes szándékkal a királynéval együtt. A királyné pedig keresztekről, ereklyetartókról és díszes ruhákról gondoskodott... Szent István királynak minden évben megvolt az a nagyszerű szokása, hogy valamennyi egyházat, amelyet ő alapított, minden évben legalább háromszor meglátogatott... Ezt tapasztalván Keisla királyné is, amikor valamelyik hungariai egyházhoz érkezett, maga elé hozatta az Isten házában lévő összes felszerelési tárgyat, és minden évben kijavított minden javítani valót, vásznat és bársonyt egyaránt. Fiuk Boldog Imre pedig a saját bíborruháit tette le az oltár elé, oltárterítőül, mint ez a mai napig látható a királyi egyházakban.” (Bellus Ibolya fordítása)

Az óbudai monostor alapítását képen is megörökítette a *Krónika*: a király és a királyné egymással szemben térdelnek piros virágokkal díszes sziklás talajon és egy kéttornyú templomot emelnek a magasba.

A templomépítő királynét láthatjuk a magyar királyi koronázási insigniumok egyikén, a – miseruhából átalakított – koronázási paláston a királlyal és a gyermek Imre herceggel. Gizella fején korona, jobbában pedig egy román templomtornyot tart. A koronázási palástra hímzett adományozó felirat latin szövege ez: Anno incarnationis xpi: MXXXI: Indiccione: XIII a Stephano rege et Gisla regina casvla hec operata et data ecclesiae sancta[e] Mariae sitae in civitate alba. Magyarul: Krisztus megtestesülésének 1031. évében, a 14. indikcióban készítette és adományozta István király és Gizella királyné az Alba városban épült Szűz Mária egyháznak.

A paláston Gizella ábrázolásának bal és jobb felén függőlegesen a Gisla és a Regina szó olvasható. Ehhez hozzá kell fűznöm azt, hogy Passauban, a Niedernburg monostor templomának kápolnájában a Gizella sírját fedő 11. századi sírlapon hasonló elrendezésben így vésték fel királynénk nevét és tisztségét: Gisyla Abbatissa; mindkét felirat egymás hitelességét bizonyítja.

A *Képes Krónikában* az 1031-ben elhunyt Imre herceg temetését ábrázoló képen István király koronával a fején fia tetemének kőkoporsóba helyezését nézi, míg közvetlenül mellette áll koronás fővel Gizella királyné. István király 1038-ban bekövetkezett elhunytá után a *Krónika* B iniciáléjában lévő miniatúra a kőkoporsóba helyezett uralkodó királyi díszbe öltöztetett tetemét ábrázolja, mellette püspökök csoportja fejükön mitrával, a kép bal szélén pedig Gizella királyné áll, fején koronával.

A BAJOR GIZELLA ÉS A MAGYAR ISTVÁN DINASZTIKUS HÁZASSÁGA

Gizella és István házasságkötésének a diplomáciai előkészítése, megszervezése és lebonyolítása megfelelt az ezredforduló előtti és utáni századokban általános gyakorlattá vált szokásoknak és célkitűzéseknek. Mind Nyugaton, mind Keleten e házasságok a dinasztikus célok megvalósítása érdekében történtek. A keresztény Európába beilleszkedni törekvő és kényszerült magyarság jövője érdekében szükségszerű is volt, hogy a legnagyobb birodalom szomszédságában egy évszázadnyi bizonytalanság után létrejöhessen biztos alapokon a leendő keresztény magyar állam, amelynek délkelet-európai szomszédságában a másik keresztény birodalom, Bizánc hatalma érvényesült. A Kárpát-medence földrajzi fekvését, stratégiai szerepét, de legfőképpen a törzsi-nemzetségi szervezetében már fellazult pogány magyarság helyzetét tekintve, az első évezred végén a lehető legjobban választotta meg e házasságot *Géza fejedelem*, amelyet aztán 997-ben az ifjú *Henrik* bajor herceg segített megvalósítani *III. Ottó német-római császár* beleegyezésével.

A középkori forrásokban, a 11. század elejétől kezdve egészen az újkorig, Gizella és István házasságának az alapját a német krónikások, évkönyvrók mindig egyértelműen fogalmazták meg – ahogy már idéztem *Herimannus Augiensis*-től –, a németek ezt a dinasztikus házasságot olyan államközi szerződésnek tekintették, amelyben Gizella hercegnő, később királyné személye szavatolja, hogy István fejedelem, majd király a pogány magyarságot keresztény hitre téríti. A mindig korrekt reichenauai szerzetesnek ez a megfogalmazása a házasságkötés után kb. négy évtized múltán történhetett, természetesen az ezredfordulón ismert, de azóta általunk ismeretlen források és szóbeli értesülések alapján. A Gizella személyének fontosságát ennyire kihangsúlyozó megfogalmazás, és ennek fél évezreden át folyamatos továbbélése azt is igazolja, hogy a bajor Gizellából – európai mértékkel mérve is – kiváló uralkodótárs, királyné és feleség lett. A Szent Istvánról szóló nagyobbik legenda, illetve a Hartvik püspök által megfogalmazott legendaváltozat oly ideálisan tökéletes és a gyakorlati életben olyan példamutatóan megvalósított házastársi kapcsolatról tanúskodik, amely ezer év távlatában, tehát a II. és a III. ezredfordulón is érvényes és aktuális. Gizella lelki-szellemi kiválóságának érvényesülését e házasságban ilyen megfogalmazásban fejezte ki Györffy György: „... *István felesége a Szent Wolfgang által nevelt és apácaéletre szánt Gizella lett, bizonyos, hogy István olyan egynemű intellektuális hatás alá került, ami egész életén át fogva tartotta.*”

Gizella és István házasságának szimbolikus illusztrálására el kell mondanom azt a meghatóan találó összehasonlítást, amely Veszprémben, 1996. május 4-én, a dél-előtt 11.00 órakor kezdődő koncelebrációs főpapi szentmisén, több ezer résztvevő előtt hangzott el a Szent Jobb ereklye és Boldog Gizella királyné Passauból Veszprémbe szállított ereklyéje előtt. Gizella ereklyéjét dr. Franz Xaver Eder passauai püspök e gondolat jegyében adta át dr. Szendi József veszprémi érseknek: Ezer évvel

ezelőtt István jobbát nyújtotta Gizellának, aki jobbával fogadta el a hitvesi megkérést, és most itt Veszprémben ismét egymás mellett van e két jobb kéz.

Források

- GOMBOS FRANCISCUS ALBINUS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum exstirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC.* Tomus I–IV. Ab Academia Litteratum de Sancto Stephano rege nominata editus. Budapestini, MCMXXXVII – MCMXXXVIII.
- MONUMENTA GERMANIAE HISTORICA inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Auspiciis Societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum maedii aevi edidit Georgius Henricus Pertz. Scriptores. Hannoverae, 1826–1926. Fol. tom. I–XXXII.
- RERUM AUSTRIACARUM SCRIPTORES; qui lucem publicam hactenus non viderunt, et alia monumenta diplomatica nondum edita, quibus huius gentis aliarumque vicinarum medii aevi historia ac iura eius temporis publica provincialia, municipalia, feudalia et civilia uberimae illustrantur, ex authenticis bibliothecae augustae Vindobonensis, codicibus manuscriptis et diplomaticis instrumentis eruit ac edidit Adrianus Rauch. Vindobonae, 1793–1794. Tom. I–III.
- SCRIPTORES RERUM AUSTRIACARUM veteres ac genuini, quotquot ex Austriae vicinarumque provinciarum bibliothecis et tabulariis decumano labore perlustratis,... Edidit et necessariis notis, observationibus illustravit R. D. P. Hieronymus Pez. Lipsiae-Ratisbonae, 1721–1745. Fol. tom. I–III.
- SZENTPÉTERY, EMERICUS: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum.* Vol. I–II. Bp. 1937–1938. „baptismo est dictus, in coniugium expetivit; sed eam ducere non promeruit, donec se christiane religionis rudimenta et sacri baptismati sacramenta cum omni gente sua suscepturum promisit.” „A. 1038. Stephanus religiosus Ungariorum rex obiit; qui cum omni gente sua ad fidem Christi conversus fuerat. Hunc sanctus Adalbertus episcopus et martir baptizavit, et mater [luxor] ipsius, Gisla nomine, Heinrici imperatoris Babenbergensis soror fuit.” *Vide:* Gombos: *Catalogus...* Tom. I. 221–222.
- AUCTARIUM GARSTENSE a. 450–1139. Pars *Annalium Austriae*. „A. 1009. Henricus rex sorore sua Gisla Stephano regi Ungarorum data in Uxorem, tam eum quam totum regnum eius ad fidem Christi vocavit.” *Vide:* Gombos: *Catalogus...* Tom. I. 313–314.
- CHRONICON S. BAVONIS GANDENSIS auctore anonymo, ab Iulio Caesare usque ad a. 1152. – „A. 1010. Gens Hungarorum, hactenus idolatriae dedita, hoc tempore ad fidem Christi convertitur per Gislam, sororem imperatoris Henrici, quae, nupta Hungarorum regi, ad hoc sua instantia regem adduxit, ut se et totam, Hungarorum gentem baptizari expeteret. Qui in baptismo Stephanus est vocatus.” *Vide:* Gombos: *Catalogus...* Tom. I. 522–523.
- CHRONICON EPTERNACENSE BREVE A. 787–1035. – „Henericus, filius Henerici ducis Bavarie, filii Henerici, fratris Magni Ottonis, totam Pannoniam per Gillam sororem ad Christum convertit.” *Vide:* Gombos: *Catalogus...* Tom. I. 558.
- CHRONICON LEODIENSE BREVE ab anno 549–1192. – „A. 1024. Henricus II. sepultus est in ecclesia s. Petri civitatis Bambergensis. Huius imperatoris sororem bonae feminam Gislam nomine rex Hungarorum, qui Stephanus dicebatur, in coniugium expetivit.” *Vide:* Gombos: *Catalogus...* Tom. I. 578–579.
- CHRONICON VETUS EX LIBRIS PENTHEON EXCERPTUM de imperatoribus Germanicis auctoris anonymo, qui tempore Friderici II. imperatoris vixit, ab a. 769–1186. – „Henricus II. Regi Ungarorum Stephano sorore sua copulata tam ipsum regem quam totum ipsius regnum vocavit ad fidem.” *Vide:* Gombos: *Catalogus...* Tom. I. 690.
- EKKEHARDUS URAUGIENSIS ABBAS [+ p. a. 1125]: *Chronicon universale* ab orbe condito usque ad a. 1125. – „A. 1001. Heinrici imperatoris et Brunonis episcopi sororem, bonae memoriae feminam, Gislam, rex Ungarorum qui Stephanus dicebatur in coniugium expetivit, sed eam ducere non promeruit, donec se christianae religionis rudimenta et sacri baptismalis sacramenta cum omni gente sue suscepturum promisit.” *Vide:* Gombos: *Catalogus...* Tom. II. 865., 869.

- GENEALOGIA EX STIRPE S. ARNULFI descenditum Mettensis. – Script. a. 1164. „Cap. 7. Henricus dux [Bavariae], frater Othonis primi, genuit Henricum imperatorem et Gisela, uxorem Stephani regis Hungarorum.” *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. II. 993.
- GESTA ABBATUM TRUDONENSIIUM auctore Rudolpho abbate Trudonensi [+ 1138] A. 618–1108. Lib. I–VII. Continuationis III. auctarium, a 1003–1127. – „Anno Domini 1010 rex Ungarie, que prius vocata fuit Pannonia, sum gente sua per diligentiam uxoris eius regine Gille, sororis Henrici imperatoris, ad catholicam fidem convertitur.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. II. 1042.
- GODEFRIDUS VITERBIENSIS [+ 1196 vel 1198], capellanus et notarius imperatorum Conradi III, Friderici I et Henrici VI: *Panttheon seu universitatis libri, qui cronici appellantur*, XX, *ab initio mundi usque ad a. 1186.*, 1191. – „Particula XXIII. 32. De secundo Henrico imperatore. Regi quoque Ungarorum Stephano sorore sua copulata, tam ipsum regem quam totum ipsius regnum vocavit ad fidem. Hunc Stephanum omnes Ungari ut sanctum venerantur, pro eo quod per eum initium fidei acceperunt.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. II. 1069, 1071.
- HERIMANNUS AUGIENSIS (HERMANNUS CONTRACTUS) MONACHUS [+ 1054]: *Chronicon de sex aetatibus mundi a creatione mundi usque ad ad. 1054.* – „A. 995. Henricus dux Baioariae obiit, et filius eius ex Gisela, Counradi regis Burgundiae filia, itidem Henricus, imperator postea futurus, ducatum interim optinuit. Huius soror Gisela Stephano regi Ungariorum, cum se ad fidem Christi converteret, quasi vere iuxta nomen suum fidei obses in coniugium data, elemosinis vaeterisque bonis operibus inibi intenta consenuit.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. II. 1141–1143.
- HISTORIA FOUNDATIONIS COENOBII MELICENSIS a. 928, auctore anonymo eiusdem coenobii. – „Cuius temporibus, anno videlicet ab incarnatione Domini MXII, regnante gloriosissimo imperatore Hainrico, qui tertio Ottone mortuo, Romanorum preponebatur imperio (qui cum coniuge sua sancta Chunegunde continenter et sancte vixit, ac sororem suam, nomine Gisilam, regi Vngariae Stephano tradens in uxorem, ipsum et totam gentem suam convertit ad fidem Christi) beatus Cholomannus iturus Ierosolimam, in partes istas peregrinando pervenit.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. II. 1177.
- HUGO FLAVINIACENSIS ABBAS, antea Viridunensis S. Vitoni monachus [flor. a. 1102]: *Chronicon Viridunense seu Chronicon Flaviniacense. Lib. II. A. Christo nato usque ad a. 1102.* – „Lib. II. c. 16. Tempore imperatoris Heinrici rex Ungarorum cum gente sua christianus factus est. Cui etiam Stephano in baptismo dicto germanam suam uxorem dedit. At vero Stephanus Ungarorum rex, imminente vocationis suae tempore ad coelestia evocatus, nunc in ecclesia qua requiescit humatus, miraculis claret egregius.” *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. II. 1200., 1202.
- IMPERATORUM AB HENRICO AUCUPA AD HENRICUM V RES PRAECLARE GESTAE, auctoris quidem incerti, sed qui sub hoc eodem Henrico vixit: in compendium vero quondam redactae a monacho quodam Hemmerslebiensi A. 920–1126. – „Henricus secundus imperator fit 1001. Gisla sororem dedit uxorem Stephano regi Vngariae, non prius tamen, quam fidem suscepit Christi.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. II. 1232–1233.
- MAGNUS PRESBYTER REICHERSPERGENSIS [+ 1195]: *Annales Reicherspergenses ab a. 921–1167.* – „A. 1004. Henricus II rex Pannoniam inferiorem fidei catholicae et Romano imperio adunavit; sorore enim sua Gisla Stephano Ungariorum regi data in uxorem, tam ipsum quam totum regnum eius ad fidem et baptisma vocavit. Hunc Stephanum Ungari hactenus fidem christianam servantes, velut principium fidei suae inter sanctos colendum ducunt.” – A. 1005. Ruzi, Polani et Ungari facti sunt christiani.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. II. 1483–1484.
- MONUMENTA SALISBURGENSIS MONASTERII S. PETRI NECROLOGICA. Liber confraternitatum recentior a. 1004. compositus. – „Ordo Imperatorum sive reginarum. Stephanus rex Ungarorum. Kysla regina eiusdem uxore... – Quarto et milleno scriptus manet hic liber anno.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. II. 1661.

- OTTO FRISINGENSIS EPISCOPUS [+ 1158]: *Chronica sive Historia de duabus civitatibus sive Chronicon seu rerum ab initio mundi ad sua usque tempora (1146) libri VIII.* – „Lib. VI. c. 27. A. 1001 mortuo sine haerede Ottone Henricus ab omnibus regni primoribus rex creatur. Sorore sua Gisila Stephano Ungarorum regi in uxorem data, tam ipsum quam totum eius regnum ad fidem vocavit. Hunc Stephanum Ungari hactenus fidem christianam servantes velut principium fidei suae inter sanctorum colendum dignum ducunt.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. III. 1762–1763.
- RODULPHUS (RADULPHUS, RUDOLFUS) GLABER, monachus S. Benigni Divisionensis, postea monachus Cluniacensis [+ 1050]: *Francorum historiae libri V, seu Historiarum sui temporis libri V*, „Lib. III. cap. 5. De Stephano rege Ungarorum. Ipsi igitur tempore Ungarorum gens, quae erat circa Danubium, cum suo rege ad fidem Christi conversa est. Quorum regi Stephano ex baptismo vocato decenterque christianissimo dedit memoratus imperator Henricus germanam suam in uxorem.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. III. 2064.
- SIGEBERTUS GEMBLACENSIS MONACHUS [+ 1112]: *Chronographia ab a. 381–1111.* – „A. 1010. Gens Ungarorum hactenus idolatriae dedita, hoc tempore ad fidem Christi convertitur per Gislam sororem imperatoris, quae nupta Ungarorum regi, ad hoc sua instantia regem adduxit, ut se et totam Ungarorum gentem baptizari expeteret. Qui in baptismo Stephanus est vocatus; cuius merita per Ungariam multa miraculorum gloria commendat.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. III. 2125., 2127.
- VITA S. EBERHARDI EX COMITE NELLEBURGENSI ordinis s. Bened. monachi Schafhusiae in Suevia [flor. a. 1009–1106]. Ex antiquo loci chronico ms. a. Iohanne Murero. – „Cap. 1. Circa annum Christi millesimum quartum, in Suevia Germaniae superioris provincia, floruit Eppo comes Nelleburgensis, dives agris opibusque; qui matrimonio sibi iunxit Hedwigem, sancti Hungarorum regis Stephani filiam, et s. Henrici imperatoris ex Gisila [recte: ex Gisila, sorore s. Henrici imperatoris]: ...” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. III. 2339.
- VITA S. HEINRICI IMPERATORIS [1002–1024] auctore Adalboldo [+ 1026] monacho Lobienensi et episcopo Traiectensi. – „Cap. 31. Dominus Bruno autem apud Bulizlavum consolationem non inveniens, ad sororem suam Ungaricam reginam confugit et etiam semet ipsum recognescens, intercessionem eius imploravit [a. 1004].” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. III. 2438–2439.
- VITA HEINRICI II. IMPERATORIS ET MIRACULA [1002–1024] auctore Adalberto [flor. c. a. 1146] diacono Babenbergensi. – *Script. c. a. 1146.* – „Lib. I. cap. 30. Cum enim omnes [Hungari] adhuc infideles essent, Henricus imperator ad fidei catholicae confessionem illos adtraxit. Quod ut facilius fieret sororem suam Gisela[m] Stephano regi eorum matrimonio copulavit, secundum apostolum dicentem: ‘Sanctificatur vir infidelis per mulierem fidelem, et sanctificatur mulier infidelis per virum fidelem.’ Stephano itaque rege baptizato, universa Pannonia verbum vitae suscepit et mira rerum novitate per reges apostolos sanctae catholicae ecclesiae incorporata est...” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. II. 2439–2440.
- VITA S. STEPHANI REGIS PRIMI ET APOSTOLI UNGARORUM [+ 1038] auctore Hartwico, al. Chartuitio episcopo, qui flor. ut videtur tempore Cholomanni regis Hungariae. [= *Legenda s. Stephani regis auctore Hartwico episcopo*]. – „Ad consortium vero regni, praecipue causa sobolis propagandae, sororem Romanae dignitatis augusti videlicet Henrici, qui ob mansuetudinem morum pius est appellatus, Gislam nomine, sibi in matrimonio sociavit, quam unctione crismali perunctam, gestamine coronae regni sociam esse constituit. Quae qualis erga Dei cultum ornandum extiterit, quam friquens et benefica circa Deo servientium [servientium] congregationes apparuerit, multarum ecclesiarum cruces et vasa vel paramenta, opere mirifico facta vel contexta, usque hodie testantur. Prae cunctis tamen domus episcopatus Bezprimiensis [Bezpremiensis], quam ipsa a fundamento coeptam, omnibus sufficientis ad servitium Dei, in auro vel argento vestimentisque multiplicibus nobiliter adornavit.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. III. 2581., 2587.

- VITA S. STEPHANI REGIS PRIMI ET APOSTOLI UNGARORUM [+ 1038] maior auctore anonymo. [*Legenda s. Stephani regis Hungariae maior.*] – „10. Ad consortium vero regni, praecipue causa sobolis propagandae sororem Romanae dignitatis augusti, videlicet Heinrici, qui ob mansuetudinem morum pius est appellatus, Gillam (Gislam, Gysiam, Keslam) nomine, sibi in matrimonio sociavit, quam unctione crismali perunctam, gestamine coronae (regni) sociam esse notificavit. Quae qualis erga Dei cultum ordinandum extiterit, quam frequens et benefica circa Deo servientium congregationes apparuerit, multarum ecclesiarum cruces et vasa vel preparamenta [paramental] opere mirifico facte vel contexta usque hodie testantur. Prae cunctis tamen domus episcopatus Bespremiensis [Bezpremiensis, Besprimiensis, Vesprimiensis], quam ipsa a fundamento coeptam, omnibus sufficientiis ad Dei servitium in auro vel argento vestimentisque multiplicibus nobiliter adornavit.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. III. 2596, 2600.
- VITA S. STEPHANI REGIS PRIMI ET APOSTOLI UNGARORUM [+ 1038] minor auctore anonymo [*Legenda s. Stephani regis Hungariae minor.*] – „Qui cum iam senesceret resolutionemque sui corporis imminere sentiret, filio arce regni sublimando uxorem nobilissimam ex latissima Romanorum imperatorum prosapia derivatam duxit.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. III. 2608–2609.
- VITA S. WOLFKANGI EPISCOPI RATISPONENSIS [972–994] et confessoris auctore Othlono Frisingensi, monacho S. Emmerami Ratisponensis [flor. a. 1067]. – *Script.* c. a. 1050. – „Cap. 30. Sed neque hoc silemus, quia episcopus Wolkangus aliquando per prophetiae spiritum ea quae ventura erant quasi praesentia vidit. Quod maxime in proVectibus liberorum praecipui ducis Heinrici patescit. Cum enim ad eum, sicut saepe solebat, causa benedictionis duceretur speciosissima illius proles, Heinricum, qui postea Dei nutu rex est effectus, praenominavit regem; fratrem vero eius Brunonem appellavit antistitem; sororem eorum maiorem [*Gisellam*] reginam, alteram autem [*Brigidam*] abbatissam nuncupavit.” – *Vide*: Gombos: Catalogus... Tom. III. 2627–2628.
- WIPO, CAPELLANUS CONRADI II IMPERATORIS [flor. a. 1048]: *Gesta Chuonradi II imperatoris sive Vita Chuonradi II Salici imperatoris.* – *Script.* a. 1048–1049. – „Cap. 24. Bruno episcopus Augustensis defunctus est [a. 1029]. Nobilis valde fuit ipse episcopus Bruno. Nam dum esset frater Heinrici imperatoris, filius erat materterae Giselae imperatricis. Soror vero eiusdem episcopi nupta Stephano regi Ungariorum, causa fuit christianitatis primum in gente Pannonica.” – *Vide*: Gombos. Catalogus... Tom. III. 2665–2666.

Válogatott bibliográfia

- ÁKLI 1983
 Árpád-kori legendák és intelmek. (Szerk.: Érszegi G.) Bp. 1983.
- AVENTINUS 1554
 Aventinus (Thurnair, J.): Annalium Boiorum libri septem. Ingolstadii 1554.
- AVENTINUS 1580
 Aventinus (Thurnair, J.): Annalium Boiorum, libri VII. Basiliae 1580.
- BOGYAY 1988
 Bogyai T.: Stephanus rex. Bp. 1988.
- BOGYAY 1991
 Bogyai T.: A kereszténység felvétele, mint fordulópon. In: Egyházak a változó világban. A Nemzetközi Egyháztörténeti Konferencia előadásai Esztergomban 1991. május 29–31. (Szerk.: Bárdos István és Beke Margit) Esztergom 1991, 13–17.
- CSISZÁR 1996
 Csiszár Miklósné (Szerk.): Boldog Gizella királyné. Az egyházmegye alapításának 1000. Szent István és Boldog Gizella házasságkötésének millenniumi, és a honfoglalás 1100. évfordulója tiszteletére. Veszprémi Szemináriumi Alapítvány kiadása. Veszprém 1996.
- BOSHOF 1988
 Boschof, E.: Das Reich und Ungarn in der Zeit der Salier. In: Bayern und Ungarn. Tausend Jahre enge Beziehungen. Südosteuropa-Studien, Heft 39. (Hrsg.: Völkl, E) Regensburg 1988, 41–63.
- BOSHOF 1993
 Boschof, E.: Bajor–magyar kapcsolatok Gizella királyné korában. Die bayrisch-ungarischen Kontakte zur Zeit Giselas. In: Gizella és kora. Felolvasóulések az Árpád-korból I. Veszprémi Konferenciák 4. Veszprém 1993, 26–39., 80–88.
- DÖRY 1938
 Döry F.: Szent István családi története. In: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. (Szerk.: Serédi J.) II. Bp. 1938, 555–583.
- EMBER 1938
 Ember Gy.: Szent István a középkori magyar történetírás századaiban. In: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. (Szerk.: Serédi J.) I. Bp. 1938, 259–277.
- GERICS 1974
 Gerics J.: Krónikáink és a Szent László legenda szövegkapcsolatai. In: Memoria Saeculorum Hungaricae I. Középkori kútforrások kritikus kérdései. Bp. 1974.
- GERICS 1982
 Gerics J.: Az 1040-es évek magyar történetére vonatkozó egyes források kritikája. Magyar Könyvszemle 98 (1982)
- GERICS – LADÁNYI 1996
 Gerics J.–Ladányi E.: Szent Istvántól Szent Lászlóig. Magyar Egyháztörténeti Évkönyv (1996)
- GIEHRL 1947
 Giehl, D.: Die selige Gisela. Passau 1947.
- RANKL-SCHMID-VÉRTES 1935
 Rankl L.–Schmid M. F.–Vértes J.: Gizella Magyarország első királynéja Szent István hitvese. Székesfehérvár 1935.

- GOMBOS 1938
Gombos F. A.: Szent István a középkori külföldi történetírásban. In: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. (Szerk.: Serédi J. III. 1938, 281–324.
- GRÜNEIS é.n.
Grüneis, A.: Die Königin und Äbtissin Gisela und ihr Grab in der Klosterkirche von Niedernburg. Passau, o. J.
- GUTHEIL 1979
Gutheil J.: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 1. (Szerk.: Madarász Lajos) Veszprém 1979.
- GYÖRFFY 1977
Györffy Gy.: István király és műve. Bp. 1977.
- GYÖRFFY 1988
Györffy, Gy.: König Stephan der Heilige. Bp. 1988.
- HIELSCHER 1968
Hielscher, M. B.: Gisela, Königin von Ungarn und Äbtissin von Passau-Niedernburg. In: Ostbairische Grenzmarken 10 (1968)
- KIRÁLY 1987
Király L. (Szerk.): István király emlékezete. Bibliotheca Historica. Bp. 1987.
- KATONA-KIRÁLY 1986-1987
Katona T.-Király L. (Szerk.): Képes krónika. (Ford. Bellus Iholya) Budapest 1986. Hasonmás kiadás: Bp. 1987.
- KRISTÓ 1972
Kristó Gy.: I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominate. Acta Historica, Tomus XL. Szeged, 1972. 51–72.
- KRISTÓ 1988
Kristó Gy. (Szerk.): Az államalapító. (Szerk.: Kristó Gy.) Bp. 1988.
- LEOPOLD-FLEMMING 1988
Leopold, G.-Flemming, J.: Die Stiftskirche und die Wipertikirche in Quedlinburg. Das christliche Denkmal. Heft 37/37 A, Berlin 1988.
- MAKK 1993
Makk F.: Magyar külpolitika (896–1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. (Szerk.: Kristó Gy.) Szegedi Középkorász Műhely. Szeged 1993.
- SCHMID 1913
Schmid, W. M.: Gizella királyné sírja a niedernburgi kolostorban, Passauban. In: Magyarország műemlékei. III (Szerk.: Forster Gyula) Bp. 1913.
- SZÁNTÓ 1988
Szántó K.: Boldog Gizella első magyar királyné élete. Bp. 1988.
- TÓTH 1947
Tóth Z.: Szent István legrégebbi életirata nyomán. Századok 81 (1947) 23–94.
- UZSOKI 1983
Uzsoki A.: Az első magyar királyné, Gizella sírja. Das Grab Giselas, der ersten Königin Ungarns. In: VMMK 16 (1983) 125–168.
- UZSOKI 1988
Uzsoki, A.: Die Echtheit des Grabes der ungarischen Königin Gisela in Passau. In: Schriftenreihe des Osteuropa-instituts Regensburg-Passau 12. Bayern und Ungarn – Tausend Jahre enge Beziehungen. Südosteuropa-Studien 39. (Hrsg. Völkl, E.) Regensburg 1988, 13–21. – (Az 1986. évi Bajor–Magyar Történeti konferencián elhangzott előadás.)

VAJAY 1967

Vajay Sz.: Géza nagyfejedeleme és családja. In: Székesfehérvár Évszázadai 1. Székesfehérvár 1967.

WERTNER 1892

Wertner, M.: Gisela von Bayern Königin von Ungarn. Aus Verfassers Historischkrit. Genealogie der Arpaden. Berlin 1892.

Esztergom Szent István korában

Horváth István
(Balassa Bálint Múzeum, Esztergom)

Régészeti leletek tanúskodnak arról, hogy a honfoglaló magyarság Esztergom város területét és közvetlen környékét is megszállta. A lovas sírokra utaló legszebb leletek 1853-ban a Főszékesegyházi Könyvtár építése során a Várhegy D-i lábánál kerültek elő: aranyozott ezüst lószerszám-veretek mellett aranyozott ezüst övveretek és egy gömbös végű réz ellenzővel ellátott szablya ma is megvan a Balassa Bálint Múzeum gyűjteményében.¹ További 9-10. századi leletek a város közigazgatási területén - a Diós völgyben (a Borzhegy K-i lejtőjén) talált csontvázak mellett a 9-10. századra keltezhető ékszerek és kerámiák.² (Érdekességgéppen jegyzem meg itt, hogy e korai temető térségében Árpád-házi királyaink idejében a királyi szolgálató népek egyik csoportjának, a kutyapecéreknek „Peszer” nevű települése tűnik fel az oklevelekben, s a település helyét topográfiai terepbejárásaink is tisztázták.)³

A leletek sorát a Várhegyen talált honfoglaló típusú nyílscúccsal⁴ a város területéről - ismeretlen körülmények között előkerült - ívelt talpallójú, honfoglaló típusú kengyelekkel, (egy niello-díszes, frank típusú sarkantyúval), és a királyi város É-i végénél előkerült, 28 darabból álló lándzsa lelettel zárhatjuk, amelyek szintén a 9-10. századra jellemző formát mutatnak.⁵ A felsorolt leletek ugyan nem hiteles feltárásokból származnak és nem is mind tipikusan honfoglaló-magyar lelet, de szétszórtságuk jelzi azt, hogy jelentős területen, jelentős számú népesség élt itt a 9-10. században - ami nem tekinthető véletlennek. A korábbi korszakok régészeti leletei is arra utalnak, hogy mindig jelentős települések alakultak ki a mai város területén, s ez elsősorban a hely kedvező földrajzi fekvésével magyarázható: a Duna folyam és az É-ről jövő Garam összefolyásánál, hadászati- és kereskedelmi szempontból egyaránt fontos vízi-, és szárazföldi utak metszéspontján fekszik a városhely, s ennek legfontosabb részét, a dunai átkelő helyet az alig 50-60 méterrel a folyam fölé emelkedő Várhegy uralja. - A hegy tetején a korábbi kelta oppidum helyén épült római castrum (Solva) maradványai állhattak még a honfoglalás idején.

¹ MRT 5 1979, 159-161. - EBM 53.170.1., 54.525.1., 56.132.8.

² FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, 35.; MRT 5 1979, 197. - DTM 57.192.1-2.

³ GYÖRFFY 1987, 274.; MRT 5 1979, 198-199.; Vö.: HECKENAST 1970, 30., 71., 117.

⁴ EBM 53.208.1., MRT 5 1979, 81-82., 44.t.13.

⁵ MRT 5 1979, 128., EBM 56.686-687.1., 56.935.1 - 954.1., 43. t. 1-7.

A Várhegy lábánál a Kis-Duna ág meleg forrásokkal táplált - be nem fagyó vizekre pedig biztonságos téli kikötőt jelentett a kereskedelmi hajósok számára -, végül maga a városhely a síkság (Kisalföld K-i vége) és a hegyvidék peremén, eltérő jellegű gazdasági vidékek találkozásánál, a vásárvárosok vonalán fekszik.

A településföldrajzi adottságok mellett a politikai helyzet változása jelentős városfejlesztő tényezővé vált a 10. század végén.

Míg a fejedelmek korábban a Dunavölgy belsőbb szakaszát részesítették előnyben, Géza fejedelem - a német császársággal való kiegyezése után - a Ny felé nyitott Esztergomot tette állandó székhelyévé.⁶ Valószínű, hogy már innét küldi követeit Ottó császárhoz Quedlinburgba 973 Húsvétján, és közvetett források (pl. Szent István király kis legendája is) tanúskodnak arról, hogy itt születik meg 972-75 táján fia Vajk, az első magyar király: Szent István.⁷

996-ban itt kötött házasságot István bajor Gizellával, Géza fejedelem halálának évében (997) pedig a németül Gran-nak nevezett Esztergomban történt meg fejedelemmé avatása is - kardfelövezéssel.

998-ban - a Koppány felett aratott győzelem után - az akkor már forgalmas vásárváros (vagy a fejedelmi vár?) kapujára szögeztette fel István - elrettentő példaként - a felnégyelt Koppány testének egy részét.

Az új évezred első napján: 1001. január 1-jén itt koronázták Istvánt királlyá. Itt állt az a „Királyi vár = Regia Civitas”, amely az ugyancsak István király által Esztergomban veretett első magyar pénzeken szerepel, itt alapította az első magyar érsekséget 1001-ben, s végül 1038. augusztus 15-én valószínűleg itt is halt meg.

Az Esztergomra utaló korai történeti és nyelvészeti adatokat Györffy György dolgozta fel részletesen.⁸ Nem lehet célom mindezek ismertetése. - A továbbiakban csupán azon adatokra hivatkozom, amelyek Esztergom, 11. század eleji településeire, építményeire utalnak, vagy azokkal hozhatók kapcsolatba.

Az egykorú források kis száma miatt azonban gyakran későbbi források közvetett adataira, a nyelvészet eredményeire és főleg a régészeti megfigyelésekre vagyunk utalva Esztergom 11. századi történetének, építményeinek és képének felvázolásakor.

A quedinburgi követjárás után Ottó császár Piligrim passauai püspököt bízta meg hittérítők küldésével Magyarországra - akik Sanct Galleni Brúnó (Prunwart) vezetésével hamarosan ide is érkeztek. E térítésnek egyik korai emléke lehet az esztergomi vár első keresztény temploma: a Várhegy É-i felén - minden bizonnyal

⁶ GYÖRFFY 1987, 245.

⁷ GOMBOS 1937-1938. III. 2609. „...Hic Strigoniensi oppido natalitatis exordium habuit... - Vita S. Stephani Regis Hungariae minor.

⁸ GYÖRFFY 1977, 70-382.

Géza fejedelem palotája mellett Szent István protomártírnak a passauai térítő-egyház védőszentjének tiszteletére felépített Szent István vértanú templom - mint az egyik első keresztelő-egyház (1.kép).⁹

Korai alapítását a patrocínium mellett több tényező is támogatja: Géza fejedelem és Vajkot valószínűleg 975-ben Esztergomban keresztelték, ahol ekkor már állnia kellett templomnak.¹⁰

A 19. század elején, a Szt. István templom romjainak elbontásakor - az alapfalak alatt 11. század elejére utaló mellékletekkel ellátott főpapi sírra bukkantak.¹¹

IV. László király egy 1272. évi oklevele szerint (amelyben a templom számára tett adományt erősít meg) István király születését Szt. István vértanú e templomban megjelenve előre jelezte, és a király a keresztségben nevét is itt kapta.¹² Hogy ez a hagyomány folyamatosan élt tovább, arról tanúskodik a Szt. István káptalan 1397. évi canonica visitációja is, amely szerint a templomot még István születése előtt Géza építtette: „... *dictam ecclesiam esse fundatam ante tempora beati Regis Stephani scilicet per dominum Geyzam regem [!] patrem eiusdem, qui construxit etiam castrum Strigoniense* ...”¹³ - Ugyanennek a jegyzőkönyvnek 22. pontja pedig egyenesen azt állítja, hogy István király a templom melletti - akkor kápolnának használt - helyiségben született: „*in capella, in qua natus fuit beatus rex Stephanus* ...”¹⁴ (Itt jegyzem meg, hogy a Szt. István protomártír patrocínium, mint a korai térítés bizonyítéka még egy helyen feltűnik Esztergomban - a város DNY-i részén -, Széplak, vagy Szent István néven a 12. századi forrásokban (1187-ben) már említett településrész templomaként. - Ennek korai, a 10-11. század fordulóján történt alapítását azonban csak régészeti feltárás igazolhatná.)¹⁵

A fent említett 1397. évi canonica visitatio szerint az esztergomi várat is Géza kezdte építeni („... *qui construxit etiam castrum Strigontense* ...”). E korai időben tehát Szt. István vértanú temploma a fejedelmi palotával együtt valamilyen formában megerősített hegytetőn állt. A korai erődítmény formáját nem ismerjük, hiszen a Várhegy erődítéseinek jelentős részét (főleg a K-i oldalon) a mai bazilika építéskor teljesen elbontották, másutt pedig sokszorososan átépítették. Az É-i részen kutatás eddig nemigen történt - legtöbbször a későbbi királyi-, majd érseki palota térségéről tudunk: már az 1934-38-as ásatások, majd Méri István 1961-62. évi feltárásai is találtak itt a 12. századnál korábbi falakat. - Összefüggő, nagy terület feltá-

⁹ PAULER 1899, I. 18.

¹⁰ VAJAY 1967, 69.; BALOGH 1930, 25.

¹¹ MATHES 1827, 39-40.

¹² MES. I. 608. - A Szt. István protomártír megjelenése és István király nevének előre meghirdetése megvan a Legenda Maiorban és Hartvik legendájában: LEPOLD 1938, 494.

¹³ PÓR 1909, 105.; LEPOLD 1938, 496.; GYÖRFFY 1979, 10.

¹⁴ PÓR 1909, 110.

¹⁵ GYÖRFFY 1987, 277.; MRT 5 1979, 182-183.

rására 1964-69 között Nagy Emesének nyílt itt módja, amelynek során nagy kiterjedésű, korai (11. századi) épületmaradványok részleteit tárta fel (2. kép). Ezek, valamint a hegy-fennsík eredeti domborzatának elméleti rekonstrukciója alapján Nagy Emese a korai időben kettős vár kiépítését feltételezi: a hegy D-i szikla-csúcsán Szt. István idejétől kiépített királyi várat, amely több, sárga homokkő kváderekből épített épületből állt, ill. az érsekség megalapításától - a Szt. Adalbert székesegyház és érseki palota kiépítésétől kezdve a hegy középső részén egy erődített egyházi központot képzel el -, egymástól függetlenül.¹⁶

Nagy Emese a királyi palota D-i végén, az épületekhez kapcsolódó kör alakú építményt (rotundát) is talált, amelyet a korai királyi palota kápolnájának határozott meg, s amelyet Gervers-Molnár Vera a csupán egyszer (1284) említett Szt. Vid kápolnával próbált azonosítani.¹⁷

Véleményünk szerint a kettős vár elmélete nem bizonyítható, sem a terep-adottságok, sem történeti, sem építészeti párhuzamok nem támogatják ezt az elméletet.

Az elmúlt években végzett kutatásaink során az is bebizonyosodott, hogy a Nagy Emese által, az alaprajzán a III. Béla kori fal belső oldalán feltételezett korai várfal nem a jelzett nyomvonalon húzódott, hanem annak kisebb-nagyobb maradványait a 12. századi külső (dunai) várfalak alatt találtuk meg. Eszerint valószínű, hogy az első várfalakat - egyes helyeken talán a római castrum maradványainak felhasználásával (vagy elbontásával), főleg a hegy oldalában bányászott helyi, sárga (puha) homokkőből építették, s a 12. században újonnan épített külső falak a korábbiak nyomvonalán haladnak.¹⁸

Véleményünk (és az eddig ismert maradványok) szerint, e korai erődítmény falai a hegy szabálytalan, ovális formáját követték (a fennsík peremén), és egységesen öveztek a vár különböző - királyi és egyházi - épületeit (3. kép).¹⁹

E falakon belül, a hegy középső, eredetileg kissé kiemelkedő területén épült az 1001-ben alapított érsekség főszékesegyháza, a Szt. Adalbert (és Szűz Mária) tiszteletére szentelt bazilika. Építése valószínűleg az érsekség alapításakor kezdődött - a középkorban többször átépített templom azonban a török háborúkban elpusztult -, maradványait (az alapfalak felmérése - 1763 - után - az új bazilika építésekor elbontották. 11. századi meglétéről csupán néhány fennmaradt kőfaragványa tanúskodik, s talán az ismert alaprajz egy-egy részlete: pl. a háromhajós bazilika két mellék-szentélyének kívül egyenes, belül félköríves záródása (4. kép).²⁰

¹⁶ NAGY 1971, 181-198.; NAGY 1982, 65-67.; NAGY 1992, 72.

¹⁷ GERVERS-MOLNÁR 1972, 27.

¹⁸ Horváth István ásatási jelentése az 1994-95. évről (EBM és MNM Adattára).

¹⁹ HORVÁTH 1996, 16.

²⁰ MATHES 1827, 39., 52.; T.IV. R-V.; MRT 5. 1979, 102.

A Várhegy Szt. István-kori épületei között jelentős szerepet játszott az ugyan- csak a 11. század elején megépített érseki palota - a magyar egyház fejének rezidenciája. Erről, a hegy É-i felén, a Ny-i várfal mellett álló palotáról a 13. századtól ismerünk okleveles adatokat.²¹ A sokszorosan átalakított épületet a bazilika építé- sekor, 1821-ben bontották el. Zolnay László 1957. évi ásatása tisztázta, hogy a ré- gi épület Ny-K-i tájolású, téglalap formájú volt, és Ny-i homlokzatával a várfalra tá- maszkodott. (3. kép 6.) - Alapozása mellett 11. századi leletek kerültek elő.²²

A Szt. Adalbert prágai köréhez kapcsolódó (Radla, Anasztáz) 1000 körüli egy- házszervezéssel és alapításokkal hozható összefüggésbe - az írott forrásokban ugyan csak egyszer említett Szent Vid kápolna létezése is: 1284-ben Lodomér ér- sek engedélyezi a városban lakó Vilmos rendi (Ágostonos) szerzeteseknek, hogy ellenséges támadás esetén felköltözzenek: „... in basilica beati Wythi martiris de promontorio castri Strigoniensis, que est capella Strigoniensis ecclesie ...”.²³

A Szt. Vid kultusz István-kori feltűnésére Györffy György hívta fel a figyelmet.²⁴ A királyi palota rotundájával való azonosításnak azonban ellent mond, hogy a 13. század végén annak feltételezett helyén, ill. mellette, a ma is meglévő várkápolna állt már - mint az érsek házi kápolnája, melyet sosem neveztek az esztergomi fő- egyház kápolnájának, sem Szent Vid kápolnának vagy bazilikának.²⁵ Felmerült a gondolata annak is, hogy talán a Szt. Adalbert templom egyik oldalkápolnája lehetett.²⁶

Mai ismereteink szerint valószínűnek tartjuk, hogy a Várhegy É-i gyalogkapujá- nak közelében felismert, egyenes szentély-záródású épületmaradvánnyal lehetett azonos (5. kép 4.), amelynek falán, 14. századi freskóréteg alatt korábbi vakolat húzódik.²⁷ - A „*de promontorio castri Strigoniensis*” kifejezés is ráillik e helyre (s talán magyarázza a vár gyalogkapujának itteni elhelyezkedését is). - A csekély ma- radványok azonban arra utalnak, hogy a kiugró, talán sziklás hegyfok az épület je- lentősebb részével együtt a hegyoldalból valamikor (valószínűleg még a 14. szá- zadban) leszakadt. Ezzel lenne magyarázható, hogy már az 1397. évi canonica vis- itatio, sem más, későbbi forrás sem említi többé.²⁸

A Várhegy és épületei után lássuk, mit tudunk a váralja és a város 11. századi településeiről, építményeiről:

²¹ MES I. 329-1239.

²² ZOLNAY 1961, 210-211., 9. kép.

²³ MES II. 185.

²⁴ GYÖRFFY 1977, 181.

²⁵ MRT 5. 1979, 105.

²⁶ MRT 5. 1979, 106. Korábbi véleményünk - az erre vonatkozó irodalommal.

²⁷ RégFüz Ser.1. No.43. (1991) 58. - Horváth István jelentése.

²⁸ KOLLÁNYI 1901, 71-106.; MRT 5. 1979, 106.

Esztergom - mint korai városaink, nem alapított - „nőtt” város, fontosabb gócpontok körül elhelyezkedő kisebb települések - később városrészek halmazából tevődött össze”.²⁹ Ezek jelentős részéről ismerünk korai településnyomokat.

Közvetlenül a királyi vár alatt terül el a Vízváros (6. kép 2.).

Az 1239-ben IV. Béla királytól - szombat napi vásártartással városi jogokat kapott Vízváros 10-11. századi előzményét Györffy György a 11. század elején keletkezett Passio Sancti Adalberti „*Sobottin*”-nak nevezett helyével - az első magyar érsek: Asztrik - Anasztáz székhelyével azonosítja.³⁰ - A Vízváros területéről 10-11. századi kerámia leleteket ismerünk ugyan, de a középkorban említett három templomának korai építésére ez ideig nincsenek adataink.³¹

A fejedelmi-, ill. királyi udvar mellett - azokkal egyidejűleg - megjelentek a fejedelmi- és királyi szolgálónépek. Ezeknek egyes, azonos foglalkozást űző csoportjai (gyakran foglalkozásukról elnevezett) településeken éltek.³²

Ilyen településük volt a királyi udvarnokoknak a királyi város É-i részén, ahol a Szent Lőrinc plébániatemplom köré települtek, s amely az oklevelekben Contrata Sancti Laurencii néven szerepel. - A templomot első ízben csak 1202-ben említik ugyan, de maradványainak feltárása során (1893-ban) a későbbi gótikus szentély alatt előkerültek egy korai, a 11. század elejére keltezhető, patkó alakú apszis falmaradványai, melyek alapján korai, valószínűleg Szt. István kori alapításra kell gondolnunk (7. kép).³³

Az udvarnokok városrészétől D-re, a fórum körül alakult ki a kereskedők települése, mely a 13. században *Vicus Latinorum* néven tűnik fel a forrásokban. Valószínű, hogy a kereskedők vicusa már István király korában is itt volt. 10. század végi források megemlékeznek a Magyarországból Prágába utazó muzulmán, zsidó és magyar kereskedőkről.³⁴ Ennek a Csehországba vezető kereskedelmi útvonalnak kiinduló pontja nyilván a fejedelmi (majd királyi) székhely Esztergom, kereskedői esztergomi lakosok lehettek. - A latin városrész Szent Miklósról, a kereskedők védőszentjéről elnevezett plébániatemploma, melyet 1156-ban említenek először a Városháza helyén állt.³⁵ Kisebbs maradványát a húszas években találták meg: kőfallal kerített temetőkertjének egy részét 1981-ben tártuk fel.³⁶ - Abból, hogy a kőkerítést a 14. században felfalazták (megmagasították) - a szűk temető megteltére, hosszú idejű temetkezésre következtethetünk, s így a templomot is korai, 11.

²⁹ HORVÁTH 1993, 93-94.

³⁰ GYÖRFFY 1979, 10.; GYÖRFFY 1987, 245.

³¹ HORVÁTH 1991, 132.; HORVÁTH 1993, 93-94.

³² HECKENAST 1970, 33., 129.

³³ RÉCSEY 1893, 22-42.; MRT 5. 1979, 140-142.; HORVÁTH 1991, 133.

³⁴ HÓMAN 1916, 118-119.; HÓMAN 1938, 198-199.

³⁵ MES I. 108.

³⁶ HORVÁTH 1991, 133., 25. j.

századi alapításúnak tekinthetjük. Erre utalhat G. Houfnagel 1595. évi metszetének ábrázolása is, ahol a Szt. Miklós templom helyén egy - a székesfehérvári, korai Szt. Péter templomhoz hasonló - négykaréjos templomot ábrázol (8. kép).³⁷ Pontosabb adatokat természetesen csak hitelesítő feltárástól várhatunk.

Valószínűnek látszik, hogy az első ízben 1050-ben feltűnő zsinagóga³⁸ (amely a 13-14. században a fórumtól D-re elterülő zsidó negyedben - *Contrata Judeorum* - állhatott) szintén 11. század-eleji alapítású volt - bár ennek sem pontos helyét, sem maradványait nem ismerjük.³⁹

A királyi város több pontján találtunk - kisebb leletmentő ásatások alkalmával 11-12. századi települési rétegeket -, főleg kerámia leletekkel, amelyek a később városfallal övezett településterület ekkori lakosságára utalnak.⁴⁰

A külvárosok közül az egyik legjelentősebb, és valószínűleg már az államalapítás előtt kialakult Kovácsi település, amely a királyi várostól DK-re hatalmas területen terjedt ki - a régészeti leletek szerint (6. kép 8.). Ez - nevéből is kitűnik - szintén fejedelmi-királyi szolgálonépek lakhelye volt. Az oklevelekben - mint a pénzverők települése - *vicus fabrorum*, *villa monetariorum*, ill. Kovácsi alakban fordul elő, és a történeti forrásokból tudjuk, hogy 1018-tól 1255 tájáig Kovácsi pénzverői készítették a magyar királyi denárokat. Lakóinak egy része - főleg a település É-i részén - királyi udvarnok volt.⁴¹

Magának a településnek a 13. századtól már három templomát emlegetik: Szt. Kozma-Damján, Szt. Mihály arkangyal és Szt. János evangélista titulussal. Ez ideig kettőnek maradványairól tudunk: egyiket a vasútállomás melletti töltés építésekor 1891-ben találták meg, s területén több alkalommal is végeztek kisebb-nagyobb ásatásokat.⁴² Ezek közül Zolnay László 1953. évi feltárásai voltak a legjelentősebbek. A kutatások során feltárták egy 17,7 m homlokzat-szélességű, Ny-i toronypárral ellátott, háromhajós templom mintegy 11 m hosszú szakaszát (9. kép). Maga a hosszház és az apszisok azonban a vasúti töltés alatt, feltáratlanok. - A templom belsejében (a falakhoz igazodó sírokból), de a templomon kívüli feltárásokból is a legkorábbiakat kosaras fülbevalók, granulációs ezüstgyöngyök és gyűrűk, valamint Szt. István denárai keltezték.⁴³ A korai sírok alatt egy színesfém olvasztására szolgáló kemence is előkerült, amelyet visszatemettek. Ezt 1954-ben Szabó György ismét kiásta, majd újra visszatemette. (A feltárás dokumentációja 1956-ban elveszett.)

³⁷ LEPOLD 1944, 19. sz. metszet.

³⁸ SCHEIBER 1960, 65.; KOHN 1881, 59., 363.; GYÖRFFY 1987, 255.; MRT 5. 1979, 139-140.

³⁹ Vö.: MRT 5. 1979, 139.; HORVÁTH 1991, 133., 4. ábra, 12. sz.

⁴⁰ MRT 5. 1979, 131., 132. ill. az 1973. után végzett ásatások, leletmentések adatai. Jelentősebb a Kosuth L. u. 14-18. sz. telkeken végzett ásatás 1994-95-ben.

⁴¹ ZOLNAY 1965, 148-162.; HECKENAST 1970, 107-108.; GYÖRFFY 1987, 153-154., 271.

⁴² SINKA 1926, 29-33.; MRT 5. 1979, 170-180.

⁴³ ZOLNAY 1965, 154-155.

- Végül 1984-ben újból feltártuk az addigra már eléggé megviselt olvasztókemencét és kiemelve a Balassa Múzeumba szállítottuk. (Formája és elhelyezkedése alapján a kemence valószínűleg a templom építésével egyidős, harangöntő kemence lehetett.)

A fémolvasztó kemence, és a sírokból előkerült ezüstékszerek és azok mintakincse alapján Zolnay László korai fémműves - ötvös központra - következtetett.⁴⁴ Későbbi leletmentő ásatásunk alkalmával a templom körüli temető sírjaiban magunk is találtunk Szt. István denáraival, illetve más, 11-12. századi érmekkel, ékszerekkel keltezhető sírokat.⁴⁵

Mindezek a templom Szt. István kori építését bizonyítják. Magát a templomot Zolnay László a település Szt. Kozma és Damjánról nevezett leggazdagabb plébániatemplomával azonosította.⁴⁶

A település egy másik, kisméretű, félköríves apszissal ellátott templomának alapfalait az előbbtől K-re, az ún. „Kölábi földéken”, a múlt század végén termelték ki (10. kép). A közelében előkerült sírokból szintén találtak 11. századi leleteket.⁴⁷ Balogh Albin 1926. évi ásatásán az egyik sírban I. András denárát, magunk ugyanitt 1976-ban egy sír koponyája körül 32 db denárt (ebből 2 db I. András CNH 11., a többi I. Béla dux és Béla rex CNH 15. és CNH 16. veretei) találtunk.⁴⁸

A közelben a 11-12. századra keltezhető sírkövek is előkerültek. A hasított nagy kőhasábokat vagy semmi, vagy csupán kicsiny bevéssett kereszt díszítette.⁴⁹

Kovácsi területén Árpád-kori vaskohó maradványokat is elpusztítottak építkezés során az 1970-es években. Ezek a közelükben előkerült kerámia leletek alapján 11-12. századiak lehetnek, és a település nevét adó mesterség tárgyi emlékei voltak.⁵⁰

További, a 11. századra, - véleményem szerint Szt. István korára keltezhető, jelentős épület állt a város melletti szigeten: a bencés apácák Szűz Máriáról nevezett temploma és kolostora.⁵¹

Ennek maradványaira 1849-ben, sáncépítés során bukkantak először, amikor feliratos sírkő és kőfaragványok is előkerültek. Közülük egy sárga homokkőből faragott, 12. századi oszlopfő ma is megvan.

⁴⁴ ZOLNAY 1965, 156-160.

⁴⁵ RégFüz 1977, 45.

⁴⁶ ZOLNAY 1965, 155.

⁴⁷ MRT V. 1979, 178-179.

⁴⁸ Horváth István jelentése: RégFüz 1977, 59-60. l. még: RégFüz 1976, 79. - Budai N.A. úti leletmentés.

⁴⁹ MRT V. 1979, 178.

⁵⁰ RégFüz 1979, 89. - Horváth István jelentése.

⁵¹ HORVÁTH 1991, 134.

Az 1930-as és az 50-es évek kisebb kutatásai után⁵² a romterületet Lovag Zsuzsa tárta fel - a vízierőművel kapcsolatos mentő ásások során.⁵³

A Duna partján volt háromhajós, félköríves főapszissal és egyenes záródású mellékapszisokkal (Vö.: 20. és 59. sz. jegyzet.) záródó templomot, az annak D-i oldalára épült kolostort és a kolostor udvarán talált, - keleti és nyugati végén is egy-egy félköríves apszissal ellátott kápolnát - a 11. század végére datálja -, részben az eddig itt előkerült legkorábbi érmek (Szt. László és Kálmán király denárai) alapján.

Alapításáról nincsenek adataink és első említését csak a 12. század első feléből, II. Béla idejéből ismerjük, de azt többen feltételezik (legutóbb Györffy György is), hogy Salamon király és Géza herceg 1073-ban az ekkor már itt álló apácakolostorban találkoztak - kibékülés céljából - 8-8 püspökkel és főúrral.⁵⁴

Magam - részben a helyi, korai falrakás technikája ismeretében, a felhasznált kőanyag (sárga homokkő) és a sárgás, meszes habarcs alapján az épület korai falait a 11. század elejére, Szt. István korára keltezném. A korai építést támogatja az a tény is, hogy a templom falaiba (de a temetkezéseknél is) jelentős számú faragott római kőemléket használtak fel, s ez véleményem szerint csak a legkorábbi építkezésekre lehet itt jellemző, hiszen a feltalálható római romokat és kőfaragványokat már a korai építkezéseknél elhasználhatták. (Ilyen pl. egy 11. századi oszlopfő a Szt. Adalbert templomból, amelyet egy római oltárkőből faragtak.)⁵⁵ Megjegyzem, hogy Balogh Albin egyéb, történeti és művészettörténeti vonatkozású fejtegetései során szintén Szt. István kori építménynek tartja a szigeti apácakolostort.⁵⁶

Esztergomnak Szép (Scep) - Széplak, Pulchrum Praedium, vagy Szt. István néven szereplő D-i külvárosát, ill. az itt állt Szt. István protomártír templomot (első említése: 1187) mint korai, talán 11. század-eleji alapítású templomot már korábban említettem. Ennek maradványai ugyan még nem ismertek, de a település területén 11-12. századi kerámia mellett már Szt. István denárok is előkerültek.⁵⁷

Széplaktól DNY-ra - vele és a várossal folyamatosan egybeépülve helyezkedett el a középkori Esztergom kezdetben Abonynak (*Obon*), később - a 12. század közepétől Szentkirálynak (*Sanctus Rex*, *S. Stephanus Rex de Strigonio*) nevezett külvárosa. A település korai plébániatemplomának maradványait és temetőjéből 380 sírt tártunk fel ez időig. A Szt. Andrásról nevezett templomot csak 1294-ben említik először, amikor a szentkirályi keresztések azt lerombolják (a veszprémi püspökkel fennállott tizeddel kapcsolatos ellentétek miatt). - A sírokból valójában csak a 11-

⁵² MRT 5. 1979, 171-173.

⁵³ LOVAG 1979, 89-93.; LOVAG 1990, 97-101.

⁵⁴ GYÖRFFY 1987, 284-285.

⁵⁵ Esztergomi Vármúzeum kiállításán, a 3. sz. teremben - leltári szám nélkül.

⁵⁶ BALOGH 1938, 59.

⁵⁷ MRT 5. 1979, 182-183.; GYÖRFFY 1987, 277.

13. század közti időből való leletek kerültek eddig elő, maguk a leletek: granulációs technikával készült ezüstgyűrűk és gyöngysorok, fonott, nyitott ezüst és rézgyűrűk, sima és S-végű hajkarikák, Szt. István denárai és egyéb, 11-12. századi pénzek kelteznek a sírokat.⁵⁸ Maga a templom alaprajza (az alapfalakból sajnos elég kevés maradt meg) szintén Szt. István korára utal: a szentélye kívül egyenes, belül félköríves záródású (11. kép - a Szt. Adalbert templom mellék-apszisaival hasonlóan).⁵⁹ A korai építést támogatja talán az is, hogy a szentély közelében, egy 11. századi sír alatt találtunk egy korábbi meszesgödört is, amelyet valószínűleg a templom építéskor használtak. A templom körüli temetőből eddig két sírkő került elő, egyik egy díszítetlen, téglaformára hasított homokkő lap, a másikon primitív emberforma látható.⁶⁰

Magáról a település nagy kiterjedésű területéről több helyről gyűjtöttünk, vagy ástunk ki 10-11. századi kerámiát, fémkeresős gyűjtőgetők pedig jelentős számú Szt. István denárt, vagy 11. századi bizánci pénzt is összegyűjtöttek itt, amelyekből néhányat sikerült a Balassa Múzeum részére megszerezni.⁶¹

A település 11. századi jelentőségére újabban ugyancsak Györffy György hívta fel a figyelmet, még pedig a 12. század közepén alapított Szent István kereszt kanonok-rend Szt. Istvánról nevezett temploma, conventje és ispotálya vizsgálatával kapcsolatban, amely mellett feltűnik az oklevelekben egy Szent Elek kápolna is. Györffy megállapítja, hogy "... a királyi monostor alapításának előzménye többnyire királyi udvarház volt, - hogy az itteni Szt. Elek kápolna az államszervezés korára jellemző patrocínium és hogy a szentek halála helyén szokás volt egyházat alapítani...". Ezek alapján arra következtet, hogy e helyen állt Szt. István egyik "palotája" - királyi curia -, ahol a király 1038. augusztus 15-én elhunyt". - II. Géza Szt. István jeruzsálemi alapítványát megújítva Jeruzsálemben egyházat és ispotályt épített Szűz Mária és Szent István király tiszteletére és az esztergomi Dunaparton Abony-Szentkirályon - a volt királyi kúriánál létrehozta Szt. István király kereszt kanonok-rendjének magyarországi központját - a szentkirályi kereszt konventet.⁶²

Ennek területén 1895-96-ban végeztek kisebb ásatásokat, s a 12. században épült templom alaprajzát tisztázták. A romterület térségében talált nagy tömegű középkori - közte sok 11. századi lelet (pénzek, kerámiák, kőfaragványok), a 60-as, 80-as évek közti végzett leletmentő ásatásaink valóban jelentős, a 11. század elejére visszamenő településre utalnak.⁶³ Magának a templomnak és conventnek ma-

⁵⁸ HORVÁTH 1979a, 39-40.; RégFüz 1983, 79.

⁵⁹ MRT 5. 1979, 185. - Vö.: a 20. jegyzetnél írtakat.

⁶⁰ MRT 5. 1979, 185., 449., 75. T. 1. kép.

⁶¹ MRT 5. 1979, 183-189.; HORVÁTH 1991, 134.

⁶² GYÖRFFY 1977, 382.; GYÖRFFY 1979, 11.

⁶³ Horváth István ásatási dokumentációi és jelentései = 1969-1982. A BBM és a MNM Adattárában, ill. az ArchÉrt és a RégFüz 1970-83. évi számaiban, valamint HORVÁTH 1979b, 85-86.

radványai közt eddig nem volt módunk kutatni, hiszen a vízierőművel kapcsolatos munkák idején a terület még szovjet katonai bázis volt. Így a korábbi építkezés nyomai még nem kerülhettek elő. 1892-ben csak a templom padlószintjéig hatoltak le, sem alatta, sem mellette mélyebb szinteket nem kutattak, így ma még nem tudhatjuk, hogy a királyi curia hol állott?!

A Szent István kori Esztergom tárgyalásánál meg kell még említenünk a Lázár lovagok ispotályos házáat és templomát, amelyet első ízben csak a 12. század végén említenek. Igaz, hogy a leprások ápolására hivatott Szt. Lázár keresztes rendet is csak a 12. században alapították - a 13. századi Pozsonyi Krónika azonban azt írja, hogy Szt. István a Lech-mezei csatából visszatért „gyászmagyarok” utódait, a kóbor énekmondókat az esztergomi Szent Lázár keresztesek alá rendelte (ide telepítette) - akiket egyébként még a krónika írása idején (tehát a 13. században) is Szent Lázár szegényeinek („*Zentlazar... zegini*”) nevezték.⁶⁴ Györffy György lehetségesnek tartja, hogy - mivel István király a kóbor énekeseket minden megyében a várispán alá rendelt igric-falvakba telepítette - úgy az Abony-szentkirályi királyi curia mellett, Szentlázáron is állt ilyen telep.⁶⁵ A templom emlékét eddig a 18. században még „Lázárdomb” néven, a várostól D-re jelzett domborulat tartotta fenn. 1996 áprilisában ugyanott, a Gyepmester-ház mellett ásott gödörben csontvázakra bukkantak. Kisebb leletmentés alkalmával a gödör oldalában Árpád-kori templom félköríves szentélyének falmaradványát találtuk. Részletesebb kutatás döntheti majd el, hogy ez a templom a 12. században, vagy már korábban épülhetett-e?

További, Szt. István kori településnyomok a város É-i szélén, a szentgyörgymezői Dunaparton már korábban is kerültek elő. A vízierőmű építését megelőző mentő ásatások során itt 13 db 10-12. századi, részben földbe mélyített, részben gerendavázás ház maradványait tárta fel Lázár Sarolta. Mindegyik sarkában kemence, környezetükben szabadban lévő kemencék, tűzhelyek, árkok, gödrök kerültek elő.⁶⁶

A település Szt. György templomát egyes kutatók szintén Szt. István korára keltezik.⁶⁷ A 12-13. század fordulóján társaskáptalanná alakított egyház mai alaprajza gótikus formát mutat, - lehetséges azonban, hogy itt is egy korai templom volt az előzmény. - A Duna-parti település jelentőségére utal például, hogy Barbarossa Frigyes keresztes hadainak átvonulásakor az itteni királyi tárházakból adományozott III. Béla király két liszttel tele házat, és élelmiszerrel megrakott hajókat.⁶⁸ A temp-

⁶⁴ KNAUZ 1865, 14-16.

⁶⁵ GYÖRFFY 1987, 282.

⁶⁶ MRT 5. 1979, 210.; LÁZÁR 1990, 73-78.

⁶⁷ SCHMITTH 1763, 242.; KOLLÁNYI 1900, XLII.; MRT 5. 1979, 209.

⁶⁸ DERCSENYI-ZOLNAY 1956, 16-18.; HORVÁTH 1996, 38-40.

lom melletti leletmentés során Zolnay László Árpád-kori sírokat tárt fel.⁶⁹ A templom belsejében végzendő kutatás tisztázhatná a korábbi templom létezését, ill. építési korát.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a későbbi, középkori város - amely a mainál jóval nagyobb volt - területének jelentős részén már a 10-11. században kisebb-nagyobb települések keletkeztek, s ezek a 12-13. században egymással összenőve méreteiben is, jelentőségében is (királyi székhely, érseki-egyházi központ, kereskedelmi, ipari központ - útkényszer, vámszedőhely stb.) fontos, európai léptékű várossá alakult. Ennek alapjai már Szt. István alatt kialakultak (12. kép).

⁶⁹ ZOLNAY 1983, 153.

Irodalom

- BALOGH 1930
Balogh A.: Esztergom Árpád-kori helyrajzáról. EsztÉvl 1930, 23-25.
- BALOGH 1938
Balogh A.: Esztergom Szent István korában. EsztÉvl 1938, 51-59.
- DERCSÉNYI - ZOLNAY 1956
Dercsényi D.-Zolnay L.: Esztergom. Bp. 1956.
- FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962
Fehér G.-Éry K.-Kralovánszky A.: A Közép-Duna medence magyar honfoglalás - és kora Árpád-kori sírleletei. (Szerk.: Szőke Béla) Bp. 1962. (Régészeti Tanulmányok II.)
- GERVERS-MOLNÁR 1972
Gervers-Molnár V.: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972.
- GOMBOS 1937-1938
Gombos F. A.: Catalogus fontium Historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendunt ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCI - I-III. köt. Bp. 1937-1938.
- GYÖRFFY 1977
Györffy Gy.: István király és műve. Bp. 1977.
- GYÖRFFY 1979
Györffy Gy.: Esztergom Árpád-kori kezdetei. EsztÉvl 1979, 7-12.
- GYÖRFFY 1987
Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 2. k. Bp. 1987.
- HECKENAST 1970
Heckenast G.: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a kora Árpád-korban. Bp. 1970.
- HÓMAN 1916
Hóman B.: Adalék X-XI. századi pénztörténetünkhöz. Századok 1916.
- HÓMAN 1938
Hóman B.: Magyar középkor. Bp. 1938.
- HORVÁTH 1979/a
Horváth I.: Esztergom - Szentkirály. - Dunai Régészeti Híradó. Bp. 1979.
- HORVÁTH 1979/b
Horváth I.: Esztergom - Szentkirály, középkori falu, temető. In: Duna Régészeti Közlemények Bp. 1979, 85-86.
- HORVÁTH 1991
Horváth I.: Templomok, kolostorok a középkori Esztergomban. In: Egyházak a változó világban. Esztergom 1991.
- HORVÁTH 1993
Horváth I.: Esztergom a XII. század végén. In: Strigonium Anticum 2. Bp., 1993.
- HORVÁTH 1996
Horváth I.: Esztergom. In: Medium Regni (Nap Kiadó) Bp. 1996. 11-37.
- KNAUZ 1865
Knauz N. (név nélkül!): Az esztergomi szerzetesek története. In: Pauli Szt. Vince leányai Esztergomban. Esztergom 1865.

- KOHN 1881
Kohn S.: Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez. Bp. 1881.
- KOLLÁNYI 1900
Kollányi F.: Esztergomi kanonokok 1100-1900. Esztergom 1900.
- KOLLÁNYI 1901
Kollányi F.: Visitatio Capituli E.M. Strigoniensis anno 1397. In: Történelmi Tár 1901.
- LÁZÁR 1990
Sarolta L.: Freilegung eines Siedlungsteiles aus der frühen Arpadenzeit in Esztergom - Szentgyörgymező. In: Die Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems Gabčíkovo - Nagymaros. Nitra 1990.
- LEPOLD 1938
Lepold A.: Szent István király születéshelye. In: Szent István Emlékkönyv II.köt. Bp. 1938, 489-524.
- LEPOLD 1944
Lepold A.: Esztergom régi látképe. Bp. 1944.
- LOVAG 1979
Lovag Zs.: Előzetes jelentés az Esztergom - alsószigeti középkori apácakolostor feltárási munkáiról. In: Duna Régészeti Közlemények. Bp 1979, 87-91.
- LOVAG 1990
Lovag Zs.: Bericht über die freilegung des Nonnenklosters auf dem Esztergomer-Insel in den Jahren 1979-88. In: Die Ergebnisse der Archaeologischen Ausgrabungen beim Aufbau des Kraftwerksystems, Gabčíkovo - Nagymaros. Nitra 1990.
- MATHES 1827
Mathes Johannes Nep.: Veteris arcis Strigoniensis... descriptio... Strigonii 1827.
- MES I-II.
Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Strigonii 1874, 1882. (Knauz, F.)
- MRT 5. 1979
Horváth I.-H.Kelemen M.-Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája 5. Komárom megye régészeti topográfiája (Esztergom és a dorogi járás). Bp. 1979.
- NAGY 1971
Nagy, E.: Rapport preliminaire des fouilles d'Esztergom 1964-69. ActaArchHung (1971)
- NAGY 1982
Nagy, E.: Reconstruction de la topographie de la colline d'Esztergom a la haute Epoque Árpádienne. ActaArchHung 34 (1982) 41-69.
- NAGY 1992
Nagy, E.: Die Ausgrabungsergebnisse der königlichen - erzbischöflichen Burg in Esztergom (Gran), 1934-1969. In: Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter. (3. Castrum Bene-Konferenz 1992. Pécs - Ungarn.)
- PAULER 1899
Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I-II. Bp. 1899.
- PÓR 1909
Pór A.: Az Esztergom-várbeli Szent István első vértanúról nevezett prépostság története. Bp. 1909.
- RÉCSEY 1893
Récsey V.: Az esztergomi Szent Lőrincz-templom maradványai. Esztergom 1893, 1-50.

SINKA 1926

Sinka F. P. (Krónikás): Jánoslovagok temploma és rendháza Esztergom mellett. EsztÉvl 1926, 25-39.

SCHEIBER 1960

Scheiber S.: Magyarországi zsidó feliratok. Bp. 1960.

SCHMITTH 1763

Schmitth, N.: Episcopi Agrienses. Jaurini 1763.

VAJAY 1967

Vajay Sz.: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai I. Székesfehérvár 1967.

ZOLNAY 1961

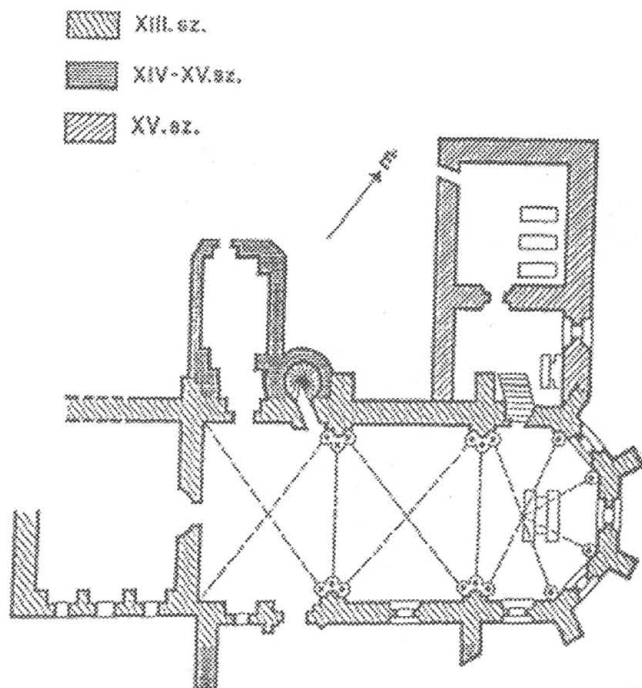
Zolnay L.: Esztergomi érsekek palotái a középkorban. MűvTörtTan 1961, 201-228.

ZOLNAY 1965

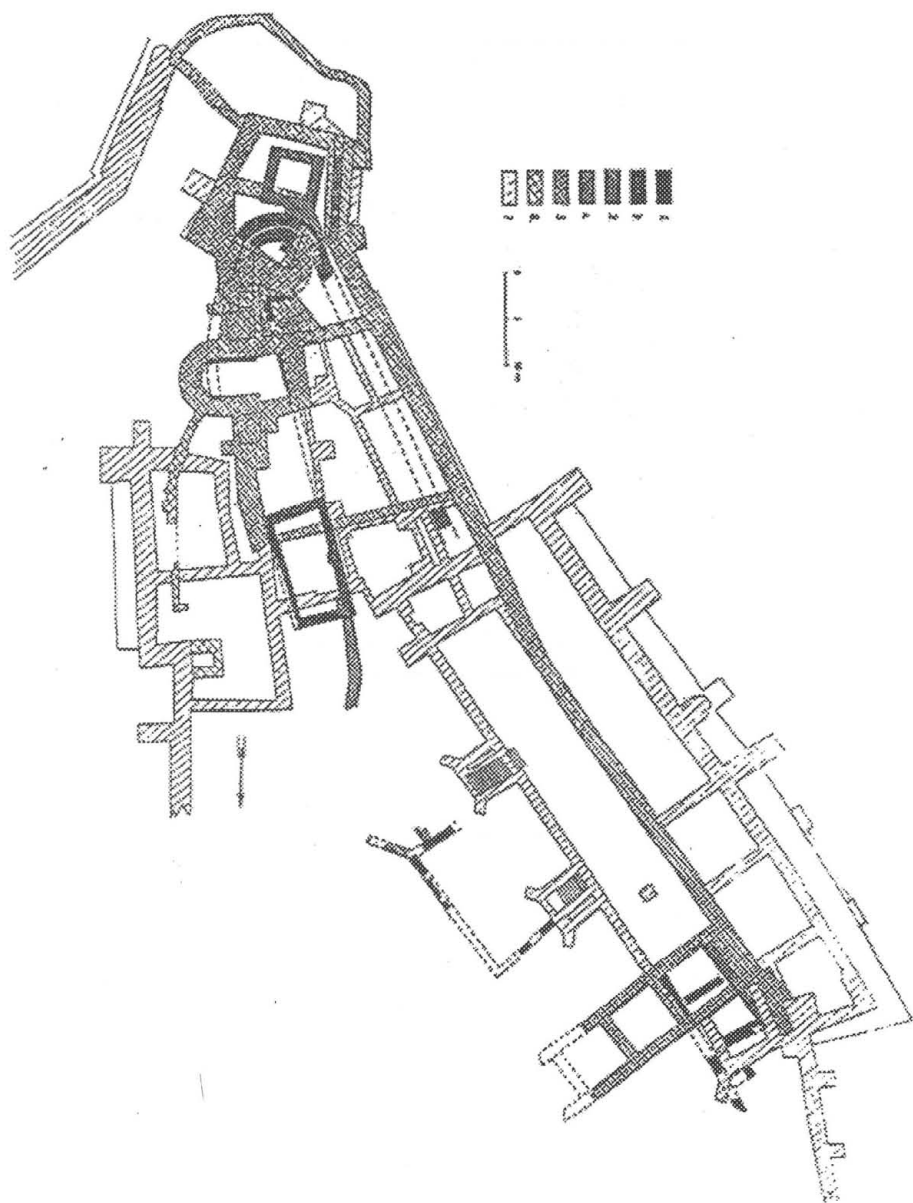
Zolnay L.: Pénzverők és ötvösök a román kori Esztergomban. ArchÉrt 1965, 148-162.

ZOLNAY 1983

Zolnay L.: A középkori Esztergom. Bp. 1983.

1. kép
A Szt. István vértanú templom alaprajza (MATHEAS 1827)
(13. századi állapot)

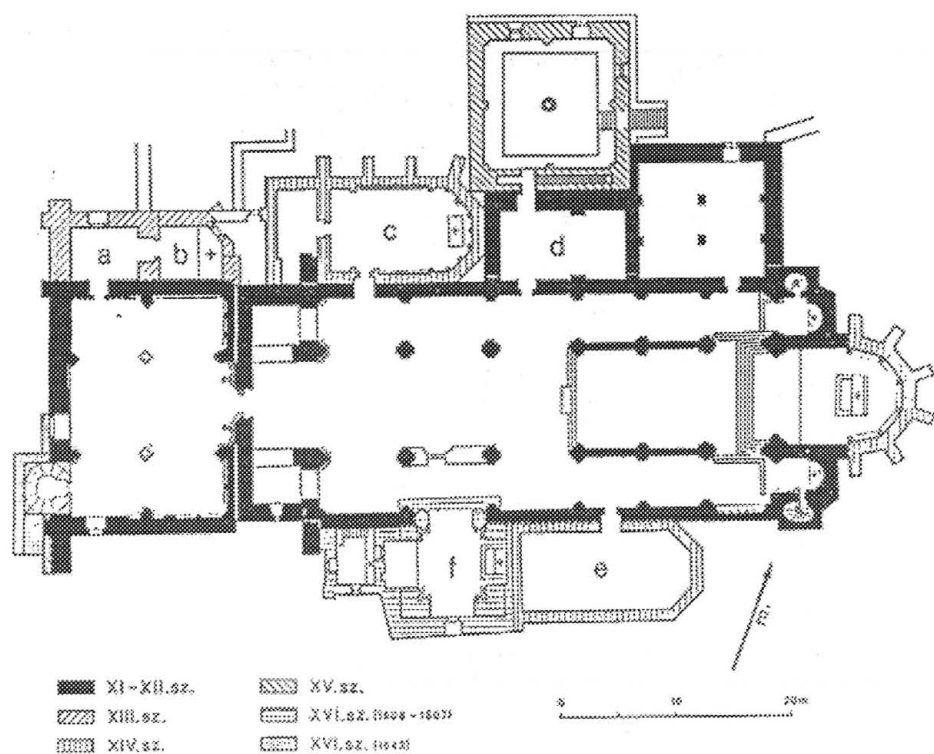

2. kép
Az esztergomi királyi palota korai építményei (1-4) a rotundával
(NAGY 1971, 2. kép)

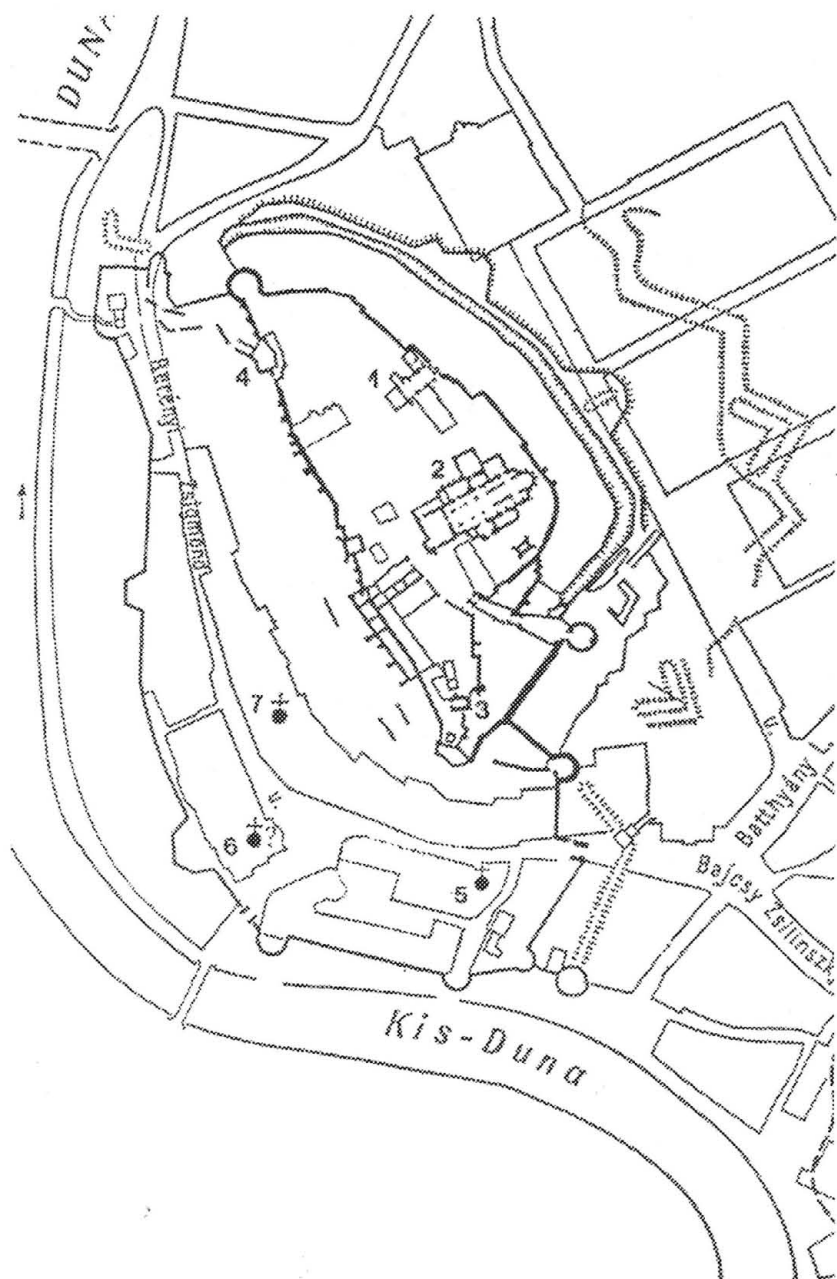
A VÁR XI. SZÁZADI ALAPRAJZA (rekonstrukció)

3. kép

4. kép
A Szt. Adalbert templom alaprajza (MÁTHES nyomán)

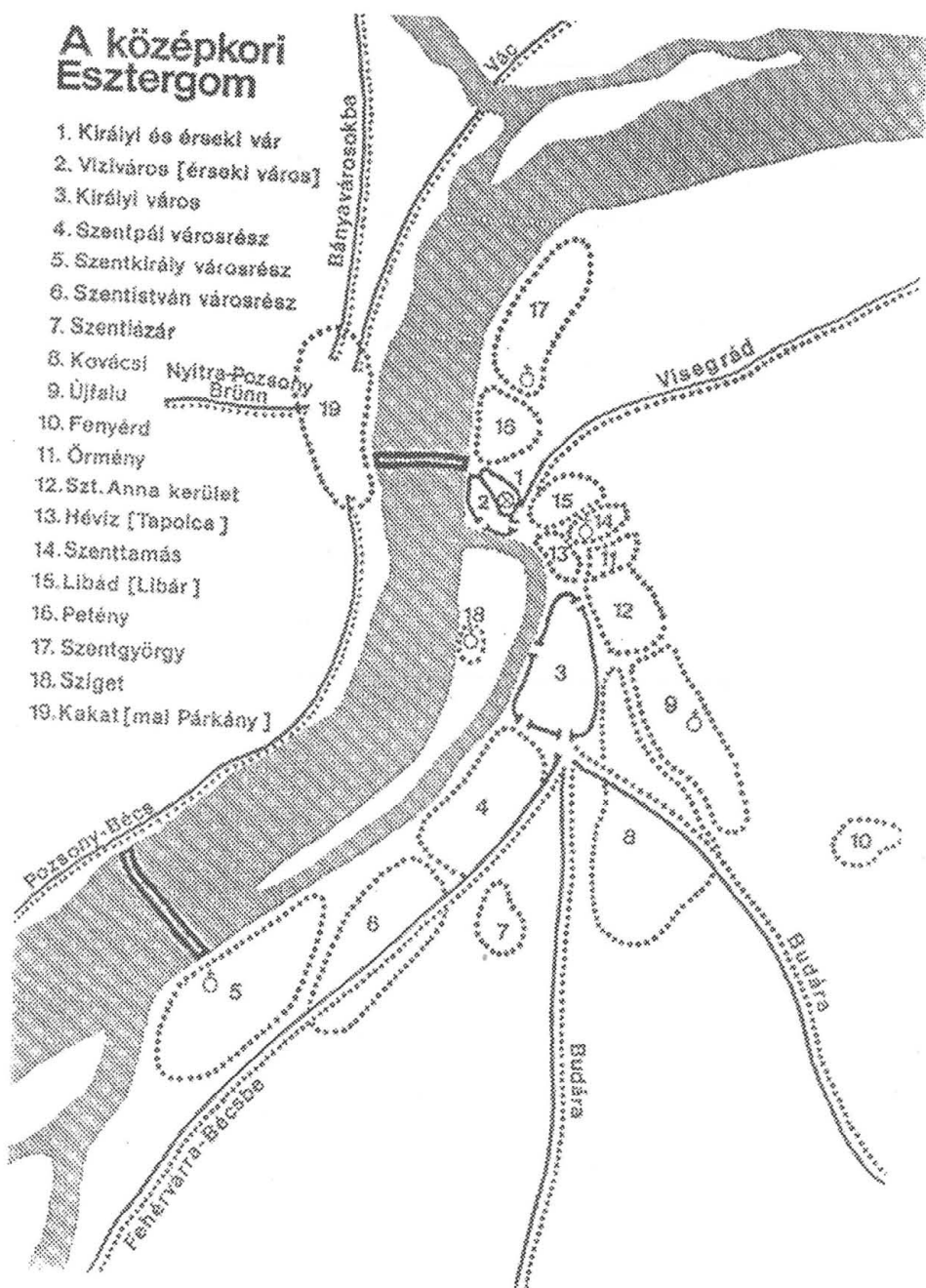
5. kép

Középkori templomok az esztergomi Várhegyen

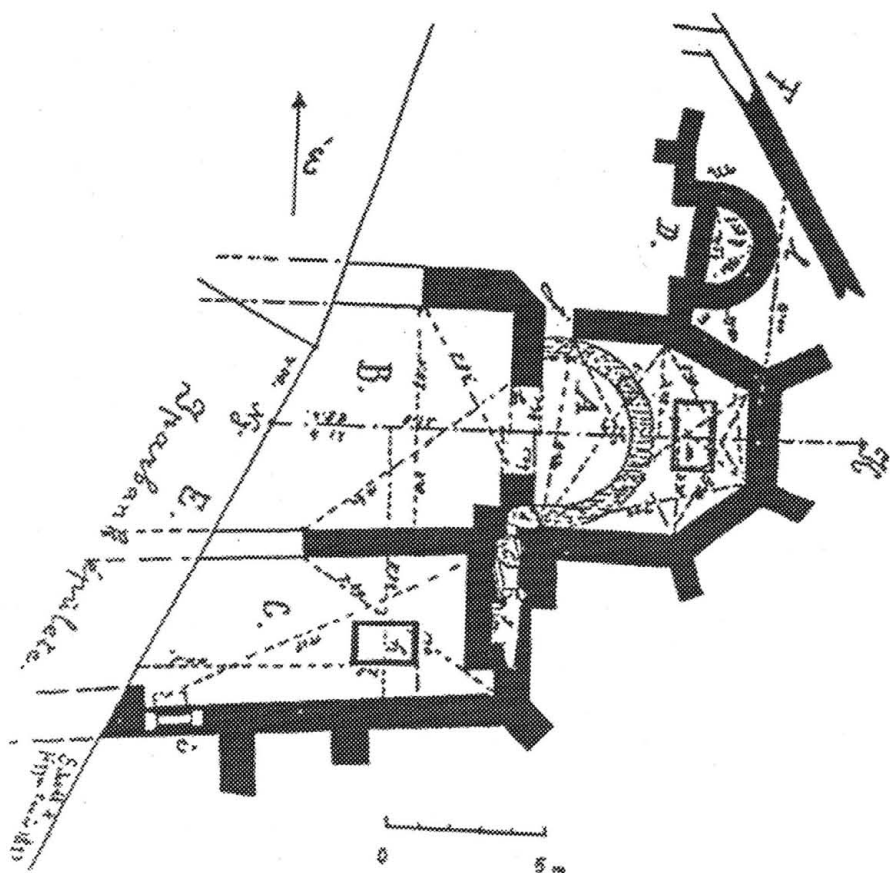
1. Szt. István vértanú temploma 2. Szt. Adalbert székesegyház 3. Királyi (érseki-) várkápolna
4. Szt. Vid bazikika (kápolna)

A középkori Esztergom

1. Királyi és érseki vár
2. Vízváros [érseki város]
3. Királyi város
4. Szentpál városrész
5. Szentkirály városrész
6. Szentistván városrész
7. Szentlázár
8. Kovács
9. Újfal
10. Fenyérd
11. Örmény
12. Szt. Anna kerület
13. Hévíz [Tapolca]
14. Szenttamás
15. Libád [Libár]
16. Petény
17. Szentgyörgy
18. Szilget
19. Kakat [mai Párkány]

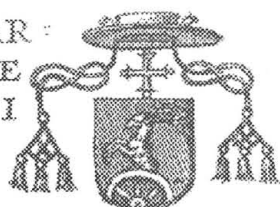

6. kép
Esztergom középkori helyrajza
(HORVÁTH 1996, 15.)

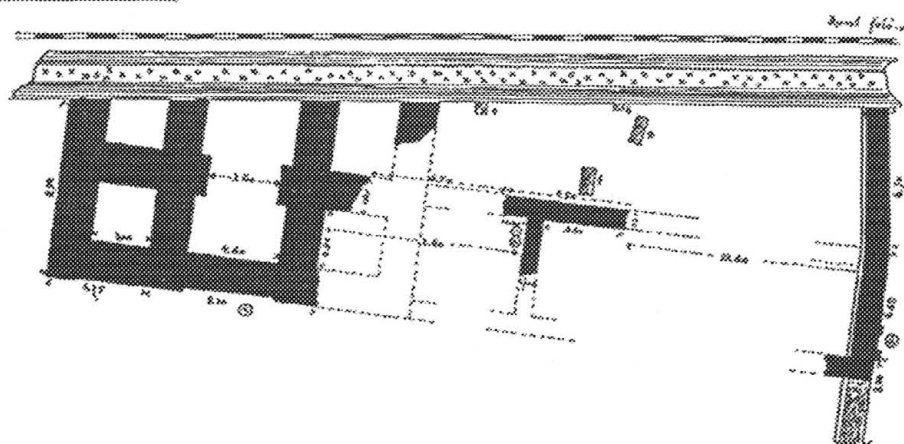

7. kép
A Szent Lőrinc templom alaprajza
(RÉCSEY 1893. alapján)

THOMAS BACOTZ DE ERDEV, CAR:
DINALIS STRIGONIENSIS, ALMAE
DEI GENITRICI MARIAE VIRGINI
EXTRVXIT. ANNO M.D.VII.

8. kép

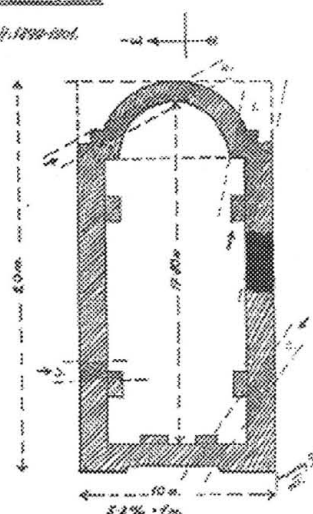
9. kép Kovácsi kéttornyú templomának maradványai (SINKA 1926, alapján)

A 'Kölöki'-föld egy-hajós kápolnája.

Székely István felvétele / kápolna / Megmunkálva: 1899-1901.

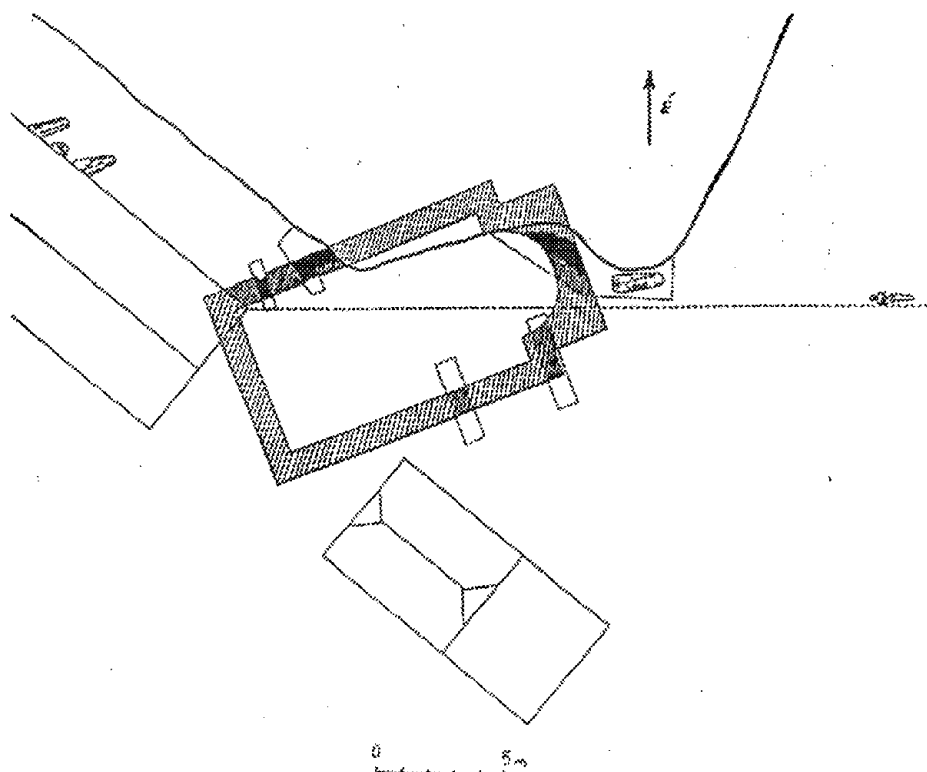
(Római stílusban épült, Kovácsai kápolnája.)
Készítve: Kovács István L. 1905-06-ban.

----- kápolna építési helye
----- a kápolna alaprajza

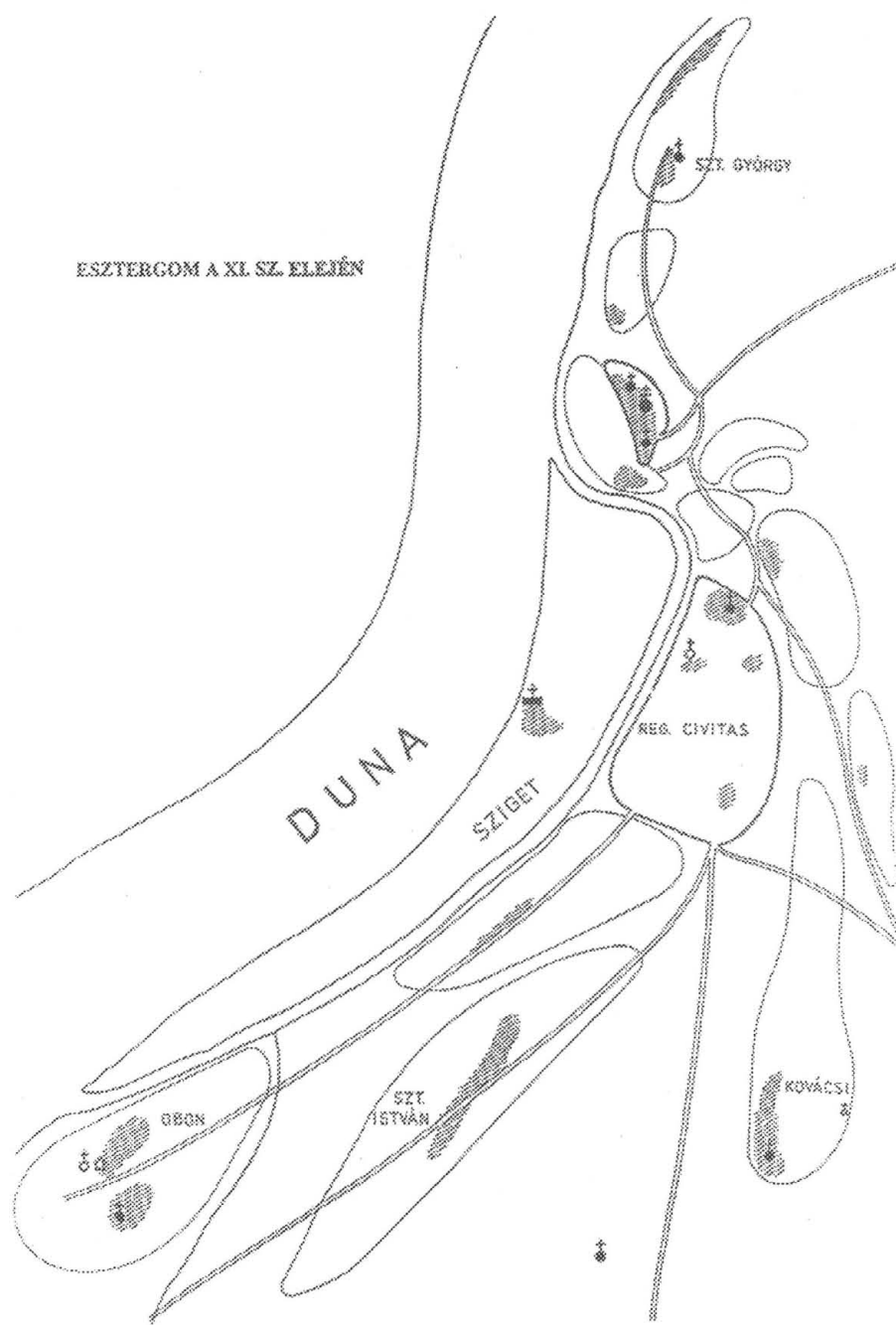
Székely István felvétele az a. csomagtól 1899-1901.
Megmunkálva: 1899-ben Kovács István, rajza az ő
vázlata alapján, valamint Kovács István igazgatója.
(Földművelésügyi minisztérium.)
1905. évi. Székely István.

10. kép

11. kép
Az Obon- szentkirályi Szent András templom alaprajza
(Rekonstrukció a feltárt maradványok alapján)

ESZTERCOM A XI. SZ. ELEJÉN

12. kép

Hol verték a „Breslavva civitas” köriratú pénzt?

Rádóczy Gyula
(MTA Magyar Numizmatikai Társulat)

Legelőször is szeretném hangsúlyozni, hogy a következők során csupán gondolatokat vetek fel a „Breslavva civitas” denárral kapcsolatosan. Tehát nem döntő bizonyítékokat kívánok felsorakoztatni sem pro, sem contra, hanem körüljárni a témát, kiindulva onnan, hogy fogadjuk el azoknak a külföldi numizmatikusoknak a véleményét, akik szerint ez a pénz nem utánveret, nem korabeli hamisítvány, hanem eredeti példánnyal van dolgunk.

Először ismerkedjünk meg röviden a pénzdarab történetével: a Svédországhoz tartozó Gotland szigetének Bosarve községében 1939-ben napfényre került egy több mint 400 darabból álló – feltehetően a 11. század első harmadából származó – pénzlelet. Ez főként angol és német denárokat, kisebb mennyiségben pedig arab dirhemeket, továbbá 3 darab svéd, valamint 2–2 darab ír, cseh és bizánci pénzt tartalmazott, valamint egy mindaddig ismeretlen, jellegzetesen karoling típusú denárt. Ez utóbbinak előlapján a középponti kereszt körül „...Phanus re.”, a hátlapján pedig a szokásos karoling templomábrázolás körül „Reslavva civ...” körirat olvasható (1. kép a-b).

Később még előkerült ebből további két darab, szintén svédországi (Skane) leltőléről, amelyek ugyanazzal az előlapi verőtővel, de más hátlapi verőtővel készültek.¹

Ezzel a denárral kapcsolatosan Vera Hatz német kutató 1965-ben publikálta azt a nézetét, hogy ez a pénz I. István magyar királynak Pozsonyban vert pénze lenne.² Mivel ez a feltevés a pozsonyi pénzverés kezdetét néhány száz évvel előbbre hozhatná, véleményéhez rögtön csatlakozott a csehszlovák Christian Turnwald és Josef Hlinka is, hangoztatva azt a tényt, hogy a pénz feltételezett kibocsátási idején Európában egyetlen István nevű király, a magyar király volt.³

Nézeteikkel szemben ellenvéleményének adott kifejezést magyar részről Gedai István, Győrffy György és Huszár Lajos,⁴ amelynek a lényege a következő:

¹ JONSSON 1988.

² HATZ 1965.

³ HLINKA 1968.; HLINKA 1969.; TURNWALD 1965-1996.; TURNWALD 1969.

⁴ GEDAI 1972.; GEDAI 1977-1978.; GYÖRFFY 1977, 340.; GYÖRFFY 1975.; HUSZÁR 1965-1966.; HUSZÁR 1966.

1. A pénzdarab sem tipológiai, sem metrológiai szempontból nem illeszthető be I. István magyar király pénzeinek sorába.
2. Minden logikának ellentmond, hogy I. István magyar király éppen Pozsonyban veressen pénzt, amikor a királyi székhely Esztergom és Székesfehérvár volt. De ha mégis veretett volna Pozsonyban pénzt, mi indokolná, hogy egy 11. századi magyar pénzen a pénzverőhelynek egy későbbi szláv neve szerepeljen?
3. Mindebből következik az, hogy a pénzdarab nem eredeti, hanem I. István nevének felhasználásával, a karoling denárok mintájára készült utánveret.

Az ellenvélemények vitathatatlanul helytállóak, csak egyetérthetünk velük. Nem ingatja meg ezt a pénzdarab fémanalízise sem, hiszen mint ismeretes, ebben az időben a pénzverés jelentős része pagament ezüstből történt, ami magában hordja annak a lehetőségét, hogy a pénzverés alapanyaga különböző területekről, sőt különböző országokból származzon. Gondoljunk csak a pénzbevéáltásokból, hadizsákmányokból származó, összeolvasztott pénzverési alapanyagra, amelynek már két egymást követő öntésének azonos összetétele sem valószínűsíthető. Ezért mondanak egymásnak ellent az e témával foglalkozó, egyébként kitűnő, különböző szakközlemények.⁵

Most azonban a kérdéses pénzdarab verőhelyeként ne ragaszkodjunk makacsul Pozsonyhoz, hanem vizsgáljunk meg más, „*Breslav*”-val hasonhangzású helységeket is, amelyek e szempontból szóba jöhetnek. Ezek közül a legvalószínűbbnek a Thaya (Dyje) folyó menti Břeclav (Lundenburg) tűnik (2. kép).

Ez már a rómaiak idején is település volt, amit tanúsítanak a környékén végzett ásatások is. Később a morváknak lett híres történelmi helye és már a 8. században állt itt egy váruk, amely a szláv nevét – amelyen már akkor is nevezték – Braslav horvát hercegről, Kocel utódjáról, a pannóniai Pribina fiáról kapta. Lakói a kereszténységet már a 9. század közepén felvették, tehát jóval korábban, mint a magyarok. A morváknak nemcsak székvárosuk volt Břeclav, de „szent helyük” is. Mivel az akkori országuk középpontjában feküdt, még a pogány időkben ide koncentráldott minden hatalom.⁶ Györffy György szerint ezt a területet később Árpád fejedelem fia, Levente is birtokolta és ennek tulajdonítható, hogy egy korabeli külföldi forrás Laventenburch néven is említi.⁷ A német Lundenburg nevet csak később kapta. Ezekkel a tényekkel csupán azt szeretném érzékeltetni, hogy a 10–11. században Břeclav elég jelentős hely volt ahhoz, hogy pénzverőhelyként számításba jöhessen és már abban az időben is Břeclavnak nevezték.⁸ Mindezeket azonban Pozsonyról már nem mondhatjuk el ilyen egyértelműen.

⁵ HAHN-MAUTERER 1983.; KÁPLÁR 1975.

⁶ HLINKA 1969.; GYÖRFFY 1977, 31. térkép, 220.

⁷ GYÖRFFY 1977, 57.

⁸ NEKUDA 1969, 336.

Ehhez járul még, hogy nem sokkal a kérdéses időpont után már okleveles bizonyíték is alátámasztja e területen a „régóta nagyrabecsült pénzverést”, ami ugyan Podivinra vonatkozik, de ez a helység Břeclav tőzsomszédságában van és a 11. század első éveiben Podivint Břeclavhoz osztották.⁹

A „Nagy Morva Birodalomnak” a magyarok vetettek véget 902-ben, amikor elfoglalták azt és Magyarország északnyugati gyepűjévé tették. Bár – mint ismeretes – 955 után Morvaország nyugati része cseh uralom alá került, a keleti rész – ahová Břeclav is tartozott – 995-ig továbbra is magyar uralom alatt maradt. Ekkor mondott le Géza magyar fejedelem a bajorok javára a Morva folyótól nyugatra eső területekről. A Morva folyó völgyének magyar határvárai pedig a harmadik német–lengyel háború idején (1015 körül) rövid időre Vitéz Boleszló lengyel fejedelem kezére kerültek.¹⁰

Alap elgondolásunkon nem változtat semmit, de akár reális beleszőni Szent István anyai nagybátyjának, Prokujnak személyét a „*Breslavva Civitas*” denár eredetének keresésébe, akár nem, talán nem érdektelen kitérni erre a lehetőségre is. Mint a kortárs Thietmar merseburgi püspök krónikájából értesülünk, az István király és nagybátyja között kialakult nézeteltérés miatt Prokuj rokonához, Vitéz Boleszló lengyel fejedelemhez menekült, aki őt az akkor lengyel megszállás alá tartozó morva területen, egy folyó menti volt magyar határvár urává tette meg. Később István király megengesztelődvén, minden váltságdíj nélkül Prokuj után küldte annak feleségét. Ezt a gesztust Thietmar igen nagy jelentőségűnek és szinte egyedülállónak írta le! Talán ezért történhetett, hogy amikor 1017-ben István magyar király visszafoglalta a lengyelektől a Morva folyó menti határvárakat, viszonzásul ezt a várat parancsnoka – aki talán Prokuj lehetett – ütközet nélkül adta át.¹¹

Szakemberek régen találgtatják, hogy melyik lehetett ez a határvár? Trencséntől Pozsonyig minden számba jöhető és számba nem jöhető helyet végigvettek. Mint az előzőekből kitűnik, ez csak olyan jelentős határvár lehetett, amely 1009-ben (Prokuj átpartolásakor) nem volt magyar kézen, hiszen akkor Vitéz Boleszló nem tehetett volna meg a vár urává Prokujt. Tehát Pozsony emiatt semmi esetre sem jöhet számításba. Viszont a várnak 1018-ban már ismét magyar kézen kellett lennie, mert a vár átadását Thietmar ez év krónikájában írta le, ahol azt kifejezetten magyar határvárként említi. Okunk van Břeclavra gondolni, mert ezek a feltételek itt mind megvoltak: 995-ben bajor kézre került, ahonnan a német–lengyel háború során Vitéz Boleszló elhódította, így 1009-ben megtehetette itt a hozzámenekült rokonát, Prokujt a vár urává. István magyar király Henrik osztrák őrgróf 1017. évi

⁹ SEJBAL 1981.

¹⁰ BENDA 1981, 69.; GYÖRFFY 1977, 281.

¹¹ GYÖRFFY 1977, 124., 281.; THIETMAR KRÓNIKÁJA VIII. 3. A. 1018.

támadását visszaverve, újból elfoglalta ezt a területet és az 1029-ig ismét magyar kézen volt.¹²

Az elmondottak alapján vizsgáljuk meg most már a „*Breslauva civitas*” denár veretésének lehetőségét: a tipológiai sajátosságok és a leletek záró évszámai alapján a kutatók egyetértének abban, hogy 1020 körül verhették. Ez az időpont megfelel Břeclav ismételt magyar fennhatóság alá kerülése időpontjának. Mivel ez a város – mint láttuk – jelentős morva település volt, feltételezhető, hogy ősi, tradicionális joguk volt a pénzveréshez. Tudjuk azt, hogy a 11. században a morva pénzverés ikonográfiai tekintetben a cseh pénzveréshez igazodott. Mivel ebben az időben Európának ezen a részén karoling típusú (kereszt-templom) pénzeket vertek, indokolt, hogy ez a darab is ennek a mintájára készüljön. Tehát az 1018-ban újból visszahódított város a hódító magyar király tiszteletére, annak nevével „hódolati érmet” veretett és talán éppen Prokuj, a hódító megbékélt anyai nagybátyja vizsgonozta ezzel azt a gesztust, hogy váltságdíj fizetése nélkül visszakapta feleségét.

Nem tekinthetjük ezt azonban magyar forgalmi pénznek, hiszen a súlyaik indokolatlanul magasak (1,67, 1,99 és 2,16 g). Az egymáshoz viszonyított több mint 20% súlyeltérésnek nincs jelentősége, ha a korabeli al-marco pénzverésre gondolunk. Ezen túlmenően pedig a forgalmi pénz veretése a magyar uralkodónak mindig is féltve őrzött felségjoga volt. Így a „*Stephanus rex*” körirat ellenére is a morva pénzveréshez kell sorolnunk. Viszont mivel abban az időben értékpénzek voltak forgalomban, tehát az anyagukban rejlő ezüstérték volt a lényeges, így elképzelhető, hogy az ilyen – eredetileg nem forgalmi pénznek szánt – érmek is részt vettek a pénzforgalomban, hiszen hasonló gyakorlatról van tudomásunk. Mivel ez a darab a város tisztelgése lehetett a hódító felé, ezért a forgalmi pénzekben szereplő királyi pénzverőhely megjelölését szolgáló „*Regia civitas*” helyett a kibocsátó város neve „*Breslauva civitas*” került rá (illetve a „*Civitas*” szónak csak a rövidítése: „*CIV*”).

Az eddig elmondottakkal megmagyarázható mind a „*Stephanus rex*”, mind pedig a „*Breslauva civitas*” körirat. Természetessé válik az e korban ezen a területen szokásos karoling tipologia (kereszt – templom ábrázolás) és igazolódik a veretés feltételezett időpontja is. Mindezekon túlmenően nem jelent problémát a darabok szokatlan súlya sem. Viszont ha bármelyik más „Breslav”-val hangzatilag összekapcsolható várost vizsgálunk ebből a szempontból, akkor ezek részben vagy összességükben tarthatatlan feltételezéseknek bizonyulnának.

Mindezek után még egyszer tekintsük meg a darabot: a *hátlapon* a karoling templom keresztjétől kiinduló körirat első betűje nem látható, mivel itt mindegyik darab megkopott. Bár az egyiken úgy tűnik nem „B” betű, hanem egy „P” betű lát-

¹² NEKUDA 1969, 91., 336.

ható. A hiányzó „B” betű, a rendelkezésre álló helyen kényelmesen elérhet. A körirat nem a teljes „Civitas” szót tartalmazza, hanem ennek csak a rövidítésével, „Civ”-vel fejeződik be, ami más pénzek esetében is gyakori. A karoling templom lépcsőjén jól kivehető egy „N” betű, amely ugyanolyan rajzolatú, mint a „Stephanus” szó „N” betűje a túloldalon. A „lépcsőn” szereplő „N” betű előtt még sejteni lehet egy „I” betű létezését is.

Az *előlapon* szintén hiányzik a túloldalnak megfelelő helyen levő kopás (vagy elütés?) miatt a „Stephanus” név első három betűje. Ha a legenda kezdő keresztjét a középponti kereszt folytatásában tételezzük fel, akkor ennek a három betűnek nincs elég helye a már olvasható „Phanus” szótöredék előtt. Ha viszont a „Rex” szó „X” betűjét összehasonlítjuk a többi betű nagyságával és állásának irányával, be kell látnunk, hogy a vésnök helyhiány miatt a „Rex” szó helyett csak „Re” betűket vésett, mint erre sok más esetben is van példa. Így az „X” helyén a legenda kezdő keresztje van, heraldikailag egy kissé jobbra eltolódva, ami a bajor és cseh pénzekben gyakori. Vadász György megfigyelései szerint.¹³ Az így rendelkezésre álló területen pedig jól elérhet a körirat három hiányzó betűje is, a „Ste”.

Meg kell jegyezni azonban, hogy az újabb leletből előkerült egyik darabon jól kivehetően a „Phanus” szótöredék előtt közvetlenül egy „S” betű áll. Tehát a körirat: „Sphanus rex”. Talán érdemes még felfigyelni arra, hogy az eddig fellelt darabok előlapja egy ugyanazon verőtővel, a hátlapjaik pedig két különböző verőtővel készültek. Ez talán a mellett szól, hogy nem utánveretről, hanem eredeti darabokról van szó.

Az elmondottak végső eredményeinek megvonásakor magam is érzem, hogy sok a „ha” és a „talán”. Tudom azt is, hogy feltevéseimet illene több tárgyi vagy írott bizonyítékkal még alátámasztanom, de ezek hiányában talán jelent valamit az a tény, hogy a „Breslavva civitas” denárral kapcsolatban felmerült kérdésekre ezekkel a feltevésekkel elfogadható válaszokat kaphatunk. Míg a darabok pozsonyi (vagy más „Breslav”-val hasonhangzású várossal kapcsolatos) eredetének erőltetése esetén – enyhén szólva – kételyeink merülhetnek fel.

¹³ VADÁSZ 1978.

Irodalom

BENDA 1981

Benda K.: Magyarország történelmi kronológiája. Bp. 1981.

GEDAI 1972

Gedai I.: István király denára. NK 70-71 (1972) 23-32.

GEDAI 1977-1978

Gedai I.: Az első magyar pénz történeti körülményeinek kérdéséhez. NK 1977-1978.

GYÖRFFY 1977

Györffy Gy.: István király és műve. Bp. 1977.

GYÖRFFY 1975

Györffy Gy.: A magyar pénzverés kezdeteinek kérdéséhez. Alba Regia 14 (1975) 287-288.

HAHN-MAUTERER 1983

Hahn, W. – Mauterer, R.: Erste Ergebnisse aus Metallanalysen bayerischer, böhmischer und ungarischer Münzen des 11. Jahrhunderts nach der Korundstäbchen – Dithizonmethode. *Litterae Numismaticae Vindobonenses*. 2. Band. Wien 1983.

HATZ 1965

Hatz, V.: (B)reslavva civ(itas). Zum beginn der ungarischen Münzprägung. *Dona Numismatica*. Hamburg 1965.

HLINKA 1968

Hlinka, J.: Breslavva Civitas – Bratislava. Príspevok k zaciatkom uhorského mincovníctva. *Numismatický Sborník* 10 (1968) 65-77.

HLINKA 1969

Hlinka, J.: Príspevok k zaciatkom uhorského mincovníctva. *Hlas Banky* 3 (1969)

HUSZÁR 1965-1966

Huszár L.: Bemerkungen zur Frage der ersten ungarischen Oboltyp. NK 1965-1966.

HUSZÁR 1966

Huszár L.: Megjegyzések az első magyar pénzek kérdéséhez. *Az Érem* 35-36 (1966).

KÁPLÁR 1975

Káplár L.: I. István király pénzei anyagvizsgálatának eredményei. *Alba Regia* 14 (1975) 253-255.

JONSSON 1988

Jonsson, K.: The Earliest Hungarian Coinage. In: *Commentationes Numismaticae* 1988. Hamburg, 1988.

NEKUDA 1969

Nekuda, V.: Vyšlo v souboru *Vlastivědy moravské* jako 61. svazek. Mikulov 1969.

SEJBAL 1981

Sejbal, J.: K problematice středověkého mincovnictví Olomouckých biskopů. *Studie Muzea Kroměřížska '80*. Kroměříž 1981.

TURNWALD 1965-1996

Turnwald, C.: Denare vom ältesten ungarischen Oboltyp. NK 1965-1996.

TURNWALD 1969

Turnwald, C.: A magyar pénzverés kezdete. *Az Érem* 25 (1969) 1-9.

VADÁSZ 1978

Vadász Gy.: Éremkép-szerkesztés pénzverésünk kezdetén. Az Érem 1978/2.

1. kép (a)

1. kép (b)

2. kép

Korai egyházak az esztergomi érsekség területén

Romhányi Beatrix

(ELTE Középkori és Koraújkori Régészeti Tanszék, Budapest)

A korai magyar egyházszervezésről számos cikk, tanulmány és előadás született az elmúlt száz évben, talán azt is gondolhatnánk, nem lehet már újat mondani e témakörben. Sokan sokféleképpen tárgyalták a magyar egyházszervezés kezdeteinek kérdéseit, kezdve a püspökségek alapításán, folytatva a monostorok problematikájával, egészen az alsó egyházszervezeti szintig, a plébániahálózattal, illetve annak kialakulásáig. Jóllehet, a látszat ellenére, az elő két kérdéskör is rejt még kutatási lehetőségeket magában - ezek némelyikére a későbbiekben még kitérek -, a legösszetettebbnek és a legellentmondásosabbnak a harmadik, azaz a plébániahálózat kialakulása tűnik.

Az első és legfontosabb probléma éppen a címben jelzett korai időszakot érinti. Alig van ugyanis forrásunk az alsó egyházszervezet kiépülését illetően: néhány törvényszövegen kívül egy-két okleveles említés, az alapításról szóló dokumentum pedig a 12. századig egy sem. Jellemző a forráshelyzetre, hogy a legátfogóbb dokumentum az Árpád-kori egyházakról a 14. század első harmadából, az 1332-1337 közötti évekből származó pápai tizedjegyzék.

Az általános feltételezés szerint az első egyházak a királyi székhelyeken és udvarházak mellett, az egyházi központokban, valamint a királyi közigazgatás központjaiban, a megyeszékhelyeken jöttek létre. Ezekhez társulnának a Szent István-i törvényekben említett, tíz falu által épített templomok. Ezek léte azonban nemcsak az esztergomi érsekség területén, de máshol sem igazolható. Sőt a törvényben szereplő tíz falus alapegység soha többet nem fordul elő a magyar törvénykezési gyakorlatban. Eltekintve attól, hogy a törvény „*villa*” szava, amelyet rendszerint „*faluval*” szokás fordítani, közel sem annyira egyértelmű, mint gondolnánk, annyi mindenképpen sejthető, hogy az uralkodó, illetve annak a törvényt fogalmazó, nyilván egyházi személyekből álló környezete valamilyen jól alkalmazható minimumot, mégpedig minden bizonnyal gazdasági minimumot kívánt meghatározni. Hasonló megfogalmazások már a karoling korból is ismeretesek, ami azért is fontos lehet a számunkra, hiszen éppen a Karoling Birodalomban próbálnak meg hosszú idő után ismét egy szilárd területi plébániarendszert létrehozni, sajnos végül is többé-kevésbé sikertelenül. Annyi azonban feltétlenül tanulságos lehet, hogy a 8-9. században a kérdés eleve úgy vetődött fel, hogy mekkora közösség képes eltartani egy egyházat.¹ A 8. század végén, 675-ben a toledói egyházmegyei zsinaton ezt az alapegységet pl. 10 mansioban határozták meg, ahol ugyan a „*mansio*”

¹ LES INSTITUTIONS 1962, 24-25.

értelme éppoly bizonytalan, mint nálunk a „villa”, mégis a kifejezés kísértetiesen hasonlít a Szent István-i törvényszöveg megfogalmazására. Azt mindenképpen megállapíthatjuk, ahogy ezt már korábban többen meg is tették, hogy az idézett törvényhely nem tekinthető valóságnak, legfeljebb programnak, ám annak is csak megszorításokkal. A későbbi fejlődés az oklevelekből és régészeti adatokból ítélhetően egészen más irányt vett, nyilván a Szt. István halálát követő zavaros idők, majd az azt követő újjászervezés miatt is.

Mindezek alapján az eredeti esztergomi érsekség területén, beleszámítva a feltehetőleg csak a 11-12. század fordulóján alapított nyitrai püspökség területét is, a 11. században néhány tucat templommal számolhatunk. Ezek között találjuk Esztergomban a Szt. Adalbert, Szt. István mártír és Szt. György egyházakat, valamint a Szűz Mária apácakolostort, titulusa alapján a Várhegy fokán álló Szt. Vid és Modeszt templomot, a megye- és főesperességi székhelyek egy részének egyházait, mint Hont - Szt. Eusztách, Komárom - Szt. András, Bars - Szt. György és Szt. Mihály, Gömör - Szűz Mária, Pozsony - Szt. Megváltó egyházakat, továbbá minden bizonnyal a nyitrai - Szt. Emmerám templomot. Ezekhez társult néhány monostor: Zobor, Garamszentbenedek, Zebegény, Kolos és feltehetőleg Szalka. Ezekén kívül csak néhány szórványos okleveles, illetve régészeti adathból következtethetünk további templomok léteire. Ilyenek a Bars megyei Knyezsic (Szűz Mária), mely nevéből ítélve királyi vagy hercegi udvarház helye lehetett, a Komárom megyei Udvard (Szt. Adalbert), mely biztosan királyi udvarház volt, és a közelében később önálló faluvá fejlődött Szt. Márton, továbbá a régészeti adatok tanúsága szerint Barsban Szelezsény és minden bizonnyal a garamszentbenedeki apátság alatti faluban létesült Szt. Egyed templom, Nyitrában Szalakuz, Nyitra-Kövesd, Péterfalu, Pográny, Kistormás, Hradistye és Ghymes-Kosztolány, Pozsonyban Dévény és Deáki, Nógrádban Várad falu Szt. György temploma, Karancsság azóta elpusztult temploma, amely valószínűleg monostor is volt. A felsoroltakon kívül minden bizonnyal volt még néhány hasonlóan korai egyház, melyekről azonban nem maradt adat. De még így sem számolhatunk többel, mint 50-60 templommal a 11. század végéig.²

Ha tekintetbe vesszük, hogy a tárgyalt területen a 14. század első harmadának végéig mintegy 850-900 plébániatemplom, kápolna, káptalan és kolostor létesült, akkor azt kell megállapítanunk, hogy ezeknek alig 5-7%-a keletkezett az első száz évben. Térképre vetítve feltűnő, de a 11. századra vonatkoztatva teljes mértékben magyarázható, hogy e templomok többsége az esztergomi érsekség területének nyugati részén található. Egyrészt e területen a kereszténység gyökerei a 9. századig visszanyúlhatnak, s egyben jelzi a térítés irányát is. Másrészt viszont éppen ez a terület alkalmasabb a megtelepedésre is, hiszen az ÉK-i részekeken még a 13-14. században is nagy kiterjedésű erdőségek voltak. Bár elvileg a későbbi Árva, Lipót,

² Vö. 2. térkép. Az adatok részletesen: ROMHÁNYI 1991.

Turóc, Zólyom és Szepes megye kezdettől fogva az esztergomi érsekséghez, illetve a később abból kiszakadó nyitrai püspökséghez tartozott, a 11. században ezek a területek még jórészt lakatlanok voltak, betelepítésük csak a 12. század közepén, második felében indult meg.

Egy hozzávetőlegesen Árvától kb. az Ipoly torkolatáig húzódó választóvonal azonban a későbbi korszakokban is megmutatkozik. E vonaltól nyugatra sűrűbb, keletre ritkább plébániahálózatot találunk. Bizonyos esetekben megjelenik ez a határ a titulusok elterjedési térképén is. Hozzá kell tenni, hogy minden esetben külön kell kezelni a Szepességet, amelyre a későbbiekben még röviden visszatérek. Az említett különbségnek egy lehetséges magyarázatát találhatjuk az eltérő társadalmi viszonyokban, azaz a zólyomi erdőispánság speciális helyzetében, valamint a kisnemesség túlsúlyában Gömör és Nógrád megyében, bár ez utóbbi esetben a rosszabb forráshelyzetet is figyelembe kell vennünk. Árva és Lipót talán csak éppen a kései betelepedés miatt illeszkedik, ilyen jól ebbe a sorba.

Nagyobb gondot okoz egy másik kérdés megválaszolása, nevezetesen, hogy mivel magyarázható a viszonylag kisszámú 12. századi alapítás. A 12. században ugyanis lényegében ugyanannyi templom épült, mint a megelőző évszázadban, jóllehet ekkor már a kereszténység nyilvánvalóan jobban áthatotta a társadalmat, s azt gondolhatnánk, hogy éppen ez az az időszak, amikor ugrásszerűen meg kellene nőnie a templomok számának is. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy csupán néhány új kolostort alapítanak (Garáb, Bozók, Bény, Jánosi, Tereske, Deáki, Ludány, esetleg Szakál és Pozsony). Két új társaskáptalan, Esztergom-Szenttamáshegy és Szepeshely is ebből az időből származik, ezeken kívül azonban csak mintegy 50 templomról állíthatjuk okleveles vagy régészeti adatok alapján, hogy bizonyosan a 12. századra keltezhető. Ráadásul e templomok jelentős része a század második felében, sőt több egészen a végén létesült.³ E jelenségre feltétlenül kell valamilyen magyarázatot találnunk. Megoldást egyelőre nem, de néhány továbbgondolásra érdemes felvetést, úgy vélem, már most is adhatunk.

Minthogy a fentemlített, összesen mintegy 120-140 templom túlnyomó többségéről frásos adatunk egyáltalán nincs, vagy csak jóval későbbi időből, felvethető a korai időszakban a fatemplomok léte. Ilyenekre van néhány írásos adat is, mint pl. az Esztergom megyei Németszőgyénben, ahol a 13. század második felében említenek egy fakápolnát. Nem az esztergomi érsekség, hanem a veszprémi püspökség területén úgy tűnik, régészetileg is sikerült egy ilyen templom nyomára bukkanni, mégpedig Zircen. Arról is tudunk a krónikás hagyományból, hogy II. Gézá a nyugati határszélen egy fatemplomban öveztek fel 1142-ben, ami arra is utal, hogy feltehetőleg közel s távol egyetlen kőtemplom sem állt a környéken. Egy további adalék lehet a fatemplomok létének jogos feltételezéséhez Szt. László rende-

³ Vö. 3. térkép. Az adatok részletesen: ROMHÁNYI 1991.

lete, mely előírta, hogy többek között a „*régiségük miatt*” tönkrement templomokat helyre kell állítani.⁴ Minthogy ez a rendelkezés mintegy ötven évvel Szt. István halála után született, ez azt is jelenti, hogy a templomok valószínűleg valamilyen kevésbé tartós anyagból, és nem kőből épültek, ha ennyi idő alatt már „*régiségük miatt*” tönkremehettek. Fatemplomok léte tőlünk nyugatra sem volt ismeretlen, amint ez Szt. Altmann legendájából kiderül, mely Alsó-Ausztriában számos fatemplom léteéről tudósít.

Ugyanakkor egy másik lehetőséget sem zárhatunk ki. A középkori magyarországi kolostorok kutatása közben egy igen érdekes kép bontakozott ki az egyes „kolostoralapítási” hullámokat illetően. Az egész ország kolostoraira vetítve ugyanazt tapasztalhatjuk, mint amit fentebb az esztergomi érsekség templomairól mondtam: a 12. században nem emelkedik jelentősen az alapítások száma, s a legtöbb kolostor éppen a század legelején vagy legvégén tűnik fel.⁵ A szerencsésebb körülmények miatt ebben az esetben még az is kiderült, hogy a századeleji alapítások még az előző, 11. századi alapítási hullám lecsengésének tekinthetők, míg a századvégi fellendülés egyértelműen III. Béla uralkodásához köthető. Van tehát egy mintegy 30-35 éves időszak II. Béla és III. Béla uralkodása között, amikor valamilyen okból nem volt szokás vagy lehetőség kolostort alapítani. Erre több magyarázat is lehetséges. Mindenekelőtt felmerül a királyi támogatás hiánya, hiszen maga II. Géza egyetlen kolostort sem alapított (Cikádor alapítását minden bizonnyal még apjától örökölte, aki azt halála miatt nem tudta befejezni), utódai pedig a zavaros viszonyok miatt ilyesmire nem is gondolhattak. Ez pedig nyilván visszahatott a magánalapításokra is. Más összefüggésben már Kumorovitz Bernát felfeltette a 12. századi szekularizáció lehetőségét, amit a kolostorok alapításának hiánya alátámasztani látszik. Mégis óvatosnak kell lennünk a jelentés általánosítása tekintetében, hiszen a kisebb falusi templomok alapítása semmiképp sem vethető össze a kolostorokéval. A falusi templomok vonatkozásában csak annyiban használhatjuk a kolostorok analógiáját, emennyiben általában megcsappant az egyház számára való adományozás iránti kedv.

Egy további lehetőség a gazdasági magyarázat. Elképzelhető, hogy a 12. század inkább a felhalmozás időszakának tekinthető, s ezzel magyarázható a templomépítések robbanásszerű megszokszorozódása a 13. században, elsősorban annak közepén és második felében. Ez a gazdasági szempont egyébiránt a plébániaalapítások esetében is nyomon követhető. Szerencsénkre éppen a 12. század közepétől maradt ránk egy ilyen tárgyú oklevél Eusidinus barátкаи plébániaalapításáról. Eusidinus nyilvánvalóan olyan jómódú nemesember volt, akinek vagyona ugyanakkor nem tette lehetővé egy családi monostor alapítását, ezért építtetett plébánia-templomot, melyben azonban mindjárt alapításakor három oltár állt. Az alapítás-

⁴ ZÁVODSZKY 1904, 83.

⁵ ROMHÁNYI 1996.

hoz az érsek engedélyére is szükség volt, aki az új Szt. Márton plébániaegyházhoz csatolta Baratkán kívül Lévát és Vitket.⁶ Erre azért volt szükség, hogy az egyház papja megfelelő jövedelemre tegyen szert. Minden bizonnyal az érseknek nemcsak az új templom érdekeit kellett mérlegelnie, hanem annak, vagy azoknak a korábbi plébániáknak az érdekeit is, amelyekhez az említett falvak korábban tartoztak, hiszen azok jövedelme ezután sem csökkenhetett annyira, hogy a pap megélhetését jelentősen befolyásolja.

Bármelyik magyarázatot, vagy azok bármelyik kombinációját fogadjuk is el, bizonyos, hogy a plébániahálózat teljes kiépülése nem következett be a 13. század, annak is inkább a második fele előtt. Más adatokból is úgy tűnik, ekkorra volt meg az országban a kellő anyagi erő, hogy szélesebb körben is elterjedjen a német telepések által már korábban szorgalmazott rendszer, az egy falu-egy plébánia elve. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez teljes egészében sohasem valósult meg, filiális egyházakat a középkor végén is szép számmal találhatunk.

E 13. századi fejlődésre két tanulságos példa kínálkozik. Az egyik a Gömör megyei Sánkkápolna esete, mely korábban a turócmelléki plébániához tartozott. A sánkkápolnai nemesek valamikor 1266-1314 között felépítették a helységnek is nevet adó kápolnát, s a 14. század elején kérték az esztergomi érseket, hogy azt nyilvánítsa önálló plébániává. Az érsek fennmaradt válaszában utasítja a gömöri főesperest, hogy védje meg a kápolnát, s a mellette lévő temetőt szentelje fel. Az indoklás szerint a kápolnában már 15 éve működtek papok, az anyaegyház pedig távol feküdt. A papok tartós itteni működésére való utalás nyilván azt hivatott igazolni, hogy az új plébánia anyagi alapja megvan, míg az indoklás második fele az egyházi szolgálatok ellátásának nehézségét hangsúlyozza, hiszen a keresztelés és a temetés joga a plébánosnak volt fenntartva. Messzire vezetne annak taglalása, hogy az oklevél szerint a gömöri főesperesnek egy már létező temetőt kellett felszentelnie, a plébánia jogának egyik része tehát már korábban is sérült. Igaz, egyébként is éppen a temetkezési jogról mondtak le könnyebben a plébánosok.

A másik példa a Szepességé. Ennek a területnek a történetével többen foglalkoztak már korábban is, egyebek között Fekete Nagy Antal⁷ és Körmendi Adrienn⁸, hiszen viszonylag jól ismerjük a betelepítés folyamatát, s a megye mindvégig megőrizte sajátos helyzetét. A területet részben Gömörből, részben német területről, részben pedig Lengyelországból népesítették be. Egyes vidékei egyházi birtok lévén, ismét más jellegzetességeket mutatnak. Az egyes csoportok magukkal hozták hagyományaikat az egyházszervezet tekintetében is. A gömöri lándzsás nemeseknek Csütörtökhelyen volt az első közös plébániája, melynek patrónusa jellemző módon Szt. László király volt. Falvaikban a későbbiekben sem volt

⁶ GYÖRFFY 1987, 428-429.

⁷ FEKETE NAGY 1937.

⁸ KÖRMENDI 1986, 117-158.

mindenhol plébániatemplom, sőt Lándzsásötöfalu és Lándzsástűzfalu, mely mindkettő egyházashely is volt, nevében is jelzi, hogy több faluközösség alkotott egy egységet egyházi szempontból is. Hasonló a helyzet az egyházi birtokokon is (savniki ciszterci apátság, turóci premontrei prépostság), vagyis nem minden falu volt egyben egyházashely is.

Ezzel szemben a szepességi szászok által lakott falvakban lényegében érvényesült az egy falu-egy plébánia elve, hiszen a szász jognak egyik sarkalatos pontja volt a szabad plébánosválasztás, így érthető az önálló plébániára való törekvés. E törekvéseknek, mely azonban ennek ellenére sem tudott maradéktalanul érvényre jutni, egyenes következménye volt, hogy az egész egyházmegye legsűrűbb plébániahálózata a Szepességben alakult ki. Térképre vetítve még élesebben rajzolódik ki ez a sűrűsödés a környező megyék tükrében, különösen ha a többnyire kisnemesek által lakott Gömört és Nógrádot tekintjük.

Visszatérve még egy pillanatra a korai egyházszervezés és a monostorok kérdésére, feltétlenül szót kell ejtenünk két dologról. Az egyik kérdéskör a monostorok szerepe a korai egyházi szervezet kiépülésében, a másik ugyanakkor a monostorok és kolostorok viszonylag kis száma és még inkább igen aránytalan térbeli és időbeli megoszlása az érsekség területén.

Ami az első kérdést illeti, úgy vélem, nemigen tartható a kutatásnak az a korábbi álláspontja, amely szerint a bencés monostorok nem vállaltak lelkipásztori munkát a korai időkben, ez esetben a 11. században sem.⁹ Jóllehet nyugaton valóban nyomon követhető a 8-9. századtól egyfajta törekvés arra, hogy a szerzeteseket kontemplatívabb életformára szorítsák, és ezáltal a lelkipásztori munka felhagyására késztessek.¹⁰ Ez azonban a gregoriánus reformokig még Nyugat-Európában sem valósult meg teljes mértékben,¹¹ Ausztriában¹² és attól keletre, Magyarországon pedig ez a folyamat elhúzódott legalább a 12. század közepéig, egyes vidékeken akár még tovább, a 13. század közepéig is.¹³ Ezzel a kérdéssel egy korábbi, Pannonhalmán tartott konferencián részletesen foglalkoztam,¹⁴ itt csupán annyi kívánok megállapítani, hogy Magyarországnak elsősorban a délkeleti területein igazolhatónak látszik olyan bencés apátságok léte, melyek egyben plébániai funkciókat is elláttak, egyes esetekben az apátsági templom egyben plébániatemplom is volt. Ez a rendszer ott kb. a tatárjárásig létezett, megszűnéséhez nyilván a tatárok pusztításai is hozzájárultak, ám hanyatlása már korábban elkezdődött, pár-

⁹ GYÖRFFY 1977, 187.; CSÓKA 1970.

¹⁰ Aniani Szent Benedek reformjaihoz ld.: Synodi Primae Aquasgranensis Decreta. In: Corpus consuetudinum Monasticarum I. Siegburg 1963, 451 ss és 469 ss.

¹¹ LES INSTITUTIONS 1962, 24-25., 131-132.

¹² HERMANN 1982, 98-102.

¹³ ROMHÁNYI 1996.

¹⁴ MONASTICISM AND MISSION 1966.

huzamosan azzal, hogy a gregoriánus reformok Magyarországon is teret nyertek. Az esztergomi érsekség területén ilyen szoros összefonódásra nincs adatunk, bár elgondolkasztató Bozók¹⁵ és Bény¹⁶ példája. Mindkét monostort ugyanis eredetileg bencések számára alapították, s csak később a 12. század végén, illetve a 13. század elején kerültek a premontrei rend kezére. A rendváltásnak oka lehetett az új divat is, de nem tudom kizárni, hogy éppen a kegyúrnak arra az igényére világít rá, hogy a szerzetesek lelkipásztori munkát is végezzenek. Mindkét bencés alapítás még a 12. század közepe előtt történt, amikor pedig máshol igazolható még a szerzetesek lelkipásztorkodása. Ez a helyzet a század végére gyökeresen megváltozott, s a kegyúr a rend és a rendeltetés közül az utóbbit választotta: azaz az eredeti rendeltetésnek megfelelni tudó más rendet, kanonok rendet választott, mindkét esetben a premontreieket.

E két példa mellett meg kell még említeni Garamszentbenedeket, melynek szerzetesei talán sohasem, vagy csak nagyon rövid ideig vettek részt tevékenyen a lelkipásztori munkában, egyházszervezésük nyomai azonban lépten-nyomon felbukkannak az általuk birtokolt területen, elsősorban a jellegzetes bencés titulusválasztásban (Szt. Benedek, Szt. Egyed, Szt. Kereszt, Mindenszentek, stb.).

A másik kérdés túlmutat az egyházi kereteken. Ami a térbeli megoszlást illeti, nyugati és északi, elsősorban német és lengyel példák alapján azt gondolhatnánk, hogy az országon belüli, frissen művelés alá vont vagy vonandó területek megszervezésére, betelepítésére és gazdasági kiaknázására kiválóan alkalmasak a monostorok. Ebben az összefüggésben általában mindenekelőtt a cisztercieket szokták emlegetni. Betelepítendő terület az esztergomi érsekség területén bőven akadt, a szerzetesrendek, különösképpen is a ciszterciek szerepe azonban finoman szólva korlátozott maradt.¹⁷ Anélkül, hogy részletesebben belemennénk e kérdéskör tárgyalásába, azokra a lehetséges okokra kívánok rámutatni, melyek ezt a helyzetet előidézhették.

Egyrészt úgy tűnik, monostoraink elsősorban a 11. században játszhattak szerepet területek benépesítésében. Az esztergomi érsekség területén erre Garamszentbenedek lehet példa, amely a tőle északra fekvő medencében Garam-keresztúrig nagy összefüggő területet birtokolt, s benépesítésében maga is szerepet játszott. Ezzel szemben a 12. században királyaink már nem tartottak igényt a monostorok ilyenén szolgáltatára. Ez igaz az esztergomi érsekség területén kívül az egri püspökség északi részére éppúgy, mint Erdélyre. Bár betelepítések mindegyik említett területen intenzíven folytak a 12. század közepétől-végéig, egyházi intézmény egyikben sem játszott szerepet.

¹⁵ PRT XII/B, 182–183.

¹⁶ GYÖRFFY 1987, 227–228

¹⁷ ROMHÁNYI 1995, 180–204.

A másik ok esetleg a nemesfémhányák, illetve északon a sóbányák, jelenléte és növekvő fontossága lehet. Királyaink az egész középkoron át ragaszkodtak ezen bányák birtokához, mint a királyi kincstár legfőbb jövedelemforrásához. Ez megmagyarázhatja, hogy miért nem engedtek senkit, még egyházi intézményeket sem ezeknek a területeknek a közelébe. Az esztergomi egyházmegyében az egyetlen kivétel talán éppen a fentebb említett savniki ciszterci apátság, mely jó érzékkel, nyilván nem véletlenül, települt a szepesi sóvidék közelébe, s ha maga nem is birtokolhatott sóbányát, a sószállítás jövedelméből - hasonlóan számos más apátsághoz - nyilván részesült. Ugyanez lehetett a helyzet az észak-déli irányú kereskedelmi útvonal mentén fekvő hárskúti ciszterci apátság esetében is.

Az időbeli megoszlást tekintve a következő kép bontakozik ki.¹⁸ Összesen a már említettekkel együtt huszonhárom monasztikus vagy kanonokrendi monostor létesült a két egyházmegyében. Ezek közül 11+5 bencés apátság (közülük kettő később a premontreiek kezére került, egy pedig a karmelitáké lett), további 2+1 premontrei prépostság, két ciszterci apátság és két ágostonrendi prépostság, melyek közül az egyik 15. századi. Az összes többi a 14. század első harmada előtti időből való, s mindegyikük túl is élte ezt az időpontot. Ez a szám kb. az összes magyarországi apátságok és prépostságok 10%-át teszi ki.

A koldulórendi kolostorok hasonló számban képviseltették magukat a két egyházmegyében. A nyitrai egyházmegye területén mindössze két ferences és egy karmelita kolostort találunk. A ferencesek (Nyitrán és Trencsénben) léteztek már a pápai tizedjegyzék összeállításának időpontjában, a privigyei karmelita kolostor a 15. század közepén alakult. Az esztergomi érsekség területén ennél gazdagabb a kép: két ágostonrendi remete, tizenkét ferences és öt domonkos kolostort találunk. A ferencesek közül egy, a csejteji igen rövid életű volt, a többiek azonban mind megérték a 16. századot. Négy 15. századi alapítású obszerváns ferences kolostor kivételével mindegyikük létezett már a pápai tizedjegyzék összeállításakor. Az említett férfikolostorokon kívül az érsekség területén összesen hat apácakolostort, illetve beginaházat is találunk (ez egyébként megegyezik lényegében az országos átlaggal). Közülük egy, a pozsonyi kétszer is gazdát cserélt: eredetileg talán bencés nővéreké volt, majd 1235-ben a ciszterciek kapták meg, végül a 13. század végén a klarisszák kezére került. A hat közül csupán kettő volt kései alapítású, a szepeshegyi beginaház a 15. században bukkan fel a forrásokban, az esztergomi ferences beginákat pedig csak a 16. században említik. A többi mind a 13. század vége előtt keletkezett. A koldulórendi kolostorok száma, hasonlóan a monasztikus és a kanonokrendihez, szintén kb. az összlétszám 10%-át teszi ki.

Ehhez még hozzá kell vennünk a remeterendeket, vagyis a kartauziákat és a pálosokat. Az előbbieknél a Szepességben volt két kolostoruk, mindkettő állt már a 14. század első harmadában. Az utóbbiaknak összesen nyolc kolostoruk volt a

¹⁸ Az adatok részletesen: ROMHÁNYI 1996.

két egyházmegyében, melyek közül azonban egy sem létezett még a kérdéses időszakban: hatot a 14. század második felében, egyet-egyet pedig a 15., illetve a 16. században alapítottak. A százalékszámításnál a kartauziakat figyelmen kívül kell hagynunk, mivel a két szepességi kolostor az összes magyarországi kolostor 50%-át képviseli, a pálosok tekintetében azonban ismét az összes kolostor mintegy 10%-a esik az esztergomi és a nyitrai egyházmegye területére. A különbség csupán annyi, hogy míg az előbbieknél döntő többsége a pápai tizedjegyzék előtt létesült (a monasztikus és kanonok rendeknél huszonzárómból huszonkettő, a koldulórendeknél huszonkettőtől tizenhét), addig a pálosoknál kivétel nélkül mindegyik a jelzett időpont utáni időből való. Ez a különbség azonban úgy vélem, egyáltalán nem elhanyagolható.

Azt jelenti ugyanis, hogy az esztergomi és nyitrai egyházmegye kolostorhálózata a 14. század első harmadára lényegében véve kiépült, később csupán kisebb változások következtek be. Új színt csak a pálosok megjelenése jelentett, illetve valamelyest árnyalta a képet a 15. század második felében négy új obszerváns ferences kolostor, Fülek, Galgóc, Okolicsno, és Szakolca alapítása. Másként fogalmazva az összesen hatvan kolostornak 75%-a, pontosan 45 az első valamivel több, mint 300 évben létesült (közülük három váltott rendet, egyikük kétszer is), a következő mintegy 200 évben csupán 25%-nyi, azaz 15 új kolostort alapítottak a területen, egy további pedig rendet váltott (Privigye).

Ehhez járul, hogy a peremterületek némelyikének kivételével jelentősebb változás a plébániahálózatban sem következett be. Mindezek figyelembevételével megállapíthatjuk, hogy az esztergomi érsekség és a nyitrai püspökség egyházi intézményrendszere lényegében véve a 14. század első harmadára kialakult, s kialakulásában döntően a 12. század közepe-végétől a 13. század végéig terjedő mintegy 100-150 év volt döntő fontosságú. Ezt támasztják alá ebben az időben nagyobb számban megjelenő okleveles adatok mellett a régészeti és művészettörténeti adatok is, hiszen a fennmaradt, illetve régészetileg megkutatott épületek döntő hányada is a 13. századra keltezhető. A 14-15. századi megtorpanás okainak vizsgálata túlnyúlna e tanulmány keretein.

Cikkem címe az esztergomi egyházmegye korai egyházait állította középpontba, s az összefoglaláskor felvetődhet a kérdés vajon mennyiben tekinthetőek a 13. századi templomok és kolostorok még korainak. Nem kellett volna-e megmaradni a 11., legfeljebb 12. századi egyházi épületek és intézmények vizsgálatánál. Úgy vélem, s a fentiek talán igazolják e vélekedésemet, a 11-12. századi történések csupán egy folyamat kezdetét jelentik, melynek csúcspontja a 13. század második felében, vége pedig csak a 14. század elején érkezik el. Nem érthető meg a magyarországi alsó egyházi szervezet kiépülése, s annak középkori arculata, ha csak a folyamat kezdetét vizsgáljuk. Másrészt, visszafelé tekintve, éppen a 11-12. század és a 13. század összevetése vethet fel olyan új kérdéseket, melyek nemcsak egyháztörténeti, hanem gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból is új eredményekre vezethetnek.

Irodalom

CSÓKA 1970

Csóka L.: Szent Benedek fiainak világtörténete, különös tekintettel Magyarországra. Bp. 1970.

FEKETE NAGY 1937

Fekete Nagy A.: Településtörténet és egyháztörténet. Századok 1937.

GYÖRFFY 1977

Györffy Gy.: István király és műve. Bp. 1977.

GYÖRFFY 1987

Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I Bp. 1987.

HERMANN 1982

Hermann, P. F. ODB: Die Klosterpfarren. In: St. Peter is Salzburg. Salzburg 1982, 98-102.

KÖRMENDI 1986

Körmendi A.: A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására. A Szepesség példája. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1986, 117-158.

LES INSTITUTIONS 1962

Les Institutions ecclésiastiques de la France médiévale. Paris 1962, 24-25.

MONASTICISM AND MISSION 1966

Monasticism and Mission. The Role of Benedictines in the Early Hungarian Church. Heremitae, monachi, fratres. Pannonhalma 1966. március 21-23.

ROMHÁNYI 1991

Romhányi B.: Árpád-kori titulusok az eredeti esztergomi egyházmegye területén. Szakdolgozat. (Kézirat) ELTE 1991.

ROMHÁNYI 1995

Romhányi B.: The Role of the Cistercians in Medieval Hungary: Political Activity or Internal Colonization? In: Annual of Medieval Studies at the CEU 1993-1994. Bp. CEU, 1995, 180-204.

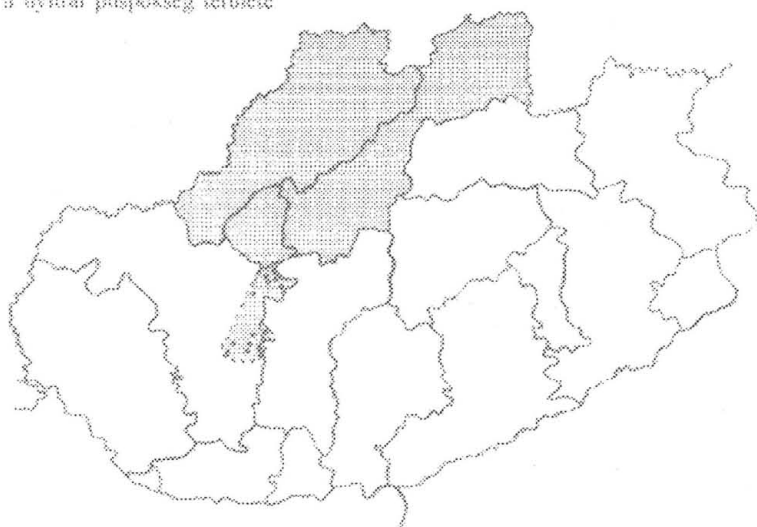
ROMHÁNYI 1996

Romhányi B.: Monasteriologia Hungarica Nova. Kandidátusi értekezés. (Kézirat) Bp. 1996.

ZÁVODSZKY 1904

Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Bp. 1904.

Az esztergomi érsekség és
a nyitrai püspökség területe

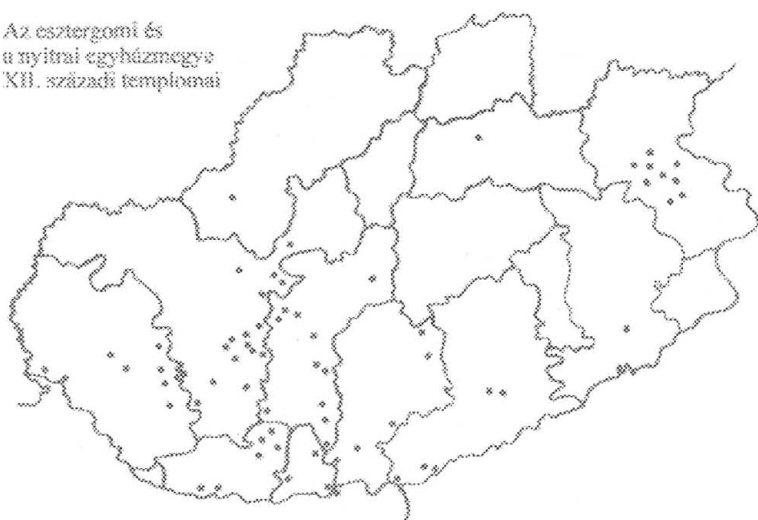
1. térkép

Az esztergomi és
a nyitrai egyházmegye
XI. századi templomai

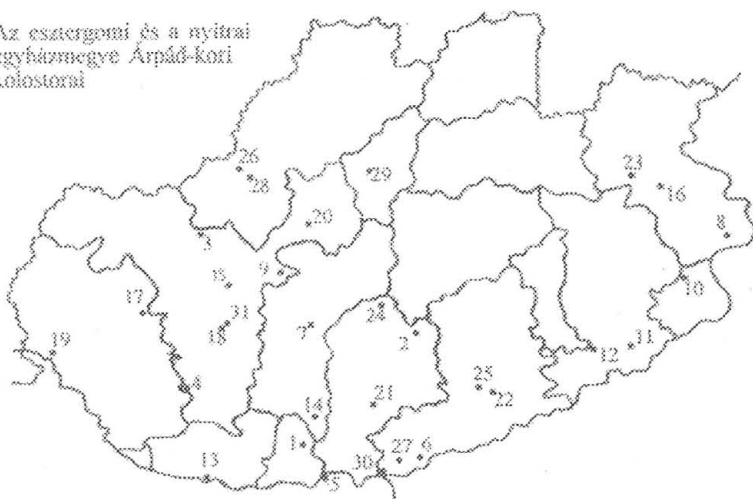
2. térkép

Az esztergomi és
a nyitrai egyházmegye
XII. századi templomai

3. térkép

Az esztergomi és a nyitrai
egyházmegye Árpád-kori
kolostorai

4. térkép

1. Bény (bencés > premontrei)	8. Gölnic (domonkos)	17. Nagyszombat (ferences,
klarissza, domonkos)	24. Selmechánya (domonkos)
2. Bozók (bencés > premontrei)	9. Hanva (bencés)	18. Nyitra (ferences)	25. Szakálmonostora (bencés ?)
3. Csejte (ferences)	10. Hárskút (ciszterci)	19. Pozsony (ismeretlen
>ciszterci >klarissza)	26. Szalka (bencés)
4. Deáki (bencés)	11. Jánosi (bencés)	20. Privigyé (bencés)	27. Tereke (bencés)
5. Esztergom (bencés,
domonkos, ferences,
ágostonos)	12. Kolos (bencés)	21. Ság (premontrei)	28. Trenesén (ferences)
6. Garáb (premontrei)	13. Komárom (domonkos)	22. Ság (bencés)	29. Turóc (premontrei)
7. Garamszentbenedek (bencés)	14. Lekér (bencés)	23. Savnik (ciszterci)	30. Zebegény (bencés)
	15. Ludány (bencés)		31. Zobor (bencés)
	16. Menedékkő (kartauzi)		

Mai képünk a középkori művészet kezdeteiről Magyarországon

Marosi Ernő

(MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest)

Amióta művészettörténet-írás van, minden korról, eszméről az is sokat mond, hogy milyen művészettörténeti képet alkot magának a múlt művészetéről. Esetünkben a keresztény magyar állam megalapításának művészettörténeti következményeiről van szó, s arról, hogyan lépett be a magyarság Európa kultúrájába, amelyet az 1000. év táján hagyományosan középkoriként szoktunk jellemezni.

Művészettörténeti tájékozódásunknak a történeti hagyománnyal közös alapfeltevése az, hogy nagy fordulatot, korszakváltást tételezünk fel. Nehezebb megmondanunk, hogy mit mi váltott fel, s pontosan hogyan ment végbe ez az átlépés egy fél- vagy egészen (mert ez is vitatott!) nomád nép kultúrájából a középkori kultúrába.

A művészettörténetnek olyan problémával kell szembenéznie, ami csak ahhoz hasonlítható, mintha a nyelvésznek Szent István korában tökéletes nyelvcserevel lenne dolga. Egyebek között ezért beszélünk „magyarországi” művészetről, meghatározó jelentőséget tulajdonítva az állami szervezet – s tegyük hozzá – a kialakuló egyházszervezet adta kereteknek.

Ezzel azt a látszatot keltjük, mintha a művészet az államiság automatikus függvénye lenne, s a középkori kezdetek ugyanúgy lennének előfeltételei a nemzeti művészetnek, ahogyan a modern magyar nemzetállam hivatkozik Szent István országalapítására. Nem egy félreértés ered ebből a felfogásból. Az egyik az úgynevezett és állítólag létező „hivatalos” művészettörténeti kép diszkreditálása valamilyen „organikusnak” nevezett, kreatív-intuitív alapon kidolgozott, tehát a racionális érvelést elutasító másiknak érdekében. A másik: szomszédaink vádja, amely szlovák megfogalmazásban „etatista nacionalizmusnak” bélyegzi művészetünk történetének a mindenkorai magyar állam (szlovákul: Uhorsko) kereteihez igazodó tárgyalását. Az a legkülönösebb, hogy ez a két álláspont egy lényeges ponton találkozik.

Mindennek ellenére ma nem találunk elfogadhatóbb eljárást Magyarország középkori művészetének tárgyalására, mint hogy ezt a középkori állam keretei között vizsgáljuk.

Nyitott, nem is könnyen megválaszolható kérdés, melyik időponttól jellemezhető a honfoglaló *magyarság* művészete „magyarországinak” – emlékanyaga többségének lelőhelye alapján a 10. században kétségtelenül, de vajon érvényes-e ugyanez az ország-fogalom a magyar fejedelmek államára is? Nyilvánvaló továbbá, hogy a magyarországi művészettörténet keretében szintén csak a lelőhelyek mai

politikai-földrajzi hovatartozása alapján lennének tárgyalhatók a Kárpát-medencét a magyar államalapítást megelőzően lakó népek művészeti emlékei is.¹

Ezek a terminológiai problémák: *művészet a Kárpát-medencében, a magyarság művészete, magyarországi művészet* látszólag csupán egy valamikor mégiscsak megírandó új magyar művészettörténeti szintézis címadásában és szerkesztésében okoznak majd gondot, valójában azonban a magyarországi művészet kezdetei szempontjából eddig is és ma is a legtöbbet vitatott kontinuitás-kérdésekre vonatkoznak. Ezeket ma gyakorlatilag nem lehet komolyan vitatni, mivel a hazai tudományfejlődés sajátos alakulása, a régészet és a művészettörténet felségterületeinek megosztása következtében fele-fele részben különböző diszciplínákra tartoznak, s így kínálkoznak a megalapozatlan feltevések számára. Pedig a középkori magyarországi művészet történetében, jellegének rekonstrukciójában a különböző irányú kontinuitás-feltevéseknek igen fontos szerep jutott. Az egyetlen kivételt a magyarországi művészet legelső művészettörténeti összképe jelentette. Henszlmann Imre ugyanis egy olyan történetfilozófiai doktrínára alapozta középkori művészettörténetét, amely szerint a művészet fejlődéstörvényei szigorúan érvényesültek, az evolúció fázisai át nem ugorhatók, s ezért a Nyugathoz képest fáziskésésben lévő magyarországi középkori művészet mindenekelőtt az őkeresztény szakaszt pótolta.² Ezt a nyilvánvalóan spekulatív tézist az előzmények keresésének realisabb kísérletei váltották fel. Gerevich Tibor 1938-ban, amikor *Magyarország román kori emlékeinek* tiszteletre méltóan konzisztens szintézisét megalkotta, s a Szent István-kori kezdetek ábrázolását külön is megírta, az összképben helyet talált a római hagyomány kontinuitásának, a pannóniai kereszténység tradíciójának, s a honfoglalás kori ornamentika tovább élő ízlésének is.³ Dercsényi Dezső ezt a képet rendszerezte, amikor a 11. századi magyarországi művészet összetevőit a kőfaragás három, általa markánsan elkülönített emlékcsoportjában ismerte fel: a 10. századi ötvösség motívumkincsére visszavezetett „palmettás” faragványokban, a karoling hagyományból származtatott szalagfonatos díszekben, valamint az akanthuszleveles ornamentikában.⁴ Utóbb, nyilvánvalóan a német *Vorromanische Kirchenbauten* építészeti típuskatalógusának ihletésére arra is kísérletet tett, hogy annak kronológiai keretei között felmutassa a pannóniai keresztény építészeti hagyomány észak-itáliai kapcsolatokban megnyilvánuló folyamatosságának meghatározó szerepét.⁵

¹ A „magyar” és „magyarországi” megkülönböztetésének gyakorlatát elvileg megalapozta: FÜLEP 1951.; FÜLEP 1976, 407–436. – „A centralizmus államjogi verziója”: BAKOS 1984, 169. skk.; a többször megismételt koncepció, illetve vádak („étatist model”) legutóbb: BAKOS 1993, 53. skk.

² Henszlmann teóriájának kifejtései: HENSZLMANN 1863, különösen: 32.; HENSZLMANN 1864. Vö.: HENSZLMANN 1876.

³ GEREVICH 1938.

⁴ DERCSÉNYI 1956 skk. [1970⁴]

⁵ DERCSÉNYI 1974, 1. skk.

Más tendenciájú pannóniai kontinuitás-teória volt Gerevich Lászlóé az antik formakincs feltételezett degenerációja alapján, amelynek bizonyítékai között például az általa korábban már okkal a Zsigmond-kor számára igénybe vett kerek pillérek is helyet kaptak.⁶

A mi generációnkra mindenekelőtt ennek a kialakult összképnek lebontása, részleteinek korrekciója hárult. Röviden összefoglalva: a Dercsényi-féle akanthusz-leveles csoport – úgy tűnik, végérvényesen – 12. századinak bizonyult; nyomós érvek gyűltek össze a „palmettás csoport” korai jellege ellen; viszonylagos érvényűnek bizonyult a palmettás és a szalagfonatos „stílus” megkülönböztetése is.⁷ 1978-ban, az akkori *Árpád-kori kőfaragványok* kiállításon javasolt datálások⁸ láttán Dercsényi Dezső első, félig komoly kérdése az volt: mi marad most már a 11. század elejére? Hasonló kérdések, köztük a kontinuitás megítélésére vonatkozók is felmerültek Bogyay Tamás utolsó polémiájában Tóth Sándornak a zalavári faragványokról szóló téziseivel.⁹ A vita, amelyben Bogyay az ajtószemöldökként ismert faragványnak a 11. század elején történt másodlagos alkalmazását és szalagfonat-ornamentikájának karoling kori jellegét hangoztatta, közvetve a csak Giulio Turco vázlatából ismert 11. századi Szent Adorján bencés apátság 9. századi hagyományának töretlenségéről szólt. Ugyanezt fejezik ki a datálásról szóló vélemények is: az 1019 körüli alapítás tájára, illetve a 11. század utolsó harmadára, amit Tóth Sándor egy zselicszentjakabi oszlopbázis sarokpalmettájának formális elemzésével vélt bizonyítani. Az ő felfogása szerint a hangsúly nem a zalavári apátsági templom díszítésének korai dátumára esik, hanem arra, hogy a 11. század második feléből Magyarországon már olyan kiterjedt, gyakorlatilag az egész román kori épületdíszítés gyakorlatát megalapozó kőfaragó műhely emlékeivel számolhatunk, amelynek munkái között székesegyházak és magánmonostorok találhatók a Dunakanyartól a Szerémségig, s nem utolsósorban a székesfehérvári Szent István-szarkofág is. Az 1994-ben rendezett *Pannonia Regia* kiállítás válogatása és katalógusa elsősorban ezt a tézist volt hivatva szemléltetni.¹⁰ Magam azok közé tartozom, akik főként a csak a részletformák tipológiája alapján feltehető, országosan uralkodó egyöntetűség elgondolását nem tudják követni, s helyette nagy stílusbeli és kvalitatív változatosság jeleit ismerik fel a kőfaragványokon is, de még inkább az épületeken, amelyekhez ezek tartozhattak.¹¹

⁶ GEREVICH 1976, 43–60. Vö.: NAGY 1987, 124. sk.

⁷ A kutatási helyzet áttekintése: TÓTH 1983, 84. sk. Vö.: TÓTH 1994, 54. skk.

⁸ MAROSI 1978, 16. skk és TÓTH 1978, 30. skk.

⁹ TÓTH 1990. és BOGYAY 1992.

¹⁰ Vö.: TÓTH 1994. 7. j. és: A székesfehérvári szarkofág és köre. uo. 82. skk.

¹¹ Vö. a *Pannonia Regia* kiállítás és katalógus recenzióját, *Acta Historiae Artium* XXXVII (1994–95) – 1996 végén még sajtó alatt.

E ponton szükséges, hogy visszatérjünk az előadásunk címébe foglalt kifejezéshez, hiszen a magyarországi művészet kezdeteiről alkotott „mai képünk” felvázolását ígértük. Talán máris sejtettük, hogy ez a mai képünk kevésbé egységes, ha talán árnyaltabb is, mint a korábbiak. Ennek a paradoxonnak magyarázatául foglalkoznunk kell magának a művészettörténeti kép megalkotásának módszerével, ami az utóbbi időben a művészettörténet-írásban is nagyobb hangsúlyt kapott. A tudomány önreflexiója vezet arra a belátásra, hogy egy-egy régi kor művészetének mindenkori összképében, fejlődési tendenciáinak megállapításában 1. a tények mellett döntő szerep jut az ezeket keretbe foglaló hipotéziseknek, 2. a korábbi állapot elképzelésében gyakran a későbbi fejlemények vezetnek annak a feltevésnek alapján, hogy ezek valamilyen evolúciós folyamat kiindulópontjai lettek volna, s 3. hipotéziseink mindig tendenciózusak, más forrásokra, pl. történeti ismereteinkre, irodalmi asszociációkra vagy az egyetemes művészettörténeti tájékozódásunkra alapozott intencióinkat fejezik ki. Mivel a művészettörténet egy-egy más-ként megközelíthetetlen emlékek mind kormeghatározását, mind stíláris jellegét, sokszor jelentését is összehasonlítással, analógiák megnevezésével fejezi ki, nyilvánvaló, hogy eljárásunknak döntő momentuma az, hogy hol, egyáltalán elfogulatlan objektivitással keressük-e analógiáinkat. A közönséget gyakran maga az analógiakeresés háborítja fel, mintha ezzel a művészettörténészek a hazai kreativitást, eredetiséget vonnák kétségbe, nem pedig az ilyen úton nyert összkép, amit pedig feltétlenül, szüntelenül újra meg újra kritikával kellene illetnünk. Igen bonyolult, soha megnyugtató eredménnyel el nem végezhető feladat lehet egy-egy ábrázolás vagy ornamens interpretációja is, de kétségtelenül a legbonyolultabb az építészeti alkotások értelmezése. A 11. századból egyetlen épületünk sem maradt fenn eredeti formájában, s a töredékesen vagy legalább alaprajzukban ismerteknek értelmezése is vitatható. Azonos funkciót – templomok esetében ugyanazt a liturgiai rendeltetést – nagyon különböző megoldások is betölthettek.¹² A még leggyakrabban meglévő faragványok sokféle struktúrához tartozhattak, s ezeknek a struktúráknak jellegéről, az építészeti terekről rendszerint olyan meggyőződésünk szerint alkotunk elképzelést, hogy milyeneknek *kellett lenniük*.

A zalavári apátság példájánál maradva, ahol az elpusztult épületről a 16. századi vázlatrajz alapján kontúrjain kívül azt sem tudjuk, vajon hosszházát oszlopok vagy pillérek tagolták-e, a belső díszítés összefüggéseinek rekonstrukciójában és értelmezésében éppen az analógiák segítenek. Entz Géza a finom márvány berendezés darabjait, mint figurális díszítésű díszpadló, szentélyrekesztő mellvéd és – Bogyay korábbi felismerése nyomán – mint minden bizonnyal *Maiestas domini* közrefogó négy evangelista-szimbólummal díszített oltárantependium maradványait értelmezte.¹³ Ebből a funkció-meghatározásból olyan liturgikus tér elképzelése

¹² Vö.: MAROSI 1996, I. 131. skk

¹³ ENTZ 1964, 17–46. Vö.: BOGYAY 1941, 88–93.

bontakozik ki, amelyben nem a virágzó romanika mintájára elgondolható építészeti tagolás dominált, s a minden bizonnyal színes, inkrusztációval élénkített figurális dísz az oltárra és a szentélyre összpontosult. Entz a reliefek stílusát az Adriai-tenger vidékén a karoling kor óta elterjedt hagyományból származtatta, s elképzelése szerint azok hasonló együttest alkothattak, mint a Poppo patriarcha idején újjáépített aquileiai székesegyházban a 9. századi dekoratív mellvédek és püspöki trónus, vagy ugyanebben az időben a pomposai Badia szentélyberendezése. Mindenesetre, olyan, díszesen faragott kisarchitektúra maradványairól van szó, amely a 11. század elején még széles körben, a keleti és a nyugati kereszténység liturgikus tereiben egyaránt elterjedt, s amelynek nyugaton nem volt folytatása, Bizáncban azonban az ikonosztázis ebből alakult ki. Entz feltevésének nem mond ellent Bogay Tamásnak az a megfigyelése sem, amely szerint a zalavári szalagfonatok tagolása és a reliefek színes anyaggal való inkrusztálása bizánci eredetű.¹⁴ Ebben az időben ugyanis egyrészt még nem következett be a nagy schisma, amelynek hatása Magyarországon annyira nem azonnali, hogy a görög szerzetesek sokaságát még a 13. század elején is pápai oklevél panasolja. Másrészt, Pomposa díszítése épp a velencei San Marco második, Orseolo-féle épületének stílusát követte, amelyen programszerűen alkalmazták nemcsak a konstantinápolyi *Apostoleion* építészeti formáját, hanem a ravennai eredetű és bizánci ornamentális faragványokat is.¹⁵ Elsősorban Tóth Melinda meggyőző felismerésére hivatkozva, határozottan megkülönböztethetőnek véljük ettől a korábbi díszítő művészettől azt a későbbit, amelynek ugyancsak a velencei San Marco harmadik, a hagyomány szerint 1063 táján, Domenico Contarini doge idején elkezdett épületével vonható párhuzamos-sága jellemezhet. Ez az analógia mindenekelőtt I. Béla szekszárdi apátságára vonatkozik, s valószínűleg Zselicszentjakabra is.¹⁶ Mindkét helyen az épülettípus, s a gazdag kőfaragványokkal díszített téglapépület is bizánci igazodást árul el – ez az orientáció azonban határozottan későbbi generációt jellemez. Álljon itt ennek a korszaknak, a német császári beavatkozások ellen sokszor bizánci szövetségben küzdő Vászoly-fiak időszakának jellemzésére egyetlen, a maga módján meglepő analógia. Köztudott, hogy az itáliai bencés reformmozgalom egyik vezéralakja, Desiderius montecassinói apát a schisma után sem szakított Bizánccal, sőt, annak a programnak jegyében, hogy amit a *magistra latinitas* elfelejtett, a *peritia graeca* igénybevételével kell helyreállítani, igénybe vette a bizánci udvari művészet mestereit és műveit. Montecassinóban 1066–1071 között folyt a bazilika újjáépítése. A konstantinápolyi udvari műhelyekben a montecassinói főoltárra készített zománc-

¹⁴ BOGYAY 1972a, 16–17. – Vö. BOGYAI 1971, 209–215. – fő párhuzamához: Athos-hegy, a Nagy Lavra kútházának szalagfonatos faragványa: SHEPPARD 1969, 69. skk.

¹⁵ ZULIANI 1973, 36. skk, különösen: 39. – A San Marco építéstörténeti dátumainak bizonytalanságaihoz ld. BUCHWALD 1962–63, 169. skk. – az épület periodizálásához: DEMUS 1960, 69. skk.

¹⁶ TÓTH 1980, 425–437. Vö. MAROSI 1987, 39–49.

képekről, s az ikonosztázis aranyozott ezüst tábláiról a leghitelesebb képet alighanem a Szentkorona alsó részének ugyanott, a lehető legnagyobb időbeli közelségben, úgyszólván egyidejűleg készült rekeszszománcái alapján lehet alkotni.¹⁷

Az építészeti tér rekonstrukciós nehézségeinek, s az eközben elkerülhetetlen önkénynek iskolapéldája a székesfehérvári Szűz Mária-prépostság templomának művészettörténeti képe. Római ókeresztény bazilikák mintájára kialakított rekonstrukciós elképzelései, oszlopok által tagolt hosszházzal, narthexszel a nyugati részen, hosszú ideig megőrizték a Henszlmann által adott ókeresztény értelmezésnek a tradícióját. Valójában azt sem tudjuk bizonyosan, vajon 11. századi alakjában oszlopos bazilika volt-e, ami összefügg a romterületen található római eredetű oszlaptörzsek – esetleg, de nem bizonyíthatóan, másodlagosan alkalmazott struktúraelemek – problémájával. Impliciten, anélkül, hogy kitért volna az épület struktúrájának értelmezésére, Dercsényi Dezső – egy, időközben egyöntetűen az átépítés periódusába sorolt pillérfő 11. századi datálása kapcsán – pilléres árkádsorú bazilikával számolt.¹⁸ Ismereteink mai állapotában tehát arra a legkézenfekvőbb kérdésre sem tudunk válaszolni, vajon oszlopos-árkados felépítésű volt-e a templom, vagy a falsík uralkodott benne, mintegy a falazott faltömegbe vágott árkádokkal.

Mindenesetre, alaprajzi elrendezésében nincs nyoma annak, hogy a karoling kori renováció óta különösen nagy tekintélynek örvendő, *confessió*val ellátott ereklyesírokhoz kapcsolódó kereszthajós alaprajzi elrendezésben, *romano more* építették volna.¹⁹ Ehelyett az utóbbi idő régészeti megfigyeléseiben és művészettörténeti szakirodalmában mind több érv gyűlt össze amellelt, hogy a prépostsági templom nyugati épülettömegét többszintes, oldalsó szárnyakkal és tornyokkal kísért, a keleti bazilikális résztől eltérő szerkezetű épületcsoportnak kell elképzelnünk, a németországi *Westwerke* mintájára – bizonyára nem ezek karoling kori alakjában, hanem Ottó-kori redukciójának megfelelően. Ebben a redukciós formában mind a Westwerkbe foglalt nyugati kórus, mind a bejárat előcsarnok megoldásai előfordulnak. Emlékeztetnünk kell itt Entz Gézának arra az 1959-ben nemzetközi tekintetben is tökéletesen korszerű, időközben sokfelől megcáfolt hipotézisére, amely szerint a romanika nyugati karzatai a karoling kori *westwerk*-ben gyökereznek.²⁰ Nem lehetetlen, hogy a hiányzó láncszemet éppen a székesfehérvári királyi bazilika nyugati részének értelmezésétől várhatjuk, annál is inkább, mert az ottani probléma nem egyedülálló. Hasonló értelmezési kérdéseket vetnek fel ugyanis az első kalocsai székesegyház nyugati részének alaprajzi kontúrjai is.

¹⁷ BLOCH 1986, 69. sk. – Vö. újabban (hasonló érveléssel a corona latinát illetően): TÓTH 1996, 181. skk., különösen: 187.

¹⁸ DERCSÉNYI 1943a, 25. és DERCSÉNYI 1943b, 274. kritikájához ld. MAROSI 1984, 20. sk.

¹⁹ A maradványok értelmezéséhez legutóbb: TÓTH 1988, 116. skk.

²⁰ ENTZ 1959, 130. skk.

Az újabb székesfehérvári régészeti kutatásoktól a még egyáltalán lehetséges megfigyelések maximumát várjuk, amelyeket egyszer talán a ma a püspöki palota alatt rejtőző épületmaradványok kutatása is kiegészít. Érthető, ha a művészettörténeti interpretációs hipotézisek mulandóságának láttán szeretnénk az ottani rommaradványokat minden megépített értelmezéstől mentesen, a további interpretációt megengedő állapotban továbbörökíteni.

Az Ottó-kori *Westwerk* problematikájához hasonló jelentőségű a Pannonhalmán, feltehetőleg 1000 táján, az első apátsági templomhoz épített, s a 19. század elejéig fennállott nyugati szentély és krypta jelentősége. A felismerés sorsa ismét különös. A 18. század végi felmérések tanúságát Tóth Melinda idézte fel 1988-ban; 1994-ben László Csaba feltárása igazolta a maradványok meglétét, és a Takács Imre által ez évben közölt, legújabb ásatási adatok talán a hozzájuk tartozó északi kerek toronyra is utalnak.²¹ A lehetséges, az értelmezéshez is közelebb segítő párhuzamok közül a legvonzóbb a II. Henrik császár által 1008-ban alapított, 1012-ben felszentelt első bambergi székesegyház, de a két szentélyes elrendezés uralkodik a közép-európai dinasztiák 11. századi nagy templomain, az első krakkói székesegyházon, a 11. század második felében újjáépített prágai püspöki templomon is. Az első bambergi székesegyház – nem véletlenül Szent Péternek szentelt – nyugati szentélye azonban *romano more* épült,²² nyugati keresztházhoz csatlakozott, olyan császári eszmekörbe vonva az ereklyekultusznak ezt a kitüntetett helyét, amelynek jelenlétét Pannonhalmán egyelőre – s nemcsak az itt is feltételezhető kultusz címzettjének ismerete híján – nem tudjuk igazolni. Hiányzik ehhez mindekelőtt az első apátsági templom egész építészeti organizmusának csak kiterjedt régészeti kutatás útján lehetséges feltárása.

A hazai történetírás, egyháztörténet, rendtörténetírás hagyományai közé tartozik a magyar egyházszervezet itáliai gyökereinek tulajdonított nagy fontosság. A művészettörténeti irodalom mintegy ezt az általános benyomást igyekezett illusztrálni. A magyarországi egyházszervezet kialakításában részt vett bencések itáliai kapcsolatainak megfontolásához hagyományosan társul a korábbi templomépítéssel „itáliai”, „lombard” jellegének megállapítása. Az újabb megfontolások ennek az egyoldalú feltételezésnek kizárólagos érvényét megkérdőjelezzik.²³ Ilyen irányba mutat az az összkép is, amelyet Szent István székesfehérvári saját kápolnájának díszítéséről és felszereléséről legendái és a krónikák megőriztek. A színarany oltártáblák, s a kristály- és ónix-edényekkel teli kincstár leírása határozottan uralkodói ambíciókra utalnak; a márványpadló, a faragványokkal épített szentélyrekesztőfal és a csodás művű oltárcibórium éppen annak a szentélyelrendezés-típusnak

²¹ TÓTH 1988 (mint 19. j.) 117. és a 45. és 47. j. Vö. most: LÁSZLÓ 1996, I. 144. skk.; TAKÁCS 1996, 176. skk, különösen: 182. skk.

²² SAGE 1976, 110. skk.

²³ Vö.: MAROSI 1996 (mint 12. j.)

elemei, amelynek jelenlétét Zalavár kapcsán tárgyaltuk. Ott azonban „csak” egyszerű márvány antependiummal volt dolgunk, Fehérvárott több, színarany oltártábláról is megemlékeznek. Elképzelésüknek reális alapjai II. Henrik bambergi, aacheni, baseli donációinak maradványai.²⁴ E felszerelés egyetlen megmaradt darabjának, a koronázó palást alakjában megőrzött, 1031-es casulának ábrázolásai stílárisan is bizvást párhuzamba állíthatók II. Henrik körének ötvösműveivel. A magyarok érsekének működésére vonatkozó első hiteles történeti adatok a bambergi alapítás és felszentelés ünnepén való részvételével kapcsolatosak, s a Szent Istvánnal kapcsolatban a művészettörténetben ritkán említett tények közé tartozik, hogy a montecassinói kolostorkrónika szerint „igen szép aranykeresztet küldött Szent Benedek atyának”.²⁵ Gerevich Tibor ezt a tényt – nyilvánvalóan annak a Szent István törvényére alapozott hagyománynak megfelelően, amely az oltárfelszerelésről és a paramentumokról való gondoskodást a király dolgaként tüntette fel – a regensburgi Gizella-kereszt megvitatásához kapcsolta. Véleménye szerint – amely azóta is visszhangzik a magyar szakirodalomban – a Gizella keresztet „a királyi udvar szolgálatában álló ötvös készítette”, s azt „helytelenül vélik német, regensburgi munkának.” Hiszen „Ahol oly remek miseruhát hímeztek, mint Gizella apácáival (ez a hímezést női munkaként feltételező fordulat is régi hagyomány) a jelenlegi koronázópalástot, ott voltak mesterek, akik elkészíthették a műszerető királyné számára anyja sírkeresztjét.”²⁶ Gerevich munkájának idézett helye szól még Montecassino mellett Cluny gazdag megadományozásáról is. Erről mind Jotsaldus Odilo-életrajza, mind magának Odilo apátnak Szent Istvánhoz írott válaszevele megemlékezett.²⁷

Ezeknek az írott forrásoknak, s a körjük csoportosítható, meglévő és elveszett műalkotásoknak első olvasata politikai történeti kell legyen, s ennek az olvasatnak fontosak a tanulságai a művészettörténeti értelmezés számára is. István ugyanis mindenütt II. Henrik császár nyomaiban járt. Ő, a császár adományozta ugyanis Cluny monostorának az 1014-ben, koronázására VIII. Benedek pápa által készített arany szférát, a keresztény császár világuralmának új jelvényét, amelynek fontos szerepe volt a clunyi virágvasárnapi körmenetben. Montecassinóban II. Henrik adományai ottani, 1022-es személyes beavatkozását követték. A Regensburgban díszített, ma a Vatikáni Könyvtárban őrzött evangeliárium császár-képe arra emlékeztet, hogy II. Henrik beavatkozása megtörte a Bizánc-barát IV. Pandolfo capuai her-

²⁴ A forráshelyek kritikájához ld.: TÓTH 1974, 23. skk.

²⁵ LEHMANN-BROCKHAUS 1938, 674, 2839. sz.; Vö.: GOMBOS 1937, 1450, 3413. sz., II. 65.

²⁶ GEREVICH 1938 (mint 3. j.), 238.

²⁷ GOMBOS 1937 (mint 25. j.) III. 1938, 2556, 5058. sz., II. 12.–Odilo levele: MAKKAI-MEZEY 1960, (2), 86. skk. Vö.: GYÖRFFY 1977, 297. sk. – A II. Henrik által adományozott sphaera Clunyben: LEHMANN-BROCKHAUS 1938 (mint 25. j.) 2969. b. sz.

ceg uralmát a monostor felett, s híve, Atenulf apát helyébe is a császárhű Theobaldust iktatta be.²⁸ Ez események előzményeivel függ össze a bambergi dómkincstárban őrzött, úgynevezett Sternenmantel felirata: *Pax Ismabeli qui hoc ordinavit*, amely készítettőként az 1019-ben a bizánci párt elől menekült Ismael apuliai herceget nevezi meg. A palást ábrázolásait egy másik felirat a világmindenség ábrázolásaként (*Descriptio tocivs orbis*) nevezi meg, II. Henriket pedig így szólítja meg: *O decus europae cesar Heinric*.²⁹ Ennek a császári reprezentációnak a visszfényét verik vissza a magyarországi művészetre vonatkozó adatok, s a gyéren fennmaradt emlékek is: bennük a magyar király szuverén uralkodóként való megjelenítésének szándékát fedezhetjük fel. Nem lehet véletlen, hogy az adatok II. Henrik példájának követéséről Szent István utolsó éveire sűrűsödnek, arra az időre, amikor a közeli rokon II. Henrik halála után, Konrád császár magyarországi hadjáratától kezdve, megelevenedett a császárság politikai fenyegetése a magyar királyság ellen. Szent István egyetlen ábrázolása a székesfehérvári miseruhán megfelel az Ottó-kori uralkodóábrázolás formulájának, hihetőleg hasonló eredetű volt hivatalos portréábrázolása is. Legalábbis erre lehet következtetni a királyi pecséteknek Péter ércbillogatól Könyves Kálmán nagypecsétségig követhető, az Ottó-kor császárábrázolásainak hatását eláruló, töredékes sorozata alapján.³⁰

E törekvések fényében másodlagos kérdés a készítés helye, annak eldöntése, vajon a kész műalkotást, a mestert, vagy – mint Montecassinóban Desiderius apát – a művészeti technikát importálták-e. Mai művészettörténeti ismereteink szerint aligha lehet kétséges, hogy a Gizella-kereszt Gizella magyar királyné megrendelésére Regensburgban készült, anyjának, Burgundi Gizellának a *Niedermünsterben* lévő sírjára. Inkább hihetünk a Gizella királynő szerepét a dedikációs feliratban szokatlan körülményekkel megfogalmazó nyelvtani formulának: *Hanc cruce(m) Gisela devota regina ad tvmvlv(m) sve matris gisile donare cvravit* – azaz: „gondoskodott adományozásáról”, ami a távoli intézkedés, s a mű korábbi, 1006 körüli dátuma mellett szól, mint Gerevich Tibor indokolatlanul lebecsülő összehasonlításának a szerinte más formájú, nehezkesebb szerkezetű, darabosabb díszítésű német ötvösművi kereszttekkel.³¹ Regensburg, a bambergi Kunigunda-palást irányába utal a székesfehérvári *casula* hímzéstechnikája, s a regensburgi könyvfestészetben gyökerezik ornamentikája, ábrázolási stílusa is. Kovács Éva legújabb felismerése szerint a székesfehérvári *casula* képrendszerének geometrikus

²⁸ LEHMANN–BROCKHAUS 1938 (mint 25. j.) 674, 2838. sz.; Vö.: REGENSBURGER BUCHMALEREI 1987, 34, 18. sz.; BLOCH 1986 (mint 17. j.) 15. skk.

²⁹ BAUMGÄRTEL–FLEISCHMANN 1983, 12. skk.

³⁰ KUBINYI 1984, 139–158.

³¹ KOVÁCS 1974, 6. skk. és 43. – ugyanott a palást és a kereszt szoros eszmei összefüggése nagy hangsúlyt kap – annak fontolgatásával együtt, hogy a miseruha talán már Magyarországon készült. Ez a megfontolás erőteljesebben jelenik meg újabban: KOVÁCS 1988, 133–144.

tervezése, feliratainak szövegezése és eszmei tartalma szorosan összefügg a werdeneri Uffing 10. század végi képverseivel – egyik Krisztus-*Salvator*, a másik a szent Kereszt tiszteletére.³² A középkori *Carmen figuratum* monográfusa, Ulrich Ernst jellemzése szerint Uffingnál „összekapcsolódik a szövegsorok művészi geometriája és kifejezett betűszimbolikája, a vallásos és politikai kifejezés komponensei, a szerzetesi lokálpatriotizmus, valamint a szász császári családdal szembeni, a birodalomhoz hű loyaltás.”³³ Ebben az értelemben *descriptio totius orbis* a magyar koronázási palást ábrázolási rendszere is. Eredeti, kúp alakjában az íves sávok koncentrikus körökként jelentek meg, tizenkét karéjjal és tizenkét medaillonnal kísérvé: a mennyei Jeruzsálem, a *Civitas Dei* képe és egyben tér és idő, kerekességének, az *Annus* asztronómiai formulájának megjelenítése is. Ennek a *Theophania* tényeit megjelenítő villakereszttel díszített casulának az elképzeléséhez a legközelebbi támasz az, amelyet Szent Erhard visel a regensburgi *Uta-Evangelistarium* képen. Előtte, az oltáron itt az *Ornatus palatii*, Arnulf császár karoling hagyatéka jelenik meg, s az oltárbaldachin a csillagos ég ábrázolása, Jézus Krisztus kereszt alakban írt, diadalmas névjegyével.³⁴

Feltevésünk szerint ehhez a karoling kori renovációnak az Ottók császárságában megjelenő folyamatosságát hangsúlyozó művészethez csatlakoztak Szent István reprezentatív donációi. A II. Henrik idején még magas rangot kifejező formák értelme azonban hamarosan megváltozott, ellenkezőjére fordult. A lándzsa például uralkodói jelvényből³⁵ a vazallus-királyok függésének szimbólumává változott – így jelenik meg Péter és Salamon *hommage*-ának ábrázolásában még a 14. századi Képes Krónikában is.³⁶ A Szent István-kori kezdeményezés rövid életű lehetett; ami utána, a 11. század második harmadában következik, már e kezdeményezés mélyreható válságát követő korszakváltás, új orientáció terméke. Ennek a későbbi korszaknak az emlékeiből nem lehet minden további nélkül visszakövetkeztetni a megelőző, legkorábbi szakasz művészetére.

Mindez érinti a székesfehérvári Szent István-szarkofág értelmezését is. Annak az egyébként nehezen eldönthető kérdésnek, vajon István vagy Imre, esetleg mindkettőjük síremlékével van-e dolgunk, szempontunkból nincs jelentősége.³⁷ Fontosabb a Tóth Sándor és Bogyay Tamás között kieleződött datálási kérdés: 1038 *contra* 1083, a temetés vagy az ereklye*translatio* dátuma. A legendák elbeszéléséből

³² KOVÁCS 1993, 29–34.

³³ ERNST 1991, 502.

³⁴ REGENSBURGER BUCHMALEREI 1987 (mint 28. j.), 33, 17. sz. – képe: uo. Taf. 11: a baldachinon az ég ábrázolása, képversszerűen, közepén Christogram a Iesvs Xpistvs PaniS VeruS VenienS DeceliS szavakból.

³⁵ A lándzsa-jelvény jelentőségéről: GYÖRFFY 1977 (mint 27. j), 76, 145, 156, 522.

³⁶ MAROSI 1995, 44.

³⁷ Vö.: 14. jegyzet, valamint: BOGYAY 1972.; Vö. KRALOVÁNSZKY 1988, 166–172.

és hagiografikus topikájukból (ilyen elem például az erényektől illatozó víz motívuma, amit szinte csak profanizálni lehet talajvízben oldott aromatikusan balzsamozó szerekre) levonható, s a stíluskritikai következtetésektől eltekintve, emellett szól maga a hajdani római szarkofág átkomponálásának módja. Átfaragásakor ugyanis feliratos, hosszanti főnézetéről lemondva, rövid végén alakították ki a főnézetét, ennek rendelve alá a két, a lehetőségig szimmetrikus hosszoldalt.³⁸ Az elrendezés a kevés számú, ránk maradt román kori ereklyesír, s a korai ereklyetartó szekrények megoldására emlékeztet. Ezeknél a magas oszlopokra állított ereklyeszarkofágoknál szó szerint veendő az „oltárra emelés”, homlokoldaluk a retabulum szerepét is betölti.³⁹ Ezzel az ereklyeoltárral – s egyidejűleg Szent Imréével – a jeruzsálemi útvonalba bekapcsolt Székesfehérvár⁴⁰ az ugyanebben az időben szerveződő más zarándokútvonalak stációihoz hasonló kultuszközpontot nyert – a nemzetközi normáknak megfelelő hatásáról a korai legendák hasonló hangnemben tudósítanak, mint a későbbi compostelai zarándoklalauz. E nyugati igény mellett másodlagosak az ereklyeszarkofág bizantinizmusai. Kádár Zoltán joggal mutatott rá a kijevei Bölcs Jaroszlav-síremlék ikonográfiai rokonságára – ezt a rövid oldal nem ábrázoló jellegű *Maiestas*-timpanonjának Entz Géza és Szakál Ernő általi felfedezése igazolta is.⁴¹ A szarkofág és a fedéltöredék között feltételezett összefüggés elutasításának nem tulajdonítunk jelentőséget, mivel mindegy, hogy egy vagy két hasonló típusú mű részei-e. Ugyanígy mind Kádár Zoltán, mind – tőle függetlenül – Hans Belting, bizantinizmusnak minősítette a szarkofág rövid oldalának lelket emelő angyalát is. Iránymutatónak Belting értelmezését tartjuk: ilyen motívumkölcsonzés (például az elefántcsont *Koimesis*-relief megfelelő részletéből kiindulva) természetes az első lépéseit tevő kőszobrászatban.⁴² Nem sokkal korábban a regensburgi St. Emmeram északi Reginward-féle kapuzatának kőből faragott Krisztus-képének anyagválasztását a felirat még külön indokolta.⁴³ Tehát a stílus és a motívumok bizantinizmusaival szemben, alapvetőnek a nyugatias gyakorlatot tartjuk, abban is, hogy e homlokzati oldal témája a halott lelkének az égi udvarba emelése. Ez a téma nemcsak a Mária halála-ábrázolások része, hanem a jó halál

³⁸ NAGY 1954, 101–106.

³⁹ Fiktív javaslatok a Szent István-ereklyesír elrendezésének rekonstrukciójához: KRALOVÁNSZKY 1988 (mint 37. j.) és rajzok is: uo. 31–33. – Ezzel szemben reális rekonstrukciós lehetőségeket nyújt a 11. századi ereklyesírok újabb irodalma, pl.: Szent Hadelinus celles-i ereklyekultuszához és ereklyetartó szekrényének keletkezéséhez ld. DIDIER-ROBERT-LEMEUNIER-ALBERT 1988, 91. skk.; oltárok és ereklyesírok viszonyához: HAMANN-MAC LEAR 1983.; monográfia különösen zarándokútvonalak ereklyesírairól: KOMM 1990.

⁴⁰ Vö.: GYÖRFFY 1977 (mint 27. j.), 293. skk.

⁴¹ KÁDÁR 1955, 101–106.; SZAKÁL-ENTZ 1964, 215–228.

⁴² BELTING 1969, 57. sk.

⁴³ RAFF 1994, 18. sk.

megjelenítésének már a 11. században közhelye, nem utolsósorban talán a halotti himnusz nyomán: *In paradysum deducant te angeli*. A Szent István-szarkofágban tehát az utókor értelmezési módjának megjelenését, nyugatias megjelenésének és kivitele bizantinizmusainak kettősségeiben pedig a későbbi 11. század problematikájának tükröződéseit véljük felfedezni.

Sajnálom, ha összképet ígérve, több kérdésről, mint megnyugtató megoldásról számoltam be, mindjárt a 11. századi kezdeteknél nemcsak egységesen felfelé fejlődést és gyarapodást, hanem a tradíció törését, váltást is feltételezve. De már e beszámoló kezdetén jeleztem: a művészettörténet nemcsak az ábrázolt korról törekszik hű kép alkotására, hanem az erre az ábrázolásra vállalkozónak is mintegy önarcképe. A miénkhez talán jobban illik a konfliktusok tudata, mint az ellentétek elsimítása: ezért érdemes vállalnunk a vitát is.

Irodalom

BAKOS 1984

Bakos, J.: Dejiny a koncepcie stredovekého umenia na Slovensku. Explikácia na gotickom nástennom maliarstve. Bratislava 1984.

BAKOS 1993

Bakos, J.: The Idea of East Central Europe as an Artistic Region and 14th Century Painting and Sculpture in Slovakia, Künstlerischer Austausch – Artistic Exchange. Akten des XXVIII. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte. Berlin, 15–20. Juli 1992. (Hrsg.: Th. W. Gaehtgens) Bd. II., Berlin 1993.

BAUMGÄRTEL–FLEISCHMANN 1983

Baumgärtel–Fleischmann, R.: Ausgewählte Kunstwerke aus dem Diözesanmuseum Bamberg. Bamberg 1983.

BELTING 1969

Belting, H.: Beobachtungen an vorromanischen Figurenreliefs aus Stein. Kolloquium über frühmittelalterliche Skulptur. Vortragstexte 1968. Mainz 1969.

BLOCH 1986

Bloch, H.: Monte Cassino in the Middle Ages. Roma 1986.

BOGYAY 1941

Bogyay T.: Szent István korabeli oltár töredéke Zalavárról a Vasvármegyei Múzeumban. Dunántúli Szemle VIII (1941) 88–93.

BOGYAY 1971

Bogyay T.: Szent István koporsója. Katolikus Szemle 1971, 209–215.

BOGYAY 1972a

Bogyay, T.: Über den Stuhlweissenburger Sarkophag des hl. Stephan. Ungarn-Jahrbuch 4 (1972) 16–17.

BOGYAY 1972b

Bogyay, T.: Der Sarkophag des hl. Stephan und seine ikonographie. Das Münster 25 (1972)

BOGYAY 1992

Bogyay T.: Történeti forrás és művészettörténeti stíluskritika Zalavár körül. Zalai Múzeum 4 (1992)

BUCHWALD 1962-63

Buchwald, H.: The carved stone ornament of the High Middle Ages in San Marco Venice. Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 11–12 (1962–63)

DERCSÉNYI 1943a

Dercsényi D.: A székesfehérvári királyi bazilika. Bp. 1943.

DERCSÉNYI 1943b

Dercsényi D.: XI. századi kőfaragóműhely Budán. BudRég XIII (1943) 255–293.

DERCSÉNYI 1956

Dercsényi D.: A honfoglalás és az államalapítás korának művészete. In: A magyarországi művészet története. (Szerk.: Fülep L. I.) Bp. 1956 [1970⁴]

DERCSÉNYI 1974

Dercsényi, D.: Vorromanische Kirchentypen in Ungarn. Acta Historiae Artium XX (1974) 1–12.

DEMUS 1960

Demus, O.: The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Sculpture. Washington 1960.

DIDIER-ROBERT-LEMEUNIER-ALBERT 1988

Didier-Robert-Lemeunier-Albert: La Chasse de Saint Hadelin de Celles-Visé. Trésors d'art religieux au pays de Visé et Saint Hadelin. Katalógus. Visé 1988.

ENTZ

Entz, G.: Zur Frage der Westemporen in der mittelalterlichen Kirchenarchitektur Ungarns. Architektur des Mittelalters, Funktion und Gestalt. (Hrsg.: Fr. Möbius – E.)

ENTZ 1959

Entz G.: Nyugati karzatok románkori építészetünkben. Művészettörténeti Értesítő VIII (1959)

ENTZ 1964

Entz, G.: Un chantier du XIe siècle á Zalavár. Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts 24 (1964) 17–46.

ERNST 1991

Ernst, U.: Carmen figuratum. Geschichte des Figurengedichts von den antiken Ursprüngen bis zum Ausgang des Mittelalters. Köln-Weimar-Wien 1991.

FÜLEP 1951

Fülep L.: A magyar művészettörténelem föladata. Bp. 1951.

FÜLEP 1976

FÜLEP L.: Művészet és világnézet. Cikkék, tanulmányok 1920–1970. (Szerk.: Tímár Á.) Bp. 1976, 407–436.

GEREVICH 1938

Gerevich T.: Magyarország románkori emlékei. Bp. 1938.

GEREVICH 1976

Gerevich L.: A pesti és budai vár. BudRég XXIV/1 (1976) 43–60.

GOMBOS 1937

Gombos, A. F.: Catalogus fontium historiae Hungaricae. T. II. Bp. 1937.

GYÖRFFY 1977

Györffy Gy.: István király és műve. Bp. 1977.

HAMANN-MAC LEAR 1983

Hamann-Mac Lear, R.: Reimser Denkmale des französischen Königtums. Beiträge zur Bildung der Französischen Nation im Früh- und Hochmittelalter. Sigmaringen 1983.

HENSZLMAN 1863

Henszlmán I.: A kis-bényi román ízlésű egyház. ArchKözl III (1863) 3–32.

HENSZLMAN 1864

Henszlmán I.: A székes-fehérvári ásatások eredményei. Pest 1864.

HENSZLMANN 1876

Henszlmann I.: Magyarország ó-keresztény, román és átmenet-stylű műemlékeinek rövid ismertetése. Bp. 1876.

KÁDÁR 1955

Kádár Z.: A székesfehérvári István-koporsó ikonográfiája. Művészettörténeti Értesítő IV (1955) 101–106.

KOMM 1990

Komm, S.: Heiligengrabbmäler des 11. und 12. Jahrhunderts in Frankreich. Untersuchung zu Typologie und Grabverehrung. Worms 1990.

- KOVÁCS 1974
Kovács É.: Árpád-kori ötvösség. Budapest 1974.
- KOVÁCS 1988
Kovács É.: Iconismus casulae Sancti Stephani regis. In: Szent István és kora. (Szerk. Glatz F. – Kardos J.) Bp. 1988, 133–144.
- KOVÁCS 1993
Kovács É.: Művesség és tudomány a középkorban. A magyar koronázási palást készítésének egy lehetséges aspektusa. *Ars Decorativa* 13 (1993) 29–34.
- KRALOVÁNSZKY 1988
Kralovánszky A.: Szent István király székesfehérvári sírjának és kultuszhelyének kérdése. In: Szent István és kora. (Szerk.: Glatz F. – Kardos J.) Bp. 1988, 166–172.
- KUBINYI 1984
Kubinyi A.: Isten bárányát ábrázoló törvénybeidéző pecsét (billog). *FolArch* 35 (1984) 139–158.
- LÁSZLÓ 1996
László Cs.: Régészeti adatok Pannonhalma építéstörténetéhez. *Mons Sacer* 996–1996, Pannonhalma 1000 éve. Pannonhalma 1996.
- LEHMANN-BROCKHAUS 1938
Lehmann-Brockhaus, O.: *Schriftquellen zur Kunstgeschichte des 11. und 12. Jahrhunderts für Deutschland, Lotharingen und Italien.* Berlin 1938.
- MAKKAI-MEZÉY 1960
Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI–XIV. század. (Sajtó alá rend.: Makkai L.–Mezey L.) Bp. 1960.
- MAROSI 1978
Marosi E.: Árpád-kori kőfaragványok – Árpád-kori építészeti fejlődés. In: Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. (Szerk. Tóth M.–Marosi E.) Székesfehérvár–Bp. 1978.
- MAROSI 1984
Marosi, E.: Die Anfänge der Gotik in Ungarn. Esztergom in der Kunst des 12.–13. Jahrhunderts. Bp. 1984.
- MAROSI 1987
Marosi, E.: Die Rolle der byzantinischen Beziehungen für die Kunst Ungarns im 11. Jahrhundert. Byzantinischer Kunstexport, seine gesellschaftliche und künstlerische Bedeutung für die Länder Mittel- und Osteuropas. (Hrsg.: H. L. Nickel) *Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität. Halle-Wittenberg* 1987/13 (K4), 39–49.
- MAROSI 1995
Marosi E.: Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon. *Művészettörténeti Füzetek* 23 (1995)
- MAROSI 1996
Marosi E.: Bencés építészet az Árpád-kori Magyarországon. A „rendi építőiskolák” problémája. *Mons Sacer* 996–1996, Pannonhalma 1000 éve. Pannonhalma 1996.
- NAGY 1954
Nagy E.: A székesfehérvári István-koporsó keletkezése. *Művészettörténeti Értesítő* III (1954), 101–106.
- NAGY 1987
Nagy E.: Buda, a királyi vár. Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. II. Katalógus Bp. 1987.

- RAFF 1994
Raff, T.: „Materia superat opus”. Materialien als Bedeutungsträger bei mittelalterlichen Kunstwerken. Studien zur Geschichte der europäischen Skulptur im 12./13. Jahrhundert. (Hrsg.: H. Beck, K. Hengevoss-Dürkop) Frankfurt a. M. 1994.
- REGENSBURGER BUCHMALEREI 1987
Regensburger Buchmalerei. Von frühkarolingischer Zeit bis zum Ausgang des Mittelalters. Kiállítási katalógus. München 1987.
- SAGE 1976
Sage, W.: Der Bamberger Dom. Ergebnisse der Ausgrabungen 1969–1972. Zeitschrift für Kunstgeschichte 39 (1976)
- SHEPPARD 1969
Sheppard, C. D.: Byzantine Carved Marble Slabs. Art Bulletin 51 (1969)
- SZAKÁL-ENTZ 1964
Szakál, E.–Entz, G.: La reconstitution du sarcophage du roi Étienne. Acta Historiae Artium X (1964) 215–228.
- TAKÁCS 1996.
Takács I.: Pannonhalma újjáépítése a 13. században. Mons Sacer 996–1996, Pannonhalma 1000 éve. Pannonhalma 1996.
- TÓTH 1996
Tóth E.: A Szent korona apostollemezeinek keltezéséhez. ComArchHung 1996,
- TÓTH 1974
Tóth M.: Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974.
- TÓTH 1978
Tóth M.: Stílusfejlődés Árpád-kori kőfaragványainkon. In: Árpád-kori kőfaragványok. Katalógus. (Szerk.: Tóth M.–Marosi E.) Székesfehérvár–Bp. 1978.
- TÓTH 1980
Tóth M.: Szekszárdi fejezetek. Építés–Építészettudomány XII (1980)
- TÓTH 1983
Tóth M.: Architecture et sculpture en Hongrie aux XIe–XIIIe siècles. État des recherches. Arte medievale 1 (1983)
- TÓTH 1988
Tóth M.: A művészet Szent István korában. In: Szent István és kora. (Szerk. Glatz F.–Kardos J.) Bp. 1988.
- TÓTH 1990
Tóth S.: A keszthelyi Balatoni Múzeum kőtára. Zalai Múzeum 2 (1990)
- TÓTH 1994
Tóth S.: A 11. századi magyarországi kőornamentika időrendjéhez. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Katalógus. Bp. 1994.
- ZULIANI 1973
Zuliani, F.: I marmi di San Marco. Uno studio ed un catalogo della scultura ornamentale marciana fino all’XI secolo. Venezia é. n. (1973)

